

**YUSİF VƏZİR ÇƏMƏNZƏMİNLI'NIN QIZLAR BULAĞI ROMANI
TEMELİNDE AZERBAYCAN VE ÖZBEK TÜRKÇELERİNDE MASTAR VE
SIFAT-FİİLLERİN KARŞILAŞTIRMASI**

Badiseba BUDAGLI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Türk Dili ve Edebiyatı

Danışman: Prof. Dr. Selahittin TOLKUN

Eskişehir

Anadolu Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ağustos 2020

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Badiseba BUDAGLI'nın "Yusif Vəzir ÇƏMƏNZƏMİNLİ'nin *Qızlar Bulağı* Romanı temelinde Azərbaycan ve Özbək Türkçelerinde Master ve Sıfat-Fiillerin Karşılaştırması" başlıklı tezi .../.../20.. tarihinde aşağıdaki jüri tarafından değerlendirilerek "Anadolu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği"nin ilgili maddeleri uyarınca, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Yüksek Lisans Yeterlik tezi olarak kabul edilmiştir.

	<u>Unvanı Adı Soyadı</u>	<u>İmza</u>
Üye (Tez Danışmanı)	:	.....
Üye	:	.....
Üye	:	.....
Üye	:	.....
Üye	:	.....

.....

Enstitü Müdürü

ÖZET

YUSİF VƏZİR ÇƏMƏNZƏMİNLİ'NİN *QIZLAR BULAĞI* ROMANI TEMELİNDE AZERBAJYCAN VE ÖZBEK TÜRKÇELERİNDE MASTAR VE SIFAT-FİİLLERİN KARŞILAŞTIRMASI

Badiseba BUDAGLI

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ağustos 2020

Danışman: Prof. Dr. Selahittin TOLKUN

Yüksek lisans tezi olarak incelediğimiz bu çalışma *Giriş, Birinci Bölüm, İkinci Bölüm, Sonuç* başlıkları altında dört ana bölümden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde ilk olarak incelediğimiz eser ve yazarı hakkında bilgi verilmekte; eserin konusu ve özeti hakkında görüşler sunulmaktadır. Ardından romanı, Azerbaycan Türkçesinden Özbek Türkçesine çeviren çevirmen-gazeteci Feyzi Şahismail hakkında kısaca bilgi paylaşılmaktadır.

Çalışmamızın *Birinci Bölüm*'ünde öncelikle Azerbaycan ve Özbek Türkçesindeki gramer çalışmalarından elde ettiğimiz her iki lehçedeki mastar ve sıfat-fiil yapıları hakkında bilgiler aktarılmaktadır. Bu çalışmada mastar ve sıfat-fiil yapılarının kullanımı esasen *Qızlar Bulağı* romanı üzerinden inceleme yapıldığı için *Birinci Bölüm*'deki konuyla ilgili temel gramer bilgileri kısaca ele alınmaktadır.

İncelememizin *İkinci Bölüm*'ünde eser içerisinde kullanılan hem Azerbaycan Türkçesinde olan orijinal metindeki hem de Özbek Türkçesinde olan çeviri metindeki mastar ve sıfat-fiil örnekleri tablolarla karşılaştırılmakta ve konuya ilişkin detaylar örnekler üzerinden daha ayrıntılı anlatılmaktadır.

Çalışmamızın *Sonuç* bölümünde ise, ele aldığımız roman doğrultusunda Azerbaycan ve Özbek Türkçesindeki mastar ve sıfat-fiil eklerinin kullanımını konusunda farklı ve benzer özellikler tespit edilmektedir.

Anahtar Sözcükler: *Azerbaycan Türkçesi, Özbek Türkçesi, mastar, sıfat-fiil, karşılaştırma.*

ABSTRACT

“COMPARISON OF INFINITIVES AND PARTICIPLE ADJECTIVES IN AZERBAIJANI AND UZBEK TURKIC ON THE BASIS OF YUSUF VEZIR CHEMENZEMINLI’S NOVEL *QIZLAR BULAĞI (MAIDEN FOUNT)*”

Badiseba BUDAGLI

Department of Turkish Language and Literature

Social Sciences Institute of Anadolu University, August 2020

Supervisor: Selahittin TOLKUN

This study, which we have examined as a master’s thesis, consists of four main sections under the headings of *Introduction*, *First Section*, *Second Section* and *Conclusion*.

In the *Introduction part*, first of all, is given information about the author and the work. Opinions are presented about the subject and summary of the work. Eventually, brief information is given about the translator-journalist Feyzi Shahismail, who translated the novel from Azerbaijan Turkic to Uzbek Turkic.

In the *First Part* of our study, firstly, is shared information about the infinitive and participle adjectives structures in both dialects that we obtained from grammar studies in Azerbaijani and Uzbek Turkic. The use of infinitive and participle adjective structures are mainly conducted on the novel *Qızlar Bulağı* “Maiden Fount”, basic grammatical information about the subject in the First Part is explained briefly.

In the *Second Part* of our review, both, the examples of infinitive and participle adjectives in the original text in Azerbaijani Turkic and the translation in Uzbek Turkic are compared with the tables and are explained in details based on the examples.

In the *Concluding part* of our study, different and similar features regarding the use of infinitive suffixes and participle adjectives in Azerbaijani and Uzbek Turkic are determined in line with the novel that we had discussed.

Keywords: *Azerbaijani Turkic, Uzbek Turkic, infinitive, participle adjective, comparison.*

ÖNSÖZ

Oğuz grubuna giren Azerbaycan Türkçesi, geçmişten günümüze kadar ulaşan zengin edebî örnekleriyle Türk lehçeleri arasında önemli ve öncü bir yere sahiptir. 1920’de Sovyetler Birliği tarafından işgaline kadar Azerbaycan aydınları özellikle Çarlık Rusyası hâkimiyetindeki diğer Türk topluluklarının edebî ve kültürel hayatı üzerinde oldukça etkiliydi. Bunun sonucunda, gerek Çarlık Rusyası gerekse Sovyetler Birliği döneminde tek devletin bünyesinde olmaları sebebiyle, bu Türk topluluklarının kültürel açıdan zamanla birbirilerine yakınlaşmalarına da neden olmaktadır. Bunun önüne geçmek isteyen Sovyet yönetimi, 1924’te Türk halkları üzerinde “böl-yönet” siyasetini uygulamış ve bu toplulukların kabile veya yaşadıkları coğrafya adlarını kavim ve +CA ekiyle dil adı olarak kullanmaya mecbur tutmuştur.

1937 yılında Stalin’in emriyle sadece Azerbaycan’da değil, Sovyet bünyesinde bulunan diğer Türk yurtlarında da acımasızca aydın katliamları yapılmaya başlanmış. Binlerce aydın tutuklanmış, kurşuna dizilmiş veya en iyi durumda sürgün edilmiştir. Eseri üzerinden inceleme yaptığımız yazar Yusif Vəzir ÇƏMƏNZƏMİNLİ de bu dönemin kurbanlarından. Bağımsız hayatını 1918-1920 yılları arasında yaşayan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin İstanbul büyükelçiliği görevinde bulunmuştur. Yazar, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin Sovyetlerce yıkılmasından sonra ise ülkeye geri çağırılmıştır. Sovyet öncesi dönemde komünizm karşıtı görüşleriyle dikkat çeken yazar, yeni dönemde bir süre sonra Özbekistan’ın Ürgenç kentindeki Pedagoji Enstitüsüne baş muallim olarak “tayin edilmiştir”. Birkaç sene sonra Bakü’ye ailesinin yanına geldiği zaman tutuklanmış (Atilla, 2009, s. 78), ardından sürgün edilmiştir. Özbekistan’dayken bazı dergilerde yazıları ve makaleleri hatta bir kitabı bile yayımlanan Yusif Vəzir’in yıllar sonra *Qızlar Bulağı* romanı Özbekistan’da yaşayan Azerbaycan kökenli çevirmen-gazeteci Feyzi ŞAHİSMAIL tarafından Özbek Türkçesine aktarılmıştır.

Çalışmamızda Azerbaycan ve Özbek Türkçesindeki mastar ve sıfat-fiil örnekleri açısından ele aldığımız bu roman, Türk Dilinin Oğuz ve Karluk grubundan olan iki lehçesinin dil özelliklerindeki farklılıkların yanı sıra, benzerlikleri de ortaya koymayı hedeflemektedir. Türk lehçelerini öğrenmek için öncelikle Türkçede yaygın kullanıma sahip ve bu dilin en belirgin özelliklerinden olan fiilimsileri dikkatli bir şekilde incelememiz gerekmektedir. Bu nedenle biz, çalışmamızda mastar ve sıfat-fiil yapıları

üzerinden inceleme yapmaktayız. İnceleme yüksek lisans tez çalışması olduğu için daha kapsamlı çalışmalara konu olabilecek zarf-fiil yapısını da burada ele almadık.

Türkiye’de diğer Türk topluluklarının dilleriyle ilgili çalışmalar çok defa Türkiye Türkçesi üzerinden yapılmaktadır. Türkiye dışı Türk lehçelerinin kendi aralarındaki etkileşimi üzerine yapılan çalışmalar oldukça sınırlıdır. Dolayısıyla yaptığımız bu inceleme, aynı zamanda Türkiye’de üzerinde çalışılan ve Türkiye Türkçesi dışında iki farklı lehçenin karşılaştırılması temelinde hazırlanan az sayıdaki gramer çalışmalarındandır. Bu türden çok fazla çalışma olmaması Türk Lehçeleri arasında “bilgi kopukluğuna veya eksikliğine” neden olmaktadır. Bu sorunu ortadan kaldırmak için her Türk devletinde bu tür çalışmaların daha fazla yapılması gerektiği kanaatindeyiz.

Bu çalışmamda bana bu konuyu işlememin önemini anlatan, fikirleriyle bana öncü olan ve Özbek Türkçesine dair bilgilerini benimle paylaşan danışmanım Prof. Dr. Selahittin TOLKUN’a sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Yine danışmanımın yardımıyla ulaştığım ve romanın çevirmeni Feyzi ŞAHİSMAİL hakkında bilgi elde etmemi sağlayan Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatı bölümünde öğretim üyesi olan Prof. Dr. Zilola KHUDAYBERGENOVA’ya minnettarlığımı bildiririm. Aynı zamanda tanıştığım günden beri hiçbir konuda desteğini esirgemeyen, her zaman başarılı olacağıma inanan Anadolu Üniversitesi Türkçe Öğretimi Uygulama ve Araştırma Merkezi müdürü Dr. Öğr. Üyesi Ferdi BOZKURT’a şükranlarımı iletirim.

Aynı zamanda, eğitim hayatım boyunca beni maddi ve manevî olarak hep destekleyen, her zaman bana güvenerek başaracağıma inanan annem Hanım BUDAQOVA’ya ve babam Elyar BUDAQOV’a, aynı zamanda hayatımın her alanında olduğu gibi bu çalışmamda da bana yardımcı olan kız kardeşlerim Semra ve Çiçek BUDAQLI’ya teşekkürü kendime borç bilirim. Bunun yanı sıra, çalışmalarım sırasında bana hep yanımda olan arkadaşım Ayşegül SAĞLAM’a ve tez çalışmama katkılarından dolayı arkadaşlarım Hussein Ahmed SHUKUR ile Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi öğretim üyesi Zaen Alaabdeen Jawdat LATEEF’e şükranlarımı sunarım.

Son olarak, bu çalışmamın düzenlenmesinde bana yardımcı olan doktora öğrencisi Saffet Alp YILMAZ’a da teşekkür ediyorum.

.../.../20....

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmamın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmamın Anadolu Üniversitesi tarafından kullanılan "bilimsel intihal tespit programı"yla tarandığını ve hiçbir şekilde "intihal içermediğini" beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmamla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçları kabul ettiğimi bildiririm.

İmza

Badiseba BUDAGLI

İÇİNDEKİLER

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI	II
ÖZET	III
ABSTRACT	V
ÖNSÖZ	VI
ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ.....	VIII
içindekiler	IX
GİRİŞ	1
Yusif Vəzir ÇƏMƏNZƏMİNLİ hakkında	1
Eser Konusu ve Özeti.....	5
Çevirmen Hakkında Bilgi	6
1 BİRİNCİ BÖLÜM	7
1.1 Azerbaycan ve Özbek Türkçesinde Mastar ve Sıfat-fiil Yapıları	9
1.1.1 Azerbaycan Türkçesinde Mastar	9
1.1.2 Özbek Türkçesinde Mastar.....	11
1.1.3 Azerbaycan Türkçesinde Sıfat-fiil	12
1.1.4 Özbek Türkçesinde Sıfat-fiil.....	13
1.2 Azerbaycan ve Özbek Türkçesinde Mastar ve Sıfat-fiil Ekleri	13
1.2.1 Azerbaycan Türkçesinde Sıfat-fiil Ekleri	16
1.2.2 Özbek Türkçesinde Sıfat-fiil Ekleri	20
2 İkinci bölüm	26
2.1 Yusif Vəzir ÇƏMƏNZƏMİNLİ'nin Qızlar Bulağı eseri üzerinden Azerbaycan ve Özbek Türkçesinde mastar ve sıfat-fiil eklerinin karşılaştırılması	26
2.1.1 BİRİNCİ BÖLÜM	26
2.1.2 İKİNCİ BÖLÜM.....	92
SONUÇ.....	144
Kaynakça	149
EKLER.....	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
EK 1. YUSİF VƏZİR ÇƏMƏNZƏMİNLİ'NİN QIZLAR BULAĞI ROMANININ ÖZGÜN METNİ..	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.

EK 2. YUSİF VƏZİR ÇƏMƏNZƏMİNLI'NİN QIZLAR BULAĞI ROMANININ ÇEVİRİ METNİ ...Hata! Yer işareti tanımlanmamış.

TABLO1. 1. SIFAT-FİİLİN ÖZELLİKLERİ.....	HATA! YER İŞARETİ TANIMLANMAMIŞ.
TABLO1. 2. AZERBAJCAN VE ÖZBEK TÜRKÇESİNDE MASTAR VE SIFAT-FİİL EKLERİNİN KARŞILAŞTIRMASI	14
TABLO1. 3. İLK BÖLÜMDE GEÇEN MASTAR VE SIFAT-FİİL ÖRNEKLERİ.....	26
TABLO1. 4. BİRİNCİ PARÇADAKİ MASTAR VE SIFAT-FİİL ÖRNEKLERİ.....	28
TABLO1. 5. İKİNCİ PARÇADAKİ MASTAR VE SIFAT-FİİL ÖRNEKLERİ.....	39
TABLO1. 6. ÜÇÜNCÜ PARÇADAKİ MASTAR VE SIFAT-FİİL ÖRNEKLERİ	46
TABLO1. 7. DÖRDÜNCÜ PARÇADAKİ MASTAR VE SIFAT-FİİL ÖRNEKLERİ.....	53
TABLO1. 8. BEŞİNCİ PARÇADAKİ MASTAR VE SIFAT-FİİL ÖRNEKLERİ	60
TABLO1. 9. ALTINCI PARÇADAKİ MASTAR VE SIFAT-FİİL ÖRNEKLERİ.....	65
TABLO1. 10. YEDİNCİ PARÇADAKİ MASTAR VE SIFAT-FİİL ÖRNEKLERİ	70
TABLO1. 11. SEKİZİNCİ PARÇADAKİ MASTAR VE SIFAT-FİİL ÖRNEKLERİ.....	77
TABLO1. 12. DOKUZUNCU PARÇADAKİ MASTAR VE SIFAT-FİİL ÖRNEKLERİ	80
TABLO1. 13. ONUNCU PARÇADAKİ MASTAR VE SIFAT-FİİL ÖRNEKLERİ	86
TABLO1. 14. BİRİNCİ PARÇADAKİ MASTAR VE SIFAT-FİİL ÖRNEKLERİ.....	92
TABLO1. 15. İKİNCİ PARÇADAKİ MASTAR VE SIFAT-FİİL ÖRNEKLERİ.....	97
TABLO1. 16. ÜÇÜNCÜ PARÇADAKİ MASTAR VE SIFAT-FİİL ÖRNEKLERİ	103
TABLO1. 17. DÖRDÜNCÜ PARÇADAKİ MASTAR VE SIFAT-FİİL ÖRNEKLERİ.....	114
TABLO1. 18. BEŞİNCİ PARÇADAKİ MASTAR VE SIFAT-FİİL ÖRNEKLERİ	118
TABLO1. 19. ALTINCI PARÇADAKİ MASTAR VE SIFAT-FİİL ÖRNEKLERİ.....	123
TABLO1. 20. YEDİNCİ PARÇADAKİ MASTAR VE SIFAT-FİİL ÖRNEKLERİ	129
TABLO1. 21. SEKİZİNCİ PARÇADAKİ MASTAR VE SIFAT-FİİL ÖRNEKLERİ.....	132
TABLO1. 22. DOKUZUNCU PARÇADAKİ MASTAR VE SIFAT-FİİL ÖRNEKLERİ	136
TABLO1. 23. ONUNCU PARÇADAKİ MASTAR VE SIFAT-FİİL ÖRNEKLERİ	139

GİRİŞ

Yusif Vəzir ÇƏMƏNZƏMİNLİ hakkında

Çalışmamızda ele aldığımız eserin yazarı Yusif Vəzir Mirbaba oğlu ÇƏMƏNZƏMİNLİ, 12 Eylül 1887'de günümüzde Ermenistan işgali altında bulunan ve Kuzey Azerbaycan'ın önemli kültür ocaklarından olan, Karabağ'ın merkezi sayılan Şuşa'da doğmuştur. Mesleği itriyatçılık ve halk tabipliği olan babası Məşədi Mirbaba, Farsça ve Türkiye Türkçesini iyi bilmiş, bu dillerdeki edebiyat örneklerini de okumuştur. Evinde her zaman Şuşa'nın önde gelen sanat adamları, müzisyenler, şairler toplanırdı.¹ İran, Orta Asya ve Türkiye'yi gezen Məşədi Mirbaba, genç yaşta servetini tükettikten sonra Ağdam'da bir attar dükkânı açarak şifacılık yapmaya başlamıştır. Çocuklarının eğitimiyle bizzat meşgul olan Məşədi Mirbaba, bir ders kitabı bile yazmıştır. Yusif Vəzir'e de Farsçayı ve Azerbaycan Türkçesinin yanı sıra, en zengin şekliyle Türkiye Türkçesini o öğretmiştir (Kemaloğlu, 2013, s. 2).

Çok yardımsever bir insan olan Məşədi Mirbaba, Güney Azerbaycan'ın Çəmənözəmin köyünden gelip Şuşa'da hamallık yapan üç hemşehrisine evini açarak onlara hayatlarını idamesinde yardımcı olmuştur. Yusif Vəzir, ağabeyinin ve babasının vefatından sonra kendisi de yatalak hâle düşmüş ve hastalığı boyunca annesiyle kendisine yardımcı olan bu kardeşlere vefa borcunu ödemek için yazar olduğunda ÇƏMƏNZƏMİNLİ soyismini almıştır (Vəliyeva, Şirinova ve Misirova, 2017, s. 4).

Yusif Vəzir'in bilinen ilk eseri 1904 yılında Rusça kaleme aldığı *Jaloba* (*Şikayət*) şiiridir. Şiirini okuyan ve ona Çehov'u okumasını tavsiye eden hocası sayesinde Çehov'un eserlerini okumaya başlayan Yusif Vəzir, ilerleyen yıllarda onun kaleminden çok etkilendiğini söylemiştir.² Bunun yanı sıra, gençlik yıllarında resim çizmeye meraklı olan Yusif Vəzir, 1904 yılında amcasının oğlu Mirhasan VƏZİROV'la birlikte Şuşa'da karikatürlü bir edebî mizah mecmuası olan *Fokusnik* (*Sihirbaz*) dergisini çıkarmıştır. Mecmuada yayımlanan Rusça metinleri Mirhasan yazarken, karikatürleri ise *Bedbaht* imzasıyla Yusif Vəzir çizmiştir (Atilla, 2009, s. 79).

---

¹ KEMALOĞLU (2013), *Yusif Mirbaba Oğlu Vezirov-Çemenzeminli* makalesi, Akademik Bakış Dergisi, s. 2. http://turkoloji.cu.edu.tr/pdf/muhammet_kemaloglu_yusuf_mirbaba_oglu_vezirov.pdf (Erişim tarihi: 23.06.2020) Bu kısımda kaynak olarak kullandığımız makalede başka bir kaynağa isnat edilmiştir: Chamanzaminli, 1977: 312-319; Чямянзяминли, 2004:3-8; Шццммятли, 2003:68-71.

² <https://news.milli.az/culture/137517.html> (Erişim tarihi: 09.06.2020)

ÇƏMƏNZƏMİNLİ, 1909 yılında Bakü'de idâdî okulu bitirdikten sonra Petersburg'a giderek burada bir enstitüye başvuru yapmıştır. Fakat daha sonra buradaki yaşam şartlarına uyum sağlayamadığı için bu şehirde okumaktan vazgeçmiştir. Burada kaldığı süreçte *Cənnətin Qəbzi* hikâyesini, bildiği atasözlerini toparlayarak bir deftere yazan Yusif Vəzir, Şeyh Şamil hakkında bir şiir de kaleme almıştır. Petersburg'dan Aşgabat'a teyzesinin yanına dönmüş ve 1909 yılının Ağustos ve Eylül aylarını burada geçirmiştir. Türkmenistan'ın başşehri Aşgabat'ta E. HAQVERDİYEV'in *Kimdir Müqəssir* piyesini sahnelemiş ve kendisi de piyeste Mahmutbey rolünde oynamıştır. Yusif Vəzir, aynı yılın Kasım-Aralık aylarında Özbekistan'ın başşehri Taşkent'te bulunduğu sürede Seda gazetesinde yayımladığı makaleleriyle dikkat çekmiştir. *Nişanbazlıq* adlı küçük komedisini ve yarım yamalak yazdığı bir hikayesini kaleme almıştır (Atilla, 2009, s. 79).

1915 yılında *Kiev Üniversitesi*'nin (o zamanki ismiyle *Kutsal Vladimir İmparator Üniversitesi*) Hukuk Fakültesini bitirmiştir. Üniversiteden sonra Rusya'ya çalışmaya gitmiş, fakat beklentisinin karşılanmaması üzerine yeniden Kiev'e dönmüştür. 1917'deki *Şubat Devrimi* ve sonrasında yazılarında daima Bolşeviklere karşı görüşlerini serdeden yazar, bu dönemde Kiev'de eğitim alan Azerbaycanlı öğrencilerle beraber "Türk Ədəmi Mərkəziyyə" firkasını kurmuştur.

Avrupa ve Doğu dilleri içerisinde toplamda on yabancı dili mükemmel bilen bir çevirmen, yazar, Türk tarihi ve edebiyatı araştırmacısı, aynı zamanda karikatürist ve tiyatrocusu da olan Yusif Vəzir için 1916-1918 yılları arasındaki dönem çok verimli geçmiştir. Bu yıllarda Simferopol'da (Akmescit) hukuk idaresinde danışman avukat olarak çalışmış; Odessa'da bulunduğu zamanlarda *Litvanya Tatarlarının³ Tarihi* adlı kitabını yazmıştır (Atilla, 2009, s. 80). Bütün bunların yanı sıra, yazar bir dönem siyaset adamı olarak da çalışmıştır. Kendisi 1918 yılında kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilk meclis toplantılarından birinde Cumhuriyet'in Osmanlı Devleti'nde büyükelçiliğinin tesis edilmesi gerektiğini söylemiş ve 1919 yılında İstanbul'a ilk Azerbaycan Büyükelçisi olarak gönderilmiştir. Burada bulunduğu dönemde Azerbaycan'la ilgili çalışmalar yapan Yusif Vəzir, *Azərbaycan Ədəbiyyatına Bir Nəzər* ile *Tarixi, Coğrafi və İqtisadi Azərbaycan* kitaplarını yayımlamıştır. Bağımsızlığı

---

³ Dipnot: Karaimler

yaklaşık iki yıl süren Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Sovyetler Birliği tarafından işgal edilmesinin ardından yazarın hayatında çok zorlu bir süreç başlamıştır.

Yusif Vəzir, önce Paris'te okuyan kardeşinin yanına giderek orada üç sene işçi olarak çalışır. Kardeşinin hayatını kaybetmesi üzerine orada daha fazla duramaz ve vatanına dönmek ister. Bir arkadaşının yardımıyla 1926'da vatana dönmesine izin verilir ve döndükten sonra hayatına eğitimci olarak devam eder. Yusif Vəzir, Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nin Şarkiyat ve Eğitim fakültelerinde, Pedagoji, Tıp ve Petrol Enstitülerinde Azerbaycan ve Rus dili bölümlerinde dersler verir. Ruhulla AKHUNDOV'un editörlüğüyle basılmış “*Rusça-Türkçe (Azerbaycan Türkçesi) Sözlük*”ü hazırlayanlardan biri ÇƏMƏNZƏMİNLİ olmuştur.⁴

Çok sayıda hikâye yazan ÇƏMƏNZƏMİNLİ'nin 1911-1913 yılları arasında bu hikâyelerinin toplandığı yedi hikâye kitabı basılır. Bunun dışında 1926'da *Keçmişdən Səhifələr*, *Qazanc Yolunda* ve *Cənnətin Qəbz*i adlı kitapları yayımlanır (Atilla, 2009, s. 80). Yazarın en çok okunan eserleri *Studentlər*, *Qızlar Bulağı*, *Qan İçində* (veya diğer adıyla *İki Od Arasında*), *Əli və Nino* (*Qurban Səid* mahlasıyla yazılan bu romanı yazarı hâlâ kesin olarak bilinmemektedir) adlı romanlarıdır.⁵

Stalin tarafından aydınlara yönelik gerçekleştirilen başta idam, hapis, sürgün olmak üzere türlü zulüm ve baskıların yaşandığı süreçte yazar, el yazıları hâlindeki çalışmalarının büyük bölümünü ne yazık ki yakmak zorunda kalır. Fakat bilinen eserleri bile Sovyet devletinin ona baskı yapması için yeterli olur. Yusif Vəzir, bundan sonraki hazin ve adaletsiz şekilde son bulacak olan hayat macerasında önce 1937'de Azerbaycan Yazarlar Birliği'nden atılır, 1938'de ise Özbekistan'ın Ürgenç şehrindeki bir enstitüye baş öğretmen olarak “tayini çıkar”. İki sene sonra orada tutuklanarak Bakü'ye getirilir ve Rusya'nın Nijniy Novgorod vilayetine sürgün edilir. 1943 yılında burada vefat eder ve defnedilir. Yazar, Stalin iktidarındaki Sovyetler Birliği'nde zulme uğrayan değişik milletlere mensup birçok meslektaşı gibi ölümünden sonra 1956 yılında aklanır.⁶

Ölümünden sonra eserlerinin büyük bölümü kaybolan ve o dönemin şartlarında ortadan kaldırılan Yusif Vəzir ÇƏMƏNZƏMİNLİ'nin eserlerinin tamamını bir bütün

⁴ <https://www.turktoyu.com/azerbaycan-cumhuriyeti-nin-osmanli-devleti-nde-ilk-buyukelcisi> (Erişim tarihi: 20.06.2020)

⁵ <https://news.milli.az/culture/137517.html> (Erişim tarihi: 09.06.2020)

⁶ <http://portal.azertag.az/az/encyclopedia/post/2021> (Erişim tarihi: 09.06.2020)

halinde ele alan ciddi bir çalışma yapılmamıştır. Hakkında birçok araştırma yapılmasına rağmen Azerbaycan'ın o dönemlerdeki mevcut siyasi rejimi sebebiyle bunlar kısıtlı ve yetersiz kalmıştır. Yazar hakkında yapılan ilk ciddi araştırma Prof. Dr. Tofiq HÜSEYNOĞLU'nun *Ədəbiyyatla Yaşayırım* adlı çalışmasıdır (Kemaloğlu, 2013, s. 2). Bundan başka, yazarın yıllar boyunca elde edilebilen bütün eserlerinin toplandığı üç ciltlik bir kitap serisi nihayet 2005 yılında Bakü'de yayımlanmıştır. Bu seri, *Yusif Vəzir ÇƏMƏNZƏMİNLİ - Əsərləri* ismiyle “Avrasiya Press” tarafından basılmıştır.⁷

Yazarla ilgili Türkiye'de de birtakım çalışmalar yapılmıştır. Yaptığımız araştırmalar sonucunda Yusif Vəzir hakkında çok sayıda makale ve eserlerindeki konuların ele alındığı bazı çalışmaların olduğunu tespit ettik. Bu çalışmalar arasında İrfan Murat YILDIRIM tarafından yapılan *Yusuf Vəzir Çəmənzəminli'nin Hayatı ve Edebi Eserleri Üzerine Bir Araştırma* adlı doktora tezi çalışması ayrı bir önem arz etmektedir. YILDIRIM'ın ayrıca ÇƏMƏNZƏMİNLİ üzerine makaleleri de bulunmaktadır.

Bunun yanı sıra, yazarın bazı eserleri Türkiye Türkçesine çevrilerek basılmıştır. Bunlardan ilki, önce 2005 yılında Azad AĞAYEV ve Ələkbər ƏLİYEV tarafından çevrilip Kaknüs Yayınlarında basılan (ikinci baskısı 2017 yılında yapılmıştır⁸), daha sonra ise 2018 yılında Şule YUSUF tarafından çevrilip Elhamra Yayınlarında basılan *Əli və Nino* romanıdır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, bu romanın yazarı uzun yıllar tartışma konusu olmuştur. Bunun nedeni ise, eserin *Qurban Səid* imzasıyla yazılması ve uzun yıllar yayımlanmamış olmasıdır. Bu yüzden romanın Türkiye'deki ilk baskısında yazarın ismi veya mahlası yerine “*La Edri*” (bilinmeyen) ibaresi kullanılmıştır. Daha sonraki baskılarda yazar olarak Yusif Vəzir ÇƏMƏNZƏMİNLİ'nin ismi yazılmıştır. Eser ilk kez 1937 yılında Almanca yayımlanmış, ardından İngilizceye ve Türkçeye çevrilmiştir (maalesef Türkçe ilk çevirisi hakkında bir bilgiye ulaşamadık). Bundan sonra ise Türkiye Türkçesinden Azerbaycan Türkçesine çevirisi yapılarak “Azadlıq” radyosunda seslendirilmiştir. Romanın Azerbaycan Türkçesine çevrilmesi ise 1989 yılında mümkün olmuştur. Dönemin Azerbaycan Yazarlar Birliği başkan yardımcısı Yusif SƏMƏDOĞLU'nun bizzat ricası üzerine ünlü gazeteci-çevirmen Mirzə

⁷ http://anl.az/el/alf4/chyv_e1.pdf (Erişim tarihi: 25.06.2020)

http://anl.az/el/alf4/chyv_e2.pdf (Erişim tarihi: 25.06.2020)

http://anl.az/el/alf4/chyv_e3.pdf (Erişim tarihi: 25.06.2020)

⁸ <https://www.idefix.com/Kitap/Ali-ve-Nino/Edebiyat/Roman/Turkiye-Roman/urunno=0001693398001> (Erişim tarihi: 03.07.2020)

XƏZƏR'den eseri Almandan çevirmiş ve eser ilk kez 1990'da Azərbaycan'da Azərbaycan Türkçesiyle yayımlanmıştır. Eser 2015 yılında aynı adla filmleştirilmiştir. İngiltere ve Azərbaycan ortak yapımı olan, çekimleri Azərbaycan ve Türkiye'de gerçekleştirilen filmin yönetmenliğini İngiliz yönetmen Asif Kapadia yapmıştır.⁹

İkinci eser ise, Yurtseven ŞEN tarafından çevrilerek Zengin Yayıncılık tarafından 2017 yılında basılan *Qan İçində* romanıdır.

Eser Konusu ve Özeti

Roman, Ahmet isimli gencin, üyesi olduğu kulübün bir etkinliğinde yapacağı konuşma için bilgi toplamak amacıyla kütüphanede araştırma yapmaya karar vermesiyle başlar. Birçok kütüphaneyi dolaşan Ahmet, bir gün yüzyıllar öncesine ait geleneklerin anlatıldığı bir kitaba denk gelir ve büyük merakla okumaya girişir. Bundan sonra ise roman, onun okuduğu kitaptaki eski geleneklerin, dini inanışların küçük hikâyelerle anlatılmasıyla devam eder. Hikâyeler esas itibarıyla en eski inançlardan olan Zerdüştlükle ilgilidir. Burada bir konuya açıklık getirmekte fayda var; Zerdüş'tün "Avesta"sındaki felsefe, diğer halkların edebiyatı ve kültürüyle halkımızın kültürel zenginliği arasında karşılaştırmalar yapmayı seven aynı zamanda araştırmacı kimliğini de bildiğimiz Yusif Vəzir'in her zaman ilgisini çekmiştir (bk. Hümətli, 2007, s. 855).

Bunun yanı sıra, YILDIRIM'ın yazarla ilgili kaleme aldığı bir makaleden yola çıkarak diyebiliriz ki, *Qızlar Bulağı* Azərbaycan'da o zamana kadar ilk defa denenen bir tarihî roman örneğidir (Yıldırım, 2001, 112). O dönemde Azərbaycan Komünist Partisi'nin 1932'de aldığı "Edebiyatın partiye (komünist ideolojiye) hizmet amacı taşıması" gerektiği kararı üzerine yazıldığı için kitapta yer yer siyasi fikir tutarsızlığına rastlanır. Örneğin, romanda bir yandan ilkel toplumlardan bugüne kadar toplumu oluşturan birtakım manevî değerlerin, eski geleneklerin toplumu yozlaştırarak yanlış yöne sürüklediği gerekçesiyle yıkılması ve daha iyi olduğu iddia edilen sosyalist-komünist bir toplum kurma çabaları anlatılır; öte yandan bu "eski gelenekler" - halk adetleri, törenler, halk edebiyatının güzel örnekleriyle bütün canlılığıyla okuyucuya aktarılır. Zerdüştlüğe çok önem veren yazar, birçok eserinde olduğu gibi *Qızlar Bulağı* romanında da Avesta'dan aldığı bazı adetleri kullanır. Eserde, Avesta'dan gelen bir adet

⁹ [https://az.wikipedia.org/wiki/%C6%8Fli_v%C9%99_Nino_\(film,_2015\)](https://az.wikipedia.org/wiki/%C6%8Fli_v%C9%99_Nino_(film,_2015)) (Erişim tarihi: 05.07.2020)

olan evlenme çağına gelmiş gençlerin mensup oldukları kabileden sonsuza kadar hatırlanacak bir iş yapmaları gerektiği; Zerdüştlükte Hürmüzd'ün (Işık Tanrısı) galibiyetini Ehrimen'in (Karanlık Tanrısı) mağlubiyetini halka haber vermesi için Hürmüzd tarafından yaratılan ve kutsal sayılan Horoz'un kabile ismi olarak kullanılması gibi Zerdüştlük geleneklerine rastlanmaktadır. Yine Avesta'ya göre Karanlık Tanrısı Ehrimen hastalıkların sebebidir. Zerdüştiler hastalık iyileştirmede çeşitli otlar kullanmakla beraber hastalık üzerinde sözün ve müziğin etkisine inanmışlardır. Mesela, romanın kahramanı Çopo tedavi için otlardan faydalanırken, romandaki bir başka karakterler olan Keyhun hastaların iyileşmesi için müziğe ihtiyaç duyduğunu söyler (Yıldırım, 2001, 112-118).

Çevirmen Hakkında Bilgi

Çevirmen hakkında ulaşabildiğimiz bilgiler doğrultusunda kendisinin Gürcistan'ın Ahıska bölgesinde Azerbaycan Türkü olarak doğduğunu ve yüksek eğitim için gittiği Özbekistan'da hayatına devam ettiğini öğrenmekteyiz. 1966'da Taşkent Devlet Üniversitesi'nin Gazetecilik bölümünü bitiren Feyzi ŞAHİSMAİL, ilk olarak “Ленин учқуни” gazetesinde edebî işçi ve birim müdürü olarak çalışma hayatına başlamıştır. Azerbaycan, Özbek ve Türkiye Türkçeleri yanında, Rus ve Alman dillerini bilen çevirmen-gazeteci 1966-1997 yılları arasında birçok yayıncı kuruluştaki çalışmıştır. 1997'de ise emekli olana kadar çalıştığı hatta çevirisini incelediğimiz *Qızlar Bulağı* romanını da yayımlattığı “Жаҳон адабиёти” dergisine geçmiştir. Eserin Özbek Türkçesindeki çevirisine <https://ziyouz.uz/> sitesi üzerinden erişim sağlanmıştır (Erişim tarihi: 09.07.2019, saat 11.20).

2000 yılında kendisine “Özbekistan Cumhuriyetine Hizmet Eden Gazeteci” fahri unvanı verilmiştir. 2012 yılında emekliye ayrılan Feyzi ŞAHİSMAİL, 2015 yılında Özbekistan'da vefat etmiştir.

1 BİRİNCİ BÖLÜM

Çalışmamızda birtakım uygulamalara gidilmektedir:

- 1) Özbek Türkçesine ait gerek Kiril gerekse Latin harfli metinlerin transkripsiyonunda *34 harfli Türk dünyası Ortak Alfabeti* esas alınmaktadır;
- 2) Çalışmamızda Yusif Vəzir ÇƏMƏNZƏMİNLİ'nin Azərbaycan Türkçesiyle yayımlanan metni ile eserin Özbek Türkçesine çevirisi temel alınmaktadır. Bundan dolayı bu iki lehçeye ait karşılaştırmalarda bu yayımların yalnızca sayfa numarası verilmekle yetinilecektir;
- 3) Azərbaycan Türkçesinde verdiğimiz örneklerin sayfaları orijinal metnin basıldığı kitaba, Özbek Türkçesinde olan örneklerin sayfaları ise Özbekistan'da çıkan *Жаҳон адабиёти* (Cihan Edebiyatı) dergisinde yayımlanan çeviri metne göre verilmektedir;
- 4) Azərbaycan Türkçesindeki mastar ve sıfat-fiil ekleri Azərbaycan dilciliğinin gramer çalışmalarını esas alarak, Özbek Türkçesine ait ekler ise ağırlıklı olarak konuyla ilgili Türkiye'de yapılan çalışmaları esas alarak değerlendirilmiştir;
- 5) Çalışmada karşılaştırılan örnek cümleler sırasıyla *Azərbaycan Türkçesindeki orijinal metin (italik) – Özbek Türkçesindeki transkripsiyonlu metin (italik) – Türkiye Türkçesindeki çeviri metin (normal)* şeklinde verilmektedir;
- 6) Türkiye Türkçesine çevrilen örneklerin çevirisi tarafımdan ve orijinal metne sadık kalınması amacıyla doğrudan Azərbaycan Türkçesi üzerinden yapılmaktadır;
- 7) Bizzat şahsım tarafından kurulan cümleler, başlarına konan “*” imiyle gösterilmektedir;
- 8) Azərbaycan Türkçesindeki ekler yazılırken *q / k* ve *ə* seslerinin alfabede gösterilmesinden dolayı bu seslerin bulunduğu ekler ikili biçimde gösterilmektedir (örneğin: *-acaq / -acək*);
- 9) Ayrıca metinde ilgili kelimelerin altı çizilmektedir:

Zatən müəllimin yazdıqlarını da həmişə kərpicə bu həkk edərdi. (s. 347)

Zātən, müəllimning yāzgānlarini hām şu Cāyniz ğiştārgä köçirärdi. (s. 66)

*Zaten öğretmenin yazdıklarını da tuğlalara her zaman o kazırdı.

10) Metin içerisinde aynı cümlede geçen birden fazla mastar ve sıfat-fiil örneği tek çizgi, çift çizgi ve kalın çizgi ile belirtilmektedir:

Bizi heyvanlardan ayıran, bizə zəka bəxş edən, idrakımızı inkisaf etdirən zəhmət deyilmi? (s. 395)

Bizni häyvânlärdän äcrätgän, bizgä zäkâ bäxş etgän idrâkimizni rivâcläntirgän mehnät emäsmi? (s. 94)

*Bizi hayvanlardan ayıran, bize zeka bahşeden, düşüncemizi gelistiren emek değil mi?

Orijinal hâliyle birlikte incelediğimiz roman Azerbaycan Türkçesinden Özbek Türkçesine birebir çevrilmektedir. Fakat birebir çeviri olmasına karşın, özgün metinden Özbek Türkçesine çevrilirken aşağıdaki bazı değişimler göze çarpmaktadır:

1. Çeviri metinde yer yer cümle içerisinde orijinal metinde bulunmayan farklı kelimeler veya ibareler eklenmiş, yani “doldurmalar” yapılmıştır:

a. *Bu gördüyünüz güllü-çiçekli qəbilə əvəzində burada boş bir çöl varmış.* (s. 346)

b. *Mänä şu körib turgäningiz güllärgä burkängän qäbilä mänzilgähi ornidä yäydâq çöl bolgän.* (s. 66);

2. Buna mukabil, çeviride zaman zaman özgün dildeki kimi kelime veya ibarelerde de “kırpılmalar” söz konusudur:

a. */.../ əvvəl atamın getdiyi yolu təqib etdim.* (s. 350)

b. */.../ ävväligä âtam yolidän bârdım.* (s. 67);

3. Özgün metinde birçok yerde, cümlede zarf işlevi gören *mastar+edat* veya *sıfat-fiil + edat* yapıları Özbek Türkçesine sıralı veya bağlaçlı cümlelerle çevrilmiştir:

a. *Bir az düşündükdən sonra: – Dünən axşam baş möbid atamı və Eyzədəsbi yanına çağırmışdı.* (s. 357)

b. *Bir âz oylänıb turdı-dä, keyin: – Keçä keçqurun baş mö'bid âtam bilän Eyzädäsbnı hüzurigä çağırğandı.* (s. 71);

4. Bunun yanı sıra, bazı cümlelerin orijinal metindeki gibi tek cümle hâlinde değil, ikiye bölünerek çevrildiğine de rastlanmıştır:

- a. *Kəbusey bir ağac kötüyünün üstündə oturub, otun üzərinə yığılan kərpicləri göstərərək:* (s. 347)
- b. *Kəbusey kesilgən dərəxt tonkəsi üstigə oturub əlgəndi. Məysə üstigə təxləngən gıştlərni körsätib:* (s. 65);

5. Orijinal metindeki bazı cümlelerde kelimeler birebir çevrilmek yerine Özbek Türkçesinde ona karşılık kullanılabilir daha farklı ifadelerle veya mantıkça çeviri yapılarak fikir okuyucuya aktarılmıştır:

- a. *Çeşmələr qaynayaraq sərin su ətrafa dolmağa başladı.* (s. 355)
- b. *Bulâqlər qəynəb, ətrəfgə səlqin həvə üfirdi.* (s. 70);

Azərbaycan lehçesindeki metin Türkiye Türkçesine “Pınarlar kaynayınca serin sular etrafa dolmaya başladı.” şeklinde çevrilirken Özbek lehçesindeki karşılığı yine Türkiye Türkçesine “Pınarlar kaynarak etrafa serin hava üfledi.” şeklinde çevrilmektedir. Görüldüğü gibi, burada mantıkça çeviri yapılmaktadır.

6. Özgün metindeki bazı paragraflardaki birtakım cümleler çeviride tamamen çıkarılmıştır. Mesela aşağıdaki cümle, çeviri metinde yoktur.

- a. *Babil ağlasıgmaz əfsanələrlə özünü aldadır.* (s. 359).

1.1 Azərbaycan və Özbek Türkçesinde Mastar ve Sıfat-fiil Yapıları

Bu bölümde ilk olarak her iki lehçede mastar ve sıfat-fiil yapıları incelenecektir.

1.1.1 Azərbaycan Türkçesinde Mastar

Azərbaycan dilciliğinde mastarlar için *məsdər* kavramı kullanılmakta ve bunlar hem isim hem fiil özellikleri taşıyan, eylemin ismini bildiren yapılar olarak kabul edilmektedirler (Abdullayeva, 2013, s. 84). Fiil tabanına *-maq / -mək* eki getirilerek yapılan mastar yapısının olumsuzu mastar ekinden önce fiil tabanına getirilen *-mA-* olumsuzluk ekiyle yapılmaktadır: *sağalmaq* (iyileşmek), *qocalmaq* (yaşlanmak), *başa düşməmək* (anlamamak), *soruşmamaq* (sormamak) vb.

Mastarlar kazandığı isim özelliği nedeniyle cümlenin öznesi veya nesnesi işlevini görmektedir. Azerbaycan Türkçesindeki gramer çalışmalarında mastarın çokluk eki almadığı, fakat bir istisnai durumda – üçüncü şahıs çekimi zamanı bu kuralın çiğnendiği belirtilmektedir (Cəfərov, 2014, s. 77). Örneğin: *onların oxumaqları* - onların okuma(k)ları.

Azerbaycan Türkçesinde mastarlar şahıslara göre iyelik eki aldığında Türkiye Türkçesinden farklı olarak, *-mək* mastar ekinde /k/ ünsüzünün /y/ ünsüzüne, *-maq* mastar eki kullanıldığı zaman ise sondaki /k/ ünsüzünün /ğ/ ünsüzüne dönüştüğü görülmektedir:

	Teklik	Çokluk
I. şahıs:	Axtarmağım (aramam)	Axtarmağımız (aramamız)
II. şahıs:	Axtarmağın (araman)	Axtarmağınız (aramanız)
III. şahıs:	Axtarmağı (araması) (aramaları)	Axtarmaqları / axtarmağı
I. şahıs:	Gəlməyim (gelmem)	Gəlməyimiz (gelmemiz)
II. şahıs:	Gəlməyin (gelmen)	Gəlməyiniz (gelmeniz)
III. şahıs:	Gəlməyi (gelməsi)	Gəlməkləri / gəlməyi (gelmeleri)

Mastardan bahsederken Azerbaycan Türkçesinde **feli isim** (isim-fiil) diye adlandırılan başka bir yapıya da parantez açmamız gerekmektedir (Kazımov, 2010, s. 307). Zira mastarla sıkça birleştirilen bu yapının örneklerine ele aldığımız eserde de rastlanmaktadır:

Vətəmindən çıkmasının başlıca səbəbi də budur.

*Vatanından çıkmasının başlıca sebebi de budur. (s. 349)

Örnekte de görüldüğü üzere, altı çizilerek işaretlenen kelimedede *-ma / -mə* eki bulunmaktadır. Burada Azerbaycan dilciliğinde mastar ve isim-fiilin birbiriyle karıştırılma nedeni, iki yapının da hem isim hem fiil özelliklerini taşıması ve eklerinin sadece tek bir sesle birbirinden ayrılıyor olmasıdır. Bu yapıları karıştırmamak için şuna dikkat etmemiz gerekmektedir: mastarın sonuna ünlüyle başlayan ek geldiğinde sondaki *k* ve *q* ünsüzleri *y* ve *ğ*'ye dönüşür, isim-fiillerde ise ekin üzerine iyelik eki getirildiğinde iyelik ekinin ünlüyle biten tabanlara gelen *+sX* biçimi kullanılmaktadır:

Mastar	İsim-fiil
<i>Bağışlamaq – bağışlamağ</i>	<i>Bağışlama - bağışlamaş</i>
<i>Görmək – görməyi</i>	<i>Görmə - görməşi</i>

Türkiye’de, Azerbaycan Türkçesi üzerine yapılan bazı çalışmalarda bahsi geçen *-ma / -mə* ile *-Xş* eki de Azerbaycan Türkçesindeki mastar ekleri olarak işlenmektedir (Buran ve Alkaya, 2011, s. 171). Ancak konuyla ilgili örnek olarak gösterilen *gediş*, *gəliş*, *çəkmə*, *süzmə*, *oxumaq*, *eşitmək* gibi kelimeler Azerbaycan gramer çalışmalarında farklı kategorilerde incelenmektedir: *gediş*, *geliş* kelimeleri fiilden isim yapan *-Xş* ekiyle yapılan isim kategorisinde; *çəkmə*, *süzmə* kelimeleri isim-fiil kategorisinde; *oxumaq*, *eşitmək* kelimeleri ise mastar kategorisinde yer almaktadır (Kazımov, 2010, s. 51, s. 304, s. 307).

Son olarak, 1997 yılında Bişkek’te yayımlanan *Языки Мира. Тюркские языки* (Dünya Dilleri. Türk Dilleri) kitabında bu konuyu işleyen Məmmədağa ŞİRƏLİYEV de *-ma / -mə* ekini mastar eki olarak kabul etmektedir (Тенишев, 1997, s. 166).

1.1.2 Özbek Türkçesinde Mastar

Özbek Türkçesinde mastar için esasen *hüräkät nâmi* kavramı kullanılır (Po’latov, Mo’minova ve Po’latova, 2003, s. 343). Ancak kimi çalışmalarda *âtdâş şükl* diyenler de bulunmaktadır (Rahmatullayev, 2006, s. 174). Fiilin mastar işlevi için bu lehçede birçok farklı ek kullanılabilmesine karşın, Özbek gramer çalışmalarında en yaygın mastar ekleri olarak *-mâq*, *-ş*, *-(u/â)v* eklerinin adı geçmektedir (Tolkun, 2018, s. 23). Bunlar arasında en işlek olanı ise *-ş* ekidir (Tolkun, 2018, s. 309). Çok fazla rastlanmasa da bu ek *-lik* ekiyle genişletilebilmektedir (Tolkun, 2009, s. 30):

Ul  liy himm t eg sini y n   h rimizg  keli ligini  ll hd n til yimiz.

O y ce himmet sahibinin  hrimize tekrar gelmesini Allah'tan dileriz. (Tolkun, 2009, s. 30)

 zbek T rk esinde yaygın kullanıma sahip ikinci mastar eki **-m q** ekidir. Bu eke mastar fonksiyonunda  zellikle yazı dilinde rastlamaktayız:

 t ni , ust zni  muq dd s v zif si f rz nd,  gird q lbig  h qiq t uru unu ekm qdır.

Babanın ve ustadın mukaddes vazifesi evlat ve  ra ın kalbine hakikat tohumunu ekmektir. (Tolkun, 2009, s. 25)

Yukarıda bahsetti imiz her iki mastar eki olumsuz fiil tabanına gelememektedir. Onların olumsuzu yapılırken **-m slik** ekine gerek duyulurken, **-(u/ )v** eki hem olumlu hem olumsuz fiillere eklenebilmektedir (Tolkun, 2018, s. 309):

“Seng  yetib b ri -b rm si endi ung  b glik.

Sana ula ıp ula maması artık ona ba lı.” (Tolkun, 2009, s. 29)

Burada eklememiz gereken bir di er mesele de  zbek T rk esinde mastar i levinde sıfat-fiil eklerinin de kullanılıyor olmasıdır:

“H zır m vcud n vk rl rd n  yirm slikg  h r k t qilingiz.

 imdi mevcut askerlerden ayrılmamaya  alı ımız.” (Tolkun, 2009, s. 85)

1.1.3 Azerbaycan T rk esinde Sıfat-fiil

Azerbaycan T rk esinde **feli sif t** terimiyle ifade edilen sıfat-fiil, hem sıfatın hem de fiilin  zelliklerini ta ıyan yapılardır. Fiil  zelliklerini korumakla beraber buna ek olarak sıfat  zellikleri de kazanmış bir yapı oldu u i in sıfat-fiillere fiilin *hibrit* ( ev. notu: Hibrit kelimesi kaynak kitapta “iki farklı  genin – fiil ve sıfatın –  zelliklerini kendinde birleştirmiş karışık bir yapı” anlamında kullanılmıştır)  klidir diyebiliriz (Kazımov, 2010, s. 276). A ırlıklı olarak eylem bildiren fakat aynı zamanda bu eyleme

nitelendirici bir özellik katan sıfat-fiiller her iki cümle ögesinin belirli özelliklerini bünyesinde barındırmaktadır (Zülfüqarlı, 2009, s. 175):

1.1.4 Özbek Türkçesinde Sıfat-fiil

Özbek Türkçesinde *sifütdâş* şeklinde adlandırılan sıfat-fiilin yapımı çok sayıda ekle gerçekleşmektedir. Bu eklerin kullanım yerleri ve farklılıkları sayesinde bu alanda çalışanlar tarafından sıfat-fiiller kendi aralarında basit, türemiş ve bileşik sıfat-fiiller olarak sınıflandırılmaktadır (Tolkun, 2009, s. 46). Fakat biz bu çalışmamızda kullanımı daha yaygın olan eklerden ve özellikle incelediğimiz romanda kullanılan eklerden bahsetmekteyiz.

Tablo 1. 1. Sıfat-fiilin özellikleri

FİİL ÖZELLİKLERİ	SIFAT ÖZELLİKLERİ
Eylem ifade eder	Eylemin özelliklerini, niteliğini ifade eder
Olumlu ve olumsuz olma özelliği taşır	İsimleşerek ismin özelliklerini de kazanabilir (çokluk ve hal eki alır, çekimlenir)
Şahıs çekim eki alır	
Zaman anlayışı ifade eder	
Geçişli ve geçişsiz olur	

1.2 Azerbaycan ve Özbek Türkçesinde Master ve Sıfat-fiil Ekleri

Aşağıdaki tabloda çalışmamıza esas olan Yusif Vəzir ÇƏMƏNZƏMİNLİ'nin Azerbaycan Türkçesiyle kaleme aldığı *Qızlar Bulağı* adlı romanının aynı adla Özbek Türkçesi çevirisi temelinde, her iki lehçede yaygın kullanılan master ve sıfat-fiil eklerinin karşılaştırması yapılmaktadır:

Tablo1. 2. Azərbaycan və Özbək Türkçesinde mastar ve sıfat-fül eklerinin karşılaştırması

AZƏRBAYCAN TÜRKÇESİ	ÖZBEK TÜRKÇESİ
	-mâq (nadiren -mâk)
-maq / -mək	-ş -(u/â)v
-maq / -mək + da /də olan (Abdullayeva, 2013. s. 83)	-(ä/y)digän -(ä)yâtgän
-maq / -mək + iyelik eki	-(ä)yâtgän
-ma / -mə- -maq / -mək + iyelik eki	-m(ä)yâtgän
-ma / -mə- + -maq / -mək	-mäs -mäs + -lik -mİş -gän / -kän / -qän -(ä)r / -ur -ärli / -ärlik/ -urlik
-an / -ən	-güsi / -küsi / -qusi / -ğusi -gü / -gi + -(u/â)vçi -gü / -gi + (v)çi -(ä/y)digän
-mayan / -møyən	-mägän -mäs
-acaq / -əcək	-äcäk -Gur
-acaq / -əcək + olmaq	-mâqçi + bolmäq

	-əcäk + iyelik eki
	-äsi
	-(ä)r / -ur
-acaq / -əcäk + iyelik eki	-ärli / -ärlük / -urlik
	-güsi / -küsi / -qusi / -ğusi
	-gü / -gi + lik
	-güdek ~-güdäy ~-gündäy
	-(ä/y)digän
	-gü / -gi + siz
	-mäGUr (Tolkun, 2009, s. 59)
-mayacaq / -møyəcäk	-mäs
-mXş	-miş
	-gän / -kän / -qän
	-mägän
-ma / -mə- + mXş	-mäs + lik
	-dik + iyelik eki
	-gän / -kän / -qän
-dXq + iyelik eki	-(ä/y)digän
	-mäs
	-mİş (nadiren)
	-äsi (nadiren)
-asI / -əsI	-Gur
-mall / -məll	-gü + -lik

-ar / -ər	-(ä)r / -ur
	-gän
-maz / -məz	-mäs
	-mägän

1.2.1 Azərbaycan Türkçesinde Sıfat-fiil Ekleri

Azərbaycan Türkçesindeki gramer çalışlarında sıfat-fiillerin yapımında kullanılan ekler ifade ettiği zamana göre üç kategoride incelenmektedir: (Kazımov, 2010, s. 280-289)

1. Geçmiş zaman anlamlı sıfat-fiil ekleri.

Nesneyi nitelendiren özelliğın ifade ettiği eylemin geçmiş zamanda yaşandığını belli etmektedir. Aşağıdaki eklerle yapılmaktadır:

-mXş eki: *açılmış qapı* (açılmış kapı), *uzanmış saç* (uzamış saç), *bişmiş tərəvəz* (pişmiş sebze) vb.

-dXq + iyelik eki: *getdikləri yol* (gittikleri yol), *apardığı cihaz* (götürdüğü çeyiz), *gəzdiyiniz kənd* (gezdiğiniz köy) vb.

Ancak bu eklerden *-dXq + iyelik eki* birleşmesinden oluşan sıfat-fiil eki, az önce başlıkta belirttiğimiz “sıfat-fiille ifade edilen eylemin geçmiş zamanda yaşanmış olması” ilkesinin dışına çıkabilmektedir. Şöyle ki, bazı ifadelerde eylemin geçmişte yaşanıp bitmediğini, hâlâ devam ettiğini görebilmekteyiz. Örnek olarak, **Anam içəri girdi, televizora diqqət yetirdikdən sonra baxdığımız filmdəki personajların adlarını soruşdu* (**Annem içeri girdi, televizyona dikkatlice baktıktan sonra izlediğimiz filmdeki karakterlerin isimlerini sordu*) cümlesinde *baxdığımız film (izlediğimiz film)* ifadesi şu an devam eden bir eylemi (*baxmaq - izlemek*) kastederek kullanılan bir tabirdir. Azərbaycan Türkçesinde günlük hayatta bunun gibi birçok örneğe rastlayabilmekteyiz.

Bu ekin bir başka kullanım şekli de isimleşmiş sıfat-fiillerin yapımı zamanı kullanılan *-dXq + iyelik eki + edat* şeklindedir (Kazımov, 2010, s. 285). Öncelikle bu yapının Azərbaycan gramer çalışlarında ismi *-dXq + mənsubiyyət şəkilçisi + qoşma* olarak geçen orijinal haliyle ilgili biraz bilgi verelim: **Qoşma “birleşik”** dediğimiz

kelime türü, isim soylu kelime türlerinin sonuna eklenerek veya onlardan sonra gelerek adlarla adlar ve adlarla fiiller arasında bağlantı kuran bir yapıdır (Abdullayeva, 2013, s. 94). Türkiye Türkçesinde ağırlıklı olarak edatlarla karşılanmaktadır. Örneğin, Azerbaycan Türkçesinde **“Səninlə kinoya gedək?”* cümlesindeki *-lə (ilə)* eki “qoşma”dır. Fakat aynı cümleyi Türkiye Türkçesine çevirdiğimizde bu ekin edat olduğunu görmekteyiz: **“Seninle sinemaya gidelim mi?”*

Yeniden *-dXq + iyelik eki + edat* sıfat-fiil yapısına gelecek olursak, bu yapı genellikle cümlede bir olayın sebebini, yapılaş şeklini, zamanını vb. göstererek zarf işlevi görmektedir:

*Memleketine döneceği için büyük heyecan ve mutluluk duyuyordu.

*Romanlarda okuduğu gibi bir hayat yaşayacağımı zannediyordu.

*Ayşe eve geldiği zaman önceden herkesin toplanmış olduğunu gördü.

Türkiye’de son zamanlarda yapılan özellikle fiilimsilerle ilgili çalışmalarda bu tip yapıların da artık “birleşik zarf-fiil” yapısı olarak değerlendirildiği görülmektedir.

2. Şimdiki zaman anlamlı sıfat-fiil ekleri.

Sıfat-fiilin ifade ettiği eylemin şu an devam ettiğini anlatmak için kullanılmaktadır. Tek bir ek aracılığıyla yapılmaktadır:

-an / -ən eki: *gülən körpə* (gülen bebek), *axan çay* (akan nehir), *oxunan mahnı* (söylenen şarkı) vb.

Ancak Azerbaycan Türkçesi gramer çalışmalarında esasen bu şekilde nitelendirilen bu ekin de aşağıdaki örneklerde geçmiş zaman sıfat-fiili gibi kullanıldığı görülmektedir:

**“Get qapıya bax gör gələn kimdir?”* cümlesinde *gəl-* eylemi artık tamamlanmıştır. Normalde bunu “*gelmiş olan*” diye yorumlamak lazımdır. Keza “*keçən il, ötən il*” yapılarında *keç-* ve aynı anlama gelen *öt-* eylemi artık tamamlanmıştır; bu kelimelerde ek şimdiki zaman ifade etmemektedir.

3. Gelecek zaman anlamlı sıfat-fiil ekleri.

Adından da görüldüğü üzere, bu ekler de geleceğe yönelik eylemleri ifade eden sıfat-fiillerin yapımında kullanılmaktadır. Bunlar aşağıdaki eklerdir:

-acaq / -əcək eki: *gələcək layihələr* (gelecek projeler), *gəziləcək ölkə* (gezilecek ülke), *oxunacaq universitet* (okunacak üniversite) vb.

-acaq / -acək + iyelik eki: *görəcəyimiz qohum* (göreceğimiz akraba), *gedəcəyi qonaqlıq* (gideceği misafirlik), *gördükləri hadisə* (gördükleri olay) vb.

-mAlli eki: *görməli yer* (görülecek yer), *atılmalı köynək* (atılacak gömlek), *çatdırılmalı sənəd* (yetiştirilecek belge) vb.

-AsI eki: *ağlanası vəziyyət* (ağlanacak durum), *oxunası məqalə* (okunası makale), *təhvil veriləsi işlər* (teslim edilecek işler) vb.

Yukarıda ifade edilen gelecek zaman anlamlı kullanımı dışında *-AsI* ekinin, Azerbaycan'ın bazı yörelerinde de (yaygın olarak batı bölgelerinde) olumsuz özellik belirtmek ve kötü temennide bulunmak amacıyla kullanıldığına rastlamaktayız:¹⁰

**O, elə öldürüləsi adam idi.*

**O zaten öldürülmesi gereken adamdı.*

Azerbaycan Türkçesindeki *-AsI* ekiyle benzer işlevde kullanılan Özbek Türkçesindeki **-gür** ekinin de kötü temennilerde bulunmak anlamında kullanıldığını ama bunun yanı sıra, iyi temennilerde bulunmak, alay etmek, yermek gibi farklı kullanımlarla da karşımıza çıktığını görmekteyiz (Tolkun, 2009, s. 58):

**/.../ dərin əhəngdə çürüyəsi heyvan birdən sıçrayaraq yerindən qalxıb, /.../*

/.../ teriñ sāngābdä çirigür sigir birdän ırğıb ornıdän turıb, /.../(????)

/.../ derin kireçte çürüyesi sığır birden sıçrayarak yerinden kalkıp, /.../ (Tolkun, 2009, s. 59)

**Rəhmətlik bacım -yerin cənnət olsun- can verəndə demişdi.*

Singlim rəhmətli, cāying cənnətdä bolgür cān beräyāgānidä äytgān.

Rahmetli kız kardeşim, yerin cennette olsun, can vermekteyken söylemişti. (Tolkun, 2009, s. 59)

---

¹⁰ Dipnot: Doğduğum yerde gözlemlediğim bir durumdur.

-ar / -ər, -maz / -məz eki: *axar su* (akar su), *gülər üz* (gülər yüz), *bitməz əziyyət* (bitmeyen eziyyət), *bağışlanmaz günah* (affedilmez günah) vb.

Öncelikle olumlu ve olumsuz anlamlarıyla iki şekilde kullanımı olan bu ekin Azərbaycan Türkçesindeki belirsiz (**qeyri-qəti**) gelecek zaman ekiyle iki biçimli olduğunu belirtelim. Aynı bu belirsiz gelecek zaman eki gibi *-ar / -ər, -maz / -məz* sıfat-fiil ekinin de olumlu halinin kullanımında fiil tabanı ünlüyle biterse Türkiye Türkçesinde olduğu gibi ek *-r* biçiminde kullanılmaktadır: *ağla-r göz* (ağlayan göz), *oxşa-r insan* (benzer insan) vb.

Ekin olumlu halinin sıfat-fiil eki olarak kullanımı fazla yaygın değildir ve bu şekil yavaş yavaş sıfat-fiil olmaktan çıkarak sadece kalıcı isimler yapan bir eke dönüşmeye başlamıştır (Kazımov, 2010, s. 289): *axar su* (akar su), *mələr quzu* (meleyen kuzu) vb.

Anlam itibarıyla devamlılık, süreklilik bildiren bu ekin, az önce belirttiğimiz gibi olumsuz şekli (*-maz / -məz*) sıfat-fiil işleviyle daha yaygındır: *inanılmaz möcüzə* (inanılmaz mucize), *xoşagəlməz hadisə* (sevimsiz olay), *danılmaz fakt* (inkar edilemez gerçek) vb.

Azərbaycan'daki gramer çalışmalarından bazılarında bu iki ek sıfat-fiil olarak değerlendirilmemektedir. Bu konuda özellikle şu iki çalışma örnek gösterilebilir: *Müasir Azərbaycan Dili, II hissə (Morfologiya, sintaksis)* (Abdullayeva, 2013, s. 85) ile *Azərbaycan Dili* (Zülfüqarlı, 2009, s. 175).

Son olarak, Azərbaycan Türkçesinde *-ar / -ər, -maz / -məz* sıfat-fiil ekiyle karıştırılan aynı şekilli *-ar / -ər ... -maz / -məz* zarf-fiil ekine bir parantez açalım. Görünüş olarak tamamen aynı olan bu iki ek, aslında ikilemeler oluşturan bir yapıdır ve sadece kullanım şekilleri yanında amaçlarına göre birbirinden ayrılmaktadır. Şöyle ki, sıfat-fiil eki olan *-ar / -ər, -maz / -məz*, ayrı ayrı kullanılarak isme ait bir özelliği ifade ederken (*görər göz, inanılmaz hadisə* vb.), zarf-fiil eki olan *-ar / -ər... -maz / -məz* ise Türkiye Türkçesinde olduğu gibi asla tek tek kullanılmamakta (eklendikleri iki kelimeyi birbirine kısa çizgiyle birleştirir) ve fiile ait bir özelliği ifade ederek zarf özelliği taşımaktadır (*gələr-gəlməz, bitirər-bitirməz, oxuyar-oxumaz* vb.). Bu zarf-fiil eki, gerçekleştirilen eylemin başladığı zamanı göstererek cümlede zaman zarfı görevini yerine getirmektedir. Aşağıdaki ilk örnekte ekin sıfat-fiil, ikincisinde zarf-fiil kullanımı bulunmaktadır (Kazımov, 2010, s. 303):

*İllərdir ki, bu kənddə belə inanılmaz təbiət hadisəsi yaşanmamışdı. (sıfat-fiil)

*Yıllardır bu köyde böyle inanılmaz doğa olayı yaşanmamıştı.

*Dərslərini bitirər-bitirməz, yeni başladığı layihənin üzərində işləməyə davam etdi.
(zarf-fiil)

*Derslərini bitirir bitirməz yeni başladığı projenin üzərində çalışmaya davam etdi.

Языки Мира. Тюркские языки (Dünya Dilləri. Türk Dilləri) adlı çalışmada Azərbaycan Türkçesindeki sıfat-fiil ekleri olaraq sadəcə *-dXq*, *-acaq/ -əcək*, *-mXş* ve *-(y)an / -(y)ən* ekleri göstərilmişdir. Burada belirtməmişimiz gereken kiçük bir detay daha vardır: Konuyla ilgili verilen örnekdəki *gələcəyimizə* sıfat-fiilin parantez içərisində göstərilən Rusça çevirisi hatalıdır. Rusçada sıfat-fiil kavramı olmadığı için çeviri sırasında cümle içərisindəki bu yapı ikinci bir cümle olaraq çevrilibilməkdədir. Fakat burada *gələcəyimizə* kelimesi sıfat-fiil olaraq değıl, *bizim gələcəyimizə* anlamına gələn *в наше будущее, нашему будущему* şəklində qarşımıza çıkmaktadır (Тенишев, 1997, s. 167).

1.2.2 Özbek Türkçesinde Sıfat-fiil Ekleri

İncelediğimiz metinden hareketle Özbek Türkçesinde en yaygın kullanılan sıfat-fiil ekinin *-gän / -kän / -qän* eki olduğunu söyleyebiliriz. Yazıda esas itibarıyla tek şekilli (*-gän*) olan bu ekin, sonu *g, ğ, k, q* ünsüzleriyle biten fiillere eklendiğinde *-kän / -qän* gibi bir değışime uğradığı görülmektedir (Tolkun, 2009, s. 46).

-gän eki

Kullanım alanının genişliğı nedeniyle Azərbaycan Türkçesinde farklı sıfat-fiil eklerine qarşılık kullanılmaktadır. Aşağıda sırasıyla Azərbaycan Türkçesiyle yazılan metnin önce Özbek, ardından Türkiye Türkçesiyle verilen çevirilerinde bu durum açıkça görülmektedir:

/.../ otun üzərinə yığılan kərpicləri göstərərək /.../ (s. 347)

Mäysä üstigä täxlängän ğıştlärni körsätib /.../ (s. 65)

*/.../ otun üzerine toplanan tuğlaları göstererek /.../

/.../ Çopo adlı biri tərəfindən yazılmış /.../ bir əsər idi. (s. 346)

/.../ Çopo ismi kişi tāmānidən yazılmış /.../ əsər idi. (s. 65)

*/.../ Çopo adlı biri tərəfindən yazılmış /.../ bir esərdir.

Zatən müəllimin yazdıqlarını da həmişə kərpicə bu həkk edərdi. (s. 347)

Zātən, müəllimning yazğānlarını həm şu Cəyniz ğıştlərgə köçirərdi. (s. 66)

*Zatən öğretmənin yazdıqlarını da tuğlalara hər zaman o kazırdı.

Bu örnəklərdən də görüldüğü üzere, *-gān* eki Azərbaycan Türkçesinde şimdiki zaman anlamlı *-an / -ən* ekinin, geçmiş zaman anlamlı *-mXş* və *-dXq* (+iyelik eki) sıfat-fiil eklerinin işlevinde də kullanılmaktadır.

Bundan başkə, *-gān* ekinin zaman zaman Azərbaycan Türkçesinde mastar olarak kullanılan *-maq / -mək* ekinin anlamını da taşıdığı görülmektedir.

Bu durum, çalışma metnimizde geçen şu cümlede tespit edilmektedir:

Bizim gecikməyimizə işarə olaraq adi istehzası ilə:

– Ərənlər, nə rədəsiniz? – deyər sordu. (s. 347)

Bizlərnin ğeçikkānimizgə işarə qılıb istehzā bilən:

– Dānişməndlər, qāyerlərdə yüribsizlər? – deb sorədi. (s. 65)

*Bizim ğeç kalmamızı kastederek basit bir alayla:

– Erenler, neredesiniz? – diye sordu.

Eserin ilk bölümünden aldığımız bu örnekteki “*kecikkänimizgä*” kelimesinin, romanın orijinal dilindeki “*gecikmäyimizä*” mastarına karşılık *-kän (-gän)* sıfat-fiil ekiyle çevrilmesi bile bu ekin Özbek Türkçesinde ne kadar yaygın olduğunun göstergesidir.

-ädigän/-ydidigän/-ädirgän (-ädirgän¹¹) eki

Özbek Türkçesi dışında Uygur, Kazak, Başkurt, Kırgız gibi birçok lehçede de farklı ses değişimlerine uğramış haline rastlanan bu ek, “aslında birleşik bir yapının bir dizi ses olayı sonucunda ortaya çıkan şeklidir” (Tolkun, 2009, s. 89). Özbek Türkçesinde yaygın kullanılan bu sıfat-fiil ekinin işlevleri Azerbaycan Türkçesinde farklı eklerle karşılanmaktadır. Bunlar *-dXq+iyelik eki*, *-an / -ən* ve *-acaq / -əcək (-acaq / -əcək +iyelik eki)* sıfat-fiil ekleridir:

Ancaq Cəməsb ağıl ırmədiyi yerlərə girişmir. (s. 349)

Fəqət, Cəməsb aqli yetməydidigän işlärğä äräləşməydi. (s. 66)

*Fakat Camasb akli ermediği işlere bulaşmaz.

Ən fərəhli yer ən çox taxıl əkilən /.../ (s. 349)

Eng fərəhli yer köp buğdây ekilədidigän /.../ (s. 66)

*En ferah yer en çok buğday ekilen /.../

*Mən ev gedirəm, verəcəyinizi verin.

Men üygä ketämän, berədidigäningizni bering.

Ben eve gidiyorum, vereceğinizi verin. (Tolkun, 2009, s. 91)

---

¹¹ Prof. Dr. Mustafa Volkan COŞKUN, “*Özbek Türkçesi Grameri*”, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara, 2017, s. 168.

Bunun yanı sıra *-ädigän* ekinin, Türkiye Türkçesinde mastar eki, Azerbaycan gramer çalışmalarında ise artık mastar eki olmaktan çıkmış ve isim-fiil eki kabul edilen *-ma / -mə* eki işlevinde kullanımının da görüldüğü söylenebilir:

*.../ ona qalsa, biraz da söhbətə tutma adəti çıxardı.

/.../ onəqäy kelsä, birpäs-yärimpäs suhbätgä tutädigän ädät çıqardı.

/.../ uygun olduğu takdirde, bir süre sohbete tutma adeti çıkardı. (Tolkun, 2009, s. 93)

-(*ä*)yätgän eki

Özbek Türkçesindeki *yät-* yardımcı fiili ve *-gän* sıfat-fiil ekinin birleşmesinden oluşan türemiş sıfat-fiil ekidir. *-yätgän* şekli ünlüyle biten fiillerin sonuna getirilirken ünsüzle biten fiil sonlarına *-ä* zarf-fiil eki eklenerek kullanılır. Türkiye Türkçesindeki karşılığı *-maktA olan* (Tolkun, 2009, s. 95), Azerbaycan Türkçesinde ise *-dXq + iyelik eki* ve *-maq / mək + da / də olan* (veya *-dXq + iyelik eki*) sıfat-fiil ekleridir:

*.../ harasının ağrımaqda olduğunu / ağrıdığını bilə bilməz.

/.../ qäyeri âğrıyätgänini bilälmäydi.

/.../ neresinin ağrımakta olduğunu bilemez. (Tolkun, 2009, s. 95)

Bu ek bazen Azerbaycan Türkçesindeki *-an / -ən* şimdiki zaman sıfat-fiili karşılığında da kullanılmaktadır:

*.../ padşah saraydan çıxan dumanı görüb, bir uşağı şəhərə yollayır.

/.../ pādşā sārāydän çıqäyätgän tütünni körüb, bir bäläni şähärgä yubarıptı.

/.../ padişah saraydan çıkmakta olan dumanı görünce bir çocuğu şehre yollamış. (Tolkun, 2009, s. 95)

-(*ä*)*r* eki

Eski Türkçeden beri kullanılan bu ekin nadiren – özellikle edebî eserlerde – kullanılan **-ur** hali de vardır. Ek, ünlü ile biten fiil tabanlarına *-r*, ünsüz ile bitenlere ise *-är* şeklinde eklenmektedir. Diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi, bu ek de yalnızca olumlu fiil tabanına getirilir ve olumsuz hâli *-mä*s ekiyle yapılır (Tolkun, 2009, s. 37).

Bu ek de Azerbaycan Türkçesindeki birçok sıfat-fiil ekini karşılamaktadır. Bunlardan en yaygın olanları şimdiki zaman anlamlı *-an / -ən* eki ve gelecek zaman anlamlı *-acaq / -əcə*k ekidir:

*.../ igidä yaraşan işlər buyuracağam, /.../

/.../ yigitgä yărăşur işlärni buyurämän, /.../

/.../ delikanlıya yakışır işleri buyuracağım, /.../(Tolkun, 2009, s. 385...)

-*äcäk* eki

Fazla işlek olmayan bu ekin, Özbek yazı diline, Oğuz grubuna giren Harezmi Özbekçesinden geçtiğini ve ekin Özbek edebî dilinin dayandığı ağızlarda kullanılmadığını görmekteyiz. Gelecek zaman anlamı taşıyan bu sıfat-fiil eki, diğer Oğuz grubu lehçelerinde olduğu gibi, kalıcı isimler yapmakta ve gelecek zaman eki olarak da kullanılmaktadır. Özbek Türkçesindeki birçok ekin yazımında görüldüğü gibi tek şekilli olan bu ek, işlek olmaması veya ödünçleme bir ek olması sebebiyle diğer gelecek zaman anlamlı sıfat-fiil ekleri gibi [*-(*ä*)*r* / -ur, -ädigän / -ydiğän, -gü / -gi, -mâqçî*] türemiş veya birleşik tarzdaki yeni sıfat-fiil ve zarf-fiil ekleri oluşturmadığı da gözlemlenmektedir (Tolkun, 2009, s. 36):

*Artıq yaxşıdirmi pisdirmi, qaynanası doğulacaq uşağın nənəsi Şərbətxan anadır. /.../”

“Ämmä endi yaxşımı, yamänmi, qaynänəsi, tuğılacak bäläsiniñ buvisi-şu Şərbətxän äyä. /.../

Artık şimdi iyi mi, kötü mü, kaynanası doğacak çocuğunun ninesi Şerbethan anne. /.../ (Öz, 2001, s. 224)

-gü / -gi eki

Eski Türkçeden beri kullanılmaya devam eden, fakat bu şekliyle şu an Özbek Türkçesinde çok da yaygın olmayan ekin, birtakım ek ve edatlarla genişleyerek kullanılmaktadır. Tolkun'un *Özbekçede Fiilimsiler* adlı çalışmasındaki ilgili bölümden aldığımız bilgilere dayanarak, artık sadece türemiş, birleşik veya kalıplaşmış yapılarda varlığını sürdüren ekin, daha çok -gü şeklinin kullanıldığını ama bazı yazarların eserlerinde -ğu şeklini de tercih ettiği söylenebilir (2009, s. 54-55).

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, -gü eki Özbek Türkçesinde birçok ek ve edatla genişleyerek kullanılmaktadır. Tolkun'a göre (2009, s. 55-56). Bizim incelediğim metinde bu ekten türeyen -guçi ve -güsi biçimleri Azerbaycan Türkçesindeki -acaq / -acək ve -an / -ən sıfat-fiil ekleri karşılığında çevrilmektedir.

-miş eki

Yazıda tek şekilli olan bu ek, şu an Özbek Türkçesinde çok işlek değildir. Daha çok kalıplaşmış kelimelerde ve bazı yazarların eserlerinde kullanıldığı görülmektedir (Tolkun, 2009, s. 65). Zaten bizim çalışmamıza temel olan çeviride bu eke rastlanmamaktadır.

*İnsanlar bu yaradılan mahnıların şans gətirəcəyinə inanmışlardır.

Bu yarıtlmış qoşıqlär âmäd keltirişigä ädämlär işängänlär.

Bu yaradılan şarkıların şans getireceğine insanlar inanmışlardır. (Tolkun, 2009, s. 65)

Bu ekle ilgili olarak ayrıca şunu da belirtelim: Özbek Türkçesiyle ilgili gramer bilgilerinin А.П. ХОДЖИЕВ tarafından kaleme alındığı *Языки Мира. Тюркские языки (Dünya Dilleri. Türk Dilleri)* adlı çalışmada sıfat-fiil ekleri verilirken yalnızca -gän/ -kän/ -qän, -ädigän/ -ydidän, -(ä)yätgän, -r/ -är (olumsuzu -mäš) ekleri sıralanmıştır (Тенишев, 1997, s. 433).

2 İKİNCİ BÖLÜM

2.1 Yusif Vəzir ÇƏMƏNZƏMİNLİ'nin Qızlar Bulağı eseri üzerinden Azərbaycan ve Özbek Türkçesinde mastar ve sıfat-fiil eklerinin karşılaştırılması

2.1.1 BİRİNCİ BÖLÜM

Tablo1. 3. İlk bölümde geçen mastar ve sıfat-fiil örnekleri

AZERBAJYCAN TÜRKCESİ	ÖZBEK TÜRKCESİ
Topladığı (s. 345)	-
Yazılan (s. 345)	-
Gətirdiyi (s. 346)	-
Yazılmış (s. 346)	Yâzilgän (s. 65)
Tərcümə olunmuş (s. 346)	Tərcimä qılınğan (s. 65)
Oxumağa (s. 346)	Oqışgä (s. 65)

İlk tabloda eserin birinci bölümünden aldığımız mastar ve sıfat-fiil örnekleri yer almaktadır. Buradaki beş sıfat-fiil ve bir mastar örneğinden sadece üçü Özbek Türkçesine bu dildeki karşılıklarıyla çevrilmektedir:

/.../ Çopo adlı biri tərəfindən yazılmış /.../ bir əsər idi. (s. 346)

/.../ Çapə ismli kişi tāmānidän yâzilgän /.../ əsər edi. (s. 65)

*.../ Çopo adlı biri tərəfindən yazılmış /.../ bir esər di.

/.../ Avropa dillərinə tərcümə olunmuş bir əsər idi. (s. 346)

/.../ Evropä tillərigä tərcimä qılınğan əsər edi. (s. 65)

*.../ Avrupa dillərinə çevrilmiş bir esər di.

/.../ böyük maraqla oxumağa başladı. (s. 346)

/.../ zor mərəq bilən oqışgä kirişdi. (s. 65)

*.../ büyük bir merakla okumaya başladı.

Diğer üç kelime ise (*topladığı, yazılan, getirdiyi*) eser Özbek Türkçesine çevrilirken “kırpılarak” farklı bir şekilde –sıfat-fiil kullanılmadan, bazen zarflarla– ifade edilmektedir:

/.../ notlar tutmuş, lakin topladığı materialı کافی görmemişdi. (s. 345)

/.../ qaydlar qildi-yu, b̄aribir köngli tolmadi. (s. 65)

*.../ notlar tutmuş, fakat topladığı bilgileri yeterli bulmamıştı.

/.../ ibtidai mādāniyyät tarixinä dair yazılan əsərlər /.../ (s. 345)

İbtidāiy mādāniyyät tarixiga dāir risālälär/.../ (s. 65)

*.../ İlkel uygarlık tarihiyle ilgili yazılan eserler /.../

Bir gün mütalə salonuna getirdiyi kitablardan biri onun diqqətini cəlb etdi. (s. 346)

Mənbələr arasında bir kitab oning e'tibərini tərtdi. (s. 65)

*Bir gün okuma salonuna getirdiği kitaplardan biri onun dikkatini çekti.

2.1.1.1 Birinci parça

Tablo 1. 4. Birinci parçadaki mastar ve sıfat-fiil örnekleri

AZERBAJCAN TÜRKÇESİ	ÖZBEK TÜRKÇESİ
Gələn (s. 347)	Kelgän (s. 65)
Gecikməyimizə (s. 347)	Kecikkänimizgä (s. 65)
Yığılan (s. 347)	Täxlängän (s. 65)
Gördüyünüz (s. 347)	Körib turgäningiz (s. 66)
Düzəldən (s. 347)	Tüzgän (s. 66)
Abad edən (s. 347)	Äbäd qılgän (s. 66)
Etiraz etdiyi üçün (s. 347)	Etibär bildirgäni uçun (s. 66)
Tərk etmək (s. 347)	Tärk etişgä (s. 66)
Yazdıqlarını (s. 347)	Yäzganlarını (s. 66)
Düzülmüş (s. 347)	Qätär qılıb täxlängän (s. 66)
Sadiq olan (s. 347)	Sädäqätli (s. 66)
	Yäruğ dünyäning icädkäri (s. 66)
	Bäru yoqning bünyädkäri (s. 66)
	Yäruğ dünyä mehväri (s. 66)
Gözə görünən dünyanı yaradan ¹² (s. 347-348)	Yeru kökning särväri (s. 66)
	Älämni yäratgän (s. 66)
	Dünyanı yäratgän (s. 66)
	Dünyanı bär qılgän (s. 66)
Su çıxarmaq (s. 347)	Suv çiqärmäq (s. 66)
Ağac əkmək (s. 347)	Däräxt ekmäq (s. 66)
Köprü salmaq (s. 347)	Köprik qurmäq (s. 66)
Öldürməkdir (s. 347)	Öldirmäqdir (s. 66)
Əkən (s. 348)	Ekkän (s. 66)
Əkməyən (s. 348)	Ekmägän (s. 66)
Xidmət edən (s. 348)	Xizmät qıluvçilər (s. 66)
Ev tikəcəyi (s. 348)	Uy qurışgä tänlägän (s. 66)
Əkilən (s. 348)	Ekilädigän (s. 66)
Olan (s. 348)	Bolgän (s. 66)
Bulunan (s. 348)	Kökärgän (s. 66)
Dərd verən (s. 348)	Därdgä düçär qıluvçi (s. 66)
Yaratdıqları (s. 348)	Yärätängän (s. 66)
Kədärləndirən (s. 348)	Ğämgä toldıruvçi (s. 66)
Cismani aləmi yaradan (s. 348)	Cümläi cähänni yäratgän (s. 66)

¹² Özgün metinde “gözə görünən dünyanı yaradan” sıfat-fiil grubu sekiz yerde geçmektedir fakat çeviri metinde bu kalıp, yedi yerde ve her kullanımda farklı ifadelerle çevrilmiştir.

Tablo1. 5. (Devamı) Birinci parçadaki mastar ve sıfat-fiil örnekleri

Zərdüšti olduğunu (s. 349)	Zərdüştü bolgänini (s. 66)
Şərik olmadığı üçün (s. 349)	Qoşılmägäni uçun (s. 66)
İkilik olduğuna (s. 349)	İkkilik bolgänigä (s. 66)
Ağıl irmədiyi (s. 349)	Äqli yetmäydigän (s. 66)
Yaşamaq (s. 349)	Yâşâş (s. 66)
Əlavə etdikləri (s. 349)	İlavä qılğän (s. 66)
Yazdığı (s. 349)	Yâzgän (s. 67)
Qalanını (s. 349)	Qâlgänlärini (s. 67)

İlk olarak eserin orijinal ve çeviri metninde farklı kelimelerle karşılanan ifadeleri ele almaktayız. Romanın Azerbaycan Türkçesindeki özgün metninde sıfat-fiil olarak kullanılan bazı kelimelerin Özbek Türkçesine sadece sıfat veya başka bir kelime türüyle çevrildiğini görmekteyiz:

Ahura Mazda! Sənə ən sadiq olan kimdir? (s. 347)

Äxurä Mäzdä! Sengä eng sädâqätli kim? (s. 66)

*Ahura Mazda! Sana en sadık olan kimdir?

Aşağıdaki farklı çevrilen ifade ise, diğerlerinden daha değişik bir örnektir. Özgün metinde tam sekiz yerde geçen *Gözə görünən dünyanı yaradan, pak ol!* cümlesindeki *gözə görünən dünyanı yaradan* sıfat-fiil grubu Özbek Türkçesine yedi farklı biçimde çevrilmektedir. Buradaki sıfat-fiil grubu ağırlıklı olarak kalıp cümle şeklinde verilmekte ve bir sonraki cümleyle devam etmektedir. Fakat çeviri metinde kalıp cümlenin tamamı değil, sadece sıfat-fiil grubu, farklı kelime türleriyle diğer cümleye birleştirilerek çevrilmektedir. Çevirmenin cümledeki anlam bütünlüğünü bozmadan tek bir kalıpla kurulmuş cümleyi her seferinde değişik ifadeler kullanarak aktarması metne farklı bir renk katmaktadır:

– *Gözə görünən dünyanı yaradan, pak ol! Ahura Mazda, ən savab işlər nədir?*
(s. 347)

Ey, yaruğ dünyaning icâdkârı Äxurä Mäzdä, eng sävâb iş nimä? (s. 66)

*– Göze görünen dünyayı yaratan, pâk ol! Ahura Mazda, en sevap işler nedir?

– Gözə görünən dünyanı yaradan, pak ol! Ahura Mazda, yer nə demiş? (s. 348)

Ey, bəru yoqning bünyâdkâri Āxurä Mäzdä, yer nimä deydi? (s. 66)

*– Göze görünen dünyayı yaratan, pâk ol! Ahura Mazda, yer ne demiş?

– Gözə görünən dünyanı yaradan, pak ol! Ahura Mazda, divlərə xidmət edən kimlərdir? (s. 348)

Ey, yârüğ dünyâ mehvâri Āxurä Mäzdä, devlärgä xizmät qıluvçılär kim? (s. 66)

*– Göze görünen dünyayı yaratan, pâk ol! Ahura Mazda, devlere hizmet eden kimlerdir?

– Gözə görünən dünyanı yaradan, pak ol! Ahura Mazda, torpağı, suyu, havanı, atəşi, bütün jenhaları¹³ təqdis edərəm; çünki onlar sənindir! (s. 348)

Ey, yeru kökning sârvâri Āxurä Mäzdä, tupraqnı, suvnu, âlâvnı, bärçä äyâllärnı tävâf qılämän, çünki ulär seniki! (s. 66)

*– Göze görünen dünyayı yaratan, pâk ol! Ahura Mazda, torpağı, suyu, havayı, atəşi, bütün jenhaları, kutsarım; çünkü onlar senindir!

– Gözə görünən dünyanı yaradan, pak ol! Ahura Mazda, ən əziz heyvan hansıdır? (s. 348)

Ey, âlämnı yârätgän Āxurä Mäzdä, eng əziz häyvân qäysi? (s. 66)

*– Göze görünen dünyayı yaratan, pâk ol! Ahura Mazda, en sevgili hayvan hangisidir?

---

¹³ Kadın demektir. Eserde tapınılacak kadar temiz, pâk kişi anlamında kullanılmaktadır.

– Gözə görünən dünyanı yaradan, pak ol! Ahura Mazda, dünyaya dərd verən nədir? (s. 348)

Ey, dünyanı yārätgän Äxurä Mäzdä, dārdgä düçâr qıluvçi nimä? (s. 66)

*– Göze görünen dünyayı yaratan, pāk ol! Ahura Mazda, dünyaya dert veren nedir?

Gözə görünən dünyanı yaradan, pak ol!.. (s. 348)

Ey, dünyanı bār qılgän... (s. 66)

*– Göze görünen dünyayı yaratan, pāk ol!..

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi, özgün metinde *Gözə görünən dünyanı yaradan, pak ol!* kalıp cümlesine sekiz yerde rastlamaktayız ve bunlardan farklı çevrilen yedi cümleyi örnekleriyle gösterdik. Bu kalıbın kullanıldığı son cümle ise, Özbek Türkçesine aşağıdaki gibi önceki paragrafın devamına eklenerek, yani o kalıp cümle “kırılarak” çevrilmektedir (“kırılan” cümle özgün metinde altı çizilerek belirtilmektedir):

– *Gözə görünən dünyanı yaradan, pak ol! Ahura Mazda, torpağı, suyu, havanı, ataşi, bütün jenhaları təqdis edərəm; çünki onlar sənindir!* (s. 348)

Gözə görünən dünyanı yaradan, pak ol! Ahura Mazda! Ən fərähli yer haradır?

Ey, yeru kökning sārväri Äxurä Mäzdä, tupraqı, suvni, ălavnı, bärçä äyällärni tävâf qılämän, çünki ulär seniki! Eng fərähli coy qäyer, Äxurä Mäzdä?

*– Göze görünen dünyayı yaratan, pāk ol! Ahura Mazda, torpağı, suyu, havayı, ateşi, bütün jenhaları, kutsarım; çünkü onlar senindir!

Göze görünen dünyayı yaratan, pāk ol! Ahura Mazda! En ferah yer neresidir?

Çevirisi farklı yapılan bir diğer örnek ise, *ev tikəcəyi – uy qurışgä tänlägän* örneğidir. Özgün metinde gelecek zaman anlamlı *-əcək + iyelik eki* yapısıyla yapılan “*Ən fərähli yer insanın ev tikəcəyi yerdir*” cümlesinin Özbek Türkçesine çevirisi “*en*

ferah yer insanın ev kurmak için seçtiği yerdir” şeklinde yapılmaktadır. Yani çevirmen mantıkça çeviri yaparak cümleyi, mastar işlevi gören -ş + gā yapısı ve *tānlā-* (*seçmek*) fiiline eklenen *-gān* sıfat-fiil ekiyle çevirmektedir:

– *Ən fərəhli yer insanın ev tikəcəyi yerdir!* (s. 348)

– *Eng fərəhli yer insān uy qurışgā tānlāgān coydır!* (s. 66)

*– En ferah yer insanın ev inşa edeceği yerdir!

Bu bölümdeki sıfat-fiil örneklerine baktığımızda ağırlıklı olarak **-gān** ekinin kullanıldığını görmekteyiz. Bilindiği gibi, bunun nedeni de bu ekin Özbek Türkçesindeki işlevselliğidir. Yukarıdaki tabloda karşılaştığımız örneklerin büyük bir bölümünde Azerbaycan Türkçesinde iki farklı zaman – geçmiş ve şimdiki zaman – anlamı taşıyan kelimelerin *-gān* ekiyle karşılanması da bu görüşümüzü destekler niteliktedir:

Geçmiş zaman:

/.../ Çopo adlı biri tərəfindən yazılmış /.../ bir əsər idi. (s. 346)

/.../ Çopo ismli kişi tāmānidān yāzılğān /.../ əsər edi. (s. 65)

**/.../ Çopo adlı biri tarafından yazılmış /.../ bir eserdi.*

Bu gördüyünüz güllü-çiçəkli qəbilə əvəzində burada boş bir çöl varmış. (s. 346)

Mānā şu körib turgāningiz güllərgə burkāngān qəbilə mənzilgāhi ornidā yäydāq çöl bolgān. (s. 66)

*Bu gördüğünüz çiçekli kabilenin yerine burada boş bir çöl vardı.

Zatən müəllimin yazdıqlarını da həmişə kərpicə bu həkk edərdi. (s. 347)

Zātən, müəllimning yāzgānlarını həm şu Cəyniz gıştlərgə köçirərdi. (s. 66)

*Zaten öğretmenin yazdıklarını da tuğlalara her zaman o kazırdı.

Ceyniz sıra ilə düzülmüş kərpiclərdən birincisini götürüb oxudu. (s. 347)

Cäyniz qâtâr qılıb təxlängän gıştlärdän birincisini âlib oqidi. (s. 66)

*Ceyniz sırayla dizilmiş tuğlalardan ilkinini alıp okudu.

Dünyaya dârd veränlär Əhrimänin yaratdıqları divlär, andırlar¹⁴, nâslär¹⁵, çorlardır.¹⁶ (s. 348)

Dünyâgä dârd beruvçi Ährimän yärätgän devlär, nâslär, insü cinslärdür. (s. 66)

*Dünyaya dert getirenler Ehrimen'in yarattıkları devler, andırlar, huysuzlar, hastalardır.

Onun zärdüşti olduğunu söyləmişdim. (s. 349)

Uning zärdüştiy bolgänini äytgändım. (s. 66)

*Onun Zerdüşti olduğunu söylemiştim.

Zärdüştilär yaradılışda ikilik olduğuna inanırlar. (s. 349)

Zärdüştiylär ikkilik bolgänigä işonışadı. (s. 66)

*Zerdüştiler çift yaratılış olduğuna inanırlar.

“Muğ”, ya atırvanların “Avesta”ya alavə etdikləri bir çox təfsirdlərdən iyranir, /.../ (s.349)

---

¹⁴ Azərbaycan Dilinin Açıqlamalı Sözlüğüne göre (*Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti*, 1. Cilt, 2006, s. 118) “sahipsiz şey, ölen kimsenin akrabalarına bıraktığı mal, şey” anlamı olan kelime, konuşma dilinde beddua ve argo olarak kullanılmaktadır. Yüksek ihtimalle burada yazar da kelimeyi olumsuz anlamda kullanmaktadır.

¹⁵ Azərbaycan Dialektoloji Sözlüğüne göre (*Azərbaycan Dilinin Dialektoloji Lüğəti*, 2007, s. 374) Bazı Azərbaycan diyalektlerinde “ters, laf dinlemez adam” anlamında kullanılmaktadır.

¹⁶ Azərbaycan Dilinin Açıqlamalı Sözlüğünde (*Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti*, 1. Cilt, 2006, s. 495) “pamuk ve başka bitkilerde olan hastalık” ve “argo, beddua” olarak kullanıldığı ifade edilmektedir. Burada yine olumsuz anlamıyla kullanılmaktadır.

“Muğ” yâki atırvänlärning “Ävestâ”gä ilâvâ qılğän köpläb täsvirlärgä unçälük e'tibâr bermäydi. (s. 66)

* “Muğ”¹⁷ veya atırvanların¹⁸ “Avesta”ya ekledikleri birçok tefsirden tiksindir, /.../

Cәмәsbın atırvanlara qarşı yazdıǵı etirazlardan vaz keçmәliyik, /.../ (s. 349)

Cәмәsbning otâǵälärigä qarşı yazğän e'tiräzläridän vâz keçışğä toǵrı kelädi – /.../ (s. 66-67)

*Camasb'ın atırvanlara karşı yazdığı itirazlardan vazgeçmeliyiz, /.../

Şimdiki zaman:

Qәbilәnin hәр tәrәfindән gәlән gәnclәр axın-axın baǵa toplandı. (s. 347)

Türli tәмändән kelğän qәbilә yaşları birin-ketin bәşqә toplanışdı. (s. 65)

*Kabilenin her yerinden gelen gençler akın akın bahçeye toplandı.

İkinci sıfat-fiil örneğinin yer aldığı cümle, çeviri zamanı bölünerek iki farklı cümle şeklinde karşımıza çıkmaktadır:

Kәbusey bir ağac kötüyünün üstündә oturub, otun üzәrinә yıǵılan kәrpiclәri göstәрәrәk: (s. 347)

Kәbusey kesilğän dәрәxt tonkәsı üstigә otırıb olğändi. Mәysә üstigә tәxlängән ǵıştlәrni körsätib: (s. 65)

*Kabusey bir ağaç kütüğünün üstüne oturup, otun üstüne yığılan tuğlaları göstererek:

Burada qәbilә düzәldән, buranı abad edән midiyalı Cәмәsb olmuşdur. (s. 347)

¹⁷ Zerdüşteçülükte dini bir rütbe.

¹⁸ Çev. notu: Ateş bekçisi (Zerdüşteçülükte dini bir görev)

Bu yerdä qäbilä tuzgän, bu yerläрни äbäd qılgän kiři midiyälik Cämäsbi edi. (s. 66)

*Burada kabile kuran, buraları güzelleştiren Midyalı Camasb olmuştur.

Aşağıdaki cümle örneğindeki iki sıfat-filin olumlu ve olumsuz şekilde (*əkən, əkməyən*) beraber kullanımını ve aynı şekilde de Özbek Türkçesine çevrildiğini (*ekkän, ekmägän*) görmekteyiz:

Yer demiş: mənı əkən şad olar, əkməyən isə qəmgin olar. (s. 348)

Yer deydi, mənı ekkän şad bolär, ekmägän bərbäd bolär. (s. 66)

*Yer demiş: beni eken memnun olur, ekmeyen üzgün olur.

/.../ çämənliyi olan, bol meyvə ağacları bulunan yerdir! (s. 348)

/.../ çämänzârı bolgän, mol meyvə dăräxtläri kökärgän joyläri hisäblänädi. (s. 66)

*/.../ çayırı olan, bol meyve ağacları bulunan yerdir!

– *Cismani aləmi yaradan, pak ol! Ahura Mazda, Müqəddəs Zərdüştü, işığı, suyu /.../ çünki onlar sənindir. (s. 348)*

– *Cümläi cähännı yäretgän Äxurä Mäzdä, muqəddäs Zərdüştni, yaruğni, suvni /.../ çünki ulär seniki. (s. 66)*

*– *Cismanî alemi yaratan, pāk ol! Ahura Mazda, Kutsal Zerdüş'tü, ışığı, suyu /.../ çünkü onlar senin.*

/.../ bir hissəsini kənara qoydu, yerdə qalanını yoxlayıb, Ceynizə dedi. (s. 349)

/.../ bir qismini çetgä älib qoydi. Yerdä qälgänläri äjratib Cäynizgä dedi. (s. 67)

*/.../ bir kısmını kenara bıraktı ve geri kalanını kontrol edip Ceyniz'e dedi.

Eserin Azerbaycan Türkçesinde kaleme alınmış orijinal halinde sıkça kullanılan **-dXq + iyelik eki + edat** sıfat-fiil yapısı örnekleri Özbek Türkçesine yer yer zarf-fiil olarak çevrilmektedir:

Lakin Zərdüştün bəzi qanunlarına etiraz etdiyi üçün vətəninə tərək etmək məcburiyyətində qalmışdı. (s. 347)

Lekin Zərdüştning bə'zi qānunlarigā etibār bildirgāni uçun vātänni tärk etişgā məcbur bolgāndi... (s. 66)

*Fakat Zerdüşt'ün bazı yasalarına itiraz ettiği için vatanını terk etmek zorunda kalmıştı.

Aşağıdaki örnekte ise, **-ma / -mə** olumsuzluk eki alan **sıfat-fiil + edat** yapısının Özbek Türkçesine aynı şekilde **-mä** olumsuzluk eki alan zarf-fiil yapısı olarak çevrildiğini görmekteyiz:

Lakin "Avesta"nın bəzi fikirlərinə şərik olmadığı üçün onlardan bəhs etmir. (s. 349)

Lekin "Āvestā"ning āyrim fikrlərigā qoşılmāgāni uçun olār hāqıdā gəpirmäydi. (s. 66)

*Ama "Avesta"nın bazı görüşlerine katılmadığı için onlardan bahsetmiyor.

Bu konu, TOLKUN'un *Özbekçede Fiilimsiler* (2009) kitabında da kapsamlı bir şekilde anlatılmaktadır. Sıfat-fiiller edatlarla kullanıldığında çok defa cümlede zarf-fiil işlevini görmektedir. Bundan dolayı kimi araştırmacılar bu yapıları *türemiş zarf-fiil* olarak adlandırmaktadırlar. TOLKUN tarafından da Özbek Türkçesinde türemiş zarf-fiil olarak değerlendirilen Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde **-dXq + iyelik eki + edat** tarzındaki yapıların (Tolkun, 2009, s. 230-240) burada da bu şekilde çevrildiğini görmekteyiz.

Bundan dıřında, bu blmde iki yerde geçen **-(-y)dign** eki rneęi de var. Bu kelimelerden biri řimdiki zaman anlamlı bir sıfat-fiil ekine (*kiln – ekildign*), dięeri ise geçmiř zaman anlamlı sıfat-fiil ekine (*aęil irmdiyi – aqli yetmydidign*) karřılık kullanılmaktadır. Burada nemli bir ayrıntı da *kiln* kelimesinden nce gelen *ox* zarfının kattıęı sreklilik anlamı nedeniyle çevirinin *-dign* ekiyle yapılmasıdır:

n frhli yer çox taxıl kiln, mnliyi olan, bol meyv aęaçları bulunan yerdir! (s. 348)

Eng frhli yer kop buędy ekildign, mnzri bolgn, mol meyv drxtlri kokrgn cylr hisblndi. (s. 66)

*En ferah yer çok buęday ekilen, ayıru olan, bol meyve aęaçları olan yerdir.

İkinci rneęimizde ifadenin orijinal metinde *-ma / -m* olumsuzluk eki alması nedeniyle zbek Trkesindeki ek de *-mydidign* řeklinde kullanılmaktadır:

Ancaę Cmsb aęil irmdiyi yerlr giriřmir. (s. 349)

Fqt, Cmsb aqli yetmydidign iřlrg rlřmydi. (s. 66)

*Fakat Camasb aklı ermedięi iřlere bulařmaz.

Bu parçadaki bir dięer sıfat-fiil eki **-(u/)vi, -(v)vi'**dir. Ekin řimdiki zaman anlamlı Azerbaycan Trkesindeki kelimeler karřısında kullanıldıęını grmekteyiz: *xidmt edn – xizmt qıluvilr, drd vern – drdg dr qıluvçi, kdrlndirn – gmg toldıruvi.*

Ahura Mazda, divlr xidmt edn kimlerdir? (s. 348)

/.../ xur Mzd, devlrg xizmt qıluvilr kim? (s. 66)

*Ahura Mazda, devlere hizmet eden kimlerdir?

Ahura Mazda, dnyaya drd vern ndir? (s. 348)

/.../ xur Mzd, drdg dr qıluvçi nim? (s. 66)

*Ahura Mazda, dünyaya dert veren nedir?

Dünyanı kədərlandırən soyuq, xəstəlik, qaranlıq, köçəbəlikdir... (s. 348)

Dünyanı ğəmgə toldıruvçı səvuq, kəsəllik, zülmət, kolmənçilik bolədi. (s. 66)

*Dünyayı üzen soğuk, hastalık, karanlık, göçəbeliktir...

İlk parçadaki mastar örneklərinə baktığımız zaman, *oxumağa, gecikməyimizə, tərək etmək, su çıxarmaq, ağac əkmək, körpü salmaq, öldürməkdir* və *yaşamaq* kəlimələrinin çoğunun Özbək Türkçəsinə **-mâq** mastar ekiylə çevrilməkdə olduğunu görməkdəyiz (*suv çıxarmâq, dərâxt ekmâq, köprik qurmâq, öldirmâqdir*):

Ən savab işlər susuz yerə su çıxarmaq, ağac əkmək, körpü salmaq, zərərli həşəratı öldürməkdir. (s. 347)

Eng səvâb iş – suvsiz yergə suv çıxarmâq, dərâxt ekmâq, köprik qurmâq, zərərəkunəndə həşəratni öldirmâqdir. (s. 66)

*En büyük sevaplar susuz yerden su çıxarmak, ağac ekmək, köprü yapmak, zərərli böcekleri öldürməkdir.

Birkaç kəlimədə də **-ş** mastar eki qarşımıza çıkmaktadır (*oqişgə, tərək etişgə, yaşaş*):

/.../ böyük maraqla oxumağa başladı. (s. 346)

/.../ zor mərəq bilən oqişgə kərişdi. (s. 65)

*/.../ büyük bir merakla okumaya başladı.

/.../ vətəninini tərək etmək məcburiyyətində qalmışdı. (s. 347)

/.../ vətənni tərək etişgə məcbur bolgəndi... (s. 66)

*/.../ vatanını terk etmək zorunda kalmıştı.

/.../ *xoşbəxt yaşamaq yolları arayır.* (s. 349)

/.../ *bəxtiyâr yaşaş yollarını qidirädi.* (s. 66)

*/.../ mutlu yaşama(nın) yollarını arıyor.

Fakat parçadaki ilk mastar örneği **-gün** sıfat-fiil ekiyle çevrilmektedir (*gecikməyimizə - keçikkänimizga*):

Bizim gecikməyimizə işarə olaraq adi istehzası ilə:

– *Ərənlər, nəradəsiniz?¹⁹ – deyə sordu.* (s. 347)

Bizlərin keçikkänimizgä işarə qılıb istehzâ bilän:

– *Dənişməndlär, qäyerlərdä yürübsizlər? – deb sorädi.* (s. 65)

*Bizim geç kalmamızı kastederek basit bir alayla:

– *Erenler, neredesiniz? – diye sordu.*

Daha önce de belirttiğimiz gibi Özbek Türkçesinde en yaygın eklerden biri olan *-gän*, mastar eki işlevini de görmektedir. Bu nedenle çevirmen burada kelimeyi herhangi bir sıfat-fiil eki yerine *-gän* ekiyle çevirmeyi tercih etmiştir.

2.1.1.2 İkinci parça

Tablo1. 6. İkinci parçadaki mastar ve sıfat-fiil örnekleri

AZERBAJCAN TÜRKÇESİ	ÖZBEK TÜRKÇESİ
Oxumağa başladı (s. 349)	Oqıy başlädi (s. 67)
Gəlmiş (s. 349)	Kelgän (s. 67)
Məharət göstərdiyi üçün (s. 349)	Mähärät körsätgäni üçün (s. 67)
Davam etdikdən sonra (s. 349)	İşlägänidän keyin (s. 67)

¹⁹ Kelimenin Azerbaycan Türkçesindeki kullanımı “*haradasınız*” şeklinde olmasına rağmen yazar, burada insiyatif kullanarak kelimeyi Türkiye Türkçesindeki şekliyle kullanmayı tercih etmektedir.

Tablo 1. 7. (Devamı) İkinci parçadaki mastar ve sıfat-fiil örnekleri

Qızdırmağa başlayır (s. 349)	Bezğäkkä çälinädi (s. 67)
Gældikdən bir il sonra (s. 349)	Kelgänidän song (s. 67)
İrsi olduđu üçün (s. 350)	İrsiy bolgäni üçün (s. 67)
Getdiyi (s. 350)	-
Oxumağa başladım (s. 350)	Oqıy başladım (s. 67)
Yoğrulmuş (s. 350)	Qarılgän (s. 67)
Dedikləri (s. 350)	Deb äätüvçi (s. 67)
Təxsis olunmuş (s. 350)	Täyyärlängän (s. 67)
Gələn (s. 350)	Bäräyätgän (s. 67)
Xaliq olan (s. 350)	Mä'bud bolgän (s. 67)
Dinləməkdən (s. 350)	Tingläyverib (s. 67)
Gülməyimizə (s. 350)	Külgimizni (s. 67)
Ciddi olmağa (s. 350)	Ciddiy bolışgä (s. 67)
Təxsis olunan (s. 350)	Älävgä äätalgän (s. 67)
Qurtardıqdan sonra (s. 350)	Şundän keyin (s. 67)
Yeməyə (s. 351)	Yeyişgä (s. 67)
Qurtardığı (s. 351)	Ğäcib bolgän (s. 67)
Dartan (s. 351)	Tärtgän (s. 67)
Pis-pis baxmağa başladı (s. 351)	-
Əyləşmiş (s. 351)	Otırgän (s. 68)
Oxumağa başladı (s. 351)	Oqışgä kirişdi (s. 68)
Rəhbərimiz olan (s. 351)	Rəhbərimiz bolgän (s. 68)

Eserin birinci bölümünün ikinci parçasında da çevirmenin, yine ağırlıklı olarak -**gän** ekini kullandığını görüyoruz. Yine çoğu yerde bu ek Azərbaycan Türkçesindeki geçmiş zaman (-dXq + iyelik eki, -dXq + iyelik eki + edat, -mXş) ve şimdiki zaman (-an / -ən) sıfat-fiil ekleriyle karışık bir şekilde kullanılmıştır:

Atam Muğandan gəlmiş bir atırvan idi. (s. 349)

Ätäm Muğändän kelgän ätırvão edi. (s. 67)

*Babam Muğan'dan gəlmiş bir atırvandı.

Palçıqdan yoğrulmuş yaş lövhələr üzərində yazı da həkk edərdim. (s. 349)

Läydän qarılgän höl lävhələr üstigä yazıvlär häm bitärdim. (s. 67)

*Kilden yoğrulmuş ıslak levhalar üzerine yazılar da kazırdım.

Bir tərəfində arvic dedikləri daşın üzərində ət, meyvə, plov, süd, atəş üçün təxsis olunmuş cürbəcür ətriyyat və odun /.../ (s. 349)

Bir tāmānidə ärviç deb ätäluvçi tâş üstidä göşt, meyvä, pälâv, süt, âlâv uçun täyyârlängän xılmä-xıl ätir-upälär və otin /.../ (s. 67)

*Bir tarafında arvic dedikleri taşın üzerinde et, meyve, pilav, süt, atəş için hazırlanmış çeşitli esanslar ve odun /.../

“/.../ əzəmätli, həşəmätli, parlaq xaliq olan Ahura Mazdanın şərəfinə”, – deyə dua başladı. (s. 349)

“/.../ äzämät və həşämätli, yâruğ mä’bud bolgän Äxurä Mäzdä şərəfigä...” deb duanı başladi. (s. 67)

*/.../ yüce, haşmetli, pak hâlik olan Ahura Mazda şerefine...” diyerek dua başladı.

/.../ atəş üçün təxsis olunan ətirleri və ağacları dualadı. (s. 350)

/.../ âlâvgä ätälgän ätir və otinläрни duâ qıldı. (s. 67)

*/.../ atəş için hazırlanan esanslara ve ağaçlara dua okudu.

Şiz acıqlanaraq, gəmirib qurtardıği sümüyün birini mənə, o birisini də atəyindən dartan çocuğa uzatdı. (s. 351)

Şizning cähli çıqdı-yu, ğəcib bolgän suyäklärdän birini mengä, yänä birini oning etägidän tärtgän bälägä uzatdı. (s. 67)

*Şiz sinirlenerek kemirip bitirdiği kemiklerden birini bana, öbürünü de eteğinden çekiştiren çocuğa uzattı.

/.../ atəşgahın önündə əyləşmiş möbidə verdi. (s. 351)

/.../ âtäşgäh oldıdä otırgän mö'bidgä uzätđi. (s. 68)

*.../ atəşgahın (çev. ateş mabedi) önünde oturan kahine verdi.

/.../ bizi ruhani rəhbərimiz olan Şizə tapşırđı. (s. 351)

/.../ bizlərnı ruhāniy rəhbərimiz bolgän Şiz ixtiyârıgä tıpşırđı. (s. 68)

*.../ bizi dinî rehberimiz olan Şiz'e emanet etti.

Bundan başka, -gän ekinin bu bölümde Azərbaycan Türkçesindeki -dXq + iyelik eki + edat sıfat-fiil yapısındaki örneklere karşılık olarak kullanıldığına daha sık rastlamaktayız:

“Avesta” qıraätində məharət göstərdiyi üçün təhsilinin ikmalını baş möbid öz öhdəsinə götürmüşdü. (s. 349)

“Āvestā” qirāätidä məhārət körsätgäni uçun təhsilining intihāsini baş mö'bid öz zimməsıgä olgän edi. (s. 67)

* “Avesta” kıraatında maharetini gösterdiği için eğitiminin tamamlanmasını baş kahin uhdesine almıştı.

Beş il bu vəzifədə davam etdikdən sonra, Suraqxana atəşgədəsinə baş möbid təyin olunur /.../(s. 349)

Beş yıl şu sähädä işlögänidän keyin Surəgxänä âtäşkädäsidä baş mö'bidlikkə təyinlänädi. (s. 67)

*Beş sene bu işte çalışmaya devam ettikten sonra Suraghane ateşgedesine baş kahin olarak atanır.

Atam buraya gəldikdən bir il sonra mən dünyaya gəlmişəm. (s. 349)

Ātām bu yergä kelgänidän song men tuğlgän ekänmän. (s. 67)

*Babam buraya geldikten bir sene sonra ben doğmuşum.

Ruhani vəzifəsi irsi olduğu üçün, mən də əvvəl atamın getdiyi yolu təqib etdim. (s. 350)

Ruhāniy vəzifəsi irsiy bolgäni uçun men hām ävväligä ātām yolidän bārdım. (s. 67)

*Kahinlik görevi irsî olduğu için ben de ilk önce babamın yolundan devam ettim.

Bunu da qurtardıqdan sonra paitidananı qaldırıb, etin bir parçasını ağzına qoydu. (s. 350)

Şundän keyin päitidänanı yüzidän bir çetgä sürüb, goştdän bir pərçäsını ağzığä sâldı. (s. 67)

*Bunu da bitirdikten sonra paitidanayı (çev: ibadet sırasında yüzün yarısını kapatan örtü) kaldırıp etin bir parçasını ağzına koydu.

Eserin bu parçasında tek bir yerde kullanıldığına şahit olduğumuz bir ek de – **(ü)yâtgün** eki örneğidir. Bu ek Azərbaycan Türkçesinde şimdiki zaman anlamlı *-an / -ən* ekine karşılık olarak kullanılmıştır:

Önümüzdə gələn atırvan bizi yarım dairə şəklində odun ətrafına düzdü. (s. 350)

Āldındä bārävâtgän ātırvän bizläрни ālāv ātrâfidä yârim dâirä şäklidä sâflädi. (s. 67)

*Önümüzde ilerleyen âturbân²⁰ bizi hilal şeklinde ateşin etrafına dizdi.

Bu bölümde de bir öncekindeki gibi Özbek Türkçesine çevrildiği zaman “kırpılan” kelimeler mevcut:

/.../ *əvvəl atamın getdiyi yolu təqib etdim.* (s. 350)

/.../ *əvvəlīgä âtam yolidän bârdım.* (s. 67)

*/.../ ilk önce babamın gittiği yolu takip ettim.

Genellikle, metnin orijinalinde kullanılan yapının, yerine geçecek kelimeler veya ifadeler çevrildiği dilde var olduğu için bu yapılara gerek duyulmadığından bu tür “kırpmalar” yapılır.

Eserin bu parçasında mastarlar ise öncekine göre daha farklı şekillerde kullanılmıştır. İlk olarak -ş mastar ekiyle çevrilmiş örneklere göz atalım:

Rəhbərimiz Şiz göz ağardaraq bizi ciddi olmağa dəvət edirdi. (s. 350)

Rəhbərimiz Şiz bolsä közini âläytirib, bizläрни ciddiy bolışgä tärtibgä çäqırdı.
(s. 67)

*Din hocamız Şiz göz belerterek bizi ciddi olmamız konusunda uyarıyordu.

Bütün atırvanları da dəvət etdi, yeməyə başladılar. (s. 351)

Bärçä âtırvänlər häm täklif qıldı, yeyişgä kırıışdı. (s. 67)

*Bütün atırvanları da davet etti, yemeğe başladılar.

Möbid ayağa qalxaraq, kasanı yuxarı qaldırdı və homanın şərəfinə dualar oxumağa başladı. (s. 351)

Mö'bid ornidän turıb, kāsäni bäländ kotärdı və duâ oqışgä kırışdı. (s. 68)

---

²⁰ Hintlilerin Rig Veda'larıyla, Granlıların Avestâ'larında dinî önderlere ait bir unvan olan “âthravan”, Pehlevicede “Aturbân”, yeni Farsçada “Âzerbân” olarak geçer. Âzerbân: “ateşi korumak için görevlendirilen kişi” anlamındadır (YILDIRIM, 2008, s. 7).

*Kahin ayağa kalkarak kaseyi kaldırdı ve homanın²¹ şerefine dualar okumaya başladı.

Orijinal dilde mastar olmasına karşın Özbek Türkçesine **-ä / -y** zarf-fiil ekiyle çevrilen aşağıdaki örneklerden üçünün Özbek Türkçesinde eyleme başladığını ifade eden (Tolkun, 2009, s. 109) **-ä / -y başlä-** yapısıyla karşılandığını görüyoruz:

İlk əvvəl “Zend” oxumağa başladım. (s. 350)

Bâşdä “Zend”ni oqıy başlädim. (s. 67)

*İlk başta “Zend”i²² okumaya başladım.

Ceyniz oxumağa başladı. (s. 349)

Cayniz oqıy başlädi. (s. 67)

*Ceyniz okumaya başladı.

Əlavə olaraq üzümə pis-pis baxmağa başladı. (s. 349)

Mengä äläyib qäräb qoydi. (s. 67)

*Bir de bunun üzerine yüzüme kötü kötü bakmaya başladı.

-ä / -y zarf-fiil ekinin yardımıyla çevrilmiş son örnekte ise **-ä / -y ber-** yapısı kullanılmıştır. Yine Tolkun’un *Özbekçede Fiilimsiler* kitabından elde ettiğimiz bilgilere göre, eylemin sürekliliğini veya tekrarlandığını ifade eden bu yapının iki şekli vardır. Şöyle ki, sonu -ä ile biten kelimelere *ber* fiili eklendiğinde o *ver* şeklini alır ve daha çok konuşma dilinde ortaya çıkar (Tolkun, 2009, s. 110). Fakat bazen incelediğimiz eserdeki örnekten de gördüğümüz gibi yazı dilinde de bu şekle rastlanır:

Dinləməkdən yorulduq. (s. 350)

---

²¹ Homa: Bir tür bitki.

²² Avesta’nın tefsiri.

Tingläyverib çärçädik. (s. 67)

*Dinlemekten yorulduk.

Bu bölümde hiçbir mastar veya mastar işlevi gören sıfat-fiil ekiyle karşılanmadan çevrilmiş olan mastarlar da var:

Cəzənin iqliminə alışmayıb, qızdırmağa başlayır. (s. 349)

Cəzəning iqlimigə könikəlməy, bezğäkkä çälinädi. (s. 67)

*Ceze'nin havasına alışamaz ve ateşi çıkar.

Burada “*qızdırmaq – ateşi çıkmak*” burada hastalık anlamında kullanıldığı için Özbekçe Türkçesindeki anlamıyla “*bezğäk – sıtma*” kelimesiyle karşılanmıştır.

Parçadaki diğer iki mastar örneğinde ise, yine Özbek Türkçesinde **-gi, -gü** sıfat-fiilinin kalıplaşmasıyla oluşan *külgi / külgü* yani “*gülme*” kelimesinin tercih edildiğini görüyoruz:

/.../ gülməyimizə səbəb olurdu. (s. 350)

/.../ külgimizni qıstätärdi. (s. 67)

**/.../ gülmemize neden oluyordu.*

Son olarak, orijinal metinde olmasına rağmen Özbek Türkçesine çevrilmeyen “*Yenə də dua oxumağa başladı*” (s. 350) cümlesindeki “*oxumağa*” mastar örneğini de ekleyerek diğer bölümü inceleyelim.

2.1.1.3 Üçüncü parça

Tablo1. 8. Üçüncü parçadaki mastar ve sıfat-fiil örnekleri

AZERBAJCAN TÜRKÇESİ	ÖZBEK TÜRKÇESİ
Tutulan (s. 351)	Tutılğan (s. 68)
Yığılmış (s. 351)	Täxläb täşlängän (s. 68)
Didməyə başladılar (s. 351)	Titä başlädi (s. 68)

Tablo1. 9. (Devamı) Üçüncü parçadaki mastar ve sıfat-fiil örnekleri

Tüləmiş (s. 351)	Tulägän (s. 68)
Baxdığımı (s. 352)	Kelgänimni (s. 68)
Yasaq olduğunu (s. 352)	Mümkin emäsliğini (s. 68)
Acıqlandırmaq üçün (s. 352)	Ğäzäbläntiriş uçun (s. 68)
Oğurlamağa (s. 352)	Oğırlaş (s. 68)
Dəf etmək üçün (s. 352)	Däf qılmâq uçun (s. 68)
Bunu etmək (s. 352)	Şundäy qılış (s. 68)
Ağlamaqdan (s. 352)	Yığlaşdän körä (s. 68)
Sönməyə (s. 352)	Öçişiğä (s. 68)
Dərdi olduğu (s. 352)	Därd uni qıynäyâtgäni (s. 68)
Alovlanan (s. 352)	Yänäyâtgän (s. 68)
Maraq oyatmağa (s. 352)	Täşviş oyğâtı (s. 68)
Bir dər də olduğunu (s. 352)	-
Qurutmağa (s. 352)	Ärtişiğä (s. 69)
Çıxacaq (s. 353)	Ketädigän (s. 69)

Üçüncü parçada ilk olarak yine eserin orijinalinde yer alan fakat Özbek Türkçesine çevrilmemiş olan kelimelerden *maraq oyatmağa* mastarını ele alalım:

Jinduqtun kədärləri mändä maraq oyatmağa başladı. (s. 352)

Jindugtning ıztıräbləri mendä kättä täşviş oyğâtı. (s. 68)

*Jindugt'un üzüntüsü bende ilgi uyandırmaya başladı.

Bir diğer örneğimizde ise, geçmiş zaman anlamlı isimleşmiş sıfat-fiil örneğine karşılık Özbek Türkçesinde bir isim tamlamasına yer verilmiştir:

/.../ sändä ayrı bir dər də olduğunu duyuram. (s. 352)

/.../ sendä häm dardu äläm bärliğini sezyäpmän. (s. 68)

*/.../ senin başka bir derdin daha olduğunu hissediyorum.

Parçadaki diğer sıfat-fiil örneklerine baktığımız zaman yine ağırlıklı olarak **-gün** ekiyle karşılandığını görüyoruz. Bunlardan bir örneğin şimdiki zaman (*tutulan* –

tutilgän), üç örneğin ise geçmiş zaman (*yıǵılmış – täxläb täşlängän, tülemiş – tulägän, baxdıǵımı – kelgänimni*) anlamı taşıdığını söyleyebiliriz:

Ay tutulan ili qışın son ayında anam öldü. (s. 351)

Äy tutilgän yılı qışning songgı ayıdä ânäm väfât etdi. (s. 68)

*Ay tutulduǵu yıl kışın son ayında annem öldü.

/.../ üst-üstä yıǵılmış sümüklärin arasında gizləndim. (s. 351)

/.../ üstmä-üst täxläb täşlängän suyäklär ârqäsigä berkindim. (s. 68)

*/.../ üst üste yıǵılmış kemiklerin arasına saklandım.

Tüklärini tülemiş qocaman bir şahin anamın gözlärini diddikdä özümü saxlaya bilmäyib qışqırdım. (s. 351)

Tullägän qârı bir ğäcir ânämning közlärini çoqıgän päyti çidây olmäy, çinqırıb yubârdım. (s. 68)

*Tüylerini tülemiş kocaman bir şahin annemin gözlerini didikleyince kendimi tutamayıp bağırdım.

Eserin bu bölümünde bazı sıfat-fiiller isimleşmiş olarak karşımıza çıkıyor. Aşağıdaki *-gän* ekiyle yapılmış geçmiş zaman anlamlı bir sıfat-fiil örneğinin cümlede 1. teklik şahıs ekiyle beraber ismin belirtme hali ekini de alarak isimleştiğini ve Özbek Türkçesine mantıkça çevirisinde de aynı şekilde isimleşmiş bir sıfat-fiille karşılık bulunduğunu görüyoruz:

Üzünä baxdıǵımı görär-görmäz älini atıb, qulaǵımdan yapışdı. (s. 352)

Qorquvdän közlärini cävdiratib turgän rähbärim özimgä kelgänimni sezgäç, qulâǵimgä yapışdı. (s. 68) (Çevirisi: Korkudan gözlerini dikip duran dinî rehberimiz olan kendime geldiğimi fark edince kulağıma yapıştı.)

*Yüzüne baktıǵımı görür görmez kulağıma yapıştı.

Bu parçada Azərbaycan Türkçesindən Özbek Türkçesine çeviri zamanı kullanılan bir digər ek de **-(ä)yâtgän** ekidir. Şimdi örnek vereceğimiz cümledeki sıfat-fiil eki de az önceki paragrafta bahsettiğimiz gibi, yani isimleşmiş sıfat-fiil örneğine karşılık aynı şekilde isimleşmiş bir tamlamadır. Fakat bu örnekte sadece şahıs eki (3. teklik) alarak isimleşme durumu vardır:

/.../ anamızın ölümündən başqa bunun ayrı bir dərdi olduğu da görünürdü. (s. 352)

Änämizning ölümindän başqä yänä bir därd oni qıynäyâtgäni körinib turardı. (s. 68)

*/.../ annemizin ölümünden başka bir derdi de varmış gibi duruyordu.

Parçada **-(ä)yâtgän** ekinin kullanıldığı bir başka örnek ise, Azərbaycan Türkçesindeki şimdiki zaman anlamlı **-an / -ən** sıfat-fiil ekine karşılık kullanılmıştır:

Gözlərini alovlanan ocağa dikib, acı düşüncələrə dalmışdı. (s. 352)

Közlərini lävulläb yänäyâtgän älävgä tikkäniçä xäyâlgä tâlgändi. (s. 68)

*Gözlerini alevlenen ateşe dikerek acı düşüncelere dalmıştı.

Azərbaycan Türkçesinde gelecek zaman anlamı taşıyan **-acaq / -əcək** sıfat-fiil ekine karşılık **-ädigän** ekiyle çevrilmiş tek bir örnek vardır:

/.../ çıxacaq yol bula bilmədim. (s. 352)

/.../ çıqıb ketädigän yol tãpä älmədim. (s. 69)

*/.../ çıkar yol bulamadım.

Bu ekler dışında bu kesitte kullanılan son bir sıfat-fiil eki örneği de Azərbaycan Türkçesinde geçmiş zaman anlamı ifade eden **-dXq + iyelik eki** sıfat-fiil ekidir. Fakat bu ek Özbek Türkçesine **-mäslük** sıfat-fiil ekiyle çevrilmiştir. Hatta örnekte daha önce de

rastladığımız isimleşme durumu var. Şöyle ki, her iki dildeki ifadeler de hem 3. teklik şahıs eki hem de ismin belirtme hali ekini almıştır:

– *Daxmaya*²³ *çocuqların girməsi yasak olduğunu bilmirsənmi? – deyə sordu.* (s. 352)

– *Däxmägä*²⁴ *bälälärning kirişi mümkün emäsliğini bilmäysänmi?* (s. 68)

*– Mezarlığa çocukların girmesinin yasak olduğunu bilmiyor musun? – diye sordu.

Görüldüğü üzere, orijinal metinde olumsuzluk eki kullanılmamıştır. Fakat anlam itibarıyla kelime “olumsuz” bir anlam (yasak olma durumu) taşıdığı için çevirmen burada isimleri olumsuz yapan *emäs* “değil” edatının Özbek Türkçesinde geldiği isimlere kimi zaman “olduğu” anlamını katan *+lik* ekiyle genişlemiş *emäslik* biçimibirimini kullanmayı tercih etmiştir. Bu biçimibirim, Özbek Türkçesinde bugün artık canlı olarak kullanılmayan *e-* (< er- ~ ir-) cevher fiiline, önce *-mäs* olumsuz geniş zaman sıfat-fiil ekinin getirilmesi, ardından bu sıfat-fiilin *+lik* ekiyle birleşmesiyle ortaya çıkmıştır (Tolkun, 2009, s. 84).

Şimdi de bu bölümdeki mastar örneklerini inceleyelim. Bu parçadaki mastar örneklerine dikkat ettiğimizde Özbek Türkçesinde çok yaygın kullanılan *-ş* mastar ekinin tercih edildiğini görüyoruz. Tabii bu örneklerde Azerbaycan Türkçesinde mastar eklerinin üzerine gelen hâl ekleri yerine Özbek Türkçesinde yine hâl ekleri getirilmiş veya edat kullanılmıştır.

/.../ yazığın ruhunu oğurlamağa çalışacaqlar. (s. 352)

/.../ beçärä ânäng ruhini oğurlaş päyidä bolişädi. (s. 68)

*/.../ zavallının ruhunu çalmaya çalışacaklar.

Bunu etmək ağılamaqdan daha faydalıdır. (s. 352)

---

²³ Azerbaycan Dilinin Açıklamalı Sözlüğüne göre, “taş veya balçıktan yapılan küçük, ilkel ev” anlamında (*Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti*, 1. Cilt, 2006, s. 517) kullanılan kelime burada “cenazenin tutulduğu yer, kulübe” olarak geçmektedir.

²⁴ Özbek Dilinin Açıklamalı Sözlüğüne göre, “kabir üzerine yapılan anıt mezar” anlamında (*“Uzbek Tilining İzohli Lugati”*, 1. Cilt, 1981, s. 215) kullanılan kelime burada Azerbaycan Türkçesindeki anlamıyla “cenazenin tutulduğu yer, kulübe” olarak geçmektedir.

Sundäy qılış yığlaşdän körä äñçä fäydäliräqdir. (s. 68)

*Bunu yapmak ağlamaktan daha faydalı.

/.../ sabaha qədər orada oturaraq, atəşi sönməyə qoymadıq. (s. 352)

/.../ ertäləbgäçä älävning öçişiga yol qoymädik. (s. 68)

**/.../ sabaha kadar orada oturup ateşin sönmesine izin vermedik.*

Qalxıb gözlərinin yaşını qurutmağa çalışdım. (s. 352)

Ornımdän turıb köz yaşlärını ärtışgä urındım. (s. 69)

*Ayağa kalkıp gözlerindeki yaşları silmeye çalıştım.

Yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi özgün metindeki fiiller, her zaman birebir çevrilmemiştir. Özgün metindeki *qurut-* fiil yerine çevirmen *ärt-* “silmek” fiilini tercih etmiştir. Ama her iki lehçededeki ilgili fiile işlevdeş ekler getirilmiştir: fiil + mastar eki + yönelme hâli eki.

Örneklerden görüldüğü üzere, parçadaki bazı mastarlar da sıfat-fiiller gibi isimleşmiş, ismin belirtme hali ekini almış ve Özbek Türkçesine de aynı şekilde isimleşmiş olarak çevrilmiştir (*sönməyə - öçişiga, qurutmağa - ärtışgä*). Fakat bu durumun dışında kalan bir örnek de var: *oğırlaş* mastarı. Kelime, orijinaldeki *oğurlamağa* mastarı gibi isimleşmemiş yani yönelme hâli eki almadan Özbek Türkçesindeki ifadelerle aynı anlam karşılanacak şekilde çevrilmiştir. Ancak bu çeviride bu defa kullanılan *päyidä bol-* yapısı *çabasında olacaklar, kastında olacaklar* anlamına gelen fiil kullanılmıştır. Bu fiil **isim** + **fiil** tarzında bir birleşik yapıdır. Bu yapıdaki *päy* kelimesi “*çaba, çalışma, kasıt*” gibi anlamlara gelmektedir. İşte *päy* kelimesi *oğırlä-* fiilinin mastar biçimiyle (*oğırlä-ş*) belirtisiz isim tamlamasına sokularak kullanılmıştır. Dolayısıyla özgün biçimdeki ekler çeviride kullanılmamıştır.

Yine aynı şekilde Özbek Türkçesine olduğu gibi çevrilen ve yalın halde olan *bunu etmək – şundäy qılış* mastar örneği de vardır.

Bunun dışında, Azərbaycan Türkçesinde mastar olaraq (-maq / -mək + edat şeklinde) kullanılan yapılar da Özbek Türkçesine -ş + **edat** şeklinde çevrilmiştir:

Divləri acıqlandırmaq üçün nəşəli görün. (s. 352)

Devlərni ğəzəbləntiriş uçun özingni xrsänd qılıb körsät. (s. 68)

*Devleri sinirləndirmək için neşəli görün.

Burada dikkat çeken bir başka cümle örneğine de rastlanmaktadır:

Belə etmək ağlamaqdan daha faydalıdır. (s. 352)

Şundây qılış yığlaşdän körä ança fâydaıdırâkdir. (s. 68)

*Bunu yapmak ağlamaktan daha faydalıdır.

İkinci cümlede orijinal dildeki mastarın (*ağlamaqdan*) Özbek Türkçesine *yığlaşdän körä* şeklinde – zarf-fiil olarak – çevrilmesi, Özbek Türkçesindeki **-şdän körä** yapısı “ana cümlenin yüklemi ile yan cümlenin yüklemi arasındaki zıtlık veya çelişki bildiren zarflar türeten bu yapı, -ş mastar eki + çıkma hali + körä biçiminde açıklanabilir” (Tolkun, 2009, s. 212). Bu yapı Türkiye aynı zamanda Azərbaycan Türkçesine *-mAktAnsA*, *-AcAğInA* şeklinde çevrilebilir.

Eserin bu parçasında çalışmamızın bir önceki bölümünde (2. parça) rastladığımız ve incelediğimiz **-ä / -y başlä** yapısının bir örneği bulunmaktadır. Daha önce de açıklandığı gibi orijinal metinde mastar olan ifadenin, Özbek Türkçesine **-ä / -y başlä-** yapısıyla çevrildiğini görüyoruz:

/.../ meyiti didməyə başladılar. (s. 351)

/.../ cäsädni titä başlädi. (s. 68)

*/.../ cesedi didikleməyə başladılar.

Bu parçadaki son mastar örneği ise, Özbek Türkçesine **-mâq** mastar ekiyle çevrilmiş olan *dəf etmək üçün - dəf qılmâq uçun* ifadesidir:

Divləri dəf etmək üçün qüsl yerində atəş yakmalısan. (s. 352)

Devlärni däf qılmâq uçun ânäng yuvintırılğän cäydä yâqıŝing keräk. (s. 68)

*Devleri defetmek için gasilhanede ateş yakmalısın.

Görüldüğü üzere, yapı hemen hemen aynıdır. Ancak çevirmen öncelikle Özbek Türkçesinde *et-* fiili bulunmasına karşın *qıl-* fiilini; aynı şekilde bu lehçedeki yaygın *-ŝ* mastar eki yerine daha az yaygın olan *-mâq* mastar ekini tercih etmektedir.

2.1.1.4 Dördüncü parça

Tablo 1. 10. Dördüncü parçadaki mastar ve sıfat-fiil örnekleri

AZERBAYCAN TÜRKÇESİ	ÖZBEK TÜRKÇESİ
Evlənmək (s. 353)	Uyləniŝ(s. 69)
Gəldiyini (s. 353)	Kelgəniini (s. 69)
Çıxacaq	Buzıŝgä (s. 69)
Nə olduğunu (s. 353)	-
Vaqif etmək üçün (s. 353)	Tüşüntiriŝ uçun (s. 69)
Tabe olmayanların (s. 353)	Boysunmägənlərni (s. 69)
Zəlalətə düşdüklərini (s. 353)	Cähälətdä äyblab (s. 69)
İsbat etmək (s. 353)	İsbätläŝga (s. 69)
Təchiz olunmuş (s. 353)	Tä'minlängän (s. 69)
Dünyanı yaradan (s. 354)	Dünyanı yärätgän (s. 69)
Axar (s. 354)	Äqäyätgän (s. 69)
Bədənlərinə yara düşüb, pisləŝmiş (s. 354)	Bädənlərini yəra bäsğän (s. 69)
Təkrar etməyə (s. 354)	Təkrärläŝga (s. 69)
Evlənməkdən (s. 354)	Üyləniŝdan (s. 69)
Təhqir etməyəmi (s. 354)	Tährir qilmäqçimisän (s. 69)
Evlənmək (s. 354)	Üylänmäqçi (s. 70)
Hücum etməyə (s. 354)	Hücumga (s. 70)
Təpikləməyə (s. 354)	Tepkilây (s. 70)
Həzz duyan (s. 354)	Huzurlänib turgän (s. 70)
Məramım olduğundan (s. 354-355)	-
Vurmağa (s. 355)	Urä (s. 70)

Yine ilk olarak farklı ifadelerle çevrilmiş kelimelerden başlıyoruz. Bu bağlamda karşımıza çıkan ilk örnek, Özbek Türkçesine “*cähälätdä äybläb*” şeklinde çevrilen “*zälalätä düşdüklärini*” ifadesidir. Buradaki çeviri orijinaldeki anlamı hiç ifade etmese de çevirmen kelimenin karşılığını Özbek Türkçesinde bu şekilde vermeyi tercih etmiştir:

Və qanuna tabe olmayanların zälalätä düşdüklärini dähşätli hekayälärlä isbat etmäk istäyirdi. (s. 353)

Qänungä boysunmägänlärnü cähälätdä äybläb dähşätli hikâyälär bilän isbätläşgä häräkät qılardı. (s. 69)

*Ve kanuna karşı gelenlerin nasıl bir zillate düştüklerini ürkütücü hikayelerle ispatlamak istiyordu.

Aşağıdaki üç örnekte ise, Özbek Türkçesine çeviri zamanı kelimelerin farklı şekillerde ifade edilirken “kırıldığımı” görüyoruz. Burada anlam kaybı söz konusudur:

Eyzädäsb mänim dä məramım olduğundan şübhälänäräk mənı şiddätlä döyürdü. (s. 354-355)

Eyzädäsb mendän hām şübhälänib şiddät bilän sävälärdi. (s. 69)

*Eyzadasb benim de niyetim olduğundan şüphelenerek beni şiddetli bir şekilde dövüyordu.

/.../ ayinə belä gəlməzdi; qüdsiyyät və qeyri-qüdsiyyätin nə olduğunu anlamazdı. (s. 353)

/.../ mārâsimlärdä hām qätinäşmäzdi, ürf-ädätlärgä köp hām işänävermäzdi. (s. 69)

*/.../ ayine bile gelmezdi; kutsal olanın ve olmayanın ne olduğunu anlamazdı.

“*Məramım olduğundan*” ve “*nə olduğunu*” ifadeleri isimleşmiş sıfat-fiil örneğidir. Çevirmen, 3. teklik şahıs eki alarak isimleşen “*məramım olduğundan*”

ifadesini Özbek Türkçesine “*mendän häm*” şeklinde çevirerek sıfat-fiil değil de zarf-fiil kullanmayı uygun görmüştür. “*Nə olduğunu*” ifadesini ise cümleden çıkarmış ve farklı bir şekilde ifade etmiştir.

Bu tür “kırılma” durumu görülen son örnekte ise, orijinal metinde yönelme hali eki alarak isimleşmiş olan “*hücum etməyə*” mastarının Özbek Türkçesine çevrilirken mastar yapan ek ve *bâslä-* yardımcı fiili yerine *öt-* “geçmek” fiilini kullandığını, yine aynı şekilde yönelme hali eki alan “*hücumgä*” ismine dönüştüğünü görüyoruz:

Hirsdən ikisinin də gözləri pərdələnib, bir-birinə hücum etməyə başladılar. (s. 354)

Ğəzəbdən ikkəlasining häm közləri qongä tolib, bir-birigä hücumgä ötişdi. (s. 70)

*Sinirden ikisinin de gözlerine perde indi, birbirilerine saldırmaya başladılar.

Farklı çevrilen ifadeler arasında orijinal metinde mastar olduğu halde Özbek Türkçesine sıfat-fiil ekiyle çevrilmiş *təhqir etməyəmi – təhrir qılmâqçimisän* ve *evlänmək – üylänmâqçi* örneklerine de göz atmakta fayda var:

Axırda müqəddəs qanunu təhqir etməyəmi qalxışdın? (s. 354)

Müqəddəs qanunnu təhrir qılmâqçimisän? (s. 69)

*En sonunda kutsal kanuna hakaret etmeye mi kalkıştın?

– *Qocalıqdan yerindən tərpanə bilmirsən, hələ evlänmək niyyətinə də düşürsən.* (s. 354)

– *Qərib orningizdən qımırläy älmäyäpsızu, yänä üylänmâqçi bolyäpsız.* (s. 70)

*– Yaşlılıktan yerinden kıpırdayamıyorsun, hâlâ evlenme niyetindesin.

Görüldüğü üzere, çalışmamızın *Giriş* kısmında da bahsettiğimiz gibi Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde mastar eki kullanılarak yapılan bazı kelimeler Özbek Türkçesinde yaygın kullanılan sıfat-fiil ekleriyle karşılanabiliyor.

Bunun yanı sıra, bu kesitte yukarıdaki durumun tam tersi bir örneğe – orijinal metinde sıfat-fiil ekiyle yapılan kelimenin Özbek Türkçesine mastar eki ile ancak mantıkça çevrilmesi örneğine de rastlıyoruz:

Qanunun qüdsiyyätinə inanır və çıxacaq yol bula bilmirdim. (s. 353)

Qânunning müqäddäsligigä işänär vä unı buzışgä yol tãpãlmädım. (s. 69)

(Çevirisi: Kanunların kutsallığına inanıyordum ve onu bozmaya yol bulamadım.)

*Kanunların kutsallığına inanıyor ve çıkar yol bulamıyordum.

Şimdi de bu parçadaki sıfat-fiil örneklerini incelemeye geçelim. Öncelikle yine Özbek Türkçesinde en yaygın sıfat-fiil eki olan **-gän** ekiyle yapılan örneklerle bakıyoruz:

Evlänmək məqsədi ilə gəldiyini sonra anladım. (s. 353)

Uning üyläniş məqsədində bu yergä kelgänini keyin bildim. (s. 69)

*Evlenmek niyetiyle geldiğini daha sonra anladım.

Müqäddäs qanuna görä sadıqlärin ruhunun təsviyəsi üçün onlara yasdıqla tächiz olunmuş parlaq bir iqamətgahı kim verəcək? (s. 353)

Müqäddäs qânungä körä sâdıqlär ruhining təvsiyəsi uçun yâstıq bilän tä'minlängän şinäm mänzilgâhnı kim berädi? (s. 69)

*Kutsal kanuna göre, sadık olanların ruhunun tasfiyesi için onlara yastıklarla donatılmış parlak bir ikametgahı kim verecek?

– *Dünyanı yaradan, bu gənc qız kim olmalıdır?* (s. 354)

– *Ey, dünyanı yäritgän, bu yaş qız kim bolädi?* (s. 69)

*– Dünyayı yaratan, bu genç kız kim olmalı?

Bədənlərinə yara düşüb, pisləşmiş on yeddi it təmizləyir. (s. 354)

Bədənlərini yərə bəsgən on yetti itni dəvələb, tuzətədi. (s. 69)

*Vücutlarında yaralar olan, pislənmiş on yedi köpeği temizler.

Örneklerden de anlaşıldığı üzere, son örnek dışında bu ifadelerin hepsinde Azərbaycan Türkçesinde farklı zamanların anlamını taşıyan *-dXq + iyelik eki, -mXş ve -an / -ən* sıfat-fiil eklerine karşılık yine aynı anlamlarda kullanılan *-gən* eki tercih edilmiştir. Fakat “*bədənlərinə yara düşüb, pisləşmiş*” örneği diğerlerinden biraz farklı özelliktedir. Şöyle ki, orijinal metinde sıfat-fiilden önce, ifade edilen anlamı kuvvetlendirmek için bir zarf-fiil grubu oluşturulmuştur. Özbek Türkçesine çevrildiği zaman ise çevirmen, bu zarf-fiil grubunu oluşturan kelimeleri kullanılmamış, yalnızca “*bədənlərini yərə bəsgən*” şeklinde sıfat-fiil grubu oluşturmuştur.

Bu parçada kullanılan bir diğer sıfat-fiil örneği de, şimdiki zaman bildiren **-b turgən** sıfat-fiil yapısıyla yapılan *huzurlənib turgən* örneğidir. Bu sıfat-fiil eki, şimdiki zaman bildirmektedir. Yapı, *tur-* tasvir yardımcı fiili ve ondan önce gelen asıl fiilin *-b* zarf-fiil eki almasıyla ortaya çıkar (Tolkun, 2009, s. 98).

İndiyə qədər Eyzədəsbin şücaətindən həzz duyan Jindugt əlini qardaşımın əlində gördükdə diksindi, /.../(s. 354)

Şu dəmgəçə Eyzədəsb şicātidən huzurlənib turgən Jindugt qolını əkəmning qolidə körüb, seskənib ketdi, /.../(s. 70)

*Şu ana kadar Eyzadasb’ın cesaretinden mutluluk duyan Jindugt elini abimin elinde görünce irkildi, /.../

Bir başka sıfat-fiil eki örneği de *-gən* ekinin olumsuz şekli olan **-mägən** ekiyle yapılmış olan *boysunmägənlərni* kelimesidir. Aldığı 3. çokluk şahıs eki ve tamlayan ekiyle beraber burada sıfat-fiilin isimleştiğini de görüyoruz:

Və qanuna tabe olmayanların zəlalətə düşdüklərini dəhşətli hekayələrlə isbat etmək istəyirdi. (s. 353)

Qānungä boysunmāgānlārni cāhālät-dä äyblāb dāhşätli hikāyälär bilän isbāt-lāşgä hārākät qılardı. (s. 69)

*Ve kanuna karşı gelenlerin nasıl bir zillete düştüklerini ürkütücü hikayelerle ispatlamak istiyordu.

Bir sonraki sıfat-fiil örneği, **-(ä) yātgän** şimdiki zaman anlamlı sıfat-fiil ekiyle yapılmış olan *āqäyātgän* kelimesidir. Özbek Türkçesine çevrildiğinde şimdiki zaman anlamlı ek kullanılmasına karşın, kelimenin Azerbaycan'da yazılan gramerlerde gelecek zaman anlamı taşıdığı belirtilen *-ar / -ər* ekiyle türetilen *axar* biçiminde olduğunu da belirtmemiz gerekiyor:

Axar su üzərində 14 körpü salır;/.../ (s. 354)

/.../ āqäyātgän suv üstidän on törttä köprik sāladi; /.../ (s. 69)

*Akar su üzerinde 14 köprü yaptırır; /.../

Parçadaki mastar eklerine baktığımız zaman, ilk olarak yine mastar ekinden sonra gelen edat nedeniyle (*vaqif etmək üçün*) işlevce zarf-fiile dönüşen (*tüşüntiriş uçun*) bir örnek karşımıza çıkmaktadır:

Bunu atam bilirdi və onu qanuna vaqif etmək üçün son vaxtlarda çox çalışırdı. (s. 353)

Bunu atäm yaxşı bilär və keyingi pāytlärdä ungä qānunnı tüşüntiriş uçun köp urınardı. (s. 69)

*Babam bunu biliyordu ve ona kanunu öğretmek için son zamanlarda çok uğraşıyordu.

Şimdi ise orijinal metinde olduğu gibi, mastar ekinden Özbek Türkçesine de mastar ekleriyle çevrilen örneklere göz atalım. Parçadaki dört örnek de Özbek Türkçesine *-ş* mastar ekiyle çevrilmiştir:

Evlänmək məqsədi ilə gəldiyini sonra anladım. (s. 353)

Uning üyläniş mäqsädidä bu yergä kelgänini keyin bildim. (s. 69)

*Evlenmek için geldiğini sonra anladım.

Və qanuna tabe olmayanların zəlalətə düşdüklərini dəhşətli hekayələrlə isbat etmək istəyirdi. (s. 353)

Qānungā boysunmāgānlārni cāhālätä äyblāb dāhşätli hikāyälär bilän isbätläşgä hārākät qılardı. (s. 69)

*Ve kanuna karşı gelenlerin nasıl bir zillete düştüklerini ürkütücü hikayelerle ispatlamak istiyordu.

– *Ata, qanunu bilirik, təkrar etməyə lüzum yoxdur. (s. 354)*

– *Ätä, qānunnı bilämız, täkrärläşgä hácät yoq. (s. 69)*

*– Baba, kanunu biliyoruz, tekrarlamaya lüzum yok.

Lakin qanun yol versə də sən evlänməkdən vaz keçməlisən. (s. 354)

Lekin qānun yol qoysä hām siz üylänişdän vāz keçişingiz keräk. (s. 69)

*Fakat kanun izin verse bile sen evlenmekten vazgeçmelisin.

Son iki mastar örneği isimleşmiş mastar örnekleridir. İlk olarak *təkrar etməyə* ifadesine baktığımızda bu mastar örneğinin yönelme hali eki aldığını ve Özbek Türkçesine de aynı eki alarak *täkrärläşgä* şeklinde çevrildiğini görmekteyiz. Keza diğer örnekte de aynı şekilde *evlänməkdən* ve *üylänişdän* kelimelerinin ayrılma (çıkma) hali eki alarak isimleştirilmektedir.

Mastar örneklerinden *təpikləməyə* ve *vurmağa* kelimeleri ise, Özbek Türkçesine çalışmamızın önceki bölümlerinde de rastladığımız *-ä / -y başlä-* şeklindeki tasvir birleşik fiil yapısının bünyesindeki *-ä / -y* zarf-fiil yapısıyla yani *tepkilây başlädi* ve *urä başlädim* şeklinde çevrilmiştir:

Eyzədəsb atamı vurub yıxdı, sonra da təpikləməyə başladı. (s. 354)

Eyzädäsb ätämni urıb yergä yıqıtdı-dä tepkilây başlädi. (s. 70)

*Eyzadasb babamı vurup yere düşürdü, sonra da tekmelemeye başladı.

Mən də məsələni izah etmədən bunu yurmağa başladım... (s. 355)

Men həm məsələni tüşüntirib oturmäy uni urä başlädim... (s. 70)

*Ben de konuyu açıklamadan onu yurmaya başladım.

2.1.1.5 Beşinci parça

Tablo1. 11. Beşinci parçadaki mastar ve sıfat-fül örnekleri

AZERBAJCAN TÜRKÇESİ	ÖZBEK TÜRKÇESİ
Bilmək (s. 355)	Biliş (s. 70)
Sıra ilə düzölmüş (s. 355)	Qâtâr qılıb terib quyilgän (s. 70)
Didən (s. 355)	Oygän (s. 70)
Görən (s. 355)	Körgän (s. 70)
Ağarmış (s. 355)	Âqärgän (s. 70)
Falçı olduğunu (s. 355)	Fälbin ekänini (s. 70)
Bildirdikdən sonra (s. 355)	Âytib bolgäç (s. 70)
Veriləcək (s. 356)	Berilädigän (s. 70)
İnanmayan kimi (s. 356)	İşänmägändäy (s. 71)
Alışmağa başladı (s. 356)	Örgänä başlädi (s. 71)
Düşünmək (s. 356)	Esläşgä (s. 71)
Gözümdən düşməyə başlamıştı (s. 356)	Mehrim säviy başlägändi (s. 71)
Dolmağa başladı (s. 356)	-
Axar (s. 356)	Âqäyätgän (s. 71)
Cismani dünyanı yaradan (s. 356)	Cümlä cähänni yârätgän (s. 71)

Bu bölümde ilk olarak Özbek Türkçesine farklı şekilde çevrilmiş olan ifadeler incelenmiştir. Aşağıdaki ilk örnekte Özbek Türkçesinde *bol-* “*olmak*” fiili olmasına karşın, çevirmen Türkiye Türkçesindeki *ol-duk+iyelik eki* yerine kullanılan *idük(+iyelik eki)* yapısının birebir karşılığı olan kalıplaşmış *ekän (+iyelik eki)* kelimesini tercih etmiştir.

Falçı olduğunu bilərək ona yanaşdıq. (s. 355)

Falbin ekânini bilib, aldıgâ bårdık. (s. 70)

*Falçı olduğunu anlayarak ona yaklaştık.

Aşağıdaki cümlede geçen ‘*dolmağa başladı*’ ifadesinde çevirmen, orijinal metinde mastar ekiyle ifade edilen eylemi Özbek Türkçesinde farklı kelimelerle aktararak ona başka bir anlam katmıştır:

Çeşmələr qaynayaraq sərin su ətrafa dolmağa başladı. (s. 355)

Bulâqlâr qäynäb, ätrâfgä sälqin hâvâ üfürdi. (s. 71) (Çevirisi: Pınarlar kaynarak etrafa serin hava üfledi.)

*Pınarlardan çıkan serin sular etrafa dolmaya başladı.

Şimdi de bu parçadaki sıfat-fiil örneklerini ele alalım. Yine ağırlıklı olarak **-gün** eki kullanılmıştır. Buradaki örneklerden ikisi Azerbaycan Türkçesinde geçmiş zaman anlamlı *-mXş* sıfat-fiil ekiyle (*sıra ilə düzülmüş – qâtâr qılıb terib quyılğan, ağarmış – âqärgän*), kalan üçü ise şimdiki zaman *-an / -ən* sıfat-fiil ekiyle (*didən – oygän, görən – körgän, yaradan – yärätgän*) yapılmış sıfat-fiil örnekleri olmasına rağmen Özbek Türkçesine yalnızca *-gän* ekiyle çevrilmiştir:

İrəliləyib, sıra ilə düzülmüş iki kərpici qaldıraraq oxudum. (s. 355)

Aldıngä çıqıb, qâtâr qılıb terib qoyılğan ikki ğıştnı kötärıb oqudım. (s. 70)

*İreleyerek sırayla dizilmiş iki tuğlayı kaldırıp okudum.

/.../ bax, anamın gözlərini didən bu quşdur, – dedim. (s. 355)

/.../ qäräng, änämning közlərini oygän şu quş bolädi, – dedim. (s. 70)

*/.../ bak, annemin gözlerini didikleyen bu kuştı, – dedim.

Bunu göran daxma bəkçisi ağac qapıb bizi qovdu. (s. 355)

Bunu körgän dæxmä qârâvulı täyâq âlib bizlärni quvıb yubardı. (s. 70)

*Bunu gören mezarlık bekçisi eline bir sopa alıp bizi kovdu.

/.../ başı açıq və ağarmış saçları qıvrım idi. (s. 355)

/.../ yällängbaş, cingäläk saçları âqärgän edi. (s. 70)

*/.../ başı açık ve beyazlamış saçları kıvrıktı.

– *Cismani dünyanı yaradan, pak ol! – deyə bağırdıq... (s. 356)*

– *Cümlä cähännü yärätgän, pāk bol! (s. 71)*

*– *Cismânî dünyayı yaratan, pak ol! – diye bağırdık.*

Bu bölümdeki diğer bir sıfat-fiil eki, **-üdigän** ekidir. Birçok işlevi olan bu ek burada Azerbaycan Türkçesinde gelecek zaman sıfat-fiil eki olan *-acaq/əcək* karşılığında kullanılmıştır:

Veriləcək sual çox idisə də, heç birimiz cəsarət edib bir söz belə sormadıq. (s. 356)

Berilädigän sävällärimiz köp edi-yu, heç qäysımız soräşgä cür'ät qılalmädik. (s. 70)

*Sorulacak soru çok olsa da, hiçbirimiz cesaret edip tek kelime sormadık.

Kesitteki bir sıfat-fiil ek örneği de **-(ü)yâtgän** ekidir. Az önceki örnekte olduğu gibi, bu ek de Azerbaycan Türkçesindeki bir başka gelecek zaman anlamı taşıyan *-ar / -ər* sıfat-fiil ekinin karşılığında Özbek Türkçesine çevrilmiştir:

Axar su kənarında süfrələr salıb, bütün gözləri yaşlı çocuqları oraya topladılar. (s. 356)

Şaldırab aqayâtgän arıqlär boyıdä dästurxân yazıb, bärçä közi yaşlı bälälärni şu yergä topläşdi. (s. 71)

*Akar suyun kenarında sofralar kurup, bütün gözü yaşlı çocukları oraya topladılar.

Bu parçada da daha önceki bölümlerde olduğu gibi, sıfat-fiil ekine karşılık zarf-fiil ekleriyle çeviri yapıldığını gözlemliyoruz. Burada aslında Azerbaycan Türkçesinde sıfat-fiil eklerinin hâl ekleri veya edatlarla oluşturdukları türemiş veya birleşik zarf-fiil yapıları söz konusudur.

Bu örneklerden ilkinde, orijinal metinde olumsuzu kullanılan *-an / -ən (-mayan / -məyən)* sıfat-fiil ekiyle yapılan *inanmayan kimi* yapısı ekten sonra gelen *kimi* edatı nedeniyle Özbek Türkçesine **-gändäy (<-gän+däy)** türemiş zarf-fiil ekinin olumsuz haliyle çevrilmiştir. Özbekçedeki *-gändäy* yapısındaki *+däy* eki aslında Eski Türkçe döneminde kullanılan halen Azerbaycan lehçesinde varlığı sürüden "gibi" anlamına gelen "teg (tək)" edatından gelişmiştir: *+gän teg > +gändek > gändäy*:

Sözlərimə inanmayan kimi bir zaman üzümə baxdı. (s. 356)

Gäplərimgə işənməgändäy u bir ləhzə afitimgə qərəb turdı. (s. 71)

*Sözlerime inanmıyormuş gibi bir süre yüzüme baktı.

Çeviri metinde zarf-fiile dönüşen bir diğer sıfat-fiil örneğinde ise, Özbek lehçesinden Azerbaycan ve Türkiye Türkçesine *-Inca*, *-DXktA* ve *-DXktAn sonra* olarak çevrilen (Tolkun, 2009, s. 130-131) **-gäç** basit fiil eki karşımıza çıkmaktadır. Yukarıda da belirtildiği üzere *-DXk* sıfat-fiilinin hâl ekleri (örnek: *-DXktA*) veya edatlarla (örnek: *-DxktAn sonra*) birleştiğinde ortaya çıkan yapı cümlede zarf-fiil olarak kullanılmasından dolayı Özbek Türkçesinde bu yapılarla işlevdeş *-gäç* zarf-fiil eki kullanılmıştır.

Halını bildirdikdən sonra qoca cibindən bir-iki alabəzək muncuq çıxarıb, yerə atdı /.../(s. 355)

Öz dərini aytıb bolgäç, qəriyə çöntägidän bir-ikki älä-bulä munçaq alıb yergä täşlädi /.../(s. 70)

*İhtiyar, durumunu anlattıktan sonra cebinden birkaç tane süslü boncuk çıkarıp yere attı /.../

Son olarak bu kesitteki mastar örneklerine bakıyoruz. Orijinal metinde toplam beş mastar örneği var. Bunlardan birini (*dolmağa*) bu parçanın ilk bölümünde Özbek Türkçesine farklı şekilde yani yapı eki kullanmadan çevrilmiş örnek ifadeler arasında incelemiştik. Diğer mastar örneklerinden ikisi Özbek Türkçesinde çok yaygın olan *-ş* mastar ekiyle çevrilmiştir:

Görünür, əcdadın tarixini bilmək böyük bir ehtiyac təşkil edirdi. (s. 355)

Äftidän äcdädlär tärixini biliş istägi kättä ehtiyäcgä äylängändi. (s. 70)

*Anlaşılan, ecdadın tarihini bilmek büyük bir ihtiyaç oluşturuyordu.

Vaqe olanları düşünmək istədim, bacara bilmədim. (s. 356)

Bolgän vâqeälärni esläşgä urındım. Bolmädi. (s. 71)

*Yaşananları düşünmek istedim, yapamadım.

İkinci örnekte Azerbaycan Türkçesindeki *düşünmək istədim* ifadesi isimleşmiş bir mastar örneğidir. Burada aslında *düşünməyi istədim* anlamı var. Bu cümledeki belirtisiz nesne olan *düşünmek* kelimesi çeviri sırasında çevirmen tarafından Özbek Türkçesinde *iste-* yerine *urin-* “çabalamak, uğraşmak” fiiline bağlanmıştır. Çevirmen bu durumda bu lehçenin kurallarına uygun bir şekilde *eslä-* “hatırlamak” fiilinin *esläş* (<*eslä-ş*) mastar biçimini +*gä* ekiyle *urin-* fiiline bağlamıştır. Sonuçta da Azerbaycan Türkçesindeki “*düşünmek istədim*” ibaresi Özbek Türkçesine *esläşgä urındım* “hatırlamaya çalıştım” şeklinde çevrilmiştir.

Son mastar örneklerinde ise, daha önce de sıkça karşılaştığımız *-ä / -y başlä-* yapısına rastlıyoruz. Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde *-mAyA başla-* şeklinde kullanılan yapıların Orta Asya lehçelerinde *-ä / -y başlä-* veya *-b başlä-* şeklinde kullanıldığını görmekteyiz. Konuyla ilgili olarak Emre TÜRKMEN’in *Türkmen Türkçesinde Zarf-Fiiller* adlı yüksek lisans tezinden alınan *Türkmen Türkçesinde –XP*

Zarf-Fiil Ekinin Kullanım Özellikleri ve İşlevleri makalesindeki aşağıdaki kesitin faydalı olacağını düşünmekteyiz (Türkmen, 2017, s. 607-620):

“-**Xp başla-**: Eyleme başlamayı bildirir. Türkiye Türkçesine aktarırken yapının muadili olarak *-mAk+A başla-* yapısını kullanmak gerekmektedir. Karadoğan (2004: 210-211), ‘Türkmen Türkçesinde *-Ip başla-* biçiminde kullanılan kalıp ifadeler Türkiye Türkçesinde *-mAyA başla-* şeklindedir. Bu sebeple, *-Ip* eki Türkiye Türkçesine *-mA* ‘fiilden isim yapma eki’ ve *-A* ‘yaklaşma hâli eki’nden oluşan *-mAyA* yapısıyla aktarılmadır’ der.”

Bu durum bizim incelediğimiz çalışmada da karşımıza çıkmaktadır:

Bir az sonra gözlərim qaranlığa alışmağa başladı. (s. 356)

Bir əzdən keyin közim qârângülükə örgänə başlədi. (s. 71)

*Bir süre sonra gözlerim karanlığa alışmaya başladı.

Zərdüşt və Ahura Mazda da gözümdən düşməyə başlamışdı... (s. 356)

Zərdüşt və Āxurä Məzdägä häm mehrim saviy başlägändi. (s. 71)

*Artık Zerdüşť ve Ahura Mazda da gözümden düşmeye başlamıştı.

2.1.1.6 Altuncı parça

Tablo1. 12. Altuncı parçadaki mastar ve sıfat-fül örnekleri

AZERBAJCAN TÜRKÇESİ	ÖZBEK TÜRKÇESİ
Gecələdiyim (s. 357)	Tünab qalganim (s. 71)
Görmək (s. 357)	Köriş (s. 71)
Düşündükdən sonra (s. 357)	Oylänib turdi-dä, keyin (s. 71)
Verdiyi (s. 357)	Bergän (s. 71)
Çıxacaq (s. 357)	-
Yatmağı (s. 357)	Yâtışgä (s. 71)
Tamaşa etməyə (s. 357)	-
Ahzar etdiyini nəzərə alaraq (s. 358)	Āhu zârını e'tibärgä älib (s. 72)

Tablo1. 13. (Devamı) Altıncı parçadaki mastar ve sıfat-fiil örnekleri

Fənaladığı üçün (s. 358)	Yâmānlāşgāni uçun (s. 72)
Gördüyümüz (s. 358)	-
Qurduğı (s. 358)	-
Gələn qaçqınlara (s. 358)	Kelāyātgānlār (s. 72)
Əmək sərf olunan (s. 358)	Mehnāt evāzigā vucudgā kelgān (s. 72)

İncelememize yine Özbek Türkçesine farklı çevrilmiş örneklerden başlanacaktır. Bu örneklerden biri mastarın, diğərleri ise sıfat-fiilin çeviri zamanı değıştirildiğı cümlelerdir. İlk örneğimizde çevirmen, gelecek zaman anlamlı *çixacaq* kelimesini cümleden çıkararak daha farklı ifadelerle aynı anlamı okuyucuya aktarmaktadır:

Lakin uzun düşüncələr çixacaq yol göstərə bilmədi. (s. 357)

Oylāb ongimgā yetālməsdim. (s. 71)

*Fakat uzun düşünceler çikar yol gösteremedi.

Bir diğər sıfat-fiil örneğimiz orijinal metinde belirtme hāli eki alarak yani isimleşmiş bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bu durumu göz önünde bulunduran çevirmen, *ah-zar etdiyini* isimleşmiş sıfat-fiilini doğrudan belirtme hāli eki alan bir isimle – *āhu zārını* kelimesiyle yani *et-* yardımcı fiilini düşürerek çevirmektedir:

Sonra kızının ah-zar etdiyini nəzərə alaraq Cəməsbə bir təklif edir. (s. 358)

Keyin qızının āhu zārını e'tibārgā ālib, Cəməsbgā şundāy bir şart qoyādi. (s. 72)

*Sonra kızının ahuzar ettiğini görerek Camasb'a ir teklifte bulunuyor.

Çevirmen “*düşündükdən sonra*” sıfat-fiilini de farklı çevirmesi bir başka örnektir. Azərbaycan Türkçesindeki özgün metinde yer alan bazı fiilimsiler Özbek Türkçesine doğrudan bağlaçlı cümle yapısıyla çevrilmiştir. Biz bu durumu *düşündükdən sonra* ifadesinin *oylāmb turdı-dā*, *keyin* şeklinde çevrilmesinde aynen görmekteyiz:

Bir az düşündükdən sonra: – Dünən axşam baş möbid atamı və Eyzədəsbi yanına çağırmışdı. (s. 357)

Bir âz oylənıb turdı-dä, keyin: – Keçä keçqurun baş mö'bid âtäm bilän Eyzädäsbni hüzurigä çäqırgändi. (s. 71)

*Biraz düşündükten sonra: – Dün axşam baş kahin babamı ve Eyzadasb'ı yanına çağırmıştı.

Aşağıdaki iki sıfat-fiil örneğinde ise, bunların onlara yakın anlamda kullanılan farklı kelime türleriyle okuyucuya aktarıldığı görülmektedir. Şöyle ki, ilk cümlede *gördüyümüz (qəbiləni)* sıfat-fiilinin yerine *yängi (qəbilä)* sıfatı, digərində ise *qurduğu (təşkilat)* sıfat-fiilinin yerine *bu (qəbilä)* zamiri kullanılmaktadır. Fakat bu farklı çeviriler cümlede bu kelimelerin ifade ettiği anlam konusunda bir sorun teşkil etmemektedir:

Və burada bu gördüyümüz qəbiləni bina edir. (s. 358)

Bu yerdä u yängi qəbilä tuzädi. (s. 72)

*Ve burada gördüğünüz bu kabileyi inşa ediyor.

Cəməsbin qurduğu təşkilat axın-axın gələn qaçqınlara örnək olur. (s. 358)

Här tərəfdän qaçıb keläyätgänlär uçun bu qəbilä örnək bolädi. (s. 72)

*Camasb'ın kurduğu teşkilat akın akın gelen göçmenlere örnek olur.

Son örneğimiz ise farklı şekilde çevrilen “*tamaşa etməyə*” mastarıdır. Burada mastar eki alan fiil cümleden çıkarılmakta ve aynı anlam farklı kelimelerle ifade edilmektedir:

/.../ bağ-bağçalarına son dəfə olaraq tamaşa etməyə başladım. (s. 358)

/.../ bağlärigä songgi bär äläm bilän qäräb çıqdım. (s. 72)

*/.../ bağ-bahçelerini son kez seyretməyə başladım.

Bu parçada da yine Özbek Türkçesinde yaygın olan **-gün** ekinin sıfat-fiil örnekleri arasında daha çok kullanıldığı görülmektedir. Ekin kullanıldığı kelimelerden üçü Azerbaycan Türkçesinde geçmiş zaman *-dXq + iyelik eki* sıfat-fiil ekiyle (*gecelədiyim, verdiyi, fənaləşdiği üçün*), sonuncu ise şimdiki zaman *-an / -ən* sıfat-fiil ekiyle (*əmək sərf olunan*) yapılmış sıfat-fiil örnekleridir:

Ev gecələdiyim zindandan daha ağır görünürdü. (s. 357)

Üy tünəb qolgənim zindandan həm ağır tıyulardı mengə. (s. 71)

*Ev, geceyi geçirdiğim zindandan daha ağır görünüyordu.

Jinduqtun verdiyi xəbər məni nizə kimi deşib o tayıma keçdi. (s. 357)

Jinduqt bergən xəbər nəyzə kəbi bədanimni teşib ötgəndəy boldı. (s. 71)

*Jindugt'un verdiği haber beni mızrak gibi delip geçti.

Yaşayış şəraiti fənaləşdiği üçün Cəməsb ailəsini və əqrəbalarını götürərək Aran ölkəsinə keçir. (s. 358)

Yəşəş şəraiti yəmənleşgəni uçun Cəməsb ailəsi və qərindəşlərini alıb Arən ölkəsinə köçib ötədi. (s. 72)

*Yaşam koşulları zorlaştığı için Camasb ailesini ve akrabalarını yanına alarak Aran ülkesine göç eder.

Bu qədər əmək sərf olunan qəbiləni sevməli /.../(s. 358)

Şunçälär mehnət evəzigə vucudgə kelgən qəbiləni sevişingiz /.../(s. 72)

*Bu kadar emek harcanan kabileyi sevmeli /.../

Parçadaki bir diğər sıfat-fiil eki de şimdiki zaman anlamlı **-(ä)yâtgün** ekidir. Daha önceki örneklere de görüldüğü gibi bu ek, Azərbaycan Türkçesi grammatiklerinde şimdiki zaman sıfat-fiil eki olarak adlandırılan *-an / -ən* ekine karşılık kullanılmaktadır. Bunun dışında çevirmen, orijinal metinde sıfat-fiilden sonraki ismi (*qaçqınlara*) kullanmayarak *gələn* sıfat-fiilini Özbek Türkçesine *keläyâtgänlär* şeklinde çevirip onun yerine sıfat-fiili *-lär* çokluk ekiyle isimleştirmeyi tercih etmektedir:

Cəməsin qurduğu təşkilat axın-axın gələn qaçqınlara örnək olur. (s. 358)

Hər tərəfdən qaçıb keläyâtgänlär uçun bu qəbilə örnək bolədi. (s. 72)

*Camasb'ın kurduğu teşkilat akın akın gelen göçmenlere örnek olur.

Bu kesitte iki mastar örneği yer almaktadır. Bunların her ikisi **-ş** mastar eki yardımıyla çevrilmektedir:

Lakin Jinduqtu görmək arzusu məni evə sövq etdi. (s. 357)

Lekin Jinduqtı köriş istəgi meni öygə yetəklədi. (s. 71)

*Fakat Jindugt'u görme arzusu beni eve gitmeye sevk etti.

İkinci mastar örneği isimleşmiş olarak karşımıza çıkmaktadır. Azərbaycan Türkçesinde ismin belirtme hâl ekini alan *yatmağı* mastarı Özbek Türkçesinde de aynı şekilde *-gä* belirtme ekini alan *yätışgä* mastarıyla karşılanmaktadır:

/.../ anamın skeletinin qonşuluğunda yatmağı kəsdirdim. (s. 357)

/.../ anäm süyükləri yanında yätışgä qərar qıldım. (s. 71)

*/.../ annemin kemiklerinin yanında uyumayı gözümə kestirdim.

2.1.1.7 Yedinci parça

Tablo 1. 14. Yedinci parçadaki mastar ve sıfat-fil örnekleri

AZERBAJCAN TÜRKÇESİ	ÖZBEK TÜRKÇESİ
Yaşamaq (s. 359)	Yäşäs (s. 72)
Çoxaltmaq (s. 359)	Köpäytiriş (s. 72)
Yol itirmiş kimi (s. 359)	Ädäsib qalgändäy (s. 72)
Məhrum olmaq (s. 359)	Mährum bolış (s. 72)
Ölən (s. 359)	Ölgän (s. 72)
Dirilən (s. 359)	Tirilgän (s. 72)
	Yäşäşning (s. 72)
Yaşamaq (s. 359)	-
	- (diğer ikisi çevrilmemiş)
Yaranan (s. 359)	Yärätilgän (s. 72)
Yaşamaq (s. 359)	Yäşäs (s. 72)
Yapanlar (s. 359)	Qılgänlär (s. 73)
Yaradan (s. 359)	Yärätgän (s. 73)
Görünən (s. 359)	-
Ağlasıgmaz (s. 359)	-
Duyulan (s. 359)	Sezilgän (s. 73)
Təyin edilən (s. 359)	-
Yaşamağa (s. 359)	Yäşäşgä (s. 73)
Sövq edən (s. 359)	Ündävçi (s. 73)
Yemək (s. 359)	Yemâq (s. 73)
İçmək (s. 359)	İçmâq (s. 73)
Yatmaq (s. 359)	Uxlâmâq (s. 73)
Dəruni arzuları olan (s. 359)	-
Yerinə yetirmək üçün (s. 359)	-
Qüvvə alan (s. 359)	-
Yemək üçün (s. 359)	Yemâq uçun (s. 73)
İçmək üçün (s. 360)	İçmâq uçun (s. 73)
Dəf etmək üçün (s. 360)	Däf etmâq uçun (s. 73)
Çalışmaq (s. 360)	-
Xəstəliyindən doğan (s. 360)	Näsâğlâm təsəvvüridən tuğilgän (s. 73)
İstifadə etməyə (s. 360)	Fäydälänişni (s. 73)
Söylədiyi (s. 360)	-

Burada ilk olarak metnin orijinalinde olan ama Özbek Türkçesine çevrildiği zaman farklı biçimde karşımıza çıkan ifadelere yer verilecektir. Bu örneklerden ilk ikisi Özbek Türkçesine hiç çevrilmemiştir:

Bundan sonra məhkəmə olub da həyatda görünən əməllərə əcr veriləcəkmış... (s. 359)

*Bundan sonra mahkeme kurulup da hayattayken yapılan amellere ecir verilecekmiş.

Babil ağlasıgmaz əfsanələrlə özünü aldadır. (s. 359)

*Babil akılalmaz efsanelerle kendini kandırıyor.

Aşağıda altını çizdiğimiz ifadeler ise çeviri metinde farklı ve eksik şekilde karşımıza çıkmaktadır:

Halbuki beş hiss vasitəsilə duyulan və təyin edilən maddədən başqası qeyri-maddi, qeyri-mövcuddur. (s. 359)

Hålbuki beş hissiyāt vāsitəsi bilən sezilgän maddädän başqası gäyri-måddiy və gäyri-mävucuddır. (s. 73)

*Halbuki beş duyu aracılığıyla duyulan ve belirlenen maddeden başkası maddi olmayan ve mevcut olmayandır.

Bu cümlede çevirmen, iki sıfat-fiilden yalnızca birini (*duyulan*) Özbek Türkçesine çevirerek diğerine (*təyin edilen*) gerek görmemektedir.

“Kırpılarak” çevrilen bir diğer kelime ise, *söylədiyi* sıfat-fiildir. Burada çevirmen, sıfat-fiile gerek görmemekte ve sadece ondan sonra gelen ismi (*nitqinin sonunda – mə’ruzəsi songgidä*) çevirerek cümlenin anlamını bozmadan ana fikiri okuyucuya aktarmaktadır:

Xanburabi bu məalda söylədiyi nitqinin sonunda cəmiyyəətə sadiq qalmamızı tövsiyə edib, /.../ (s. 360)

Xānburābi mā'ruzāsi songgidā cāmiyātgā sādīq bolışımıznı väsiyāt qılıb, /.../(s. 73)

*Hanburabi bu mealde yaptığı konuşmanın sonunda topluma sadık kalmamızı tavsiye edip, /.../

Bir sonraki örnekte ise, cümlenin birinci kısmı çevrilmiş, devamında yazılanlar çevrilmeden doğrudan diğer cümleye geçilmiştir:

Yemək, içmək, yatmaq... kimi dəruni arzuları olan kimi, dəruni arzuları lazımınca yerinə yetirmək üçün zahirdən qüvvə alan arzuları da var. (s. 359)

Yemâq, içmâq, uxlâmâq singäri. (s. 73)

*Yemek, içmek, uyumak... gibi derunî arzuları olduğu gibi, derunî arzuları gereğince yerine getirmek için dış görünüşten güç alan arzuları da vardır.

Aşağıdaki örnekte ise, *çalışmaq* mastarının Özbek Türkçesine doğrudan bir isimle – *mehnät* kelimesiyle çevrildiği görülmektedir:

Çalışmaq, şücaət, hiylə, yazı, musiqi... (s. 360)

Mehnät şicâät, hiylä, yâzıb-çizuv... (s. 73)

*Çalışmak, cesaret, hile, yazı, müzik...

Parçada en çok kullanılan ek yine **-gün** sıfat-fiil ekidir (yedi yerde geçiyor). Burada ekin, Azerbaycan Türkçesinde sadece şimdiki zaman anlamlı *-an / -ən* ekine karşılık kullanıldığını görmekteyiz. Aşağıdaki örnek cümleyi çevirmen, özgün metinden farklı bir biçimde – iki ayrı cümle şeklinde – çevirmeyi tercih etmektedir:

Ölən dirilməz, dirilən eyni cisim deyil, başqasıdır. (s. 359)

/.../ ölgän qäytä tirilmäydı. Tirilgän aynı cism emäs, başqasıdır. (s. 72)

*Ölen dirilmez, dirilen aynı cisim değil, başkasıdır.

Aşağıdaki örnekte ise özgün biçimdeki “*hər bir yaranan*” (her bir yaratılan) isimleşmiş sıfat, çeviride “*yərätülgän hər bir cän*” sıfat-fiil olarak çevrilmektedir:

Hər bir yaranan yaşamalıdır, /.../ (s. 359)

Yərätülgän hər bir cän yaşası keräk, /.../ (s. 72)

*Her bir yaranan yaşamalı, /.../

Bunu yapanlar adi insanlar deyil, ağıllılar, zəkallılardır. (s. 359)

Bundäy qulgänlär äddiy ädämlär emäs, äqlli, zäkiy insänlärdır. (s. 72)

*Bunu yapanlar sıradan insanlar değil, akıllılar, zekilerdir.

Piramidalar, dəbdəbəli saraylar, incə sənətlər yaradan misirlilər min bir qeyri-maddi şeylərə inanırlar. (s. 359)

Ehrəmlär, həşəmätli sərəylär, nəfis sən'ätini yərätgän misrliklər ming türli ğäyri-mäddiy nərsälərgä işänädilər. (s. 73)

*Piramitler, gösterişli saraylar, güzel sanatlar yapan Mısırlılar binbir tane maddi olmayan şeylere inanıyorlar.

Halbuki beş hiss vasitəsilə duyulan və təyin edilən maddədən başqası qeyri-maddi, qeyri-mövcuddur. (s. 359)

Həlbuki beş hissiyət vəsitəsi bilən sezilgän maddədən başqası ğäyri-mäddiy və ğäyri-mävcuddur. (s. 73)

*Halbuki beş duyu aracılığıyla duyulan ve belirlenen maddeden başkası maddi olmayan ve mevcut olmayandır.

Sami və Ellin dimağının xəstəliyindən doğan əfsanədir. (s. 360)

Səmlər və ellinlər nəsəğlâm təsəvvüridən tuğılgän əfsənə bu. (s. 73)

*Sâmi ve Helen zihniyetinin hastalığından doğan bir efsanedir.

Bu parçada diğər bir sıfat-fiil eki olarak **-(u/ü)vçi** eki qarşımıza çıkmaktadır. Özbek Türkçesinde geniş ve gelecek zaman anlamları taşıyan ek (Tolkun, 2009, s. 74-76), burada Azərbaycan Türkçesindeki *-an / -ən* şimdiki zaman sıfat-fiil ekine qarşılık olarak çevrilmektedir:

İnsan tam bir məxluqdur; onu yaşamağa sövq edən amillər varlığına bağlıdır. (s. 359)

İnsân hām bir cānzāt, unı yaşāşgä ündävçi āmillärgä köp nārsä bāğlıqdır. (s. 73)

*İnsan tam bir mahluktur; onu yaşamaya sevk eden etkenler varlığına bağlıdır.

Bu parçada bir de **-gändäy** zarf-fiil eki yer almaktadır. Ekin yer aldığı örneğin Azərbaycan Türkçesindeki orijinal metninde *yol itirmiş* sıfat-fiilinden sonra gelen *kimi* edatı cümlede zarf anlamı ifade etmektedir. Bu nedenle çevirmen, ifadəyi Özbek Türkçesine *-gän+däy > gändäy* şeklinde ortaya çıkan sıfat-fiil kökenli türemiş zarf-fiil ekiyle çevirmeyi tercih etmektedir:

/.../ qumlu səhralarda yol itirmiş kimi şaşıb qalmışdır. (s. 359)

/.../ qum səhrāsıdä ädäşib qolgändäy şaşıb bāräyätür. (s. 72)

*/.../ kum çöllerinde yol kaybetmiş gibi şaşıp kalmıştır.

Orijinal metnin bu kesitinde toplam 15 mastar örneğine rastlamaktayız. Bunlardan ikisi (*yerinə yetirmək üçün, çalışmaq*) başta bahsettiğimiz gibi, çeviri metninde yer almayan ifadelerdir. Kalan örnekler ise Özbek Türkçesine **-ş** ve **-mâq** mastar ekleriyle çevrilmektedir. İlk olarak bu parçada yedi yerde geçen **-ş** mastar ekli örnekleri ele almaktayız:

/.../ – yaşayış qanunları çox sadədir – yaşamaq, tox və salamat yaşamaq /.../(s. 359)

/.../ – həyât qânunläri cüdä säddä – yäşäs, toq və sälâmät yäşäs /.../(s. 72)

*/.../ – yaşam kuralları çok sade – yaşamak, tok ve güvende yaşamak /.../

/.../ yaşayışın cəfasını azaldıb, səfasını çoxaltmaq. (s. 359)

/.../ turmuşning cəfasını kəməytirib, səfasını köpäytiriş /.../(s. 72)

*/.../ yaşamın cefasını azaltıp, sefasını artırmak.

Həyatdan məhrum olmaq əzəli və əbədidir. (s. 359)

Həyâtdän məhrum bolış əzəliy və əbədiydir /.../(s. 72)

*Hayattan mahrum kalmak ezeli ve ebedidir.

Yaşamaq özü-özliyündə bir məqsəddir. (s. 359)

Yäşäsning özi yägänä məqsäd. (s. 72)

*Yaşamak kendi (veya başlı) başına bir amaçtır.

/.../ lakin yaşamaq fərdi və xudbini deyil, ictimai olmalıdır. (s. 359)

/.../ lakin yäşäs şəxsiy emäs, ictimäiy bolışı lâzım. (s. 72)

*/.../ ancak yaşamak kişisel ve bencilce değil, toplumsal olmalıdır.

*İnsan tam bir məxluqdur; onu yaşamağa sövq edən amillər varlığına bağlıdır.
(s. 359)*

*İnsân hām bir cānzāt, onu yäşäsğä ündāvçi āmillärgä köp nārsä bāğlıqdır. (s.
73)*

*İnsan tam bir mahluktur; onu yaşamaya sevk eden etkenler varlığına bağlıdır.

Ondan “istifadə” etməyə heç də lüzum görmədik... (s. 360)

Undən fəydələnişni lüzum hām tåpmədik. (s. 73)

*Onu kullanmaya hiç gerek görmedik...

Bu örneklere son iki cümledeki mastarlar ismin hâl eklerini almaktadır. İlk örnekte yönelme hâl eki almış *yaşamağa* kelimesi Özbek Türkçesine de aynı hâl ekiyle *yäşäşgä* şeklinde çevrilmektedir. Fakat ikinci örnekte orijinal metinde yönelme hâl eki olarak *istifadə etməyə* şeklinde verilen mastar, Özbek Türkçesine çevrildiği zaman belirtme hâl ekiyle yapılarak *fəydələnişni* biçiminde karşımıza çıkmaktadır.

Aşağıdaki parçada ise ikinci mastar ekinin *-mâq* eki örnekleri bulunmaktadır:

Yemək, içmək, yatmaq... (s. 359)

Yemâq, içmâq, uxlâmâq singäri. (s. 73)

*Yemek, içmek, uyumak...

Yaxşı yemək üçün yaxşı çalışmalı; /.../(s. 359)

Yäxşı yemâq uçun yäxşı işlâmâq, /.../(s. 73)

*İyi yemek için iyi çalışmalı; /.../

/.../ yaxşı su içmək üçün yaxşı bulaq aramalı /.../(s. 360)

/.../ tâzä suv içmâq uçun yäxşı bulâq äxtärmâq, /.../ keräk bolädi. (s. 73)

*/.../ iyi su içmek için iyi bir pınar aranmalı /.../

Xülasə, hər bir daxili ehtiyacı dəf etmək üçün zahirdə bir çox ehtiyaclar doğur. (s. 360)

Xülläs, hər bir ehtiyacı dəf etməq uçun yänä köpläb ehtiyäclärgä duç kelinädi. (s. 73)

*Özetle, içindeki her ihtiyacı def etmek için dışarıda birçok ihtiyaçlar doğar.

Görüldüğü üzere, son üç mastar örneği orijinal metinde üçün edatıyla beraber kullanılmış (*yemək üçün, su içmək üçün, dəf etmək üçün*) ve aynı şekilde Özbek Türkçesine de “uçun” edatıyla çevrilmektedir: *yemâq uçun, suv içmâq uçun, dəf etmâq uçun*.

2.1.1.8 Sekizinci parça

Tablo1. 15. Sekizinci parçadaki mastar ve sıfat-fiil örnekleri

AZERBAJCAN TÜRKÇESİ	ÖZBEK TÜRKÇESİ
Yaxında olacaq (s. 360)	Yâqın ârada yüz berâdigân (s. 73)
Dərk etməyə başladım (s. 360)	His qılâ başlâdım (s. 73)
Evlənə biləcəyinə (s. 360)	Üylânişigä (s. 73)
Aramağa (s. 361)	Äxtârişgä (s. 73)
İzləyən (s. 361)	Qıdırıb yürädigân (s. 73)
Toplandıqdan sonra (s. 361)	Yıgılıb bolgäç (s. 73)
Xəstəlik keçirdiyi üçün (s. 361)	Käsälgä çälingäni uçun (s. 73)
Gələn bahar (s. 361)	Endigi bâhâr (s. 74)
Çatmayacağını (s. 362)	Yetməsligini (s. 74)

İncelemeye yine ilk olarak çeviride değişime uğramış ifadelerden başlamaktaız. Bu bölümde sadece *gələn* sıfat-fiilinin farklı çevrildiği *endigi* “şimdiki” örneği yer almaktadır:

Səhhətin yerinə gələr də, gələn bahar gedərsən – dedi. (s. 361)

Sihätinq yaxşılängäç, endigi bâhâr bâräsän, – dedi. (s. 74)

*Sağlığına kavuşursun da, gelecek bahar gidərsin – dedi.

Sıfat-fiil örneklerine baktığımız zaman ilk kez eserde karşılaştığımız bir durumbulunmaktadır. Şöyle ki, Özbek Türkçesindeki en yaygın eklerden olan *-gän* ekine, şu ana kadar baktığımız bütün kesitlerde çok fazla kullanılmasına karşın bu kesitte hiçbir yerde rastlanmamaktadır.

Karşımıza çıkan ilk sıfat-fiil eki **-ädigän** ekidir. Birçok işleve sahip olan bu ek, Türkiye Türkçesine çevrildiği zaman ağırlıklı olarak gelecek (-AcAk) ve geniş zaman (-An, -Ar / -mAz) sıfat-fiil eki yerine geçmektedir. Buradaki iki örnekte de yine Azerbaycan Türkçesindeki -acaq/ -əcək gelecek zaman ve -an / -ən şimdiki zaman sıfat-fiil ekinin karşılığında kullanıldığı görülmektedir:

Yavaş-yavaş yaxında olacaq şeyləri dərk etməyə başladım. (s. 360)

Ästä-sekin yəqın arada yüz berädigän vâqeälärni his qılä başlädım. (s. 73)

*Yakında olacakları yavaş yavaş anlamaya başladım.

Hər addımda məni izləyən anam da mənimlə bərabər sevinirdi. (s. 361)

Här qädämdä meni qıdırıb yürädigän änäm häm men bilän birgä sevinärdi. (s. 73)

*Her adımda beni izleyen annem de benimle beraber seviniyordu.

Bir diğer sıfat-fiil eki ise olumsuz geniş zaman **-mäs** sıfat-fiil ekinin **+lik** ekiyle genişlemesi sonucu ortaya çıkan **-müslük** ekidir. Ek gelecek zaman anlamı taşıyan sıfat-fiiller türetir (Tolkun, 2009, s. 84-85). Burada da yine orijinal metinde olumsuz gelecek zaman **-mayacak** ekine karşılık olarak kullanılmaktadır. Aynı zamanda her iki lehçede olan kelimelerin iyelik ve belirtme hâl eki olarak isimleştiği görülmektedir:

Bir də qaçsa ürək qüvvəsi çatmayacağını duyaraq ısrarından vaz keçdi. (s. 362)

Yänä bir märtä çapıb kelädigän bolsä, yuräginging küci yetmäsligini sezib istägidän vâz keçdi. (s. 74)

*Bir daha koşarsa kalbinin gücü yetmeyeceğini anlayarak ısrarından vazgeçti.

Bu kesitte daha önceki bölümlerde rastlamadığımız bir durum karşımıza çıkmaktadır. Özbek Türkçesinde yaygın kullanıma sahip **-ş** mastar eki eserin bu bölümünde ilk kez sıfat-fiil işlevi görmektedir. Ek bu hâliyle daha çok geçmiş ve gelecek zaman sıfat-fiil eki olarak kullanılmaktadır. Konuyla ilgili önemli bir diğer husus ise, sıfat-fiil eki olarak kullanılan **-ş** mastar ekinin bu hâliyle her zaman

isimleşmiş sıfat-fiil olması özelliğidir (Tolkun, 2009, s. 102). Aşağıdaki örnekte de bu adlaşma durumunu görmekteyiz:

/.../ evlənə biləcəyinə icazə verilir. (s. 360)

/.../ üylənişigə icazət berilədi. (s. 73)

*.../ evlenebilmesine izin verilir.

Yalnız yoldaşlardan birisi qışda xəstəlik keçirdiyi üçün zəif idi. (s. 361)

/.../ fəqət oğaynılarınımızdän bittəsi qışdä kəsəlgä çälingäni uçun änçä nimcän edi. (s. 73)

*Yalnız arkadaşlardan biri kışın hastalık geçirdiği için zayıftı.

Aşağıdaki örnekte ise özgün metindeki +dXq sıfat-fiil ekinin bulunma hali ve sonra edatıyla birlikte cümle içinde zarf işlevinde kullanılmasından dolayı bu yapı, çeviride aynı işlevdeki **-güç** zarf-fiil ekiyle karşılanmaktadır:

Gənclərin hamısı toplandıqdan sonra bizi sıra ilə düzüb tamaşa etdi. (s. 361)

Yaşlärning hämməsi yığılıb bolgäç. bizläрни bir säfgä tizib, közdän keçirdi. (s. 73)

*Gençlerin hepsi toplandıktan sonra bizi sıraya dizip baktı.

Bu parçada son olarak mastar örneklerini ele almaktayız. İlk mastar örneği Özbek Türkçesine -ş mastar ekiyle çevrilmektedir. Bunun yanı sıra, orijinal metinde yönelme hâl eki alarak isimleşen *aramağa* mastarının çevrildiği zaman da ilgili lehçedeki +gä yönelme hâl ekiyle *äxtärişgä* şeklinde isimleştiği görülmektedir:

Sonra “Qoç” qəbiləsinə nişanlı aramağa gedilir. (s. 361)

Keyin “Qoçqâr” qəbiləsigä qällıq äxtärişgä bərişädi. (s. 73)

*Sonra “Koç” kabilesine nişanlı aramaya gidilir.

Son olarak orijinal metinde mastar ekiyle kurulan *-mağa / -məyə başla-* şeklinde kullanılan ama Özbek Türkçesine *-ä / y başlä-* zarf-fiil yapısıyla çevrilen aşağıdaki örneği incelemekteyiz:

Yavaş-yavaş yaxında olacaq şeyləri dərk etməyə başladım. (s. 360)

Ästä-sekin yəqın ärada yüz berädigän vâqeälärni his qılä başlädim. (s. 73)

*Yakında olacakları yavaş yavaş anlamaya başladım.

2.1.1.9 Dokuzuncu bölüm

Tablo1. 16. Dokuzuncu parçadaki mastar ve sıfat-fiil örnekleri

AZERBAJCAN TÜRKÇESİ	ÖZBEK TÜRKÇESİ
Ziyarət etmək (s. 362)	Ziyârät qılış (s. 74)
Yeməli şeylər (s. 362)	Nân-nämäk (s. 74)
Yad etmək üçün (s. 362)	Xâtirläş uçun (s. 74)
Gələnlər (s. 362)	Keluvçilär (s. 74)
Təsvir edən (s. 362)	Täsvirlängän (s. 74)
Gördüyümüz (s. 362)	Qılğän (s. 74)
Bəsləmək (s. 362)	Dän beriş(s. 74)
Fırlanmağa (s. 362)	Aylana (s. 74)
Qurtardıqdan sonra (s. 363)	Tugatgändän song (s. 74)
Yeyib içməyə başladığı (s. 363)	-
Dinləmək istərdik (s. 363)	-
Dinləmək istərdim (s. 363)	-
Gülməyə başladı (s. 363)	Qäh-qäh urdi (s. 75)
İcad olduğunu (s. 363)	İcäd qılgäni (s. 75)
Nəşə aramaq (s. 363)	Nəş'ə qılış (s. 75)
Çalışmaq (s. 363)	Mehnät qılış (s. 75)
Düşünmək (s. 364)	Öyläşgä (s. 75)
Gəldiyinin (s. 364)	Kelgänini (s. 75)
Yaratdığı (s. 364)	Yärätgän (s. 75)
Sövk etmək üçün (s. 364)	Yönältiriş (s. 75)
Yemək (s. 364)	Yemâq (s. 75)
İçmək (s. 364)	İçmâq (s. 75)
Yüksəlmişlər üçün (s. 364)	Yüksälgänlär uçun (s. 75)
Yüksəlməmişlər üçün (s. 364)	Yüksälmägänlär uçun (s. 75)
Danışmaq (s. 364)	-
Nəsihət etməyə başlayır (s. 364)	Näsihät qılä başläydi (s. 75)

Bu parçada da yine ilk olarak farklı veya eksik şekilde çevrilmiş ifadeler incelenecektir. Orijinal metinde olan bu örneklerinden sadece biri sıfat-fiil örneğidir (*yeməli şeylər – nən-nämək*). Diğer örneklerde ise mastarlar Özbek Türkçesine farklı ifadelerle çevrilmektedir (*İçməyə başladım – tәмәddi qıldım, dinləmək istərdim – äytsälär, dinləmək istərdim – tinglärdim, gülməyə başladı – qäh-qäh urdı, danışmaq – gäpırgısı*):

Yeməli şeylər, bir neçə bardaq şarab və bir torba da dən götürüb getdik. (s. 362)

Nən-nämək, bir az şarab, bir xəltäcadän dän häm olgändik. (s. 74)

*Yiyecekler, birkaç bardak şarap ve bir poşet de yem alıp gittik.

Böyük qoz ağacının altında oturub yeyib içməyə başladım. (s. 363)

Olkän yängäq dәрäxtı tägidä otırıb, tәмәddi qıldım. (s. 74)

*Büyük ceviz ağacının altına oturarak yeyip içmeye başladım.

Şarab; haqqında mülahizələrini dinləmək istərdim. (s. 363)

/.../ şarab häqidä mülahäzälärni äytsälär. (s. 75)

*Şarap; hakkında görüşlerini dinlemek isterdik.

Män də dinləmək istərdim, – deyä qähqähä ilə gülməyə başladı. (s. 363)

Men häm cän deb tinglärdim, – deyä qäh-qäh urdı. (s. 75)

*Ben de dinlemek isterdim, – diye kahkahayla gülmeye başladı.

Män də dinləmək istərdim, – deyä qähqähä ilə gülməyə başladı. (s. 363)

Men häm cän deb tinglärdim, – deyä qäh-qäh urdı. (s. 75)

*Ben de dinlemek isterdim, – diye kakkahayla gülmeye başladı.

Aşağıdaki örnekte ise *-maq* mastarı yerine **-gisi** sıfat-fiil eki tercih edilmiştir. Bu, Türkiye ve Azerbaycan Türkçesindeki *-maq istəmək* deyiminin yerine kullanılmış ve *-gisi kelmäq* şeklinde çevrilmiştir:

Danışmaq istəmadi. (s. 364)

Gäpirgisi kelmädi. (s. 75)

*Konuşmak istemedi.

Sıfat-fiil örneklerine baktığımızda yine en çok kullanılan ekin Özbek Türkçesinde yaygın olan **-gün** eki olduğunu görmekteyiz. Bu kesitte de çoğu zaman olduğu *-gän* eki Azerbaycan Türkçesindeki farklı zaman anlamlı sıfat-fiil eklerine karşılık olarak kullanılmaktadır. Burada da ekin, şimdiki zaman (*-an / -ən*) ve geçmiş zaman (*-dXq + iyelik eki*, bazen *-dXq + iyelik eki + edat* yapısı) sıfat-fiil eklerinin yerine kullanıldığını görmekteyiz:

/.../ dörd tərəfinə Cəməsin həyati vəqələrini təsvir edən qabartma lövhələr qayrılmışdı. (s. 362)

/.../ otning ätrâfigä Cəməsb həyätigä âid vəqeälär təsvirlängän, tâş lävhälär üstidä xoroz təsviri äks etgändi. (s. 74)

*/.../ dört bir yanına Camasb'ın hayatıyla ilgili vakaları betimleyen kabartmalı levhalar yapılmıştı.

Gələr-gəlməz gördüyümüz ilk iş xoruzları bəsləmək oldu. (s. 362)

Kelär-kelmäs qılgän dəstləbki işimiz xorəzlərgä dän beriş boldı. (s. 74)

*Gelir gelmez yaptığımız ilk iş horozları beslemek oldu.

Şərabın harada və kimlər tərəfindən icad olunduğunu kimsə söyləməz. (s. 363)

Şarabning qäyerdä vä kim tãmändän icâd qılıngäni mä'lum emäs. (s. 75)

*Şarabın nerede ve kimler tarafından bulunduğunu kimse söylemez.

/.../ dünyaya gəldiyinin belə məqsədini bilə bilməz. (s. 364)

/.../ dünyəgə äynän şu məqsəddə kelgänini bilälmäydi. (s. 75)

*/.../ dünyaya gelişinin bile amacını bilemez.

Tabiät yaratdığı insanın zəfini bilir. (s. 364)

Tabiät yaratgän insānning äcizligini yäxşı bilädi. (s. 75)

*Tabiat yarattığı insanın zaafını biliyor.

Odur ki, şarab yüksəlmişlər üçün ehtiyac, yüksəlməmişlər üçün zəhərdir. (s. 364)

Lekin mäyxorlık yüksəlgänlär uçun ehtiyâc, yüksəlmägänlär uçun esä zähərdir.
(s. 75)

*Demem o ki, şarap yükselmişler için ihtiyaç, yükselmemişler için zehirdir.

Aşağıdaki örnekte ise, şekil olarak -gän sıfat-fiil ekiyle benzerlik teşkil eden -**gündän song** zarf-fiil yapısını görmekteyiz. Daha önce de belirttiğimiz gibi, bazen Azerbaycan Türkçesinde -dXq + iyelik eki + qoşma (edat) yapısı ile yapılan zarf-fiil işlevindeki sıfat-fiil ekleri, Özbek Türkçesine çevrildiği zaman aynı şekilde zarf-fiile dönüşebilmektedir. Bu yapı, -gän sıfat-fiil ekiyle türemiş olan fiilimsilere song “sonra” edatının eklenmesi sonucunda ortaya çıkmaktadır. Song edatı kendinden önce gelen ismin yalın veya çıkma halinde olmasını talep etmektedir.

Oyun qurtardıqdan sonra Cəməsbin qəbrinə təzim edərək kənara çəkildik. (s. 363)

Dāvra qoşığıni tugätgändän song Cämäs b qäbrigä tä'zim bäcä keltirib, çetgä çıqdık. (s. 74)

*Oyun bittikten sonra Camasb'ın mezarı karşısında baş eğerek kenara çekildik.

Son olarak, Özbek Türkçesinde geniş ve gelecek zaman anlamları ifade eden - (â/u)vçi ekiyle yapılan sıfat-fiil örneğini ele alınacaktır. Aşağıdaki örnekte bu ek Azerbaycan Türkçesindeki -an / -ən şimdiki zaman sıfat-fiil ekine karşılık olarak kullanılmaktadır:

Ziyarətə galənlər bunlara dən gətirərdilər. (s. 362)

Ziyarətgä keluvçilər xorəzlərgä häm dän-dun alıb kelişärdi. (s. 74)

*Ziyarete gelenler onlara yem getirirlerdi.

İncelediğimiz kesitteki mastarlara baktığımız zaman, yine ağırlıklı olarak Özbek Türkçesinde en yaygın mastar eki olan -ş ekinin kullanıldığı örnekleri görmekteyiz:

Həkimin müayinəsindən sonra Cəməsbın qəbrini ziyarət etmək adət idi. (s. 362)

Həkim körigidən song Cəməsb qəbrini ziyarət qılış adət idi. (s. 74)

*Doktor kontrolünden sonra Camasb'ın mezarını ziyaret etmek gelenek idi.

Jindugtu yad etmək üçün Cəməsbın qəbrinin yanında bir çox ağ xoruzlar saxlanırdı. (s. 362)

Jindugtnı xətirləş uçun Cəməsb qəbri yanında ənçəginə ağ xorəzlər saxlanıyātğandı. (s. 74)

*Jindugt'u anmak için Camasb'ın mezarının yanında birkaç tane beyaz horoz tutulurdu.

Gələr-gəlməz gördüyümüz ilk iş xoruzları bəsləmək oldu. (s. 362)

Kelär-kelmäs qılgän дәstläbki işimiz xoräzlärgä dän beriş boldı. (s. 74)

*Gelir gelmez yaptığımız ilk iş horozları beslemek oldu.

Kefvə nəşə aramaq insanın təbiətindədir. (s. 363)

Käyf və nəş'ä qılış, ləzzätläniş insân täbiätigä xäs närsä. (s. 75)

*Keyif ve neşe aramak insanın doğasındadır.

Bunun çalışmaq iqtidarının da müəyyən dairəsi var. (s. 363)

Uning məhnät qılış iqtidârining hām müäyyän dâirəsi bolädi. (s. 75)

*Onun çalışma gücünün de belli bir kapasitesi var.

Onu müəyyən məqsədə də sövq etmək üçün həzz duyğuları ilə təchiz etmiş /.../(s. 364)

Unı müäyyän məqsädgä yönältiriş ləzzät tuyğuları bilän tä'minlägän /.../(s. 75)

*Onu belli bir amaca sevki etmək için haz duyğularıyla donatmış /.../

Aşağıdaki master örneğinde diğerlerinden farklı bir durum gözlemlenmektedir. Şöyle ki, orijinal metinde yalın halde bulunan isim, Özbek Türkçesine yönelme hâl ekiyle çevrilmektedir. Çünkü çevirmen, mastardan sonra gelen kelimelerle birlikte *düşünmək imkanı bularsa* ifadesini *öyləşgä imkân tåpsä* “*düşünməyə imkan tapsa*” şeklinde çevirmeyi tercih etmektedir:

Ehtiyac ağırlığından xilas olub, dərin düşünmək imkanı bularsa, dünyaya gəldiyinin belə məqsədini bilə bilməz. (s. 364)

Ehtiyac ağırlığıdän xäläs bolub, çuqurraq öyləşgä imkân tåpsä hām dünyägä äynän şu məqsäddä kelgänini bilöämäydi. (s. 75)

*İhtiyaç ağırlığından kurtulup derin düşünme fırsatı bulursa dünyaya gelişinin bile amacını bilemez.

Bu parçada iki mastar örneğinde ise *-mâq* mastar eki kullanılmaktadır:

/.../ yemək həzzi, içmək həzzi, qadın və övlad həzzi... (s. 364)

/.../ yemâq ləzzəti, içmâq ləzzəti, xâtın və fərzənd ləzzəti... (s. 75)

*/.../ yemek hazzı, içmek hazzı, kadın ve evlat hazzı...

Son olarak bu kesitte daha önce de belirttiğimiz gibi orijinal metindeki iki mastar örneğinin ise *-ä / -y başlä-* zarf-fiil yapısıyla çevrildiğini görmekteyiz.

/.../ oxuya-oxuya qəbrin ətrafına fırlanmağa başladığ: (s. 362)

/.../ qoşuq äytib, mazar ətrafında äylänä başlädik: (s. 74)

*/.../ şarkı söyleyerek mezarın etrafında dönmeğe başladık.

/.../ ona nəsihət etməyə başlayır. (s. 364)

/.../ nəsihət qılä başläydi. (s. 75)

*/.../ ona nasihat etməyə başlıyor.

2.1.1.10 Onuncu bölüm

Tablo1. 17. Onuncu parçadaki mastar ve sıfat-fül örnekleri

AZERBAJCAN TÜRKÇESİ	ÖZBEK TÜRKÇESİ
Gedən (s. 364)	Bărădigän (s. 75)
Ziyarət etdiyimiz (s. 364)	-
Kretin olduđu üçün (s. 364)	Çâqäläği năgirän tuğılgäni uçun (s. 75)
Olmağı (s. 364)	Bolişni (s. 75)

Tablo1. 18. (Devamı) Onuncu parçadaki mastar ve sıfat-fül örnekleri

Yaşamaq (s. 365)	Yäşäs (s. 76)
Olduğu kimi (s. 365)	Hâliça qâldirişgä (s. 76)
Çalışmaq (s. 365)	İşläş (s. 76)
Qüdrəti olmayan (s. 365)	Qâbiliyāti bolmägän (s. 76)
Əzab içində keçəcək (s. 365)	Äzâb-uqubätdä ötädigän (s. 76)
Gələcəyimizi (s. 365)	Kelişimizni (s. 76)
Gətirdiyimiz (s. 365)	Älib kelgän (s. 76)
Halallıq almağa gəldilər (s. 365)	-
Əmdiyyiniz (s. 365)	Emgän (s. 76)
Görməli (s. 365)	-

İncelememize yine Özbek Türkçesine farklı şekilde çevrilmiş olan ifadelerle başlanacaktır:

İlk ziyarət etdiyimiz yaşlı bir qarı idi. (s. 364)

Ävväl keksä kəmpirnikigä kirdik. (s. 75)

*İlk ziyaret ettiğimiz yaşlı bir kadındı.

– Ana, – dedim, – daha görməli nə iş var? (s. 365)

– Äyicän, – dedim, – yänä qändäy yumuşingiz bär? (s. 76)

*– Ana – dedim, – yapılacak başka ne iş var?

Yukarıdaki örneklerden ikinci cümlenin orijinal metinde tek cümle olarak verilmesine karşın çeviri zamanı hem mantıkça çevrilerek, hem de şekil olarak değiştirildiğini yani kendinden önceki cümlenin devamı olarak karşımıza çıktığını görmekteyiz.

Aşağıdaki örnekte ise –maq mastar eki üzerine yönelme hâli eki (-maq+a > -mağa) geldiğinde işlevce zarf olmasından dolayı çeviride aynı işlevde kullanılan -b zarf-fiil eki tercih edilmiştir.

Səndən halallıq almağa gəldilər. (s. 365)

/.../ sizdän âq fâtihâ sorâb kelişdi. (s. 76)

*Senden helallik almaya geldiler.

Bu bölümde de öncelikle sıfat-fiil örnekleri incelenecektir. Daha önceki parçalarda da olduğu gibi çevirmen, burada da en çok **-gün** sıfat-fiil ekini kullanmayı tercih etmektedir. Ekin iki cümlede Azerbaycan Türkçesindeki *-dXq + iyelik eki* sıfat-fiil yapısına (*gətirdiyimiz, əmdiyiniz*) ve bir cümlede de *-an / -ən* sıfat-fiil ekinin olumsuzuna (*qüdrəti olmayan*) karşılık kullanıldığı görülmektedir:

Çalışmaq qüdrəti olmayan, irəliki həyatı əzab içində keçəcək bir çocuğun büsbütün həyatdan məhrum olması əfzəl deyilmi?.. (s. 365)

İşləş qəbiliyəti bolmägän həyâtı əzâb-uqubätdä ötädigän gödäkning həyâtdän bütünläy məhrum bolgäni əfzäl emäsmi? (s. 76)

*Çalışma gücü olmayan, ileriki hayatı acı içinde geçecek bir çocuğun tamamen hayattan mahrum olması daha iyi değil mi?

Aşağıdaki örneklerde Azerbaycan Türkçesinde iyelik ekiyle kullanılan *-dXq* sıfat-fiili, çeviride yalın hâldeki **-gün** sıfat-fiil ekiyle karşılanmış; iyelik ekleri ise bu sıfat fiilin nitelediği isme getirilmiştir: “*gətirdiyimiz çiçəklərlə*” çeviride “*alıb kelgän güllərimiz*”; “*əmdiyiniz süd*” çeviride “*emgän sütləringiz*”.

Gətirdiyimiz çiçəklərlə evi bəzədik. (s. 365)

Alıb kelgän güllərimiz bilän öyni bezədik. (s. 76)

*Getirdiğimiz çiçeklerle evi süsledik.

Əmdiyiniz süd halal olsun! (s. 365)

Emgän sütləringiz hălâl bolsın! (s. 76)

*Emdiğiniz süt helal olsun!

İlk olarak sıfat-fiil eki olarak *-ädigän* eki örneği karşımıza çıkmaktadır:

Hər bahar “Qoç” qəbiləsinə gedən gənclər adət üzrə bu qadınları ziyarət edərdilər. (s. 364)

Hər bəhâr “Qoçqâr” qəbiləsinə bərədigän yaşlar adətə körä änä şu äyällärni ziyarət qılışardı. (s. 75)

*Her bahar “Koç” kabilesine giden gençler geleneklere göre bu kadınları ziyaret ederlerdi.

/.../ irəliki həyatı əzab içində keçəcək bir çocuğun bütünü həyatdan məhrum olması əfzəl deyilmi?.. (s. 365)

/.../ həyatı əzab-uqubətdə ötədigän gödəkning həyatdan bütünləy məhrum bolgäni əfzəl emäsmi? (s. 76)

*/.../ ileriki hayatı acı içinde geçecek bir çocuğun tamamen hayattan mahrum olması daha iyi değil mi?

Aşağıdaki örnekte ise yine +duk ekinin iyelik ve edatla kullanımından kaynaklanan cümledeki zarf işlevinin Özbek Türkçesinde de aynen bulunduğunu görmekteyiz:

/.../ lakin çocuğu kretin olduğu için ağzına yasdıq qoyub öldürmüşdü. (s. 364)

/.../ lakin çâqâlâği nəgirän tuğlgäni uçun ağzığä yästiq bäsib öldirgändi. (s. 75)

*/.../ fakat çocuğu kretin hastası olduğu için ağzına yastıkla bastırıp öldürmüştü.

Bir önceki kesitte karşılaştığımız sıfat-fiil eki olarak kullanılan -ş master ekine iki örnek de burada görülmektedir (bk. Tolkun, 2018). Bunlardan ilki geçmiş zaman sıfat-fiil ekine (*olduğu kimi*), diğeri ise gelecek zaman sıfat-fiil ekine (*gələcəyimizi*) karşılık olarak kullanılmaktadır:

/.../ bundan dolayı qəbilə məclisi məsələni təkrar-təkrar müzakirə edib, adətin olduğu kimi saxlanılmasına səs vermişdi. (s. 365)

Şunun uçun qäbilä mäclisi mäsäläni qäytä-qäytä mühäkämä qılıb, ädätini öz hâlicä qaldırışgä qärâr qılgandı. (s. 76)

*/.../ bundan dolayı kabile meclisi defalarca kez bunu tartışmış, sonunda bu geleneğin olduğu gibi kalmasından yana oy kullanmıştı.

Sonsuz qarı gäləcəyimizi bilərək yeni paltar geymişdi. (s. 365)

Färzändsiz äyäl kelişimizni bilib yängi köyläk kiygandı. (s. 76)

*Kısr kadın geleceğimizi bildiği için yeni kıyafet giymişti.

Parçadaki mastarları ele aldığımızda bütün örneklerin -ş mastar ekiyle karşılandığını görmekteyiz. Burada karşımıza çıkan örneklerden *olmağ*ı mastarı ismin belirtme hâl ekini alarak isimleşmekte ve Özbek Türkçesine de aynı şekilde belirtme hâl eki alıp *bolışnı* şeklinde çevrilmektedir:

Anormal çocuq anası olmağı şərəfinə sığdırmamışdı. (s. 364)

Mäcruh färzänd änäsi bolışnı özigä ep körmägandı. (s. 75)

*Engelli çocuk annesi olmayı kendine yakıştırmamıştı.

Kor, şikəst, əlil çocuqlar yaşamaq haqqından məhrumdurlar. (s. 365)

Kör, mäyib, nəgirän gödəklär yäşäs huquqidän məhrum edilär. (s. 76)

*Kör, sakat, engelli çocuklar yaşama hakkında mahrumdurlar.

Çalışmaq qüdrəti olmayan, irəliki həyatı əzab içində keçəcək bir çocuğun büsbütün həyatdan məhrum olması əfzəl deyilmi?.. (s. 365)

İşləş qəbiliyəti bolmägän həyatı əzab-uqubətdə ötädigän gödəkning həyatdan bütünləy məhrum bolgäni əfzəl emäsmi? (s. 76)

*Çalışma gücü olmayan, ileriki hayatı acı içinde geçecek bir çocuğun tamamen hayattan mahrum olması daha iyi değil mi?

2.1.2 İKİNCİ BÖLÜM

2.1.2.1 Birinci parça

Tablo1. 19. Birinci parçadaki mastar ve sıfat-fiil örnekleri

AZERBAJCAN TÜRKÇESİ	ÖZBEK TÜRKÇESİ
Pozar deyə (s. 391)	Buzib koyışdän qorqqändek (s. 91)
Danışmağa (s. 391)	Gäpirişgä (s. 91)
Yola qələbə çalmağa (s. 391)	Yol ağırlıq qılâyâtgängä (s. 91)
Düşüncəyə dalan (s. 391)	Oygä tolgän (s. 92)
Deyənlərə (s. 391)	Deguvçilärgä (s. 92)
Qane görünməyən (s. 391)	Ğäläti qäräş bilän (s. 92)
Oraya gecən (s. 391)	U yâqqa ötgän (s. 92)
Gənc olmaq üçün (s. 391)	Yigit bolış uçun (s. 92)
Ayrımayan (s. 391)	Üzmägän (s. 92)
Gəldiyimə (s. 391)	Kelgänimgä (s. 92)
Malik olduğum (s. 391)	-
Cavab verməkdən (s. 392)	Cäváb qäytärişdän (s. 92)
Oyananı (s. 392)	-
Çəkilən hüdudu keçməyə (s. 392)	-
Keçməyə (s. 392)	-
Qaib etməkdən başqa (s. 392)	Yoqâtışdän başqä (s. 92)
Azad yaşamaq (s. 392)	Äzäd yäşäş (s. 92)
Tox yaşamaq (s. 392)	Toq yäşäş (s. 92)
Təmin edən (s. 392)	Tä'minlävçi (s. 92)

İlk olarak yine Özbek Türkçesine farklı çevrilmiş ifadeler ele alınacaktır. Özgün metinde sıfat-fiil veya mastar olmasına rağmen çeviri metinde farklı kelime türleriyle ifade edilen bu örneklerin bazıları tamamen mantıkça, bazılarında sıfat-fiil yerine kalıcı isimlerle çevrilmektedir:

Cürceys qane görünməyən bir sima ilə müəllimə baxdı. (s. 391)

Cürçäys ğäläti qäräş bilän muəllimgä ögirildi. (Çevirisi: Cürceys tuhaf bir bakışla öğretmene baktı.) (s. 92)

*Cürceys memnun olmayan bir ifadeyle öğretmene baktı.

İndi malik olduğum şəxsdən başqa məndə ayrı bir şəxs oyatdın. (s. 391)

Endi mening özimdə məvcud şəxsdən bölək bir şəxs uyğatding. (Çevirisi: Şimdi bende mevcut kişiden başka bir kişiyi uyandırdın.) (s. 92)

*Şimdi bende sahip olduğum kişiden farklı bir kişiyi uyandırdın.

Cəkilən hüdudu keçməyə insan müstəid deyil. (s. 392)

Adəm öz başidən bələnd səkräy olmäydı. (Çevirisi: İnsan kendi başından büyük işlere kalkışamaz.) (s. 92)

*Çizilen sınırı geçmeye insan müsteid değildir.

Bilindiği gibi Türkçede fiilimsiler aslında iki farklı cümleyi birbirine sebep-sonuç ilişkisi esasında bağlamaya yararlar. Bu durum çalışmamızda sıkça karşımıza çıkmaktadır. Burada da mantıkça çevrilen aşağıdaki cümle örneğinin diğerlerinden daha farklı bir biçimde ele alındığı görülmektedir. Özgün metinde bu cümle virgülle birleşen bir sıralı cümleyken, Özbek Türkçesine iki ayrı cümle olarak çevrilmiştir. Cümlede çeviri zamanı değişime maruz kalan “*o tayına keçməyə qalxışdım*” mastar grubu Özbek Türkçesine “*in'ikâsını örgänäy dedim*” (çevirisi: yansımasını öğreneyim, dedim.) şeklinde de- fiilinin yardımıyla içiçe cümle şeklinde çevrilmiştir:

Həyatımın qırx ilini fəlsəfə ilə uğraşdım, idrakin o tayına keçməyə qalxışdım... (s. 392)

Həyatimning qırq yılını fəlsəfəgə bəğışlədım. İdrakning in'ikâsını örgänäy dedim. (s. 92)

*Hayatımın kırk yılını felsefeyle uğraştım, algının öteki tarafına geçmeye kalkıştım.

Aşağıdaki örnek cümle ise Özbek Türkçesindeki metinde yoktur. Yani bu cümle çeviride kırılmıştır.

Oyananı uyut! (s. 392)

*Uyananı uyut!

Son örneğimizde ise, biraz farklı bir durum söz konusudur:

“*Çalışmalı, yaşamalı, yaşatmalı!*” (s. 392)

“*Mehnät qılmâq, yäşämâq, yäşättirmâq!*” (s. 92)

*“Çalışmalı, yaşamalı, yaşatmalı!”

Örnekten görüldüğü üzere, çevirmen bazen orijinal metinde sıfat-fiil veya mastar olan ifadeyi bu yapılardan uzak bir şekilde çevirdiği gibi, yer yer de tam tersi, bu yapıların olmadığı cümleleri mantıkça çevirip mastar veya sıfat-fiil kullanarak karşımıza çıkarmaktadır. Buradaki örnekte de Azerbaycan Türkçesinde gereklilik kipiyle yapılan bir cümle Özbek Türkçesine mastar olarak çevrilmektedir.

Farklı çevrilen ifadelerden sonra bu parçadaki sıfat-fiil örnekleri ise şöyledir: Bu parçada da yine en çok sıfat-fiil eki olarak **-gün** eki karşımıza çıkmaktadır. Örnek cümlelerden ilk ikisi (*düşüncəyə dalan, oraya geçən*) Azerbaycan Türkçesinde *-an / -ən* şimdiki zaman anlamlı sıfat-fiil ekine, biri aynı ekin olumsuzuna (*ayırmayan*), sonuncusu ise *-dXq + iyelik eki* geçmiş zaman anlamlı sıfat-fiil yapısına karşılık olarak *-gän* ekiyle çevrilmektedir:

Cürceys gülümsədi və hüznü bir düşüncəyə dalan Kəbuseyi süzərək: – Ərən, – dedi. (s. 391)

Cürçäys cilmäydi, oygä tälgän Kəbuseygä qäräb: – Ärän, – dedi. (s. 92)

*Cürceys gülümsedi ve hüznü bir düşünceye dalan Kabusey’i süzerek: – Eren, – dedi.

/.../ oraya geçən qərq olar, – dedi. (s. 391)

/.../ u yâqqä ötgän gərq bolädi, – dedi. (s. 92)

*/.../ oraya geçen kaybolur, – dedi.

Gözlərini Kəbuseydən ayırmayan Cürceysin marağı bir az da artdı: (s. 391)

Közlərini Kəbuseydən üzməgən Cürsəysning zəvqi yänädä artdı: (s. 92)

*Gözlerini Kabusey'den ayırmayan Cürceys'in merakı iyice arttı:

– *Ərən, gəldiyimə peşmanam:* /.../ (s. 391)

– *Ärən, kelgänimgä puşäymänmän:* /.../ (s. 92)

*– Eren, geldiğime pişmanım: /.../

Bir sonraki sıfat-fiil yapan ekler ise, **-gu(v)çi** ve **-(u/â)vçi** ekleridir. Azərbaycan dilciliğinde şimdiki zaman sıfat-fiil eki olan *-an / -ən* eki, aşağıdaki her iki örnekte geniş ve gelecek zaman anlamlı *-gu(v)çi* ve *-(u/â)vçi* ekleriyle karşılanmaktadır:

– *“Nədir” deyənlərə cavab gəlməmiş!* (s. 391)

– *“Nimə gəp?” deguvçilərgä cävab yoq!* (s. 92)

*– “Nedir” diyenlere cevap gelmemiş!

Bu iki amili də təmin edən əməkdir. (s. 392)

Mänä şu ikki ämilni tä'minlävçi – mehnät. (s. 92)

*Bu iki etkeni de sağlayan emektir.

Özgün metindeki son örneğe baktığımızda ise, Azərbaycan gramer çalışmalarında gelecek zaman ifadesi taşıdığı kabul edilen *-ar / -ər* ekiyle yapılmış bir sıfat-fiil karşımıza çıkmaktadır. Azərbaycan dilciliğinde burada karşılaştığımız *pozar dəyə* ifadesi zarf anlamı taşımasına rağmen sıfat-fiil olarak kabul edilse de, çevirmen Özbek Türkçesine onu **-gündek (-qündek)** zarf-fiil ekiyle çevirmektedir. Aynı zamanda *qoy-* tasvir yardımcı fiiliyle ve mantıkça çevrilen bu ifadenin tam karşılığı *“bozmaktan korkarak”* şeklindedir:

/.../ sanki ahəngi pozar deyə kimsə danışmağa cəsarət etmir. (s. 391)

*/.../ ätrâf sükutini buzıb qoyışdän qorqqändek, heç kim gäpırışgä bätinölmäsdı.
(s. 91)*

*.../ sanki ahəngi bozar diye kimse konuşmaya cesaret etmiyor.

Özgün metinde bu parçada toplam yedi mastar örneği bulunmaktadır. Bu örneklerden dördü -ş mastar ekiyle (*gäpırışgä*, *yigit bolış uçun*, *cävâb qäytärişdän*, *yoqâtişdän başqä*), ikisi -**mâq** mastar ekiyle (*âzâd yäşäş*, *toq yäşäş*), biri ise -**(ü)yâtgün** sıfat-fiil ekiyle (*yol ağırlik qıläyâtgängä*) Özbek Türkçesinde karşılık bulmaktadır:

/.../ sanki ahəngi pozar deyə kimsə danışmağa cəsarət etmir. (s. 391)

*/.../ ätrâf sükutini buzıb koyışdän qorqqändek, heç kim gäpırışgä bätinölmäsdı.
(s. 91)*

*.../ sanki ahəngi bozar diye kimse könüşmaya cesaret etmiyor.

Bir daha gənc olmaq üçün nələr verməzdim! (s. 391)

Yänä bir bär yigit bolış uçun hər nərsägä rāzı bolärdım. (s. 92)

*Bir daha genç olmak için neler vermezdim!

Onun suallarına cavab verməkdən acizəm. (s. 392)

Onıng sävälläriğä cävâb qäytärişdän äcizmän. (s. 92)

*Onun sorularını cevaplamaktan acizim.

Qırx gözəl ili qayıb etməkdən başqa bir şey əldə edə bilmədim. (s. 392)

*Umrinning äcâyib qırq yılını yoqâtişdän başqä heç nərsägä erişä älmädim. (s.
92)*

*Kırk güzel yılı kaybetmekten başka bir şey elde edemedim.

Yalnız bir həqiqət öyrəndim – azad yaşamaq, tox yaşamaq. (s. 392)

Fəqət bir həqiqətni bildim – âzâd yâşâş, toq yâşâş. (s. 92)

*Yalnız bir hakikati öğrendim – özgür yaşamak, tok yaşamak.

Yalnız aşağıdaki örnekte çevirmen, “*yola qələbə çalmağa qocalıq imkan vermir*” (çevirisi: yola galip gelmeye yaşlılık izin vermiyor) yerine çeviride “*yol ağırlik qılâyâtgängä oxşâydı*” (çevirisi: yol ağırlık ediyora benziyor) şeklinde uygulamaya gidilmiştir.

Görünür, yola qələbə çalmağa qocalıq imkan vermir. (s. 391)

Âftidän yol ağırlik qılâyâtgängä oxşâydı. (s. 91)

*Görünüşe göre, yola galip gelmeye yaşlılık izin vermiyor.

2.1.2.2 İkinci parça

Tablo1. 20. İkinci parçadaki mastar ve sıfat-fül örnekleri

AZERBAJCAN TÜRKÇESİ	ÖZBEK TÜRKÇESİ
Anlaşılmaz (s. 392)	Tüşüniş qıyım bolgän (s. 92)
Rəfaqət etdiyimi duyar kimi (s. 392)	Xâyâl sürib turgänimni körgän (s. 92)
Uçar bir ulduzdur (s. 392)	Uçar bir yulduz (s. 92)
Qulağıma gələn (s. 392)	Qulâğıngä çalingän (s. 92)
Yuxudan ayıldan kimi (s. 392)	Uyqudän uyğâtgändäy (s. 92)
Yaklaşan (s. 392)	Âlıb kiruvçi (s. 92)
Asılan (s. 392)	İlingän (s. 92)
Totemləri olan (s. 392)	Öz rämzləri bolgän (s. 92)
Andıran (s. 392)	Eslätuvçi (s. 92)
Duran (s. 393)	Bârâyâtgän (s. 92)
Qarşı-qarşıya duran (s. 393)	-
Çıxan (s. 393)	Çıqqän (s. 93)
Əmələ gələn (s. 393)	Vucudgä kelgän (s. 93)

Tablo1. 21. (Devamı) İkinci parçadaki mastar ve sıfat-fiil örnekleri

Girdiyimizin (s. 393)	Kirgänimizni (s. 93)
Mumdan qayrılmış (s. 393)	Mumdän işlängän (s. 93)
Bəslədikləri (s. 393)	-
Bitdikdən sonra (s. 393)	Tügägänidän song (s. 93)

Bu bölümde de ilk olarak parçada Azerbaycan Türkçesinden Özbek Türkçesine farklı şekilde çevrilmiş ifadeler ele alınacaktır. Bu örneklerin ikisinde de özgün metindeki örnek fiilimsilerin “kırpılma” sonucu cümleden çıkarıldığı görülmektedir. Birinci cümlede “*qarşı-qarşıya duran iki qəbilə müməssillərinin*” birleşmesindeki sıfat-fiil cümleden çıkarılarak “*här ikki qəbilə başlıqlərinin*” (çeviri: her iki kabile başkanlarının) şeklinde çevrilmektedir. İkincide ise “*bir-birinə qarşı bəslədikləri əbədi eşqə*” ifadesindeki sıfat-fiil cümleden çıkarılıp “*bir-birigä nisbätän əbədiy muhəbbätini*” (çeviri: birbirine olan ebedî aşkı) şeklinde farklı bir ifadeyle mantıkça çeviri yapılmaktadır:

Qarşı-qarşıya duran iki qəbilə müməssillərinin sol əllərini qaldıraraq baş barmaqlarının şirin ətini cızdılar /.../ (s. 393)

Här ikki qəbilə başlıqlərinin çöp qollarını kotarıb, baş bərməqlərinin uçunu tilişdi. (s. 92-93)

*Karşı karşıya duran iki kabile temsilcilerinin sol ellerini kaldırarak baş parmaklarının yumuşak etini çizdiler.

Yeddi nar yeddi qardaş ulduzun bir-birinə qarşı bəslədikləri əbədi eşqə işarə imiş. (s. 393)

Yetti ənâr Yetti oğäyni yulduzning bir-birigä nisbätän əbədiy muhəbbätini ifädälärkän. (s. 93)

*Yedi nar, yedi kardeş yıldızın birbirlerine karşı besledikleri ebedî aşka işaretmiş.

Parçadaki sıfat-fiil örneklerine baktığımızda yine en çok **-gän** sıfat-fiil eki karşımıza çıkmaktadır. Bu bölümde *-gän* eki Azerbaycan dilciliğindeki her üç zamanın sıfat-fiil eklerine (*-dXq + iyelik eki, -mXş; -an / -ən; -ar / -ər, -maz / -məz*) karşılık kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra, aşağıdaki örneklerden ilki olumsuz gelecek zaman sıfat-fiil eki *-maz / -məz* ile yapılan *anlaşılmaz* kelimesinin Özbek Türkçesine çevrili “*tüşüniş qıyın bolgän*” (çevirisi: düşünüp anlaması zor olan) şeklinde mantıkça yapılmaktadır:

Burada zahiri gözəllikdən başqa anlaşılmaz bir şeylər vardı. (s. 392)

Bu yerdä zähiri gözəllikdən təşqarı tüşüniş qıyın bolgän siru sinätlär bərgä oxşardı. (s. 92)

*Burada zahirî güzellikten başka anlaşılmaz bir şeyler vardı.

Aşağıdaki örnekte de farklı bir durumla karşılaşmaktayız. Birbirine bağlı iki sıfat-fiil örneği görmekteyiz: *rəfaqət etdiyimi (xäyäl surib turgänimni)* ve *duyar kimi (körgän)*. İsmi belirtme hâl ekini alarak isimleşmiş olan ve *-dXq + iyelik eki* sıfat-fiil ekiyle yapılan ilk ifade, aynı şekilde isimleşerek Özbek Türkçesine çevrilmektedir. Bunun yanı sıra, bu ifadenin birebir değil, mantıkça çevrildiğini görmekteyiz; “*kenarda hüznümlə rəfaqət etdiyimi*” ifadesi Özbek Türkçesine “*bir çekkädä xäyäl surib turgänimni*” (çeviri: *bir kenarda düşünceye daldığımı*) şeklinde çevrilmektedir.

İkinci kelime ise, gelecek zaman anlamlı *-ar / -ər* sıfat-fiil ekiyle yapılmış ve *kimi* edatı alarak (*duyar kimi*) zarf işlevi görmesine çevirmen bu zarfı yalnızca *-gän* sıfat-fiil ekiyle *körgän* şeklinde çevirmektedir:

Hər kəsdən ayrılaraq kənarında hüznümlə rəfaqət etdiyimi duyar kimi, Kəbusey mənə yanaşdı: (s. 392)

Bəşqälərdən äcrälib bir çekkädä xäyäl surib turgänimni körgän Kəbusey yänimgä keldi: (s. 92)

*Herkesten uzaklaşarak köşede hüznümlə refakat ettiğimi duyarmışçasına Kabusey bana yaklaştı: /.../

Parçadaki digər örnəkler bütün zamanların sıfat-fiil eklerini alarak karışık bir şekilde kullanılmaktadır:

Oulağıma gələn səslər məni yuxudan ayıldan kimi oldu: /.../ (s. 392)

Oulağımgə çalingän tãvuşlär meni uyqudän uyğãtgändäy boldı: (s. 92)

**Kulağıma gelen sesler beni uykudan uyandırmış gibi oldu: /.../*

Onun otağından asılan qoç başının burma boynuzları çiçəklərlə bəzənmişdi. (s. 392)

Därvãzaning peştãqigä ilingän qoçqâr başının şãxları güllär bilän bezãlgändi. (s. 92)

*Onun odasına asılan koç başının burma boynuzları çiçəklərlə süslenmişdi.

Xalq bizi, totemləri olan qoçun şərəfinə “mə-ə-ə!” deyər mələşərək qarşıladı /.../ (s. 392)

Qäbilä ähãlisi bizlärni öz rãmzləri bolgän Qoçqârning şərəfigä “mä-ä-ä” deyär mä'räşib kütib alışdı /.../ (s. 92)

*Halk bizi, totemleri olan koçun şərəfinə “me-e-e!” diye meleyerek karşıladı /.../

/.../ çıxan qanı yaşıl bir yarpaq üzərində qarışdırıb yeddi daşa yaxdılar. (s. 393)

Bärmãqlärdän sızıb çıqqän qãnnı yaşıl bãrg üstidä äräläştirib yetti äq tãşgä tekkizib çıqışdı. (s. 93)

*/.../ çıkan kanı yeşil bir yaprak üzerinde karıştırıp yedi taş sürdüler.

Bu adət iki qäbilä arasında әмәлә gälән qardaşlığa işarə idi. (s. 393)

Bu ädät ikki qäbilä ortäsüdä vucudgä kelgän birädärlikkä işarä edi. (s. 93)

*Bu gelenek iki kabile arasında oluşan kardeşliğe işaretti.

Bu adət yeddi qardaş ulduzun himayəsinə girdiyimizin rümuzu imiş. (s. 393)

Bu adət Yetti ağəyni yulduz himayəsigə kirgänimizni bildirərdi. (s. 93)

*Bu gelenek Büyük Ayı takım yıldızının koruması altına girdiğimizin simgesiymiş.

/.../ hərəimizin köksünə mumdan qayrılmış yeddi nar taxaraq geri qayıtdı. (s. 393)

/.../ hər birimizning köksimizgə mumdən işlängän yetti ənər qädəb qoyışdı. (s. 93)

*/.../ her birimizin göğsünə mumdan yapılmış yedi nar takarak geri döndü.

Parçadaki digər iki sıfat-fiil örneği de **-(u)vçi** ekiyle yapılmaktadır. Örneklərin her ikisi Azərbaycan Türkçesinde *-an / -ən* şimdiki zaman sıfat-fiil ekiyle yapılmaktadır:

/.../ qəbiləyə yaklaşan yolun üzərində bir alaqapı qurulmuşdu. (s. 392)

/.../ kəbiləgə alıb kiruvçi yol üstidə kəttə dər vəzə ornətilgəndi. (s. 92)

*/.../ kabileyə yaklaşan yolun üzərində büyük bir kapı kurulmuştu.

Biz də qəbiləmizin totemi xoruzun banlayışını andıran bir səslə onlara cavab verdik. (s. 392)

Bizlər həm qəbiləmizning rəmzi Xorəzning qıçqırışını eslätuvçi tāvüşdə ulərgə cävəb qəytərdik. (s. 92)

*Biz de kabilemizin totemi horozun ötmesini andıran bir sesle onlara cevap verdik.

Son olarak, bu parçadaki iki sıfat-fiil ekiyle yapılan örnekleri incelemekteyiz. Bunlardan biri Azerbaycan ve Türkiye Türkçesine daha çok *-mAkTA olan* şeklinde çevrilen (Tolkun, 2009, s. 95) *-(ä)yâtgän* eki, diğeri ise geniş ve gelecek zaman anlamlı *-(ä)r/ -ur* ekidir:

Ön tərəfdə duran Cürceys qadına yanaşaraq təzim etdi. (s. 393)

Oldındä bäräyâtgän Cürcäys yäyälgä tä 'zim qıldı. (s. 92)

*Ön tarafta duran Cürceys kadına yaklaşarak baş eğdi.

Səadət uçar bir ulduzdur. (s. 392)

Bəxt uçär bir yulduz. (s. 92)

*Mutluluk uçar bir yıldızdır.

Özgün metindeki aşağıdaki iki sıfat-fiil örneği ise, cümlede zarf işlevi gördüğü için Özbek Türkçesine zarf-fiil ek ve yapılarıyla çevrilmektedir. Azerbaycan dilciliğinde bu tür sıfat-fiiller cümlede zarf işlevi görmesine rağmen hâlâ kategorisini değiştirip zarf-fiil olarak kabul edilmemektedir. Bu parçadaki ilk örneğimiz de orijinal metinde *-an / -ən kimi* yapısıyla verilen fakat Özbek Türkçesine *-gündäy* zarf-fiil ekiyle çevrilen *uyqudän uyğätgändäy* örneğidir:

Qulağıma gələn səslər məni yuxudan ayıldan kimi oldu: /.../ (s. 392)

Qulağımgä çalingän tãvuşlär meni uyqudän uyğätgändäy boldı: /.../ (s. 92)

*Kulağıma gelen sesler beni uykudan uyandırmış gibi oldu: /.../

Son sıfat-fiil örneği ise, *-gänidän song* zarf-fiil yapısıyla yapılan *tügäganidän song* örneğidir. Burada ise sıfat-fiil Azerbaycan Türkçesindeki metinde *-dXq + iyelik eki + edat* yapısıyla karşımıza çıkmaktadır:

Bu ayinlər bitdikdən sonra qoç buynuzlarından yapma zurnalar çalındı, qəbiləyə girdik. (s. 393)

Mərəsim tığəgənidən song qoçqâr şâxləridən yəsəlgən surnəylər çalındı, qəbiləgə qoşıldık. (s. 93)

*Bu ayinlər bittikten sonra koç boynuzlarından yapılmış zurnalar çalındı, kabileyə girdik.

Metnin bu bölümündə hiç mastar örneği bulunmamaktadır.

2.1.2.3 Üçüncü parça

Tablo1. 22. Üçüncü parçadaki mastar ve sıfat-fil örnekleri

AZERBAIJAN TÜRKÇESİ	ÖZBEK TÜRKÇESİ
Müməssili olan (s. 393)	Başlığı bolgän (s. 93)
Xidmət etmək üçün (s. 393)	Xizmət qılış uçun (s. 93)
Təxsis olunmuş (s. 393)	-
Yorğun olduğumuzdan (s. 393)	Çərçəgənimizni hisəbgə əlib (s. 93)
Oturan (s. 393)	Oturgän (s. 93)
Bir loğma qoymaqla (s. 393)	Bir tişläm əliş bilän (s. 93)
Yeyildikdən sonra (s. 393)	Yeyilib bolıngəçginä (s. 93)
Bişmiş (s. 393)	Pişiriq (s. 93)
Doyduqdan sonra (s. 393)	Toygändän keyinginä (s. 93)
Səadət təmin etdiyi üçün (s. 394)	Bergän səädət uçun (s. 93)
Tökülən (s. 394)	Quyılgän (s. 93)
Gül bəsləməkdən (s. 394)	Gül östirişdən (s. 93)
Həzz duyan kimi (s. 394)	Zävqlängäni kəbi (s. 93)
Yetiştirirdiyi (s. 394)	Tərbiyələgän (s. 93)
Əmələ gələn (s. 394)	Yetiştirgän (s. 93)
Əmələ gətirdiyimiz (s. 394)	Ulğäyitirgän (s. 93)
Qoparan kimi (s. 394)	Üzib təşləgəndek (s. 93)
Yandırdığımız (s. 394)	Yandırgənimiz (s. 93)
Əbədi olacağına (s. 394)	Əbədiy pərləşigə (s. 93)
Yemək yediyi (s. 394)	Əvqät yeyişdə işlətgän (s. 93)
Gözü sataşan (s. 394)	Közi tuşgän (s. 93)

Tablo1. 23. (Devamı) Üçüncü parçadaki mastar ve sıfat-fiil örnekleri

Gülməkdən (s. 394)	Külib yubarışdän (s. 93)
Oturduğum (s. 394)	Oturğanımdän beri (s. 93)
Dirilən (s. 394)	Yângän (s. 94)
Andırdığı kimi (s. 394)	Änglätgäni singäri (s. 94)
Qarışmaq (s. 394)	Äylänmâqçı (s. 94)
İstəyən (s. 394)	Boläyâtgän (s. 94)
Körpü təşkil edən (s. 394)	Köprik quruvçı (s. 94)
Yeməyə (s. 395)	Ovqät yeyişgä (s. 94)
Ayıran (s. 395)	Äcrätgän (s. 94)
Bəxş edən (s. 395)	Bəxş etgän (s. 94)
İnkişaf etdirən (s. 395)	Riväcläntirgän (s. 94)
Yüngülləşdirən (s. 395)	-
İstirahət verən (s. 395)	-
Biliyi öyrədən (s. 395)	-

Burada ilk olarak Özbek Türkçesine farklı şekilde çevrilmiş veya hiç çevrilmemiş ifadeleri incelenecektir. İlk örneğimizde çeviri metindeki cümlede “kırılma” yapılarak cümlenin sıfat-fiil olan bölümü Özbek Türkçesine çevrilmemektedir:

Bizi, təxsis olunmuş otaqlardan alaraq ümumi hamama apardılar /.../ (s. 393)

Bizlərni umumiy hāmāmgä ālib bārişdı /.../ (s. 93)

*Bizi tahsis edilmiş odalardan alaraq hamama götürdüler.

Aşağıdaki ikinci örnekte, Azerbaycan Türkçesinde isimleşmiş sıfat-fiil olan *bişmiş* kelimesi Özbek Türkçesine *pişiriq* ismiyle çevrilmektedir. Bu kelime fiilimsi değildir; *Özbek Tilining İzahli Luğati*'nde de bulunmamaktadır. Yazar bunu “*pişirilerek hazırlanan yiyecekler*” anlamında kullanmıştır. Ayrıca metinde geniş zaman olumlu ve olumsuz sıfat-fiilleriyle ikileme tarzında kurulan zarf-fiil yapısı da farklı fiillerle ancak aynı yapıyla çevrilmiştir:

Üçüncü bişmiş yeyilər-yeyilməz Şibra xatın ayağa qalxdı: (s. 393)

Üçüncü pişiriq düsturxängä tårtılıb, yeb bolınär-bolınmä Şibrä xâtın ornıdän turdı: (s. 93)

*Üçüncü yemek yenir yenmez Şibra Hatun ayağa kalktı:

Çeviri metinden tamamen çıkarılmış olan son örneğimizde ise, *-an / -ən* şimdiki zaman sıfat-fiil ekiyle yapılmış üç kelime (*yüngülləşdirən, istirahət verən, öyrədən*) yer almaktadır:

Məişətimizi yüngülləşdirən, bizə maddi və mənəvi istirahət verən, biliyi öyrədən zəhmət deyilmə? (s. 393)

*Yaşamımızı kolaylaştıran, bize maddi ve manevi istirahət veren, bilgiyi öğreten emek değil mi?

Sıfat-fiil örneklerine geçince yine **-gän** sıfat-fiil ekinin sıkça karşımıza çıktığı görülmektedir. Bu parçada dokuz örnekte bu ek, Azerbaycan Türkçesinde şimdiki zaman anlamı taşıyan *-an / -ən* sıfat-fiil ekine (*müməssili olan, oturan, tökülən, əmələ gələn, gözü sataşan, dirilən, ayıran, bəxş edən, inkişaf etdirən*), beş örnekte ise *-dXq + iyelik eki* (bazen + *edat*) yapısına (*səadət təmin etdiyi üçün, yetişdirdiyi, əmələ gətirdiyimiz, yandırdığımız, yemək yediyi*) yerine olarak kullanılmaktadır:

Qəbilə müməssili olan qadının adı Şibra xatın imiş. (s. 393)

Qəbilə başlığı bolgän äyälning ismi Şibrä xâtın ekän. (s. 93)

*Kabile temsilcisi olan kadının adı Şibra Hatun imiş.

Adətlərinə görə masanın başında oturan qəbilə şurası müməssili ağızına bir loğma qoymaqla ziyafəti açar /.../ (s. 393)

Adətgə körə, düsturxân töridä oturgän qəbilə şorası başlığı ağızığa bir tişlän nân alış bilän ziyafətni başlāb berär /.../ (s. 93)

*Geleneklerine göre, masanın başında oturan kabile temsilcisi ağızına bir lokma koymasıyla ziyafeti açar /.../

/.../ gözəl gənclərimizə səadət təmin etdiyi üçün onların şərəfinə badənuş olalım.
(s. 393-394)

/.../ äcâyib yaşlărimizgä bergän säädät uçun ulărning şərəfigä bädä noş qılăylık. (s. 93)

*/.../ güzel gençlerimize mutluluk getirdikleri için onların şerefine bade nüş olalım.

Saxsı küplərdən tökülən namez adlı içki başa çəkildi. (s. 394)

Səpəl xumlərdən quyılğän nămez içimligi sipqărıldı. (s. 93)

*Çömlek sürahilerden dökülən namez adlı içki bir dikişte içildi.

/.../ müəllim də yetişdirdiyi gənclərin həvəsi ilə yaşar. (s. 394)

/.../ müəllim həm tərbiyələgän yaşlărının şävqi bilän yaşăydi. (s. 93)

*/.../ öğretmen de yetiştirdiği gençlerin hevesiyle yaşar.

İldə bir dəfə buraya toplanaraq uzun illər zəhməti ilə əmələ gələn məhsulumuzu tərک edər, /.../ (s. 394)

Hər yılı bir märtə şu yergä toplənib uzâq yıllər dävâmidä zəhmät çekib yetiştirgän məhsulimizni tərک etib, /.../ (s. 93)

*Yılda bir kez buraya toplanarak uzun senelerin emeğiyle ortaya çıkan məhsulümüzü tərکeder, /.../

Əmələ gətirdiyimiz gəncləri həyat səhnəsinə buraxarkən ürəyimizin bir parçasını qoparan kimi oluruq. (s. 394)

Ulgäytirgän yaşlarımıznu häyät sähnäsigä çıqarıb qoyarkänmiz, yürägimizning bir pärçasını üzib täşlägändek bolämiz. (s. 93)

*Yetiştirdiğimiz gençleri hayät sahnesine çıkarırken kalbimizin bir parçasını koparmış gibi oluyoruz.

/.../ qəlblərində yandırdığımız həqiqət çırağının əbədi olacağına inanar, iman edərik. (s. 394)

/.../ yaşlar qəlbidə yandırğanimiz həqiqət çırağınınin əbədi pərləşigə işənəmiz, imən keltirəmiz. (s. 93)

*/.../ kalplerinde yaktığımız hakikat ışığının ebedi olacağına inanar, iman ederiz.

/.../ yemək yediyi çöplərdən birini barmaqları arasında fırladaraq bir-iki dəfə bərkdən gözlərini qırpdı. (s. 394)

/.../ avqət yelişdə işlətğän çöplərdən birini bərməqləri arəsində ayləntirərkən, közlərini pırpıradı. (s. 93)

*/.../ yemek yediği çubuklardan birini parmakları arasında döndürerek birkaç defa sıkıca gözlerini kırptı.

Filosofun çöplərinə gözü sataşan Ceyniz gülümsədi /.../ (s. 394)

Fäyləsufning çöplərigə közi tüşgän Cäyniz turjädı /.../ (s. 93)

*Filozofun çubuklarına gözü takılan Ceyniz gülümsədi /.../

İlin dəyişməsi qarşımızda yel vurarkən sönüb dirilən bir şamı andırdığı kimi /.../ (s. 394)

Yılning älmäşinuvı bizgä şämäldä oçib, qäytädän yängän şä'mnı änglätgäni singäri /.../ (s. 94)

*Yılın deęişmesi önümüzde yel savururken sönüp tekrar dirilen bir mumu andırdığı gibi /.../

Bizi heyvanlardan ayıran, bizə zəka bəxş edən, idrakımızı inkişaf etdirən zəhmət deyilmə? (s. 395)

Bizni həyvânlərdən əcrätgän, bizgä zəkâ bəxş etgän idrākimizni rivācləntirgän mehnät emäsmi? (s. 94)

*Bizi hayvanlardan ayıran, bize zeka bahşeden, düşüncemizi geliştiren emek deęil mi?

Bu parçada aynı zamanda, birer tane **-(ü)yâtgün** ve **-(u)vçi** eki örnekleri de görülmektedir. Her iki ek, Azerbaycan Türkçesinde -an / -ən sıfat-fiil ekinin kullanıldığı örneklerin çevirisinde karşımıza çıkmaktadır. Aynı zamanda aşağıdaki iki cümlede *-miş* ekiyle yapılan ve kalıplaşmış halde kullanılan *keçmişə – ötmışgä* ve *keçmiş – ötmışgä* kelimelerine de rastlamaktayız:

İştə, bu gün keçmişə qarışmaq istəyən baharlarımızdan birini yeni həyata əlavə edirik. (s. 394)

Şundəy qılıb, bugün ötmışgä əylənməqçi boləyätgän bəhərlərimizdən birini yəngi həyätgä ilävə qıləyätürmüz. (s. 94)

*İşte, bugün geçmişe karışmak isteyen baharlarımızdan birini yeni hayata ekliyoruz.

Yaşasın keçmişlə gələcəyin arasında əbədi bir köprü təşkil edən gənclik! (s. 394)

Yaşasın, ötmış bilən keləcəklə ortəsində əbədiy köprük quruvçi yaşlık! (s. 94)

*Yaşasın geçmişle gelecek arasında ebedi köprü oluşturan gençlik!

Sıfat-fiil eklerini incelerken son örneğimiz, yine Azerbaycan dilciliğinde cümlede zarf işlevi görmesine rağmen sıfat-fiil olarak kabul edilen *yeyildikdən sonra* ifadesidir. Çalışmamızda daha önce benzer örnekleriyle karşılaştığımız bu ifade yine Özbek Türkçesine zarf-fiil olarak çevrilmektedir. Buradaki çevirinin türemiş zarf-fiil eki olan **-güçginü** ekiyle yapıldığını görmekteyiz. Bu ek, Türkiye Türkçesine *-Inca* şeklinde çevrilen *-gäç* zarf-fiil ekinin *-ginä* eki alması sonucu (ikisi birlikte *hemen, ancak* anlamı ifade eder) ortaya çıkmaktadır (Tolkun, 2009, s. 188):

/.../ yalnız üç qisim yemək yeyildikdən sonra söhbətə başlanarmış. (s. 393)

/.../ ne'mätlärdän üç türü yeyilib bolungäçginä söhbät başlanärkän. (s. 93)

*.../ sadece üç kısım yemek yendikten sonra sohbe başlanırmış.

Son olarak, metinde benzerleri yukarıda da görülen **-ş** mastar ekinin sıfat-fiil işlevinde kullanılması durumudur. Ek, geçmiş ve gelecek zaman anlamı ifade ettiği için çevirmen bu örnekte onu kullanmayı tercih etmektedir:

/.../ qəblərində yandırdığımız həqiqət çırağının əbədi olacağına inanar, iman edərik. (s. 394)

/.../ yaşlär qəlbidä yandırgänimiz həqiqät çırâının əbədiy pàrläşigä işänämiz, imân keltirämiz. (s. 93)

*.../ kalplerinde yaktığımız hakikat ışığının ebedî olacağına inanar, iman ederiz.

Parçadaki mastarlara baktığımız zaman orijinal metinde toplam on üç mastar örneği görmekteyiz. Bunlardan beşi **-ş** mastar ekiyle, biri sıfat-fiil ekiyle (**-mâq + çî**), diğerleri ise zarf-fiil ek ve yapılarıyla (**-güni käbi, -gändän beri, -güni singäri, -gändän keyin, -gündek**) çevrilmektedir.

Bu kesitteki **-ş** ekiyle yapılan mastar örneklerinin üçü hâl eki olarak isimleşmekte, diğer ikisi ise edatla beraber kullanılmaktadır. Bütün bu farklı biçimdeki kullanımlar Özbek Türkçesine de aynı şekilde yansımaktadır:

Onun əmrinə görə bizə xidmət etmək üçün qəbilə gənclərindən on beş nəfər ayrılmış və yanımıza göndərilmişdi. (s. 393)

Uning əmrinə binən bizlərə xidmət qılış üçün qəbilə yaşlılarından on beş nəfəri əcrətilgən və ulər yanımızda hazırı nəzir edilər. (s. 93)

*Onun emriylə kabile gənclərindən on beş kişi bize hizmet etmək için ayrılmış ve yanımıza göndərilmişti.

Adətlərinə görə masanın başında oturan qəbilə şurası mütəssili ağına bir loğma qoymaqla ziyafəti açar /.../ (s. 393)

Adətə görə, dəstürxan toridə oturgən qəbilə şörası başlığı ağına bir tişlən nən əliş bilən ziyafətni başləb berər /.../ (s. 93)

*Geleneklerine göre, masanın başında oturan kabile temsilcisi ağına bir lokma koymasıyla ziyafeti açar /.../

– *Yavrularım, bağban gül bəsləməkdən həzz duyan kimi, müəllim də yetişdirdiyi gənclərin həvəsi ilə yaşar. (s. 394)*

– *Bələcənlərim, bağban gül östirəndən zəvqəngəni kəbi, müəllim həm tərbiyələgən yaşlarının şövqi bilən yaşaydı. (s. 93)*

*– *Yavrularım, bahçıvan çiçək yetişməkdən haz duydığı gibi öğretmen de yetiştirdiyi gənclərin hevesiyle yaşar.*

Mən gülməkdən özümü güclə saxladım. (s. 394)

Mən külib yubarışdan özümü zorğə tiydim. (s. 93)

*Ben kendimi gülməmək için zor tuttum.

Qədəhlər qaldırıldı, yenə yeməyə məşğul oldular. (s. 395)

Qädählär kötärıldı. Häm mä yänä ävqät yeyişgä tutındı. (s. 94)

*Kadehler kaldırıldı, yine yemeğe devam ettiler.

Özgün metinde mastar olan kelimenin **-mâqçi** sıfat-fiil ekiyle çevrilmesi örneğine gelirsek, çevirmenin mantıkça çeviri yapmayı seçtiği için böyle bir farklılık yaptığını görmekteyiz. Şöyle ki, niyet bildiren gelecek zaman eki olarak tanımlanan **-mâqçi** eki, **-mâq** mastar eki ve **+çi** isimden isim yapma ekinin birleşmesinden oluşmaktadır; Türkiye Türkçesine **-AcAk**, **-AcAk olan**, **-mAk niyetinde olan** gibi ek ve yapılarla çevrilmektedir (Tolkun, 2009, s. 72). Çevirmen de buradaki örnekte mastardan sonra gelen *istəyən* kelimesini göz önünde bulundurarak niyet bildiren bu eki kullanmayı tercih etmektedir:

İştə, bu gün keçmişə qarışmaq istəyən baharlarımızdan birini yeni həyata əlavə edirik. (s. 394)

Şundäy qılıb, bugün ötmışgä äylänmâqçi boläyâtgän bähârlärimizdän birini yängi həyâtgä ilävä qiläyätürmüz. (s. 94)

*İşte, bugün geçmişe karışmak isteyen baharlarımızdan birini yeni hayata ekliyoruz.

Aşağıdaki cümlelerde ise Azerbaycan Türkçesindeki *sıfat-fiil + hâl eki* veya *sıfat-fiil + edat* şeklinde kullanılan ve cümlede zarf işlevindeki yapılar için ya doğrudan **-b** ve **-gändek** zarf-fiil eklerini yahut yukarıda bahsettiğimiz **-gün(+hal eki) + edat** zarf-fiil yapılarının kullanıldığı örnekleri görmekteyiz:

Yorğun olduğumuzdan ziyafətdə başqalarının iştirakını lazım görməmişlərdi. (s. 393)

Çärçägänimizni hisâbgä âlib ziyafətdä başqälärning iştiräk etişini lâzım körişmägändi. (s. 93)

*Yorgun olduğumuzdan ziyafette başkalarının katılımını gerek görmemişlerdi.

– Yavrularım, bağban gül bəsləməkdən həzz duyan kimi, müəllim də yetişdirdiyi gənclərin həvəsi ilə yaşar. (s. 394)

– Bələcənlərim, bağban gül östirəndən zəvqləngəni kəbi, müəllim həm tərbiyələgən yaşlərinin şövqi bilən yaşayıdı. (s. 93)

*– Yavrularım, bahçıvan çiçək yetişmədən haz duyduğu gibi öğretmə de yetişdirdiyi gənclərin hevesiylə yaşar.

Bu masanın arxasında oturduğum ilk gündən əlli beş bahar keçir. (s. 394)

/.../ mənə şu dəsturxan üzrə birinci bər oturgənimdən beri əllik beş bahar ötdi.
(s. 93)

*Bu masaya oturduğum ilk günün üstündən əlli beş bahar keçiyor.

İlin dəyişməsi qarşımızda yel vurarkən sönüb dirilən bir şamı andırıdığı kimi, /.../
(s. 394)

Yılın əlməşinuvu bizgə şaməldə oçib, qəytədən yəngən şə'mni ənglətgəni
singəri /.../ (s. 94)

*Yılın dəyişməsi önümüzde yel savururken sönüb təkrar dirilən bir mumu andırıdığı gibi /.../

Həzrət qoçun ruhu yalnız siz doyduqdan sonra istirahət bula bildi. (s. 393)

Həzrət Qoçqarın ruhu sizlər toygəndən keyinginə rəhətlənə aldı. (s. 93)

*Həzreti Koç'un ruhu yalnız siz doyduktan sonra rahatlığa kavuştu.

Əmələ gətirdiyimiz gəncləri həyat səhnəsinə buraxarkən ürəyimizin bir parçasını qoparan kimi oluruq. (s. 394)

Ulgäytirgän yaşlarımızni häyât sähnäsigä çiqarib qoyärkänmiz, yürägimizning bir pärçasını üzib täşlägändek bolämiz. (s. 93)

*Yetiştirdiğimiz gençleri hayat sahnesine çıkarırken kalbimizin bir parçasını koparmış gibi oluyoruz.

2.1.2.4 Dördüncü parça

Tablo1. 24. Dördüncü parçadaki mastar ve sıfat-fiil örnekleri

AZERBAJCAN TÜRKÇESİ	ÖZBEK TÜRKÇESİ
Görünən (s. 395)	Köringän (s. 94)
Təşkil edən (s. 395)	-
Baxan (s. 395)	Küzätib turgän (s. 94)
Söylədiyi (s. 395)	-
Şair olduğu (s. 395)	-
Yeməyə (s. 395)	Yeyişgä (s. 94)
Şairi süzən (s. 395)	Şäirdän uzmäy qäräb turgän (s. 94)
Bəslənmiş (s. 396)	Ärdäqlängän (s. 94)
Qopan (s. 396)	Quçgän (s. 94)
Yanmaq (s. 396)	Yänmâq (s. 94)
Coşmaq (s. 396)	Coş urmâq (s. 94)
Titrədən (s. 396)	Titrätguvçi (s. 94)
Fırladan (s. 396)	Keng yängän (s. 94)
Əbədiyyət saçan (s. 396)	Äbädiyät eltguvçi (s. 94)
Süzələnən (s. 396)	Miltillägän (s. 94)
Bəslədiyi (s. 396)	Coş urgän (s. 94)

Yine bu bölümde de ilk olarak farklı ifadelerle çevrilmiş örnekler ele alınacaktır. Bunlardan ilkinde orijinal metindeki sıfat-fiilin olduğu kısım çevirmen tarafından “kırılmaktadır”. İkinci örnekte ise, cümlenin orada olmamasında bir sakınca görmeyen çevirmen, onu tamamen metinden çıkarmaktadır:

./.../ etəkləri umuzundan arxa tərəfə sallanaraq zövqlü qırışlar təşkil edən bu sima bizə doğru gəlirdi. (s. 395)

./.../ etəklərini aşırıb təşlögän bu kişi biz tāmân kelärdi. (s. 94)

*./.../ etekleri omzundan arkaya doğru sarkan güzel kırışıklıklar barındıran bu sima bize doğru geliyordu.

İrticalən söylədiyi şeirdən şair olduğu meydana çıxdı, ./.../ (s. 395)

*Doğaçlama söylediği şiiirden şair olduğu ortaya çıktı ./.../

Sıfat-fiil örneklerine baktığımızda en çok **-gün** ekinin kullandığını görmekteyiz. Bu örneklerden altısı Azerbaycan dilciliğinde şimdiki zaman anlamlı *-an / -ən* sıfat-fiil ekiyle (*görünən, baxan, şairi süzən, qopan, fırladan, süzələnən*), biri *-mXş* geçmiş zaman sıfat-fiil ekiyle (*bəslənmiş*), biri de *-dXq + iyelik eki* geçmiş zaman anlamlı sıfat-fiil yapısıyla (*bəslədiyi*) karşılanmaktadır:

Birdən ağacların arasında görünən tühaf bir sima hər kəsin nəzərini özünə cəlb etdi. (s. 395)

Şu pəyət dərəxtlər arasında köringən gələti bir kişi həmməning diqqətini özigə tərtdi. (s. 94)

*Birden ağaçların arasında beliren tuhaf bir sima herkesin dikkatini kendi üzerine çekti.

Əvvəl istehza ilə ona baxan Cəyniz müztərib oldu. (s. 395)

Əvvəliyə unı istehzâ bilən küzətib turgən Cəyniz mulzəm boldı. (s. 94)

*Önce alaylı bir şekilde ona bakan Ceyniz muzdarip oldu.

– *Ey sabahın pak şehləri ilə bəslənmiş qönçələr!* (s. 396)

– *Ey, tənning şəffâf şudringləri bilən ərdəqləngən yaşlə!* (s. 94)

*– Ey sabahın pak çiyləriylə beslenmiş goncalar!

Siz əzəliyyətin coşqun dalğasından nəşə ilə qopan parlaq bir atəşiniz. (s. 396)

Sizlər əzəliyyətin coşqun tolqınını qucgən yaruğ əlavəslər. (s. 94) (Çevirisi: Siz ezeliyetin coşkun dalgasından neşeyle kopan parlak bir ateşsiniz.)

*Siz ezeliyetin coşkun dalgasından neşeyle kopan parlak bir ateşsiniz.

Ey baharın sakin sahilində yelkən fırladan yolçunun asi duası. (s. 396)

Ey bähârning sâkin sâhilläridä yelkänini keng yâygän äsiy yolâvçining duâsı! (s. 94)

*Ey baharın sakin sahilinde yelken çeviren yolcunun asi duası.

Gözlärindən yaşlar süzälənən şairin səsi tənha çınar yarpağı kimi titrədi, qırıldı. (s. 396)

Közläridän yaş miltillägän şairning ävâzı tənha çınâr yäprâğı misâl titrədi, tindi. (s. 94) (Çevirisi: Gözlerinden yaşlar süzülen şairin sesi yalnız bir çınar yaprağı gibi titredi, kırıldı.)

*Gözlerinden yaşlar süzülen şairin sesi yalnız bir çınar yaprağı gibi titredi, kırıldı.

Şair içdi və gənclərə qarşı bəslədiyi hisslərin baqiliyinə işarə olaraq, qədəhini qopuzunun üzərində sındırdı. (s. 396)

Şair qədəhni şəhd kütərdi, yaşlärgä nisbätän coş urgän hisslərinin äbädiyligigä işarə tärqiqäsüdä qədəhini qobızigä urıb pərçälädi. (s. 94)

*Şair içti ve gençlere karşı duyduğu hislerin bākiliğinin göstergesi olarak kadehini kopuzunun üzerinde kırdı.

Aşağıdaki cümlede çevirmen, sıfat-fiili mantıkça çeviri yaparak daha büyük bir sıfat-fiil grubu oluşturmaktadır: *gözləri ilə şairi süzən* yerine *közlərini şairdən üzüməy qərüb turgän* yani “gözlerini şairden almadan bakıp duran” tamlaması kullanılmaktadır. Fakat bu durum cümlenin anlamında veya yapısında bir bozulmaya yol açmamaktadır:

Təbəssümlü gözləri ilə şairi süzən Şibra onun qulağına bir şeylər pıçıldadı. (s. 395)

Külib turgän közlärini şâirdän uzmäy qäräb turgän Şibrä xâtın uning qulâğığä nimädir deb pıçırladı. (s. 94)

*Gülen gözlerle şairi süzen Şibra onun kulağına bir şeyler fisıldadı.

Bu cümlede dikkat çeken bir başka farklı çeviri de *təbəssümlü* kelimesiyle ilgilidir. Özgün metinde kullanılan sıfatı çevirmen, Özbek Türkçesine “*gülmekte olan*” anlamına gelen *külib turgän* sıfat-fiiliyle çevirmektedir:

Təbəssümlü gözləri ilə şair süzen Şibra onun qulağına bir şeylər pıçıldadı.

Külib turgän közlärini şâirdän uzmäy qäräb turgän Şibrä xâtın uning qulâğığä nimädir deb pıçırladı.

*Gülen gözlerle şairi süzen Şibra onun kulağına bir şeyler fisıldadı.

Bir sonraki sıfat-fiil eki ise, geniş ve gelecek zaman anlamlı **-(u/â)vçi** sıfat-fiil ekidir. Daha önceki bölümlerde görüldüğü gibi bu ek, Azerbaycan dilciliğinde şimdiki zaman sıfat-fiil eki olarak kabul edilen *-an / -ən* eki için kullanılmıştır.

Ey qərib səyyarəmizi titrədən sədaların sədəsi! (s. 396)

Ey, gərib səyyarəmizni titrətguvçi sädälärning sädəsi! (s. 94)

*Ey garip seyyaremizi / gezegenimizi titreten sedaların sedası!

Ey qanadlı nəşərlə kainata əbədiyyət saçan gənclik! (s. 396)

Ey, qanâtlı nəş'älär-lä kâinättä əbədiyät eltguvçi yaşlık! (s. 94)

*Ey kanatlı neşelerle kainata ebediyet saçan gençlik!

Bu kesitteki mastarlara baktığımız zaman bir *-ş* eki, iki *-maq* eki örneğine rastlamaktayız:

Əsəbi əlləri ilə cəld çöplərə yapışdı, sürətlə yeməyə başladı. (s. 395)

Qältüräb turgän qolları bilän şoşä-pışä yemäk çöplärigä yapışdı, äpıl-täpıl ävqät yeyişgä kirişdi. (s. 94)

*Asabî ellerle hemen çubuklara yapıştı, hızla yemeye başladı.

Sizdə yanmaq, sizdə coşmaq – səadətindən bayqın səadətlərin amalıdır. (s. 396)

Sizlərdə yanmaq, sizlərdə coş urmaq səadəti coşıb turıbdı. (s. 94)

*Sizde yanmaq, sizde coşmaq – saadetinden baygın saadetlerin amacıdır.

Az önce belirttiğimiz durum yukarıdaki örnek cümlelerden birinde yine karşımıza çıkmaktadır: *əsəbi* sıfatının yerine Özbek Türkçesine “*titremekte olan*” anlamına gelen *qältüräb turgän* sıfat-fiilinin kullanıldığını görmekteyiz:

Əsəbi alləri ilə cəld çöplərə yapışdı, sürətlə yeməyə başladı. (s. 395)

Qältüräb turgän qolları bilän şoşä-pışä yemäk çöplärigä yapışdı, äpıl-täpıl ävqät yeyişgä kirişdi. (s. 94)

*Asabî ellerle hemen çubuklara yapıştı, hızla yemeye başladı.

2.1.2.5 Beşinci parça

Tablo1. 25. Beşinci parçadaki mastar ve sıfat-fül örnekleri

AZERBAIJAN TÜRKÇESİ	ÖZBEK TÜRKÇESİ
Yatmaq üçün (s. 396)	Yâtış uçun (s. 95)
Təsirindən qurtarmadığımız üçün (s. 396)	Tä'siridä bolgänimiz uçun (s. 95)
Məqbul gördüyü (s. 396)	Mäqbul körgän (s. 95)
İnanmadığım (s. 396)	İşänmägän (s. 95)
İnanmadığı (s. 396)	İşänmägäni (s. 95)
Yakışmayan (s. 396)	Yäräşmägän (s. 95)
İntiqal etmiş (s. 397)	Jämlängän (s. 95)
Bulaşmış (s. 397)	Bulgängän (s. 95)

Tablo1. 26. (Devamı) Beşinci parçadaki mastar ve sıfat-fül örnekleri

Təsəvvür etdiyın (s. 397)	Təsəvvür qılâyâtgän (s. 95)
Deyəcək (s. 397)	-
Məhrum olmadıđı (s. 397)	Mährum bolmägäni (s. 95)
Uydurulmuş (s. 397)	Mâslâştirilgän (s. 95)
Anlaşılmaz (s. 397)	-
Məftunu olduđun (s. 397)	Mäftun bolgäning (s. 95)
Malik olduđumuzdan (s. 397)	Mâlik bolgänimizdän (s. 95)
Uyumađı (s. 397)	-

İlk olarak ele aldığımız konu, çeviri metinde özgün metinden farkı şekilde çevrilmiş ifadelerdir. Aşağıdaki örnek cümleler Özbek Türkçesine mantıkça çevrilmektedir:

– Buna deyəcək sözüm yox, /.../ (s. 397)

– Bungä e'tirâzım yoq, /.../(s. 95)

*– Buna diyecek lafım yok, /.../

Bizim ənənələrımızdə əsrlərin təcrübəsindən başqa bir də anlaşılmaz bir hüsn var. (s. 397)

Bizning ən'änələrımızdə əsrlər təcribäsidadän boläk tüşüniş qıyın bir gözällik häm bâr. (s. 95) (Çevirisi: Bizim geleneklerimizde yüzyılların tecrübesinden başka düşünmesi zor bir güzellik var.)

*Bizim geleneklerimizde yüzyılların tecrübesinden başka bir de anlaşılmaz bir güzellik var.

Onun üçün uyumađı daha faydalı görürəm. (s. 397)

Şuning uçun birgä bolşımız yänädä fäydälı bolädi, deb oyläymän. (s. 95)
(Çevirisi: Onun için birlikte olmamızın faydalı olacağını düşünmüyorum.)

*Onun için uyumayı daha faydalı görüyorum.

Sıfat-fiil örneklerine baktığımız zaman 11 örnekle yine en çok kullanılan ekin -**gän** eki olduğunu görmekteyiz. Bu örneklerden sadece biri şimdiki zaman anlamlı *-an / -ən* sıfat-fiil ekiyle (*yakışmayan*), kalanları ise Azerbaycan Türkçesinde geçmiş zaman anlamı taşıyan *-dXq + iyelik eki* yapısı (*təsirindən qurtarmadığımız üçün, məqbul gördüyü, məftunu olduğun, malik olduğumuzdan, inanmadığım, inanmadığı, yakışmayan, məhrum olmadığı*) ve *-mXş* ekiyle (*intiqal etmiş, bulaşmış, uydurulmuş*) yapılan sıfat-fiillerdir. Aynı zamanda bu parçada çok sayıda olumsuzluk eki alan sıfat-fiil örneğine de rastlamaktayız (*təsirindən qurtarmadığımız üçün, inanmadığım, inanmadığı, yakışmayan, məhrum olmadığı*):

/.../ həminin çox məqbul gördüyü şeylərdən belə şübhə edərdi. (s. 396)

/.../ eng məqbul körgän nərsəsüdən həm şübhələnərdi. (s. 95)

*/.../ herkesin çok makbul gördüğü şeylerden bile şüphe ederdi.

– Zətən ənənə nəsillərdən intiqal etmiş kollektiv bir ağıl deyilmi? (s. 397)

– Zätän, än'änä nəsllərdən jämlängän cämää fikri emäsmi? (s. 95)

*– Zaten gelenek nesillerden intikal etmiş toplu bir akıl değil midir?

Tarixin tozlarına bulaşmış bir ağıl zəmanəmişə uyamaz. (s. 397)

Tärix çänglärigä bulğängän äql zämänimizgä yärəşməydi. (s. 95)

*Tarihin tozlarına bulaşmış bir akıl çağımıza uyamaz.

Əcdadın mənəviyyatına uydurulmuş bir ölçü bizə də tövsiyə olunur. (s. 397)

Əcdədlär mə'nəviyätgə məsləştürilgän mezân bizgə tövsiyə qılınmayıdır. (s. 95)

*Ecdadın maneviyatına göre uydurulmuş bir ölçü bize de tavsiye ediliyor.

– Dostum, – dedi, – hər şeyi anlaram, ancaq hüsn deyə məftunu olduğunu o şey mənə yabançıdır. (s. 397)

– Dostum, – dedi, – həmməsığə tüşünib turıbmən, birâq gözəl deyə məftun bolgänung oşə nərsə mengä begänä. (s. 95)

*– Dostum, – dedi, – her şeyi anlarım ama hüsn diye meftunu olduğunu o şey bana yabancı geliyor.

– Deməli, başqa-başqa fitrətə malik olduğumuzdan bir-birimizi anlaya bilməyəcəyik. (s. 397)

– Demək, başqä-başqä dünyəqärəşgä mälük bolgänımızdän bir-birimizni tüşünä olmäs ekänmiz-dä! (s. 95)

*– Demek ki, birbirinden farklı fitrata sahip olduğumuz için birbirimizi anlayamayacağız.

İnanmadığım bir adətə qarşı belə duakar bir vəziyyət alaram. (s. 396)

İşänmägän birâr ädätgä nisbätän həm ehtirämdä bolämän. (s. 95)

*İnanmadığım bir adete karşı bile duacı bir hâl alıyordum.

Ceyniz isə istehza edər, özü inanmadığı bəs deyil, mənim də imanımı şübhə ilə zəhərlər. (s. 396)

Cäyniz bolsä, istehzâ qılär, özi işänmägäni yetmägänidek, mening imânimni həm şübhälär bilän zähärlärdi. (s. 95)

*Ceyniz ise alay eder, kendisinin inanmaması yetmezmiş gibi, benim de imanımı şüpheyle zehirler.

/.../ – halbuki durğunluq həyata yakışmayan bir sifətdir. (s. 396)

/.../ – *hålbuki turğunluk häyâtgä yäräşmägän sifätidir.* (s. 95)

*/.../ – *halbuki durgunluk, hayata yakışmayan bir sıfattır.*

/.../ *ancaq ağıl mühakimə qüvvəsindən məhrum olmadığı halda, ənənə bu mühakimələri tanımır.* (s. 397)

/.../ *ämmå ong mühåkämä küçidän məhrum bolmägäni haldä, än'anä bundäy mühåkämälärni tən olmäydı.* (s. 95)

*/.../ *fakat akıl muhakeme gücünden mahrum olmadığı halde töre bu muhakemeleri tanımıyor.*

Aşağıdaki örnekte ise, orijinal metindeki cümlede *-dXq + iyelik eki* sıfat-fiil yapısıyla oluşan örnek *-mA-* olumsuzluk eki de alarak *təsirindən qurtarmadığımız üçün* şeklinde karşımıza çıkarken çevirmen olumsuzluk eki kullanmadan *tä'siridä bolgänımız uçun* yani “*etkisinde olduğumuz için*” biçiminde aktarmayı tercih etmektedir:

Namezin təsirindən qurtarmadığımız üçün bir müddət uyuya bilmədik. (s. 396)

Nämezning tä'siridä bolgänımız uçun änçä vāqtgäçä uxlāy olmädik. (s. 95)

*Namezin etkisinden kurtulamadığımız için bir süre uyuyamadık.

Parçadaki bir diğer sıfat-fiil eki de *-(ü)yâtgän* ekidir. Ek, Azerbaycan Türkçesinde geçmiş zaman anlamı taşıyan *-dXq + iyelik eki* sıfat-fiil ekiyle yapılmış *təsəvvür etdiyın* kelimesine karşılık olarak kullanılmaktadır:

Sənin təsəvvür etdiyın hər bir canlı ağılında əsrlərin izi var. (s. 397)

Sen təsəvvür quläyätgän hər bir canlı ongdä əsrlärning izi bår. (s. 95)

*Senin hayal ettiğın her bir canlının aklında yüzyılların izleri var.

Parçada -ş mastar ekiyle yapılmış tek bir mastar örneğine rastlamaktayız. Bu örnek de *üçün* edatıyla kullanılmakta ve aynı edatla da Özbek Türkçesine çevrilmektedir:

Yatmaq üçün iki adama bir otaq təxsis edilmişdi. (s. 396)

Yatış uçun ikki kişigä bittägän xânä äjratılğandı. (s. 95)

*Uyumak için iki kişiye bir oda tahsis edilmişti.

2.1.2.6 Altıncı parça

Tablo 1. 27. Altıncı parçadaki mastar ve sıfat-fiil örnekleri

AZERBAJCAN TÜRKÇESİ	ÖZBEK TÜRKÇESİ
Gəldiyimizin (s. 397)	Kelgänimizning (s. 95)
Getmək (s. 397)	-
Verilən (s. 397)	Berilgän (s. 95)
Evlənmək (s. 397)	Uyləniş (s. 95)
Şəxsi iş olduğundan (s. 397)	Şəxsiy iş bolgäni (s. 95)
Zəhərlənmək üçün (s. 398)	Zähärlämäslik (s. 95)
Bəyəndiyimiz (s. 398)	Yâqtirgän (s. 96)
Açılmayan (s. 398)	Âçılmägän (s. 96)
Nəsb olunmuş (s. 398)	Zärb qilingän (s. 96)
Bəzəyən (s. 398)	Bezägän (s. 96)
Çağlayan (s. 398)	Şäldiräb oqäyätgän (s. 96)
Qopan (s. 398)	Qâyınab çıkäyätgän (s. 96)
Halqa təşkil edən (s. 398)	Däirä yäsägän (s. 96)
Sudan içməyə (s. 398)	Suvdän içmäkkä (s. 96)
Təzim etməyə (s. 398)	Tä'zim etmäkkä (s. 96)
Dəstəmizi çəkən (s. 398)	Güruhimizni başläb boräyätgän (s. 96)
Coşmuş kimi (s. 398)	Zävqlänib (s. 96)
Oxumağa başladı (s. 398)	Koyläy ketdi (s. 96)
Sayışan (s. 398)	Şu'lädär (s. 96)
Yardım etmək (s. 399)	Yärdäm berişini (s. 96)

Yine ilk olarak orijinal metinden farklı şekilde çevrilmiş ifadeleri ele almaktayız. İlk örnek cümlede çevirmen, özgün metindeki mastarı cümleden çıkarmakla anlam bütünlüğünün bozulmadığını düşünmüş olacak ki *getmək* kelimesini cümleden çıkarmaya karar vermiştir:

Gəldiyimizin üçüncü günü Qızlar bulağına getmək adət imiş. (s. 397)

Täämilgä körä, kelgänimizning üçinci küni Qızlar bulâğıgä bärär ekänmiz. (s. 95) (Çevirisi: Adete göre, gelişimizin üçüncü günü Kızlar Bulağına gitmemiz gerekiyormuş.)

*Gelişimizin üçüncü günü Kızlar Bulağına gitmek adetmiş.

Aşağıdaki iki örnekte ise, çevirmen orijinal metindeki kelimeleri farklı kelime türleriyle çevirmeyi uygun görmektedir. Cümlede zarf işlevi gören ama Azerbaycan dilciliğine göre sıfat-fiil olarak kabul edilen *coşmuş kimi* ifadesini doğrudan *zävqlänib* şeklinde zarf olarak çevirmektedir. Diğer sıfat-fiil örneği *sayrışan* ise Özbek Türkçesinde *şu 'lädâr* sıfatıyla karşılanmaktadır:

Dəstəmizi çəkən Milnir bu mənşərədən coşmuş kimi saçlarını tərşətđi, /.../ (s. 398)

Güruhimizni başláb boräyätgän Milnir bu haldän zävqlänib, saçlarını silkiş koydı-dä, /.../ (s. 96)

*Grubumuzun lideri Milnir bu manzara karşısında coşmuş gibi saçlarını oynattı, /.../

Sayrışan ulduşlar kimi parladılar. (s. 398)

Şu 'lädâr yulduşlar misâli cân kirdi ulärgä. (s. 96)

*İşıldayan yıldızlar gibi parladılar.

Son örnekte ise, cümledeki mastar Özbek Türkçesine mantıkça çevrilmektedir:

/.../ qopuzunu köksünə basaraq oxumağa başladı: (s. 398)

/.../ qobızını köksigä bäsib köyläy ketdi: (s. 96)

*/.../ kopuzunu göğsüne bastırıp söylemeye başladı:

Parçadaki sıfat-fiillere geçtiğimizde ilk olarak en çok kullanılan **-gün** ekiyle karşılaşmaktayız. Bu örneklerden biri Azerbaycan Türkçesinde *-mXş* (*nəsb olunmuş*), ikisi *-dXq + iyelik eki* (*gəldiyimizin, bəyəndiyimiz*) geçmiş zaman anlamı taşıyan sıfat-fiil eklerine, kalan dördü ise *-an / -ən* (biri olumsuz *-mAyAn* ekidir) şimdiki zaman (*verilən, açılmayan, bəzəyən, halqa təşkil edən*) sıfat-fiil ekine karşılık Özbek Türkçesine çevrilmektedir:

Gəldiyimizin üçüncü günü Qızlar bulağına getmək adət imiş. (s. 397)

Täämilgä körä, kelgänimizning üçinci küni Qızlar bulâğıgä bärär ekänmız. (s. 95)

*Geldiğimizin üçüncü günü Kızlar Bulağına gitmek adetmiş.

/.../ hazırlaşdıq, verilən ağ paltarları geydik, /.../ (s. 397)

Täyyärländik, berilgän âq kiyimlärimizni kiydik. (s. 95)

*/.../ hazırlandık, verilen beyaz kıyafetleri giydik, /.../

Bəyəndiyimiz qızlara verəcəkmışik. (s. 398)

Unı yâqtırgän qızımızgä berişimiz keräk ekän. (s. 96)

*Beğendiğimiz kızlara verecekmışiz.

Naçar²⁵ indiyə kimi heç kəsə açılmayan sirlərimizin rümuzu imiş. (s. 398)

Naçar şu pəytgäçə heç kimgə âçılmägän sirlərimiz rəmzi ekän. (s. 96)

*Naçar şimdiye kadar kimseye açılmayan sırlarımızın simgesiymiş.

²⁵ Çev. notu: kalp şeklinde bir sembol.

Sarı dağın ətəyindəki yaşıl meşə altun üzərinə nəsb olunmuş firuzəni andırırdı.
(s. 398)

Səriq tığning etəgidəgi yaşıl orman tillə üstigə zərb qilingän feruzəni eslätärdi.
(s. 96)

*Sarı dağın eteklerindeki yeşil orman altın üzerine işlenmiş firuzeyi andırıyordu.

Göy otluğu bəzəyən çiçəklərin rayihəsi dimağa çökür, insanı məst edirdi. (s. 398)

Köm-kök otləqni bezəgän güllärning isi dimäqqä urär, kişini məst qilärdi. (s. 96)

*Yemyeşil çimenleri süsleyen çiçəklərin rayihəsi dimağa çöküyor, insanı mest ediyordu.

Ortalıqda əl-ələ tutuşaraq halqa təşkil edən ağ geyimli qızlar həzin-həzin oxuyurdular: (s. 398)

Ortədə qolm-qolgä berib, däirä yäsəgän ağ libäsdägi qızlar həzin-həzin quyläşärdi: (s. 96)

*Ortada el-ələ tutuşarak daire oluşturan beyaz elbiseli kızlar hüzünlü hüzünlü şarkı söylüyorlardı:

Parçada sıkça rastladığımız bir diğer sıfat-fiil eki **-b yätgän** birləşik sıfat-fiil yapısıdır. Türkiyə Türkçesine şimdiki zaman anlamı taşıyarak *-mAktA olan* şeklinde çevrilmektedir. Bu sıfat-fiil yapısında *yät-* tasvir yardımcı fiili kendinden önce gelen fiile iki şekilde birləşmektedir: *-b yätgän* veya *-ä / -y yätgän* biçiminde (Tolkun, 2009, s. 99):

Əlvan rəngli daşlardan çağlayan suların yanı ilə dağa dikləndik. (s. 398)

Älvän ränqdägi taşlärdän şäldiräb äqäyätgän soy boyläb täqqä qäräb orläb bäräverdik. (s. 96)

*Renkli taşların arasından çağlayan suların kenarıyla dağa tırmandık.

Sol tərəfdə sərt qayanın köksündən qopan çeşmənin əsrarəngiz təranələri vardı. (s. 398)

Çöp tāmāndä tik qäyäning köksidän qäynäb çikäyätgän çäşmäning sehrli täränəsi qulâqqä çälünärdi. (s. 96)

*Sol tarafta sert kayanın göğsünden kopan çeşmenin esrəngiz ezgisi vardı.

Dəstəmizi çəkən Milnir bu mənzərədən coşmuş kimi saçlarını tərpatdı, /.../ (s. 398)

Güruhimizni başläb boräyätgän Milnir bu haldän zävqlänib, saçlarını silkib koydı-dä, /.../ (s. 96)

*Grubumuzun lideri Milnir bu manzara karşısında coşmuş gibi saçlarını oynattı, /.../

Parçadaki bir başka sıfat-fiil eki **-mäslük** ekidir. Özbek Türkçesindeki mastar ekleri sadece olumlu fiil tabanlarına gelmektedir ve bu ek de olumsuz mastarlar için kullanılmaktadır (Tolkun, 2009, s. 84):

Nəşəmi Ceynizin şübhələri ilə zəhərləməmək üçün ondan ayrıldım /.../ (s. 398)

Käyfiyätimni Cäynizning şübhələri bilän zəhərläməslik üçün undän äjräldım /.../ (s. 95)

*Neşemi Ceyniz'in şüpheleriyle zehirlememek için ondan ayrıldım /.../

Son olarak, sıfat-fiilin Özbek Türkçesine **-güni uçun** zarf-fiil yapısıyla çevrildiği örnekleri ele almaktayız. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Azerbaycan dilciliğinde zarf işlevi görmesine rağmen sıfat-fiil olarak kabul edilmektedir. Bu örnekte de yine sıfat-fiil

olan kelime cümlede zarf işlevinde olduğundan çevirmen, onu Özbek Türkçesine zarf-fiil yapısıyla çevirmektedir:

Evlänmək şəxsi iş olduğundan şəxslərə həvalə olunmalı. (s. 397)

Uyläniş şəxsiy iş bolgäni uçun onu här kim özi häl qılışı keräk. (s. 95)

*Evlänmək özel bir iş olduğundan kişinin kendisine bırakılmalı.

Parçadaki mastarları incelediğimiz zaman, Özbek Türkçesinde daha işlek olan -ş ekinin burada -*mâq* ekiyle aynı sayıda olduğunu görmekteyiz. Bunun yanı sıra, -*mâq* eki burada eserdeki bir tekerleme parçasının içinde ismin yönelme hâl ekini alarak karşımıza çıkmaktadır:

Evlänmək şəxsi iş olduğundan şəxslərə həvalə olunmalı. (s. 397)

Uyläniş şəxsiy iş bolgäni uçun onu här kim özi häl qılışı keräk. (s. 95)

*Evlänmək özel bir iş olduğundan kişinin kendisine bırakılmalı.

Bu adət gənclərin səadət ulduzlarının bir-birinə qovuşmasına yardım etmək demək imiş. (s. 399)

Bu adət yaşləarning bəxt yulduzlarının bir-birigä qavuşışığä yardım berişini änglätär ekän. (s. 96)

*Bu gelenek gençlerin saadet yıldızlarının birbirine kavuşmasına yardım etmek demekmiş.

Gəldik çeşməyə,

Sudan içməyə,

Ağca qoçlara

Təzim etməyə... (s. 398)

Keldik çäşməgä

Sıvdän içmâkkä.

Âq qoçqârlärgä

Tä'zim etmâkkä. (s. 96)

*Geldik çeşmeye,

Sudan içmeye,

Ağca koçlara

Tazim etmeye...

2.1.2.7 Yedinci parça

Tablo1. 28. Yedinci parçadaki mastar ve sıfat-fül örnekleri

AZERBAJCAN TÜRKÇESİ	ÖZBEK TÜRKÇESİ
Volkandan sıçrayan (s. 399)	Vulqândän säçrâgän (s. 96)
Üzünə yayılmış (s. 399)	Yâyılıb tuşgän (s. 97)
Namez içən kimi (s. 399)	Nämezni sipqorib yubârgändäy (s. 97)
Tərk etməyə (s. 399)	-
Gözü qamaşdıran (s. 399)	Közni oynätuvçi (s. 97)
Qıdıqlanmış kimi (s. 399)	-
Gəldiyini (s. 399)	Keläyâtgänini (s. 97)
Üfüq yatağına dalan kimi (s. 400)	-
Doğmuş (s. 400)	-
Məhcub edər qədər (s. 400)	Uyältirguvçi dərəcədə (s. 97)
Yetişmiş (s. 400)	-
Qaib etmiş (s. 400)	Yoqätmäslikkä (s. 97)

İncelemeye yine özgün metinden farklı ifadelerle çevrilmiş olan cümle örneklerine bakarak başlamaktayız. İlk üç örnekte çevirmen, cümleden bazı kelimeleri çıkarmakta veya farklı kelimelerle ifade etmekte ve mantık çevirisi yapmaktadır. Bundan başka, ilk örnekteki “kırpılan” mastarın bu parçadaki tek mastar örneği olduğunu belirtmemiz gerekmektedir:

Nəhayət, qıçlarımdakı qüvvələr məni tərk etməyə başlayınca sıranı buraxdım. (s. 399)

Nihâyət, âyâqlarım boşəşib, mädârım ketdi, dävradän çıqdım. (s. 97)

*Nihayet bacaklarımdaki kuvvet beni terk etməye başlayınca sıradan ayrıldım.

Üzərində gözümün seyr etməsindən qıdıqlanmış kimi cilmələnir, mənə təbəssümlər göndərirdi. (s. 399)

Qız özidän közlərimni üzəlməy qolgənümni körüb, mengä cilməyib qoyär, təbəssümlər hədiyə etärdi. (s. 97)

*Gözümün üzerinde seyretmesinden gıdıqlanıyormuş gibi cilveleniyor, bana gülücükler gönderiyordu.

Gənclik həyəcanından doğmuş bir pəri idi. (s. 400)

U qız emäs, misâli bir pəri edi. (s. 97)

*Gençlik heyecanından doğmuş bir periydi.

Aşağıdaki son cümle ise hiç çevrilmeden tamamen metinden çıkarılmaktadır:

Vücudu yetişmiş dişilərə məxsus bir rayihə nəşr edir, /.../ (s. 400)

*Vücudu olgun dişilere mahsus bir rayiha yayıyordu, /.../

Bu parçada da yine sıfat-fiil ekleri incelemesine Özbek Türkçesinde çok işlek olan **-gän** sıfat-fiil eki örneklerine bakarak devam etmekteyiz. Burada bu ek, birer kez **-an / -ən** şimdiki zaman anlamlı sıfat-fiil ekine ve **-mXş** geçmiş zaman anlamlı sıfat-fiil ekine karşılık kullanılmaktadır:

/.../ məni vulkandan sıçrayan bir atəş kimi yakdı: (s. 399)

/.../ xuddi vulqândän säçrəgän çoğ misâl yandırgändäy boldı: (s. 96)

*/.../ beni volkandan sıçrayan bir ateş gibi yaktı:

/.../ üzünə yayılmış tüklərinin arasından bütün varlığıma hakim bir təbəssüm parladi. (s. 399)

Yüzigə yayılb tuşgən saçları arasından bütün vücudimgə hâkim bir təbəssüm cılvâ qıldı. (s. 97)

*/.../ yüzüne yayılmış tüylerinin arasından tüm varlığıma hakim olan bir tebessüm parladi.

Bir diğer sıfat-fiil eki olan **-(u/â)vçi** ekiyle çevrilen örnek cümleyi incelemekteyiz. Özbek Türkçesine bu ekle çevrilen ifadelerden biri Azerbaycan Türkçesindeki *-an / -ən* şimdiki zaman anlamlı sıfat-fiil ekini, diğeri ise *-ar / -ər* gelecek zaman anlamlı sıfat-fiil ekini karşılamak için kullanılmaktadır:

/.../ gözü qamaşdıran köksləri mändə gümüş naçarın təslimini tələb edirdi. (s. 399)

/.../ közni oynätuvçi kökräkləri mendän kümüş nâçârnu şu qızgä tãpşırışımnu tələb qılardı. (s. 97)

*/.../ göz kamaştıran göğüsleri benden gümüş naçarın teslimini talep ediyordu.

/.../ dodaqları gülləri məhcub edər qədər gözəl idi. (s. 400)

/.../ läbləri gülləri uyältırguvçi dərəcädä gözəl edi. (s. 97)

*/.../ dudakları gülləri mahcup edecek kadar güzeldi.

Bu parçadaki başka bir sıfat-fiil eki de **-(ä)yätgän** ekidir. Tolkun'a göre, bu ek Türkiye Türkçesine *-mAktA olan* şeklinde çevrilebilecek şimdiki zaman ekidir (Tolkun, 2009, s. 95). Burada ise, çevirmen özgün metindeki geçmiş zaman anlamlı *-dXq + iyelik* eki yapısını Özbek Türkçesine **-(ä)yätgän** ekiyle çevirmektedir:

Bir də mənə doğru gəldiyini sezdim. (s. 399)

Şu pəyət qızning men tərəfgə qərüb keläyâtgänini sezdim. (s. 97)

*Bir de bana doğru geldiğini fark ettim.

Bir sonraki sıfat-fiil örneğinde ise **-müslük** eki karşımıza çıkmaktadır. Olumsuz fiil tabanlarına getirilebilen ek, bu örnekte olumsuz fiile değil, olumsuzluk anlamını ifade etmek için farklı kelimeyle doğrudan cümleye dahil olmaktadır. Yani çevirmen birebir çeviri yerine mantıkça çeviri yapılmaktadır:

Varlığını qaib etmiş iradəmi çağırdım. (s. 400)

Özimni yoqâtmäslikkä hărăkät qıldım. (s. 97)

*Varlığını kaybetmiş irademi çağırdım.

Bundan başka, orijinal metinde sıfat-fiilken cümledeki zarf işlevi nedeniyle Özbek Türkçesine zarf-fiil ekiyle çevrilmiş örneklere burada da rastlamaktayız. Bu zarf-fiil eklerinden **-gändäy** ve **-gändek** eki aşağıdaki örneklerde karşımıza çıkmaktadır:

Bir kasa namez içən kimi oldum: /.../ (s. 399)

Bir kâsä nämezni sıpqorıb yubârgändäy boldım: /.../ (s. 97)

*Bir kase namez içmiş gibi oldum:

Günəş belə bir an əvvəl üfüq yatağına dalan kimi oldu. (s. 400)

Hättâ qüyâş hăm säl âldınroq bătıb ketgändek tuyuldi. (s. 97)

*Güneş bile bir an önce ufuk çizgisine dalıyor gibi oldu.

2.1.2.8 Sekizinci parça

Tablo1. 29. Sekizinci parçadaki mastar ve sıfat-fiil örnekleri

AZƏRBAYCAN TÜRKCƏSİ	ÖZBEK TÜRKCƏSİ
Gəzəcəyimizi (s. 400)	Äylänişimizi (s. 97)
İnkişaf etdirmək üçün (s. 400)	Çınıqtırış uçun (s. 97)
Birincilik qazananlara (s. 400)	Birincilinkı qolğä kırıtğänlärğä (s. 97)
Seyr edən (s. 400)	Küzätärkän (s. 97)
Tabe etmək (s. 401)	-
Ruhu incəldən (s. 401)	-
Təlqin etmədə (s. 401)	Bäxş etişğä (s. 97)
Öyrənməyə (s. 401)	Örgänişğä (s. 97)
Vücudə gələn (s. 401)	Vücudğä kelğän (s. 98)
Bəxş etdiyi (s. 401)	-
Mədən daşıyan (s. 401)	-
Verdiyini (s. 401)	-
Nə olduğunu (s. 401)	-
Əlimə toxunan (s. 401)	Qolım tekkän (s. 98)
Gözlərimə görünən (s. 401)	Közimğä köringän (s. 98)
Şahidi olduğum (s. 401)	Guväh bolğän (s. 98)
İşləmədiyim (s. 401)	İşləməğän (s. 98)
Ahəng doğuracaq (s. 401)	Ähäng häsil qıluvçı (s. 98)

Öncelikle özgün metinde ve çeviri metinde birbirinden farklı şekilde ifade edilen cümle örneklerini incelemekteyiz:

– *Ruhu tam bir tərbiyəyə tabe etmək olarmı?* (s. 401)

– *Ruhnı bütünläy tərbiyəğä täbe qılıb bolädimi?* (s. 97) (Çevirisi: Ruhu tamamen terbiyeye tabi kılmak olabilir mi?)

*– Ruhu tam bir terbiyeye täbi kılmak mümkün mü?

İlham təbiətin bəxş etdiyi bir imtiyazdır. (s. 401)

İlhām – təbiät in'âmı. (s. 98)

*İlham tabiatın bahşettiği bir ayrıcalıktır.

İlhamlı insanlar mədən daşıyan torpağa bənzərlər. (s. 401)

İlhâmlı âdâmlär mä'dänli kongä oxşäydı. (s. 98)

*İlhamı olan insanlar maden taşıyan toprağa benzerler.

Ruhunda nə olduğunu anlamam. (s. 401)

Ruhning hām nimāligini bilmāymān. (s. 98)

*Ruhunda ne olduğunu anlamam.

Deməli... musiqiyə verdiyın əhəmiyyət bir az mübaliğəlidir. (s. 401)

*Demek ki, müziğe verdiğin önem biraz abartılıdır.

Son cümlenin Özbek Türkçesindeki çeviride tamamen metinden çıkarıldığını belirtmemiz gerekmektedir.

Sıfat-fiil ekleri arasında yine öne çıkan ek **-gän** ekidir. Ek, metindeki beş örnekte Azerbaycan Türkçesindeki *-an / -ən* şimdiki zaman sıfat-fiil ekini (*birincilik qazananlara, seyr edən, vücuda gələn, əlimə toxunan, gözlərimə görünən*), biri olumsuzluk ekiyle yapılan iki örnekte ise *-dXq + iyelik eki* geçmiş zaman sıfat-fiil ekini (*şahidi olduğum, işləmədiyim*) karşılamaktadır. Bunlardan ilki (*birincilik qazananlara*) çokluk ve yönelme hâl eki alarak isimleşmekte ve çeviri zamanı da aynı şekilde isimleşerek çevrilmektedir:

Hər bir oyunda birincilik qazananlara hədiyyələr verildi. (s. 400)

Hər bir müsəbəqədə birincilikni qolgä kırıtgänlärgä sovgələr berildi. (s. 97)

*Her bir oyunda birincilik elde edenlere hediyeler verildi.

Bu sağlam vücudlu, qəvi əzələli gəncləri seyr edən Milnir şövqlə: (s. 400)

Bu sağlām tənli, küçli muşäklı yäşlärnü küzätärkän, Milnir şävq bilän: (s. 97)

*Bu sağlam vücutlu, güçlü adeleli gençleri seyreden Milnir şevkle:

Yalnız ilhamla vücuda gələn musiqi ruhda ahəng doğura bilir. (s. 401)

Fäqät ilhâm bilän vücutgä kelgän ruhdä ahəng uyğatä oladı. (s. 98)

*Yalnız ilhamla vücut bulan müzik ruhta ahenk doğurabilir.

Əlimə toxunan və gözlərimə görünən şeylərdən başqasına belə inana bilmirəm.
(s. 401)

Qolım tekkän və közimgä köringän nəsrlərdän başqasıgä işänməymän. (s. 98)

*Elime dokunan ve gözlerime görünen şeylerden başqasına bile inanamıyorum.

Ancaq dəmirçilikdə şahidi olduğum bəzi şeylər var. (s. 401)

Ämmä temirçilikdə men güväh bolgän bə'zi nəsrlər bär. (s. 98)

*Ama demircilikte şahit olduğum bazı şeyler var.

Halbuki işləmədiyim günlər mənə bir süstlük gəlir... (s. 401)

Hålbuki, işləməgän künlər boşəşib yurämän... (s. 98)

*Halbuki çalışmadığım günler bende bir halsizlik oluyor...

Diğer bir sıfat-fiil eki örneği de **-(u/â)vçi** ekidir. Ek, orijinal metindeki **-acaq/ -əcək** gelecek zaman sıfat-fiil ekine karşılık kullanılmaktadır:

Ruhda ahəng doğuracaq bir qüvvə varsa, o da zəhmətdir, /.../ (s. 401)

Ruhdä ahəng hâsil qıluvçi birâr küç bär bolsä, u mehnətdir. (s. 98)

*Ruhta ahenk doğuracak bir güç varsa o da emektir, /.../

Son sıfat-fiil örneğimizde ise, çalışmamızda daha önce birkaç kez karşılaştığımız **-ş** mastar ekinin sıfat-fiil eki olarak kullanılması örneğidir. Gelecek zaman anlamlı *gəzəcəyimizi* kelimesi Özbek Türkçesine *äylänişimizni* şeklinde çevrilmektedir. Ayrıca kelimelerin her iki lehçede de isimleştiğini belirtmemiz gerekmektedir:

Sabah tezdən qəbiləni gəzəcəyimizi Cürceys bizə xəbər verdi. (s. 400)

Ertələb Cürsəys qəbiləni äylənışimuzni äytdi. (s. 97)

*Sabah erkenden kabileyi gezeceğimizi Cürceys bize haber verdi.

Parçadaki iki mastar örneği de -ş mastar ekiyle yapılmaktadır. Fakat örneklerden ilki -ş **uçun** zarf-fiil yapısını oluşturmaktadır. Türkiye Türkçesinde -mAk için şeklinde karşılanmaktadır; -ş mastar ekinin uçun edatıyla türettiği sebep bildiren birleşik zarf-fiil yapısıdır (Tolkun, 2009, s. 209):

Vücudu inkişaf etdirmək üçün bir çox hərəkət yaptılar /.../ (s. 400)

Ulär bädänni çınıqtırış uçun türlü hərəkətlərni bəcərişardı. (s. 97)

*Vücudu geliştirmek için çok sayıda hareket yaptılar /.../

– *Hər bir şəxs musiqini öyrənməyə müstəiddirmi? (s. 401)*

– *Hər bir şəxs musiqəni örgənişgə qədirmi? (s. 97)*

*– Herkesin müzik öğrenmek yeteneği var mı?

2.1.2.9 Dokuzuncu parça

Tablo 1. 30. Dokuzuncu parçadaki mastar ve sıfat-fiil örnekleri

AZERBAJCAN TÜRKÇESİ	ÖZBEK TÜRKÇESİ
Çalışmaq (s. 401)	Mehnät qılış (s. 98)
Gördüyümüz (s. 402)	Qätnäşgän (s. 98)
Olduğu kimi (s. 402)	-
Çalışmaqdır (s. 402)	Mehnät qılışdır (s. 98)
Törətməyə (s. 402)	Yärätış (s. 98)
Tənbəllik edən (s. 402)	-
Keçirən (s. 402)	Ötküzüvçi (s. 98)
Dəf edən (s. 402)	Qondırğän (s. 98)
Şərəflə ölmək (s. 402)	Şäräf bilän öliş (s. 98)

Yine parçadaki farklı şekilde çevrilen veya tamamen metinden çıkarılan ifadeleri ele alarak incelememize başlamaktayız. İlk örnekte sıfat-fiil olan yapının cümleden “alınması” onun anlam bütünlüğünü bozmadığı için çevirmen, bu şekilde çevirisini yapmaktadır. İkinci örneğimizde ise, orijinal metindeki sıfat-fiil isimleşmekte ve Özbek Türkçesindeki çeviride de hem sıfat olarak, hem de isimleşmiş bir şekilde karşımıza çıkmaktadır:

– *Əsas tərbiyə – həyatı olduğu kimi çocuklara tanıtma, onun yüngülləşmə və gözəlləşməsi yolunda çalışmaqdir, – dedi.* (s. 402)

– *Əsasiy tərbiyə – bələlərnü həyət bilən tanıştıruş, oning yengilləşüvi və gözəlləşüvi yolidä mehnät qılışdır, – dedi.* (s. 98) (Çevirisi: Asıl terbiye – çocuklarını hayatla tanıştırmak, onun hafiflemesi ve güzelleşmesi yolunda çalışmaktır, - dedi.)

*– Asıl terbiye – hayatı olduğu gibi çocuklara tanıtma, onun kolaylaşması ve güzelleşmesi uğruna çalışmaktır, – dedi.

– *Tənbəllik edən varmı?* (s. 401)

– *Dəngəsälär barmı?* (s. 98)

*– *Tembellik eden var mı?*

Parçadaki sıfat-fiil örneklerini incelerken ilk olarak **-gän** ekiyle çevrilen iki sıfat-fiil örneğine bakmaktayız. Bunlardan ilki Azerbaycan Türkçesinde geçmiş zaman anlamı taşıyan *-dXq + iyelik eki* ile yapılan *gördüyümüz* kelimesi, ikincisi ise Azerbaycan dilciliğinde şimdiki zaman anlam ifade eden *-an / -ən* ekiyle yapılmış *dəf edən* kelimesidir:

İdmanda gördüyümüz uşaqların hamısı burada idi. (s. 402)

Bädəntərbiyə məşqləridä qətnəşgän bələlərnü bərçəsi şu yerdä edi. (s. 98)

*Antrenmanda gördüğümüz çocukların hepsi buradaydı.

Bir çox suallarla marağını dəf edən Kəbusey gənclərdən birini yanına çağırdı:
(s. 402)

*Änçäginä sävällär bilän qızıqışını qondırgän Kəbusey ösmirlərdən birini yânıgä
çäqırdı.* (s. 98)

*Birçok sorularla merakını gideren Kabusey gençlerden birini yanına çağırdı:

Parçadaki ikinci sıfat-fiil eki örneği **-(u/â)vçi** ekidir. Burada Azərbaycan dilçiliğinde şimdiki zaman anlamı taşıyan *-an / -ən* sıfat-fiil ekiyle yapılan *keçirən* kelimesi Özbək Türkçesinə geniş və gelecek zaman anlamları bulunan *-(u/â)vçi* ekiyle (Tolkun, 2009, s. 75-76) çevrilməkdədir:

*Sonra ilin bütün fəslini açıq havada keçirən tələbələr təbiətin bütün sərtliyinə
alışır /.../* (s. 402)

*Keyin yılning həmmä fəskini açıq həvədə ötküzüvçi tələbələr təbiätning bär
inciqlikläriygä ädätlärib, /.../* (s. 98)

*Sonra yılın bütün mevsimlərini açıq havada geçiren öğrencilər doğanın bütün sertliyinə alışıyor /.../

Bu bölümde incelediğimiz mastarlara baktığımız zaman, bütün örneklerin Özbək Türkçesinde yaygın kullanıma sahip **-ş** mastar ekiyle yapıldığını görmekteyiz:

Qəbilənin çalışmaq iqtidarından məhrum bütün ünsürləri burada idi. (s. 401)

Qäbiləning məhnät qılış iqtidārıdän məhrum bärçä ünsürləri şu yerdä edi. (s. 98)

*Kabilenin çalışmaq iqtidarından mahrum olan bütün unsuzları buradaydı.

/.../ onun yüngülləşmə və gözəlləşməsi yolunda çalışmaqdır, – dedi. (s. 402)

/.../ oning yengilləşüvi və gözəlləşüvi yoludä məhnät qılışdır, – dedi. (s. 98)

*/.../ onun kolaylaşması ve güzelleşmesi uğruna çalışmaktır, – dedi.

Odur ki, çocuqlar işlərin hamısında iştirak edər və yeniliklər törətməyə təşviq olunarlar. (s. 402)

Gəp şundəki, bələlər yumuşlärning bärçäsüdä iştrák etädülär, yängiliklər yärätüş konıkmäsını olädülär. (s. 98)

*Yani çocuklar işlərin hepsinə katılır ve yeniliklər yapmaya təşvik edilirler.

– *Cəmiyyətimiz yolunda şərəflə ölmək, – deyə gənc mətanətlə cavab verdi.* (s. 402)

– *Cəmiyyətimiz yolidä şərəf bilän öliş, – deyä cäváb berdi ösmir.* (s. 98)

*– Toplumumuz uğruna şerefle ölmək, – diye genç cesurca cevap verdi.

2.1.2.10 Onuncu parça

Tablo1. 31. Onuncu parçadaki mastar ve sıfat-fül örnekleri

AZERBAJCAN TÜRKÇESİ	ÖZBEK TÜRKÇESİ
Nəşələndirmək (s. 402)	Nəş'u nāmāgä komış (s. 98)
Amil olduğunu (s. 402)	-
Bəslədiyini (s. 402)	Äytgän (s. 98)
İsbat etmək üçün (s. 402)	İsbätläş uçun (s. 98)
Olmayan (s. 402)	Bolmägän (s. 98)
Ahəngə salmaqdan ibarətdir (s. 402)	Ähänggä sālışdır (s. 98)
Sürət və ləzzət verməklə (s. 403)	Sur'ät və ləzzät beriş bilän (s. 99)
Tikilən (s. 403)	Qäd rästlägän (s. 99)
Tikilməyə (s. 403)	Qurlä (s. 99)
Başlamış (s. 403)	Bäşlägän (s. 99)
İbarət olan (s. 403)	-
İşləyənlər (s. 403)	İşläyätgänlär (s. 99)
Yorulanlar (s. 403)	Çärçägänlär (s. 99)
Tədvil etmək üçün (s. 403)	Däväläş uçun (s. 99)
Artırmaq (s. 403)	Äşirış (s. 99)
Mətanət vermək üçün (s. 403)	Küç-quvvät bağışläş uçun (s. 99)

Bu parçada sadece bir cümlede farklı ifadelerle çevrilmiş örneğe rastlamaktayız. Çevirmen, özgün metindeki *dəmir parçalarından ibarət olan şeyləri birbirinə vuraraq* kısmını Özbek Türkçesine *temir-tersäklärni bir-birigä urıb* (çevirisi: demir parçalarını birbirine vurup) şeklinde bazı kelimeleri “kırparak” çevirmektedir. Buna karşın, cümleden çıkarılan kelimelerin cümlenin anlam bütünlüğünü bozmadığını da görmekteyiz:

Dəstənin biri daş, taxta və dəmir parçalarından ibarət olan şeyləri birbirinə vuraraq tühaf bir hava çaldı, /.../ (s. 402)

Güruhning biri tâş, täxtä vä temir-tersäklärni bir-birigä urıb ğälätü küy çälä başlädı, /.../ (s. 99)

*Grubun biri taş, tahta ve demir parçalarından oluşan şeyleri birbirine vurarak tuhaf bir ezgi çaldı, /.../

Farklı çevirisiyle karşılaştığımız ikinci örnekte ise, *amil olduğunu* isimleşmiş sıfat-fiilin Özbek Türkçesine *ekän* fiiliyle *âmil ekänligini* şeklinde çevrildiğini görmekteyiz. *E-* fiilinden türemiş olan *ekän* fiilinin Özbek gramer çalışmalarında üç şekilde kullanımı olduğunu bilinmektedir: *iken*, *imiş* ve *olduğu* anlamlarında.

/.../ böyük bir amil olduğunu isbat edər.

Şu bilän u ulkän âmil ekänligini isbätläydi.

**/.../ büyük bir etken olduğunu ispatlar.*

İlk olarak ele aldığımız son bölümde de **-gän** sıfat-fiil ekinin çokça kullanıldığına şahit olmaktadır. Bu kesitteki beş sıfat-fiil örneğinden ikisi geçmiş zaman anlamlı *-mXş* (*başlamış*) ve *-dXq + iyelik eki* (*bəslədiyi*) sıfat-fiil ekleriyle, üçü ise (biri *-mägän* olumsuzluk eki almakla beraber) şimdiki zaman anlamlı *-an / -ən* ekiyle (*tikilən*, *yorulanlar*, *olmayan*) çevrilmektedir:

Kavus musiqi haqqında bəslədiyi fikirlərin doğruluğunu isbat etmək üçün çocuqlara bir neçə hava çaldırdı. (s. 402)

Kāvus musığä häqidä äytgän fikirlärni isbätläş uçun bälälärgä bir neçä küy çaldırdı. (s. 98)

*Kâvus müzikle ilgili beslediği düşüncelerinin doğruluğunu ispatlamak için çocuklara birkaç parça çaldırdı.

– *Musiqi, – dedi, – təbiətdə gizli və ya gizli olmayan səslərdən ibarətdir.* (s. 402)

– *Musiqə – təbiətdə yəşirin və yəşirin bolmägän təvuşlərdən ibarət.* (s. 98)

*– Müzik – dedi, – doğada gizli veya gizli olmayan seslerden oluşur.

Bizi əlli addımlıq bir məsafədə tikilən bir evin yanına apardılar. (s. 403)

Bizlərnə ellik qədəmçə məsafə qəd rəstlögän imarət olduğə bərişdi. (s. 99)

*Bizi elli adımlık bir mesafede yapılan bir evin yanına götürdüler.

Divarları yeni tikilməyə başlamış bu binanın ətrafına daş tökülmüşdü. (s. 403)

Devərləri endiginə qurula bəşlögän bu binanın ətrafıgə taş tökilgən edi. (s. 99)

*Duvarları yeni yapılmaya başlamış bu binanın etrafına taş dökülmüştü.

/.../ yorulanlar çalır, o birilər işləyirdi. (s. 403)

Endi çərçögənlər musiqə çalışar, başqäləri esə devər urışardı. (s. 99)

*/.../ yorulanlar çalışıyor, öbürleri çalışıyordu.

Parçadaki bir diğer sıfat-fiil eki ise **-(ü)yâtgün** ekidir. Burada şimdiki zaman anlamı taşıyan *-an / -ən* sıfat-fiil ekine karşılık olarak kullanılan ek aynı zamanda özgün metindeki *işləyənlər* kelimesi gibi *-lär* çokluk eki alarak *işlâyâtgänlär* şeklinde isimleşmektedir:

İşləyənlər yorulduqca vəzifələr dəyişilirdi: /.../ (s. 403)

İşlâyâtgänlär çərçögəç, vəzifələr älməştirildi. (s. 99)

*Çalışanlar yorulduqça görevler deęişıyordu: /.../

Parçadaki -zarf-fiil yapısıyla çevrilip zarf-fiile dönüşmüş bir örnek dışındamastarların hepsi -ş mastar ekiyle yapılmaktadır. Bu kesitte iki örnekten başka bütün mastarlar *üçün* edatıyla birlikte kullanılmaktadır:

– *Musiqi, – dedi, – zəhməti nəşələndirmək üçündür.* (s. 402)

– *Musiqä – dedi u, – mehnätni nəş’u nāmāgä komış uçundur.* (s. 98)

*– Müzik – dedi, – işi neşelendirmek içindir.

Kavus musiqi haqqında bəslədiyi fikirlərin doğruluğunu isbat etmək üçün çocuqlara bir neçə hava çaldırdı. (s. 402)

Kāvus musiqä häqidä äytgän fikirlərni isbätläş uçun bälälərgä bir neçä küy çaldırdı. (s. 98)

*Kāvus müzikle ilgili besledięi düşüncelerinin doğruluğunu ispatlamak için çocuklara birkaç parça çaldırdı.

Ruhlara mətanət vermək üçün günün müəyyən vaxtları xəstələr üçün musiqi çalınır. (s. 403)

Ruhlərgä küç-quvvät bağışləş uçun künning müəyyən pəytləridä bəmərlərgä ätəb musiqä çəlinädi. (s. 99)

*Ruhlara güç vermek için günün belli saatlerinde hastalar için müzik dinletisi yapılır.

Aşağıdaki iki örnekten ilki (*ahəngə salmaqdan – ahənggä səlışdır*) çıkma hâl eki olarak isimleşmektedir; dięeri ise yalın halde (*artırmaq – aşırış*) kullanılmakta fakat kendisinden sonra gelen *keräk* kelimesiyle beraber gereklilik kipini oluşturmaktadır (Tolkun, 2009, s. 30).

Musiqiçinin vəzifəsi bu səsləri kəşf edərək ahəngə salmaqdan ibarətdir. (s. 402-403)

Musiqəçinin vəzifəsi şu təvəşlərnı kəşf etib ahəngə səlşdır. (s. 98)

*Müzisyenin görevi bu sesleri keşfederek ahenk oluşturmaktır.

– *Xəstəliyi tədavı etmək üçün vücudun mübarizə qüvvəsini artırmaq lazımdır.* (s. 403)

– *Kəsəllikni dəvələş uçun tənəning kürəş küçini aşırış kerək.* (s. 99)

*– Hastalığı tedavi etmek için vücudun mücadele gücünü artırmak gerekir.

Azərbaycan dilciliğinde **qoşma** olan *ilə*'le qarşımıza çıxan aşağıdaki master örneğimiz ise, Özbek Türkçesinde edat olan *bilən*'la yapılan **-ş bilən** zarf-fiil yapısıyla çevrilmektedir; Türkiye Türkçesindeki karşılığı *-mAsIylA, -dlğI anda, ~-Ir, ~-maz / -məz* şeklindedir (Tolkun, 2009, s. 206):

Musiqi əməyə sürət və ləzzət verməklə də böyük rol oynayır. (s. 403)

Musiqə mehnətgə sur'ət və ləzzət beriş bilən həm kəttə rol oynayıdı. (s. 99)

*Müzik işe hız ve keyif katmasıyla da büyük önem arz ediyor.

Parçadaki son master örneğimiz ise **-ä/ -y başlä** zarf-fiil yapısıyla çevrilen *tikilməyə başlamış – qurilä başlägän* masterıdır. Önceki parçalarda da birkaç kez karşılaştığımız bu örnek çevirmen tarafından anlam açısından değerlendirilerek çevrilmektedir. Çünkü daha önce de belirttiğimiz gibi, *-ä/ -y başlä* zarf-fiil yapısı asıl eyleme başlandığını gösteren bir yapıdır (Tolkun, 2009, s. 109) ve çevirmen de özgün metindeki cümlede master ve sıfat-fiilden oluşan bu kelime grubunu mantıkça çevirerek *-ä/ -y başlä* yapısını kullanmayı tercih etmektedir:

Divarları yeni tikilməyə başlamış bu binanın ətrafına daş tökülmüşdü. (s. 403)

Devərləri endiginä qurilä başlägän bu binanın ətrəfigə təş tökilgän edi. (s. 99)

*Duvarları yeni yapılmaya başlamış bu binanın etrafına taş dökülmüştü.

SONUÇ

Bu çalışmada Yusif Vəzir ÇƏMƏNZƏMİNLI'nin Azərbaycan Türkçesiyle kaleme aldığı ve Özbek Türkçesine aynı adla çevrilen *Qızlar Bulağı* romanı üzerinden Azərbaycan ve Özbek Türkçesindeki mastar ve sıfat-fiilleri incelenmiştir. Çalışmada biçimbilime göre karşılaştırmalı yöntem kullanılmıştır. Buna göre, önce Türkiye Türkçesi yanında Azərbaycan ve Özbek lehçelerinde mastar ve sıfat-fiil kavramları sorgulanmış, ardından Azərbaycan Türkçesiyle yazılmış orijinal metindeki mastar ve sıfat-fiiller biçimbilime göre belirlenerek Özbek Türkçesindeki çevirisinde hangi karşılıkların kullanıldığı tespit edilmiştir. Akabinde, bulunan örneklerdeki eklerin kullanımı ve işlevleri hakkında bilgi verilmiştir. Elde edilen mastar ve sıfat-fiil yapıları incelendiğinde Azərbaycan dilciliğinde tek mastar eki olarak kabul edilen *-maq/-mək* ekinin Özbek Türkçesinde *-ş*, *-mâq*, yer yer de *-gän* sıfat-fiil ekiyle karşılandığı; Azərbaycan Türkçesinde daha yaygın kullanıma sahip *-an / -ən*, *-acaq/ -əcək*, *-dXq + iyelik eki* ve *-mXş* sıfat-fiil eklerinin de Özbek Türkçesinde en yaygın eklerden biri olan *-gän* ile, zaman zaman da *-ä(y)digän*, *-(ä)yätgän*, *-(u/ä)vçi* sıfat-fiil ekleriyle karşılandığı gözlemlenmiştir. Bu karşılaştırılan örnekleri aşağıdaki iki tabloda daha ayrıntılı bir şekilde görmekteyiz:

Tablo1. 24. Metinlerde geçen mastar ve sıfat-fiil ekleri

AZERBAJYCAN TÜRKÇESİ	ÖZBEK TÜRKÇESİ
-maq / -mək	-mâq -ş -gän
-mağa / -məyə	-ş -(ä)yätgän
-mağa / -məyə başla-	-ä / -y başla-
-maq / -mək + -dAn (<u>sebeb anlamı taşıdığı</u>)	-ş -ä/ -y ber- (<u>bazen zarf-fiil eki veya yapısıyla da çevrilmiştir</u>)
-mXş	-gän -mäslük (<u>mantıkça çevrilmiştir</u>)

Tablo1. 24. (Devamı) Metinlerde geçen mastar ve sıfat-fiil ekleri

-an / -ən	-gän -(ä)yätgän -ädigän / - ydigän
-dXq + iyelik eki	-gän -ş
-acaq / əcək	-ädigän / - ydigän -gän -är -ş -ävçi / -uçi -gu(v)çi -gän -(ä)yätgän
-ar / -ər	
-maz / -məz	<u>Bu ek metinde mantıkça çevrilmiştir</u>
-mAll	<u>Metinde iki yerde geçen bu ek, Özbek Türkçesine mantıkça çevrilmiştir.</u>
-mXş kimi	
-an / -ən kimi	-gändäy / -gändek
-an / -ən kimi	-gäni kabi

Tablo1. 25. Olumsuzluk eklerinin kullanımı

AZERBAYCAN TÜRKÇESİ	ÖZBEK TÜRKÇESİ
-mA + -maq / -mæk üçün,	
-mA + -acaq / -əcək + hâl veya iyelik eki	-mäslük
-mA + -mXş,	
-mA + (y) -an / -ən,	-mägän
-mA + -dXq - iyelik eki	

Bunun yanı sıra, her iki lehçede de işlediğimiz mastar ve sıfat-fiil gramer unsurlarına farklı yaklaşımlar olduğu ve bu konulara değinilmesi gerektiği tespit edilmiştir. Yani aynı veya benzer yapılar üzerine farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Bu tür tartışmalı konulardan biri, Azerbaycan Türkçesinde *feli isim* adlandırılan yapının, anlam ve işlevi açısından gerek Türkiye gerekse Özbek Türkçesindeki mastardan hiçbir farkı olmamasına rağmen Azerbaycan dilciliğinde farklı bir kategoride incelenmesidir. Bununla ilgili çalışmamızda rastladığımız aşağıdaki örneklere göz atmakta fayda vardır:

/.../ onun yüngülləşmə və gözəlləşməsi yolunda çalışmaqdır, – dedi. (s. 402)

/.../ oning yengilləşuvi və gözəlləşuvi yoldä mehnät qılışdır, – dedi. (s. 98)

*/.../ onun kolaylaşması ve güzelleşmesi uğruna çalışmaktır, – dedi.

İlin dəyişməsi qarşımızda yel vurarkən sönüb dirilən bir şamı andırdığı kimi /.../ (s. 394)

Yılning əlməşinuvı bizgä şämäldä oçib, qäytädän yängän şä'mnı änglätgäni singäri /.../ (s. 94)

*Yılın değişmesi önümüzde yel savururken sönüp tekrar dirilen bir mumu andırdığı gibi /.../

Görüldüğü üzere, özgün metinde Azerbaycan dilciliğine göre isim-fiil olarak kabul edilen *-mA* ekiyle yapılan mastar örnekleri Özbek Türkçesine *-(u)v* mastar ekiyle çevrilmiştir.

Aynı zamanda çalışmamızda bu *-mA* ekine karşılık olarak çevirmenin *-ş* mastar ekini ve *-gän* ekini kullandığı örnekler de karşımıza çıkmıştır:

Bu adət gənclərin səadət ulduzlarının bir-birinə qovuşmasına yardım etmək demək imiş. (s. 399)

Bu ädät yaşlərning bəxt yulduzlarının bir-birigä qəvuşışığä yardım berişini änglätär ekän. (s. 96)

*Bu gelenek gençlerin saadet yıldızlarının birbirine kavuşmasına yardım etmek demekmiş.

Çalışmaq qüdrəti olmayan, irəliki həyatı əzab içində keçəcək bir çocuğun büsbütün həyatdan məhrum olması əfzəl deyilmi?.. (s. 365)

İşləş qəbiliyəti bolmägän həyâtı əzâb-uqubätdä ötädigän gödäkning həyâtdän bütünläy məhrum bolgäni əfzäl emäsmi? (s. 76)

*Çalışma gücü olmayan, ileriki hayatı acı içinde geçecek bir çocuğun tamamen hayattan mahrum olması daha iyi değil mi?

Bunun gibi tartışmalı bir başka konu ise, Azerbaycan Türkçesinde kendisinden sonra gelen edatla beraber cümlede zarf işlevi gören sıfat-fiillerin zarf-fiile dönüştüğünün kabul görmemesidir. Bunları göz önünde bulundurarak incelememizde ele alınan orijinal metindeki mastar ve sıfat-fiil yapıları Azerbaycan gramer çalışmalarındaki fiilimsiler konusuna dayanarak işlenmiştir.

Bunun yanı sıra, Azerbaycan Türkçesindeki birçok tek fiilden oluşan yapıların Özbek Türkçesine başta tasvir birleşik fiiller olmak üzere, çoklu fiillerle çevrildiğini gözlemlemekteyiz:

çixacaq – çiqıb ketädigän

yıgılmış – täxläb täşlängän

dinləməkdən – tingläyverib

alovlanan – lāvulläb yänäyätgän

Bu çalışmada Oğuz grubunun önemli temsilcisi Azerbaycan Türkçesi ile Karluk grubunun önemli temsilcisi Özbek Türkçesi mastar ve sıfat-fiil ekleri yönünden karşılaştırılmıştır. Elde edilen bulgular doğrultusunda diyebiliriz ki, Türkçenin iki farklı grubuna giren bu lehçelerin çalışmamızda ele alınan gramer yapılarında birtakım farklılıklar bulunsa da anlam ve kullanım açısından benzerliklerin daha yoğun olduğu görülmüştür.

Daha önce Türkoloji alanında Türkiye Türkçesi dışındaki lehçeler üzerine yapılan çalışmalarda çoklukla Türkiye Türkçesi merkez alınmıştır. Çalışma bu yönüyle alanın ender örneklerdendir.

KAYNAKÇA

- ABDULLAYEVA, G. (2013). *Müasir Azərbaycan Dili, II hissə (Morfologiya, sintaksis)*. Bakü: Elm və Təhsil nəşriyyatı.
- AKOBİROV S. F., MAMATOV N. M., MA'RUF OV Z. M., İBROHİMOV S. İ, HOJİYE V A. P., XO'JAXONOV A. T., ALİQULOV T. A., MİRTOJİYE V M. M., RUSTAMOV A. R., MİXAYLOV G. N. (1981). *Ўзбек Тилининг Изоҳли Лугату*. Moskova: "Rus Tili" nashriyoti.
- ATİLLA, S. (2009). Yusuf Vezir Çemenzeminli'nin Hayatı Üzerine Bir Araştırma. *TURANSAM: YIL:1 SAYI:1 KIŞ, TURAN STRATEJİK ARAŞTIRMALARI MERKEZİ DERGİSİ*, 79-80.
- BURAN A., ALKAYA E. (2011). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri - 1*. Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Açıköğretim yayını.
- ÇÄMÄNZÄMİNLI Y. V., ŞAHİSMÄİL F. (ÇEV.). (tarixsiz). Qızlar Bulâğı. *Жаҳон адабиёти журнали*, 65-127.
- CƏFƏROV N., QULİYE V R., NAĞISOYLU M., ZEYNALLI M., HÜSEYNOV S. (2014). "Azərbaycan Dili" (Abituriyentlər üçün dərs vəsaiti). Bakü: Güvən Nəşriyyat.
- ÇƏMƏNZƏMİNLI, Y. V. (2005). *ƏSƏRLƏRİ, 2. Cild*. Bakı: "Avrasiya Press" Bakı-2005.
- COŞKUN, M. V. (2017). *Özbek Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- HÜMMETLİ Ş. A. (2007). Alim-Yazar Yusuf Vezir Çemenzeminli Eserlerinde Asya (Y. V. ÇEMENZEMİNLI – 120). *Edebiyat Bilimi Sorunları ve Çözümleri* (s. 855). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları.
- KAZIMOV, Q. (2010). *Müasir Azərbaycan Dili (Morfologiya)*. Bakü: Elm və Təhsil nəşriyyatı.
- KEMALOĞLU, M. (2013). Yusif Mirbaba Oğlu Vezirov-Çemenzeminli. *Akademik Bakış Dergisi, Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi* http://turkoloji.cu.edu.tr/pdf/muhammet_kemaloglu_yusuf_mirbaba_oglu_veziro_v.pdf (Erişim tarihi: 23.06.2020), 1-13.
- ORUCOV Ə., ABDULLAYEV B., RƏHİMZADƏ N., AXUNDOV A. (2006). *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lügəti, 1. Cilt*. Bakü: "Şərq-Qərb".
- Öz, A. (2001). Özbek Türkçesi Edebi Dilinde Sıfat-fiiller. *Türkoloji Dergisi*, cilt: XIV, sayı: 1, 213-229. Bu <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/12/849/10744.pdf> Erişim tarihi: 21.02.2020) mənbədən tapılıb
- PO'LATOV A., MO'MİNOVA T., PO'LATOVA İ. (2003). *Dunyoviy O'zbek Tili, 1. cilt*. Taşkent.

- RAHMATULLAYEV, Ş. (2006). *Hozırgı Adabiy O'zbek Tili*. Taşkent: "Universitet" nashriyoti.
- SADIGOV, R. (tarixsiz). *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İlk İstanbul Sefiri Yusuf Vezir Çemenzeminli'nin Fransa'daki Muhaceret Yılları makalesi*.
- ŞİRƏLİYEV M., İSLAMOV M., RAMAZANOV K., TAĞIYEV B., AĞAYEV Ə., MƏMMƏDOV N., HƏSƏNOV Q., ƏLİYEV Ə., ƏHMƏDOV T., BEHBUDOV S., XASIYEV İ. (2007). *Azərbaycan Dilinin Dialektoloji Lüğəti*. Bakü: "Şərq-Qərb".
- TOLKUN, S. (2009). "Özbekçede Fiilimsiler". İstanbul: Dijital Sanat yayınları.
- TOLKUN, S. (2018). -(X)Ş MASTAR EKİ MİDİR? *IJHE Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi, Cilt:4 Sayı:9, 297-328*.
- TÜRKMEN, E. (2017). Türkmen Türkçesinde –XP Zarf-Fiil Ekinin Kullanım Özellikleri ve İşlevleri . *Kesit Akademi Dergisi, 607-620*.
- VƏLİYEVƏ M., ŞİRİNOVA L., MİSİROVA G. (2017). *Yusif Vəzir Çəmənəminli Bibliografiya*. Bakü: Zərdabi-Nəşr.
- YILDIRIM, İ. M. (2009). Azerbaycan Modern Hikâye ve Romanına Halk Edebiyatı Tesirleri ve Yusuf Vezir Çemenzeminli. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 17, 112-118*.
- YILDIRIM, N. (2008). İran Kültüründe Ateş. *DOĞU ARAŞTIRMALARI 2, 6-20*.
- ZÜLFÜQARLI, S. (2009). *Azərbaycan Dili*. Bakü: İqtisad Universiteti nəşriyyatı.
- Теншиев Э.Р., Ярцева В.Н. (председатель), Солнцев В.М., Толстой Н.И. (1997). *Языки Мира. Тюркские языки*. Бишкек: Издательский Дом "Кыргызстан".
- (tarixsiz). 06 25, 2020 tarixində bu <https://news.milli.az/culture/137517.html> mənbədən tapılıb
- (tarixsiz). 06 20, 2020 tarixində bu <https://www.turktoyu.com/azerbaycan-cumhuriyeti-nin-osmanli-devleti-nde-ilk-buyukelcisi> mənbədən tapılıb
- (tarixsiz). 06 09, 2020 tarixində bu <http://portal.azertag.az/az/encyclopedia/post/2021> mənbədən tapılıb
- (tarixsiz). 06 09, 2020 tarixində bu <https://news.milli.az/culture/137517.html> mənbədən tapılıb
- (tarixsiz). 07 03, 2020 tarixində bu <https://www.idefix.com/Kitap/Ali-ve-Nino/Edebiyat/Roman/Turkiye-Roman/urunno=0001693398001> mənbədən tapılıb
- (tarixsiz). 07 05, 2020 tarixində bu [https://az.wikipedia.org/wiki/%C6%8Fli_v%C9%99_Nino_\(film,_2015\)](https://az.wikipedia.org/wiki/%C6%8Fli_v%C9%99_Nino_(film,_2015)) mənbədən tapılıb

EKLER

EK 1. YUSİF VƏZİR ÇƏMƏNZƏMİNLI'NIN *QIZLAR BULAĞI* ROMANININ ÖZGÜN METNİ

YUSİF VƏZİR ÇƏ MƏNZƏMİNLI

ƏSƏRLƏRİ

ÜÇ CİLDDƏ

II CİLD

“AVRASİYA PRESS”

BAKI-2005

*Bu kitab "Y.V.Çəmənzəminli. Əsərləri. Üç cildə. II cild"
(Bakı, Elm, 1976) nəşri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır*

Tərtib edən:

Məryəm Axundova

Redaktor:

Tofiq Hüseynoğlu

894.3613 - dc 21

AZE

Çəmənzəminli Yusif Vəzir. Əsərləri. Üç cildə. II cild. Bakı, "AVRASIYA PRESS", 2005, 664 səh.

Əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında kiçik hekayə janrının görkəmli yaradıcılarından biri kimi tanınmış Yusif Vəzir Çəmənzəminli eyni zamanda iri həcmli əsərlər müəllifidir.

Oxuculara təqdim olunan bu cilddəki "Studentlər", "Qızlar bulağı", "İki od arasında" əsərləri ilə Yusif Vəzir ədəbiyyatımız tarixində bir romançı kimi də xüsusi yer tutur.

Kiyev təhsil illərinin müşahidələrindən doğan "Studentlər" romanı Çəmənzəminlinin ictimai fikir meydanında söylədiyi öz sözü, öz mülahizələri idi.

Yazıcının "Qızlar bulağı" əsəri ədəbiyyatımızda ilk tarixi-fəlsəfi romandır.

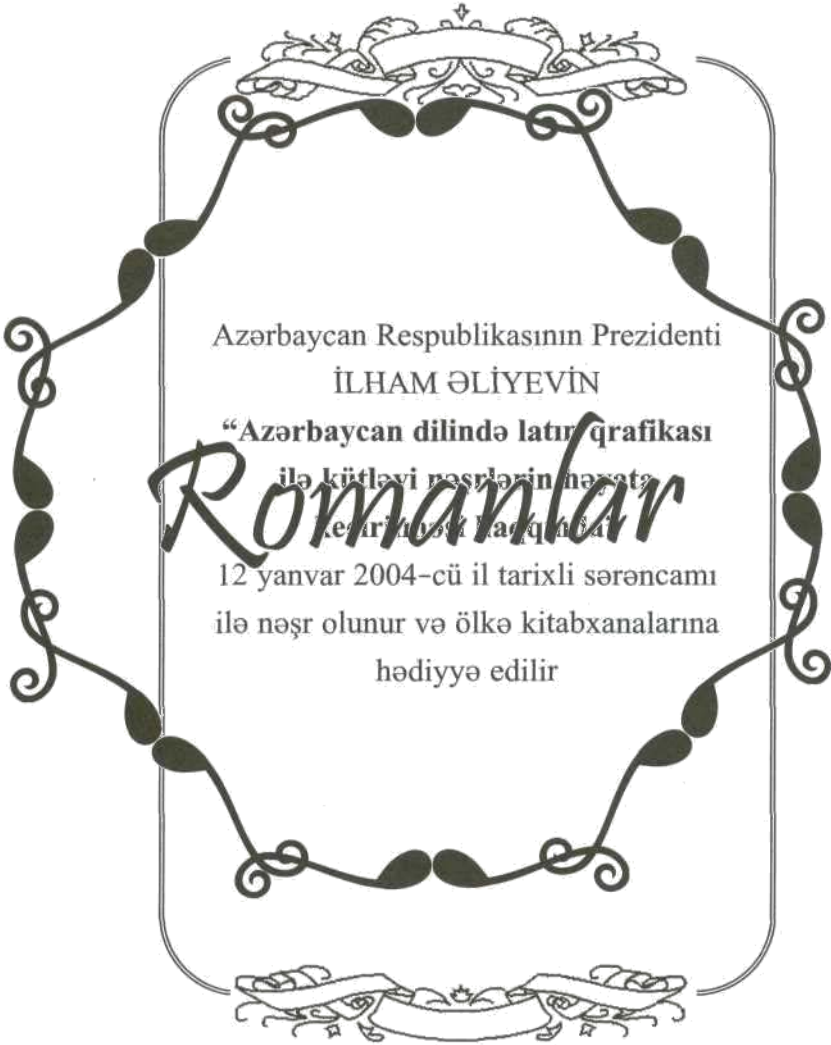
Doğma xalqının taleyi və tarixi Yusif Vəziri ömrü boyu düşündürmüş, o bu xalqın mənşəyini, uzaq zamanların qaranlığında itən köklərini arayıb axtarmış və romanda özünəməxsus baxımdan əks etdirmişdir.

Vətənin taleyi haqqında mühüm tarixi keçidlərdə xalqımızın qarşısına çıxan "olum, ya ölüm" məsələləri haqqında dərin düşüncələr Y.V.Çəmənzəminlinin XVIII əsrin böyük sənətkarı və dövlət xadimi Molla Pənah Vaqifin adıyla bağlı olan "İki od arasında" romanında yüksək bədii sənətkarlıqla, həqiqətə güzəştəz sədaqətlə əksini tapmış və roman ədəbiyyatımızın qızıl fonduna daxil olmuşdur.

Romanların mətni müəllifin əlyazmaları ilə tutuşdurulmuş, əvvəlki nəşrlərdə siyasi-ideo loji mülahizələrlə aparılmış ixtisarlar bərpa edilmişdir.

ISBN 9952-421-08-5

© "AVRASIYA PRESS", 2005

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İLHAM ƏLİYEVİN

“Azərbaycan dilində latın qrafikası
ilə kütləvi nəşrlərin nəşrə
keçirilməsi haqqında”
Romanlar

12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı
ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına
hədiyyə edilir

QIZLAR BULAĞI

*Şura Yazıçılarının Ümumittifaq
qurultayına*

Əhməd “Maarif işçisi” klubunda ibtidai cəmiyyətə dair məruzə edəcək idi... Bir çox kitablar oxuyub, notlar tutmuş, lakin topladığı materialı kifayət qədər görməmişdi. Mütəxəssislər aşağıdakı əsərlərin də gözdən keçirilməsini ona tövsiyə etmişdilər:

F. G n q e l ğ s. Proisxojdenie semġi, çastnoy sobstvennosti i qosudarstva.

K. K a u t s k i y. Evrei i rasa.

Prof. F. B i r k n e r. Rasi i narodnosti çeloveçestva.

L. K r j i v i ü k i y. Antropoloqiə.

Gd. B. T e y l o r. Antropoloqiə.

Akad. B. A. T u r a e v. Klassiçeskiy Vostok.

Prof. I. I. M e h a n i n o v. Xaldovedenie.

A v e s t a.

R i g v ‘ e d a

M a s p e r o G a s t o n. Nistoire ancienne des reurles de Orient.

R o b i n L. La rensee grecque.

A. L a r d e. La formation du reurle grec.

C. N u a r t. La Perse antique et la civilisation Iranienne.

D e l a p o r t e. La Mesorotamie (les civilisations babylonienne et assyrienne).

P l a t o n. Phedre le bauquet.

H e r o d o t e. Nistoire.

S t r a b o n. Geograrhie.

X e n o p h o n. Oeuvres completes.

O p p e r t. Les Medes.

Bunlardan başqa, ibtidai mədəniyyət tarixinə dair yazılan əsərlər, xalq ədəbiyyatı, adət tarixləri, bir çox şərq və qərb səyyahlarından istifadə etməli idi.

Əhməd ümumi kitabxana, Lenin kitabxanası, Sibir və Darülfünun kitabxanasını dolaşaraq mütlaliyə davam etmədə idi.

Bir gün mütlaliə salonuna gətirdiyi kitablardan biri onun diqqətini cəlb etdi: “Yel ulusuna” mənsub Çopo adlı biri tərəfindən yazılmış və XIX əsrin ortasında Avropa dillərinə tərcümə olunmuş bir əsər idi.

Əhməd kitabı açıb, böyük maraqla oxumağa başladı.

BİRİNCİ HİSSƏ

1

“Bu gün də son dərsdir”, – deyə hər kəsdə bir sevinc vardı. Qəbilənin hər tərəfindən gələn gənclər axın-axın bağa toplandı. Kəbusey bizdən əvvəl oraya gəlmişdi. Bizim gecikməyimizə işarə olaraq adi istehzası ilə:

– Ərənlər, nərədəsiniz? – deyə sordu.

Müəllimin gülər simasına qarşı cəsarət edib cavab vermədi. Kəbusey bir ağac kötüyünün üstündə oturub, otun üzərinə yığılan kərpicləri göstərərək:

– Dərsinizi bu kərpiclərlə ikmal etməlisiniz, – dedi. – Xoruz qəbiləsinin bütün tarixi burada yazılmışdır. Bunu bilməlisiniz. Bu gördüyünüz güllü-çiçəkli qəbilə əvəzində burada boş bir çöl varmış. Burada qəbilə düzəldən, buranı abad edən midiyalı Cəməsb olmuşdur. Qəbilənin tarixi onun tərcümeyi-halından ibarətdir. Yazıları kərpiclərə özü həkk etmişdir. İndi Ceyniz oxur da, məzmununu bilərsiniz. Ancaq bunu əlavə etməliyəm ki, Cəməsb zərdüşti imiş. Lakin Zərdüştün bəzi qanunlarına etiraz etdiyi üçün vətəninə tərk etmək məcburiyyətində qalmışdı.

Bu sözlərdən sonra Kəbusey yoldaşım Ceynizi çağırdı və kərpicləri oxumasını rica etdi. Ceyniz ən yaxşı tələbələrindən hesab olunurdu; mixi xətti də gözəlcə oxuyurdu. Zərdüştin müəllimin yazdıqlarını da həmişə kərpicə bu həkk edərdi.

Ceyniz sıra ilə düzölmüş kərpiclərdən birincisini götürüb oxudu:

– “Ahura Mazda! * Sənə ən sadıq olan kimdir?

– Mənə ən sadıqlar yaxşı fikirli, yaxşı sözlü və yaxşı hərəkətliyədir!

– Gözə görünən dünyanı yaradan, pak ol! Ahura Mazda, ən savab işlər nədir?

Ahura Mazda cavab verdi:

– Ən savab işlər susuz yerə su çıxarmaq, ağac əkmək körpü salmaq, zərərli həşəratı öldürməkdir.

Zərdüştilərdə işıq allahı.

– Gözə görünən dünyanı yaradan, pak ol! Ahura Mazda, yer nə demiş? Ahura Mazda cavab verdi:

– Yer demiş: məni əkən şad olar, əkməyən isə qəmgin olar. Buğda yerə səpələndə divlər açıqlanar, buğda dit verəndə divlər hirsələnər; buğda sünbül sallayanda divlər çatlar!

– Gözə görünən dünyanı yaradan, pak ol! Ahura Mazda, divlərə xidmət edən kimlərdir?

Ahura Mazda cavab verdi:

– Divlərə xidmət edən köçəbələrdir, – özləri əkməz, başqalarının da əkinini tapdalar.

– Gözə görünən dünyanı yaradan, pak ol! Ahura Mazda, torpağı, suyu, havanı, atəşi, bütün jenhaları* təqdis edərəm; çünki onlar sənindir!

Gözə görünən dünyanı yaradan, pak ol! Ahura Mazda! Ən fərəhli yer haradır? Ahura Mazda cavab verdi:

– Ən fərəhli yer İnsanın ev tikəcəyi yerdir! Ən fərəhli yer çox taxıl əkilən, çəmənliyi olan, bol meyvə ağacları bulunan yerdir! Ən fərəhli yer qadın, çoluq-çucuq, heyvan sürüsü və ilxısı olan yerdir!

– Gözə görünən dünyanı yaradan, pak ol! Ahura Mazda, ən əziz heyvan hansıdır?

Ahura Mazda cavab verdi:

– Ən əziz heyvan pəridardır[†], çünki o, sabahın açılmasını xəbər verir. Ən əziz heyvan itdir, çünki sizi köçəbə turanlılardan saxlayır!

– Gözə görünən dünyanı yaradan, pak ol! Ahura Mazda, dünyaya dərd verən nədir?

Ahura Mazda cavab verdi:

– Dünyaya dərd verənlər Əhrimənin[‡] yaratdıqları divlər, andırlar, nəslər, çorlardır. Dünyanı kədərləndirən soyuq, xəstəlik, qaranlıq, köçəbəlikdir...

– Cismani aləmi yaradan, pak ol! Ahura Mazda, Müqəddəs Zərdüşti, işığı, suyu, atəşi, torpağı, havanı, barlı ağacı, jenhanı, yol ayırıcını, taxıl tarlasını, qüvvəti təqdis edərəm; çünki onlar sənindir. Gözə görünən dünyanı yaradan, pak ol!..”

Qadın deməkdir, din, pərəstiş doğruluq və pakizəlik mənalarmında qollanır.

[†] Pəridar-xoruz.

[‡] Əhrimən-qaranlıq Allahıdır.

Burada Kəbusey Ceynizi dayandırdı:

– Övladlarım, – dedi. – Cəməsb bu fikirləri Zərdüştin “Avesta” adlı kitabından almışdır. Onun zərdüşti olduğunu söyləmişdim. Lakin “Avesta”nın bəzi fikirlərinə şərih olmadığı üçün onlardan bəhs etmir.

Zərdüştilər yaradılışda ikilik olduğuna inanırlar. Cəməsb də buna tərəfdardır. Ancaq Cəməsb ağıl irmədiyi yerlərə girişmişdir. Dünyanı cismani bir xilqət deyə qəbul edir və xoşbəxt yaşamaq yolları arayır. “Muğ”^{*}, ya atırvanların[†] “Avesta”ya əlavə etdikləri bir çox təfsirdəndən iyənir, onlara heç də əhəmiyyət vermir. Vətəninəndən çıxmasının başlıca səbəbi də budur. Cəməsbın atırvanlara qarşı yazdığı etirazlardan vaz keçməliyik, – bunlar çox uzundur və həyatınızla əlaqədar deyil. Yazıların maraqlısı Cəməsbın tərcümeyi-halına dair yerlərdir.

Burasını oxuyalım.

Kəbusey kərpicləri bir-bir gözdən keçirərək, bir hissəsini kənara qoydu, yerdə qalanını yoxlayıb, Ceynizə dedi:

– Buradan başla!

2

Ceyniz oxumağa başladı:

– Atam Muğandan gəlmiş bir atırvan idi. Çocuq ikən Muğan atəşgədəsində xidmətçiliyə başlamış və eyni zamanda bu atəşgədə yanında dərs oxumuş.

“Avesta” qiraətində məharət göstərdiyi üçün təhsilinin ikmalını baş möbid[‡] öz öhdəsinə götürmüşdü. Sonra dini ayınlar yapmasına icazə verilmişdi. Beş il bu vəzifədə davam etdikdən sonra, Suraqxana atəşgədəsinə baş möbid təyin olunur; Bilaxirə Cəzədəki[§] Atırquşəsb məbədinin rəhbərliyinə təyin olunaraq yeddi il orada orada qalır. Bacısı ilə evlənir, bir oğlu və bir qızı da dünyaya gəlir. Cəzənin iqliminə alışmayıb, qızdırmağa başlayır. Həmədanın^{**} baş möbidi bu xəbəri eşidər-eşitməz bunu Həmədana dəvət edir.

Atam buraya gəldikdən bir il sonra mən dünyaya gəlmişəm.

Muğ-cəmi Muğandır. Muğan səhrası bunların adı ilə bağlıdır.

Od keşikçisi; azərbaycan.

Baş möbid-baş ruhani

§ Gəncənin qədim adı.

** Midiyanın paytaxtı

Ruhani vəzifəsi irsi olduğu üçün, mən də əvvəl atamın getdiyi yolu təqib etdim. Çocuq ikən atəş gədəyə girib, xidmətçiliyə başladım: atəşgahların külünü təmizlər, odun daşıyar və məbədi süpürürdüm.

Boş vaxtlarımı atamdan qiraət öyrənərdim. İlk əvvəl “Zend”^{*} oxumağa başladım. Qiraətimi atam ço x bəyənerdi. Palçıqdan yoğrulmuş yaş lövhələr üzərində yazı da həkk edərdim.

Y eddi yaşı m tamam oldu. Sadiqlik ayini keçməli idim. Sabah tezdən mənə uzun ağ paltar ge yindirib, atəşgədəyə apardılar. Məndən başqa atəşgədəyə bir neçə ağ geyimli çocuq da gətirmişdilər. Hamı mızı bir yerə topladılar. Ön tərəfdə Şiz adlı bir atırvan olaraq məbədə girdik. Şiz uzunboğaz, arıq və tühaf bir adam idi. Addımlarını atarkən ətəklərindən yel qopardı.

Atəşgah qalanıb yanırıdı. Möbid üzünün yarısını paitidana[†] ilə örtüb, durmuşdu. durmuşdu. Bir tərəfində arvic dedikləri daşın üzərində ət, meyvə, plov, süd, atəş üçün təxis olunmuş cürbəcür ətriyyat və odun, homa[‡] budağı, draona[§] var idi. O biri tərəfdə mahuru^{**} üzərinə barəsm^{††} qoyulmuşdu. Yan tərəfdə cürbəcür qablar düzülüşdü.

Atəş gaha yanaşdıq. Önümüzə gələn atırvan bizi yarımdayrə şəklində odun ətrafına düzdü. Hər kəs susaraq möbidə tamaşa edirdi.

Möbid uca səslə: “Çox gözəl, çox yaxşı, əzəmətli, həşəmətli, parlaq xaliq olan Ahura Mazdanın şərəfinə”, – deyə dua başladı. Dua uzun çəkdi. Dinləməkdən yorulduq. Möbid danışdıqca ağzının üzərindəki paitidana tərپ ənir, gülməyimizə səbəb olurdu. Rəhbərimiz Şiz göz ağardaraq bizi ciddi olmağa dəvət edirdi. Dua bitdi. Möbid mahurunun üstündən barəsmi götürdü və üzünə müqəddəs su çiləyib, ön tərəfinə qoydu. Yenə dua oxumağa başladı. Duan ı qurtarıb arvicin üzərindəki əti, süd, meyvələri, atəş üçün təxis olunan ətirliəri və ağacları dualadı.

Homanı və şirəsini də bu şeylərə qoşdu. Bunu da qurtardıqdan sonra paitidananı qaldırıb, ətin bir parçasını ağzına qoydu. Bütün atırvanları da dəvət

---

“Avesta”nın şərhı.

İbadət zamanı üzün yarısını qapayan örtük...

Bitki

Məbəddə işlənən çörək

Aypara şəklində dayaq

††

Bağlı çubuq dəstəsi.

etdi, yeməyə başladılar. Şiz bir quzu budu götürüb, dişinə çəkdi. Yemək zamanı kimsə çocuqları yada salmadı. Ağzımızın suyu ax ırdı. Çocuqlardan biri Şizin ətəyində ən dartıb, ət istədi. Şiz iz acıqlanaraq, gəmirib qurtardığı sümüyün birini mənə, o birisini də ətəyindən dartaq çocuğa uzatdı. Aldı ıq. Mən ətrafa göz gəzdərək, sümüyü atəş gahın altına atdım. Şiz bunu görüb, son dərəcə dilgiri oldu. Ətdə ən sonra meyvəyə dərəşdilər. Atırvanlar sürətlə yeyib, təkrar əllə rini arvicə tərəf uzadırdılar. Şizin yanındakı çocuq yenə onun ətəyindən dartdı. Şiz o nu itələyərək əlinə bir alma cecəsi verdi. Əlavə olaraq üzümə pis-pis baxmağa başladı. Mən də qaşlarımı çatdım. Rəhbərimizə o qədər darğın idim ki, ayinin qurtarmasını səbirsizliklə gözləyirdim.

Təəssüf ki, arvicin üzərindəkini yeyib qurtarmamış ayinə davam etmədilər. Nəhayət, yemək bitdi. Möbid paitidananı ağzımın üzərinə salıb yenə duaya başladı. Homa ayini olmalı idi. Möbidin sağ tərəfindəki atırvan homanı doqquz deşikli süzğəcdən keçirib, şirəsini bir kasaya tökdü və atəşgahın önündə əyləmiş möbidə verdi. Möbid ayağa qalxaraq, kasanı yuxarı qaldırdı və homanın şərəfinə dualar oxumağa başladı.

Ayin bitər-bitməz rəhbərimiz Şiz hərəmizin belinə ko sti adlanan bir qayıq bağladı: belimiz zərdüştiliyə bağlanmış. Möbid uzun-uzadı nəsihətlər etdi və bizi ruhani rəhbərimiz olan Şizə tapşırırdı. On beş yaşına qədər bu adam bizə rəhbərlik edərək sadıq zərdüştilər yetişdirəcəkmış.

Halbuki o, əllərini ac qurd kimi quzu buduna uzadandan bəri ürəyim ondan soyumuşdu.

3

Ay tutulan ili qışın son ayında anam öldü. Meyitini götürüb daxmaya* apardılar. Daxmanın dörd tərəfi uca hasar idi. Çocuqları içəri buraxmazdılar. Atırvanların arasından sivişib, içəri girdim və üst-üstə yığılmış sümüklərin (skeletlərin) arasında gizləndim. Divarların üzəri qartal və şahin kimi yırtıcı quşlarla dolu idi. Anamın meyitini gətirdilər və çılpaq olaraq bir daş səkinin üzərinə qoyub çəkildilər. Ətrafdan yüzlərcə quşlar tökülüb, meyiti didməyə başladılar. Tüklərini tüləmiş qocaman bir şahin anamın gözlərini diddikdə özümü

---

* Qəbiristan deməkdir. Qədim zamanlar meyidi yerə qoyurdular, quşlar ətini diddikdən sonra sümükləri üst-üstə yığırdılar. Basdırmaq adət deyildi..

saxlaya bilməyib qışqırdım. Daxmanın qapısı açıldı, bəkçi başını içəri salıb, qorxu ilə ətrafı süzdü və məni görünə gözlərinə inanmadı.

Əvvəl çəkildi və sonra bir atırvanla içəri girib, məni apardılar.

Anamın halını xatırlayaraq ayıldım. Bir də başı mın üzərində Ş izi gördüm.

Abdal və qorxunc gözləri məni hiddətlə seyr edirdi. Üzünə baxdığımı görər-görməz əlini atıb, qulağımdan yapışdı:

– Daxmaya çocuqların girməsi yasaq olduğunu bilmirsənmi? – deyə sordu.

Cavab belə vermədim.

Başıma bir-iki qapaz saldı; mən də ona bir dürtmə vurub, əlindən qurtarıb qaçdım.

birisi gün atəşgədəyə getməyib, hey daxmanın ətrafına dolaşaraq ağladım.

Axşam atam məni yanına çağırıb, yavaş səsle dedi:

– Oğul, ölüm Əhrimənin məhsuludur. Biz ölümə qarşı zəiflik göstərsək, divləri sevirirək. Mətanətli ol. Divləri acıqlandırmaq üçün nəşəli görün. Ananın ruhu üç gün himayəsiz qalacaq, üç gündən sonra mühakimə edilərək günəşin himayəsinə veriləcək. Bu üç gündə divlər himayəsizlikdən istifadə edərək, yazığın ruhunu oğurlamağa çalışacaqlar. Divləri dəf etmək üçün qüsl yerində atəş yakmalısan.

Onda divlər gəlməzlər, çünki işıqdan qorxurlar. Bunu etmək ağlamaqdan daha faydalıdır.

Bacım Jinduqtla birlikdə qüsl yerinə gedib, atəş yakdıq və sabaha qədər orada oturaraq, atəşi sönməyə qoymadıq.

Jinduqt kefsiz idi: anamızın ölümündən başqa bunun ayrı bir dərdi olduğu da görünürdü. Gözlərini alovlanan ocağa dikib, acı düşüncələrə dalmışdı. Hərdən bir burnunun tənələri qanadlanıb, gözlərindən yaş süzülürdü.

İkimiz bir ocağın qırağında daşın üstündə oturmuşduq. Yan tərəfdən bacıma tamaşa edərək öz dərdimi belə yaddan çıxarmışdım.

Sanki yuxudan ayıldım. Jinduqtun kədərləri məndə maraqlı oyatmağa başladı. Birdən yavaş səsle:

– Jinduqt, – dedim, – ümumi dərdimizdən başqa, səndə ayrı bir dərd də olduğunu duyuram. Zərdüşt eşqinə, söylə görüm, nə olmuş?

Jinduqt başını qaldırıb, heyrətlə üzümə baxdı və yenə aşağı saldı.

Bu dəfə daha da şiddətlə ağladı. Qalxıb gözlərinin yaşını qurutmağa çalışdım. Axırda başını çiyinimə söykəyib susdu. Bir az keçmiş təkrar soruşdum:

– Jinduqt, – dedim, – səndən kiçik də olsam, yenə

qardaşınam. Dərdini mən də bilməyib, kim biləcək?!

Jinduqt ah çəkərək köksünü ötürdü və tutqun səslə:

– Dərdim böyükdür, bəlkə də əlacsızdır! – dedi.

– Əlacsız dərd olarmı?

– Görürsən, olur.

Sözlərini qurtarıb, Jinduqt üzümə baxdı. Baxışından dərđini anladım:

– Atamız evlənəcəkmı? – deyə cəld soruşdum. Jinduqt cavab olaraq ağladı.

Məni də düşüncəyə daldırdı. Zərdüşt qanununca kişinin bacısı və qızı ilə evlənməsi savab hesab olunurdu. Qanuna görə Jinduqt atamın arvadı olmalı idi...

Çox düşündüm. Əvvəl Zərdüşt ehkamları qalın bir səd kəsilərək fikrimi əhatə etdi; çıxacaq yol bula bilmədim. Hiddətləndim, qısqandım və on dörd yaşında bir çocuq olaraq, acizliyimi duyub, odlandım.

Bir-birimizə sığınaraq sabaha qədər atəşin qarşısında oturduq. Xoruz banı bizi sükutdan ayıldı, qalxıb evə getdik.

4

“Böyük qardaşım E yzədəsb əyalət atəşg ədələrinin birində möbid idi. Bir gün gəlib Həmədana çıxdı. Evlənmək məqsədi ilə gəldiyini sonra anladım. Bu da Jinduqtu nəzərdə tutmuş imiş. Jinduqt məsələni bilirdi. Qardaşım ona təklif etmiş və rədd cavab belə almışdı. Bunların hamısını Jinduqt mənə anlatdı və qəti olaraq dedi:

– Nə atama, nə qardaşıma ərə getməyəcəyəm – nə olur-olsun!

Mən cavab və məsləhətdən aciz qaldım. Qanunun qüdsiyyətinə inanır və çıxacaq yol bula bilmirdim. Jinduqt isə başqa cür düşünürdü – onun qanunla əlaqəsi az idi; ayinə b elə gəlməzdi; qüdsiyyət və qeyri-qüdsiyyətin nə olduğunu anlamazdı. Bunu atam bilirdi və onu qanuna vaqif etmək üçün son vaxtlarda çox çalışırdı. – “Zend”in və “Avesta”nın ayrı-ayrı yerlərini oxuyur, şərh edirdi. Və qanuna tabe olmayanların zəlalətə düşdüklərini dəhşətli hekayələrlə isbat etmək istəyirdi. Bir gün Vendidatı^{*} açdı, oxudu: “...Müqəddəs qanuna görə sadıqlərin ruhunun təsviyəsi üçün onlara yasdıqla təchiz olunmuş parlaq bir iqamətgahı kim verəcək?

– “Müqəddəs qanuna görə bunu sadıq kişilərə vücudu qüsurdan xali, gənc və bakirə bir nişanlı qız verəcək.

---

^{*}“Avesta”nın bir fəslidir.

– Dünyanı yaradan, bu gənc qız kim olmalıdır?

Ahura Mazda cavab verdi:

– Bu qız kişinin qızı və ya bacısı olmalıdır; ləkəsiz adı, on beşdən yuxarı yaşı olmalı və qulaqlarına qədər cehizə batmalıdır. Bu qız qanuna sadıq kişiyyə əvəz verilir.

Müqəddəs qanuna görə, bu qız ruhunun yaxşılığı üçün sadıqlərə on dörd baş kiçik heyvan verir; on dörd gənc köpək böyüdür;

Axar su üzərində 14 körpü salır;

Bədənlərinə yara düşüb, pisləşmiş on yeddi it təmizləyir.

On yeddi sadıqə ət, çörək, şərbət və şərab paylayır...

Atam “Avesta”nı oxuduqca gözləri parlayır və arabir Jinduqta baxırdı. Eyzədəsb atamın ehtiraslı həyəcanından pərt olaraq, qısqançlığından yerində aram tapa bilmirdi.

Nəhayət, səbir kasası doldu və hiddətinə malik ola bilməyib dedi:

– Ata, qanunu bilirik, təkrar etməyə lüzum yoxdur. Lakin qanun yol versə də sən evlənməkdən vaz keçməlisən.

Qardaşımın sözləri bir ox olaraq atamın ürəyinə sancıldı. Haman bağırdı:

– Nə? Axırda müqəddəs qanunu təhqir etməyəmi qalxıydın? Sən belə möbid imişsən? Müqəddəs atəşgədəni beləmi idarə edirsən?..

Eyib olsun!..

Qardaşım atamıza qarşı hörməti unudaraq:

– Sənə eyib olsun! – dedi. – Qocalıqdan yerindən tərپənə bilmirsən, hələ evlənmək niyyətinə də düşürsən.

“Qocalıq” sözü atamı daha da odlandırdı, özündən çıxaraq:

– Sus, turani, murdar iskit, – deyər qardaşımı təhqir etdi.

Hirsdən ikisinin də gözləri pərdələnib, bir-birinə hücum etməyə başladılar. Eyzədəsb atamı vurub yıxdı, sonra da təpikləməyə başladı.

Jinduqtla kənardə durub, bu həngaməyə tamaşa edirdik. Nədənsə atamıza qarşı ürəyimizdə müştərək bir nifrət bəsləyirdik, o döyüldükcə nifrətimiz yavaşlıyırdı.

Axırda Eyzədəsb qələbə çalaraq atamı tərک edib, Jinduqtun əlindən yapışdı:

– Müqəddəs qanuna görə sən mənimsən! – dedi.

İndiyə qədər Eyzədəsbın şücaətindən həzz duyan Jinduqt əlini qardaşımın əlində gördükdə diksindi, ikrah edərək ağıladı. Mən də gözlərimin yaşlarını susdura bilməyib, Jinduqtu qucaqladım. Bir də qardaşımın yumruqları üzərimə töküldü. Eyzədəsb mənim də məra-

mım olduğundan şübh ələnərək məni şiddətlə döydü. Mən də məsələni izah etmədən bunu vurmağa başladım...”

5

Kəbusey Ceynizi yenə dayandırdı:

– Yəqin yoruldun, – dedi, – dincəl!

Yoldaşlar ımızda o qədər maraq var idi ki, kimsə yerindən qımıldanmadı.

Görünür, əcdadın tarixini bilmək böyük bir ehtiyac təşkil edirdi. Övzai

Kəbusey duyaraq gülümsədi və mənə müraciət edib:

– Çopə, məbədinə sən oxu, – dedi.

İrəliləyib, sıra ilə düzülmüş iki kərpic qaldıraraq oxudum:

“O ge cədəki vəqədən sonra həyatımız alt-üst oldu. Bir neçə gün evə gəlməyib, məbəddə yatdım. Gündüzlər isə daxmanın ətrafına dolaşaraq, Jinduqtla bərabər ağlayırdıq. Bir dəfə də tülək şahinə rast gəldim, – hasarın üzərində oturub, dimdiyini daşa sürtürdü.

– Jinduqt, Jinduqt! – deyə quşu bacıma göstərdim, – bax, anamın gözlərini didən bu quşdur, – dedim.

İkimiz də daş götürüb quşa atdıq.

Bunu görəndə daxma bəkçisi ağac qapıb bizi qovdu.

Şəhərə dönərkən xaldeyalı bir qocaya rast gəldik. Qocanın uzun zərli paltarına yamaqlar salınmışdı; başı açıq və ağarmış saçları qıvrım idi. Saqqalının isə qıvrımları açılaraq, tükləri bir-birinə qarışmışdı: görünür, çoxdan dəllək yanına getməmişdi. Gözlərinə sürmə çəkmişdi.

Kəmərinin yan tərəfindən bir quru qabaq asılmışdı. İçində su var idi. Falçı olduğunu bilərək ona yanaşdıq.

– Salam, qoca! – dedik.

– Sizə də salam! – dedi və əlini ağzına uzadıb, sonra gözlərinin üstünə qoydu.

– Fəlimizə baxarsanmı? – deyə sorduq.

– Baxaram, – dedi, – bir dirhəm versəniz, baxaram. Qoca əyri əsasını yerə salıb, üzünü qırıqdıraraq çökdü, bir az vəaysılandı:

– Belim ağrıyır, – dedi. – Babil nefti sürtürəm, o da fayda vermir, suziyanlı bir həkim yağ vermişdi, bu da qurtardı; heç olmasa o bir az ağrımı azaltmışdı...

Halını bildirdikdən sonra qoca cibindən bir-iki alabəzək muncuq çıxarıb, yerə atdı və onlara baxaraq cəld dedi:

– Utarid altında doğuldunuz, yenə o ulduzun himayəsindəsiniz.

Taleyiniz hələ təyin olunmamışdırsa da, parlaq görünür. Qan qarışacağı var. Fələkət var. – Yol görünür. Məskən dəyişiləcək. Xeyirli bir quş rəhbər olacaq. Ənasiri-ərbəə ilə xitam bulacaq. Günəş doğacaq.

Qoca sözlərini qurtarıb, əsrarəngiz gözləri ilə bizi süzdü. Veriləcək sual çox idisə də, heç birimiz cəsarət edib bir söz belə sormadıq.

Qocanı tərək edib getdik.

Atəşgədənin yanından keçərkən Şizi gördük. Hiddətlə yanaşdı:

– Məbədə nə üçün gəlmirsən? – deyə sordu.

– Bir daha gəlməyəcəyəm! – dedim.

Sözlərimə inanmayan kimi bir zaman üzümə baxdı. Sonra qulağımdan tutub, məni darta-darta apardı.

Jinduqt ağlayaraq məbədin qapısında qaldı, onu içəri buraxmadılar.

Şiz məni h əyətə çəkib, yeddi inək axurunun yanındakı zindana saldı və qapını çəkib bağladı.

Buras ı tozlu bir yer idi. Pəncərə si də yox idi. Ətrafa baxdım, qaranlıqda gözlərim heç bir şey seçmədi. Bir az sonra gözlərim qaranlığa alışmağa başladı. Küncdə köhnə bir xoruz qəfəsi vardı. Üzərində oturub qaldım. Vaqə olanları düşünmək istədim, bacara bilmədim. Tühaf bir vəziyyətdə idim. Dünya mənim üçün əzabdan başqa bir şey deyildi.

Jinduqtlə anam müstəsna edilə rsə, ürəyimdə bütün yaradılışa qarşı dərin bir nifrətim vardı. Zərdüşť və Ahura Mazda da gözümdən düşməyə başlamışdı...

Gecəni orada qorxu içində keçirdim. Divlərin qorxusundan çox ağladım. Nəhayət, yuxu qorxuya qələbə çaldı...

Susuz v ə ələfsiz bir səhraya toxum düşüb, ağac o ldu, çiçəklədi, yarpaqladı, geniş kölgə saldı. Çəşmələr qaynayaq sərin su ətrafa dolmağa başladı. Axar su kənarında süfrələr salıb, bütün gözləri yaşlı uocuqlar ı oraya topladılar. Mən də orada idim. Jinduqtu aradım. Yox idi, kəd ərləndim. Birdən göydəki ağ bulud partladı, içindən yaldızlı paltarlı Jinduqt çıxdı və göyərçin kimi qanadlanıb uçarkən məni gördü.

Sevincindən ağladı, göz yaşları yağış kimi təkülüb, səhranı islatdı.

Səhra göyərək çiçək açdı. Hamımız yerimizdən qalxaraq bir səsle:

– Cismani dünyanı yaradan, pak ol! – deyə bağırdıq...

Səsimə ayıldım, qapının cırığından içəri işıq düşmüşdü. Qalxıb, gözlərimə inanmayaraq qapıya yanaşdım. Həyətdə bir gedış-gəliş vardı. Bir də Şiz göründü, atırvandan birisinə açar verib, bir şeylər söylədi. Atırvan qapıya doğru gəlib açdı və bir söz demədən məni dışarı buraxdı”.

“Evə gedim, – deyə düşündüm. Ev gecələdiyim zindandan daha ağır görünürdü.

Lakin Jinduqtu görmək arzusu məni evə sövq etdi.

Getdim. Jinduqtu qapının ağzında oturub, sağ əlini qəmli üzünə söykəmişdi.

Məni görcək sevindisə də sevinci üzündəki kədər izlərinə qələbə çala bilmədi.

Yanında oturdum.

– Yenə nə olmuş? – deyə sordum. Bir az düşündükdən sonra:

– Dünən axşam baş möbid atamı və Eyzədəsbi yanına çağırmışdı. Onları barışdırmışdır.

– Sonra?

– Sonra məni Eyzədəsbə vəd etmiş.

– Sonra?

– Sonra nə olacaq – bu axşam qardaşıma arvad olmalıyam.

Bu işdə adətdən kənar bir şey yox idisə də, mənə olduqca ağır gəldi.

Jinduqtun verdiyi xəbər məni nizə kimi deş ib o tayıma keçdi. Düşüncəyə daldım. Lakin uzun düşüncələr çıxacaq yol göstərə bilmədi.

Bircə fikrə g ələ bildim – Eyzədəsb Jinduqtla əyalətə gedincəyə qədər daxma hasarının yanına qaçıb, anamın skeletinin qonşuluğunda yatmağı kəsirdim.

Göz yaşları ilə ayrıldıq.

Sabah səs ə ayıldım: daxmaya meyit gətirmiş dilər. Aturvanlar arasında atamı və Eyzədəsbi də gördüm. Məni görcək hönkürtü ilə ağlaşdılar.

Ürəyimə acı bir şeylər damdı. Zindandakı yuxumu xatırladım.

Süst bir halda irəlilədim – cə nazədə Jinduqtu gördüm. Alnının bir tərəfinə qan sağılmışdı. Qapalı gözlərində acı həsrət duyulurdu.

Qonşumuzdan sordum, qısa olaraq hadisəni anlatdı: gecə Eyzədəsbi yataqda qoyaraq çıxmış, gözləmişlər gəlməmiş. Səhər tezdən meyitini Semiramis* qələsinin altından tapmışlar: bürcə çıxıb, oradan özünü atmışdır...

Kənara çəkildim. Tozlu yollarla qoşaraq uzaqlaşdım.

Şəhər darvazasının ağzında bir aslan heykə li var idi. Bu, Həmədanın himayəçisidir. Bunun üzərində o turub, şəhərin saraylarına, atəşgədələrinə, qüllələrinə, bağ-bağçalarına son dəfə olaraq tamaşa etməyə

Həmədan hökmdarlarından bir qadın

başladım. Bu əsnada aslanın arxa tərəfində gözümə bir xoruz dəydi.

Ağ və gözəl bir xoruz idi. Bu xoruzu tanıyıb heyrət etdim, Jinduqtun idi, üç gün əvvəl itmişdi.

Xoruzla yanaşdım, h eç də ürkməyərək qucağıma atıldı. Bağıma basdım, bərabərcə yola düşdük...”

– Bəsdir! – deyə Kəbuseyin səsi gəldi. Kərpicləri tərək edib, kənara çəkildim. Kəbusey dedi:

– Təfsilatına lüzum görmürəm. Əcdadımız Midiyadan Urartu ölkəsinə gedir. Bunu tutub, qul deyə bazarda satırlar. Bir mülkədar alıb, onu evə gətirir. Mülkədarın gözəl bir qızı varmış. Cəməsblə qız bir-birini sevir. Məsələni mülkədar duyur, əvvəl rədd cavabı verir. Sonra qızının ah-zar etdiyini nəzərə alaraq Cəməsbə bir təklif edir: “Yeddi il doğru xidmət etsən, qızımı sənə verərəm”, – deyir. Cəməsb razı olur. Səmimi olaraq xidmətə başlayır. Dördüncü il mülkədar ölür, qızla Cəməsb evlənilir. Bu əsnada Kapadosya Urartu ölkəsinə hücumla başlayır. Buna əlavə olaraq bir də daxildə iğtişaş baş verir. Yaşayış şəraiti fənallaşdığı üçün Cəməsb ailəsini və əqrəbalarını götürərək Aran ölkəsinə keçir.

Və burada bu gördüyümüz qəbiləni bina edir. Cəməsb qurduğu təşkilat axın-axın gələn qaçqınlara örnək olur. Yavaş-yavaş ətrafdakı qəbilələr meydana çıxır. Qəbiləmizin adı da Jinduqtun xoruzunun yadigarıdır.

İştə, son dərsimiz bu!

Bu qədər əmək sərf olunan qəbiləni sevməli və onun adət və qanunlarına hörmət etməlisiniz!

Həyatda xoşbəxt olun, müəlliminiz də sizə baxsın, fəxr etsin!

Yoldaşlarımız o qədər mütəəssir oldular ki, bir çoxları ağladı. Birbir yeriyib, müəllimin əlindən öpdük.

7

İkinci dərs yaşayış qanunları idi. Müəllim Xanburabinin yanına getdik. Qoca bizi göz yaşları ilə qarşıladi. Bizi görcək:

– Ayrılıq, deyilmə? – dedi və təkrar ağladı. – Ayrılıq, iştə, həyatın əsası! Bundan mütəəssir olmamalı! Mənim göz yaşlarıma baxmayın – bu, qocalıq əlamətidir, – deyə gülümsədi.

Xanburabi gözlərini silib, mətanətli bir vəziyyətə düşərək dərsə başladı.

– Övladlarım, – dedi, – yaşayış qanunları çox sadədir – yaşamaq, tox və salamat yaşamaq, yaşayışın cəfasını azaldıb, səfasını çoxaltmaq.

İştə, həyatın məqsədi bu sadəcə əməllərdən ibarətdir. Halbuki bu sadəcə tələbləri İnsan olduqca mürəkkəbləşdirmiş və qumlu səhralarda yol itirmiş kimi şaşıb qalmışdır. İnsan yaşayışı, heyvan yaşayışı, bitki yaşayışı... hər bir-birinin eynidir. Bir yarpağın budaqdan üzülüb düşməsi, bir çiçəyin solması bir heyvanın gəbərməsi, bir İnsanın ölümü eyni mənədir! Həyatdan məhrum olmaq əzəli və əbədidir. Ölənlər dirilməz, dirilənlər eyni cisim deyil, başqasıdır. Həyat baqıdır, ancaq şəkillər dəyişilir. Bir ot solar, yerində başqası bitər adam ölər, digəri doğular...

Həyat daim diri və maddi bir qüvvədir. Maddə və həyat bir-birindən ayrılmaz; maddədən kənar həyat yoxdur.

Yaşamaq özü-özlüyündə bir məqsəddir. Yaşamaq yalnız yaşamaq üçündür. Başqa məqsəd təqib etməz.

Hər bir yaranan yaşamalıdır, lakin yaşamaq fərdi və xudbini deyil, ictimai olmalıdır. Fərd yaşarkən cəmiyyət içərisində yaşar və fərdi deyil, cəmiyyət faydasına çalışaraq yaşar. Çünki cəmiyyət ümumiyyət, fərd isə xüsusiyyət deməkdir. Cəmiyyət fərdlərdən qüvvətlidir... İnsanlar həyatın sadəcə məqsədini mürəkkəbləşdirir, dedim. Düz yolu buraxıb da, dolanbac yollar arayırlar. Bunu yapanlar adi İnsanlar deyil, ağıllılar, zəkahlıdır. Piramidalar, dəbdəbəli saraylar, incə sənətlər yaradan misirlilər min bir qeyri-maddi şeylərə inanırlar. İnsanın yenidən eyni şəkildə dirilməsinə etiqad edirlər. Guya hər bir İnsanın bir də dublu * varmı... İsraililər xəşin bir Yekovu təsəvvür edərək onu yaradılışın ağası zənn edirlər. Həyat müvəqqəti bir imtahandan ibarət imiş.

Bundan sonra məhkəmə olub da həyatda görünən əməllərə əcr veriləcəkmış...

Arilər dünyanı iki qeyri-maddi qüvvələrin mübarizəsi məhsulu kimi anlayırlar...

Babil ağlasığmaz əfsanələrlə özünü aldadır.

Hindli göylərdə altın arabalı qüvvələr görərək səadətini onlardan diləyir...

İnsanlar acizlikdə çırpınaraq mövhum qüvvələrdən xarüqələr gözləyir. Halbuki beş hiss vasitəsilə duyulan və təyin edilən maddədən başqası qeyri-maddi, qeyri-mövduddur. İnsan tam bir məxluqdur; onu yaşamağa sövq edən amillər varlığına bağlıdır. Yemək, içmək, yatmaq... kimi dəruni arzuları olan kimi, dəruni arzuları lazımcı yerinə yetirmək üçün zahirdən qüvvə alan arzuları da var. Yaxşı yemək

üçün yaxşı çalışmalı; yaxşı su içmək üçün yaxşı bulaq aramalı, ya fəna suyu durultmalı; ev üçün şücaət göstərməli... Xülasə, hər bir daxili ehtiyacı dəf etmək üçün zahirədə bir çox ehtiyaclar doğur. Çalışmaq, şücaət, hiylə, yazı, musiqi... dəruni ehtiyacların xidmətçiləridir.

Həqiqət belədir! Həqiqətin öteki tərəfi boşdur, xəyaldır, yəni qeyri-mövcuddur. Həyat mövcudluğu məhsuludur. H əyatın şəraiti mövcudluğu törədir. Yaşayış yolunu da mövcudluğu göstərir... Bu qədər!

Yox, mövcudluğu müvəqqəti imiş, onun da əbədi bir inikası varmış... Bu kimi batil fikirlər gəlmələrin uydurmasıdır. Sami və Ellin dimağının xəstəliyindən doğan əfsanədir. Biz bu abadan qəbiləmizi vücuda gətirərkən, məsud yaşayışı mızın təməl daşını atarkən “əbədi inikas” yardımımıza gəlmədi. Ondan “istifadə” etməyə heç də lüzum görmədik...

Xanburabi bu məaldə söylədiyi nitqinin sonunda cəmiyyətə sadıq qalmamızı tövsiyə edib, bir-bir alnımızdan öpdü, biz də onun əlindən öpərək ayrıldıq.

8

biri gün sabah erkən carçının zil səsi bizi yuxudan ayıltdı:

Caramana car!..
Gənclərə xəbər!
Həkimlər həkimi,
Xəstəlik düşməni,
Xaldeyalı Əmilmərduq.
Sizi çağırır:
Durun, durun,
Gənc oğlanlar!
Uyquya vida!
Sabaha salam!
Xaldeyalı Əmilmərduq
Sizi çağırır.
Caramana car!..

Yatağımdan qalxdım. Sevincimin hüdudu yox idi. Yavaş-yavaş yaxında olacaq şeyləri d erk etməyə baş ladım. “Xoruz” qəbiləsi adətincə gənclər həkim tərəfindən müayinə olunub, evlənə biləcəyinə

icazə verilir. Sonra “Qoç” qəbiləsinə nişanlı aramağa gedilir. Nə böyük məqsəd! Baharın rayihələri arasında gəncliyin də baharı başlayır.

Hər addımda məni izləyən anam da mənimlə bərabər sevinirdi. Otaqdan çıxarkən bir də məni qucaqladı. Üzümdən öpərək: “Oğul, xoşbəxt ol!” – dedi. Anamın başını oxşayıb, bağçaya qaçdım. Hər evdən şən bir gənc səsi eşidilirdi. Səsləşdik. Bir-birimizə qoşularaq, Mazda meydanına toplandıq. Bir də ağacların arxasından Əmilmərduqun şişman heykəli göründü. Bizə təzim etdi, cavab verib, ətrafına toplandıq. Zarafatlar, lətifələr başlandı. Əmilmərduq çox lətifəcil adam idi. Hər bir fikrini anlatdıqca bir misal söylərdi.

Gənclərin hamısı toplandıqdan sonra bizi sıra ilə düzüb tamaşa etdi. Hamımız sağlam vücudlu, qüvvətli, əzələli idik. Yalnız yoldaşlardan birisi qışda xəstəlik keçirdiyi üçün zəif idi. Əmilmərduq onu bizdən ayıraraq, kənarda saxladı. Sonra bizi yortdurub, nəbzimizə baxdı.

Hamımızın səhhətindən məmnun qaldı. Zəif arkadaşımız məyus bir halda durub, bizə tamaşa edirdi. Əmilmərduq ona yanaşdı: nəbzinə və dilinə baxdı:

– Bu bahar “Qoç” qəbiləsinə gedə bilməzsən. Səhhətin yerinə gələr də, gələndə bahar gedərsən – dedi.

Zəif razı olmayaraq:

– Qaçım, ürəyimə baxın, – deyərək həkimdən ricada bulundu. Əmilmərduq bir az duruxub:

– Haydı qaç! – dedi.

Zəif qaçıb təkrar həkimin yanına döndü. Rəngi üzündən götürülmüşdü; ürəyi şiddətlə çırpınırdı. Əmilmərduq:

– Oh! “Qoç” belə ürəyə qız verməz! – deyərək qəhqəhə ilə güldü.

Zəif yenə razı qalmadı:

– Bir də qaçım, yenidən baxın, – deyərək israr etdi. Əmilmərduq bir misal söylədi:

– Persopolis * şəhərində məşhur bir dərzi var idi. Bu, paltar biçəndə maldan oğurlardı. Birisi bunu eşitdi. Mal alıb, dərzinin yanına getdi.

Dərzi malı piştaxtanın üstünə qoyub açdı, qaçqını götürdü və... birdən bir şərqçi oxudu. Şərqçi müştərinin çox xoşuna gəldi – heyrətdən başını itirdi. Bu əsnada dərzi malın bir parçasını kəsib, piştaxtanın altına saldı.

Perserolis - Qədim Pars paytaxtı; İstəxr.

Müştəri dedi:

– Ay dərzi, bir şərqi də
oxu. Dərzi cavab verdi:

– Bir şərqi də oxusam, paltarlığın çatmaz. Hamımız güldük, zəif bizdən də çox güldü. Bir də qaçsa ürək qüvvəsi çatmayacağınyı duyaraq ısrarından vaz keçdi.

9

Həkimin müayinəsindən sonra Cəməsbin q əbrini ziyarət etmək adət idi. Musiqiçilər gəldi, hərə bir dəstə çiçək hazırladı. Yeməli şeylər, bir neçə bardaq şərab və bir torba da dən götürüb getdik. Jinduqtu yad etmək üçün Cəməsbin qəbrinin yanında bir çox ağ xoruzlar saxlanırdı.

Ziyarətə gələnlər bunlara dən gətirərdilər.

Qəbir güllü bir bağçada idi. Sandıq şəklində bir daşdan ibarət olub, dörd tərəfinə Cəməsbin həyatı və qəbrini təsvir edən qabartma lövhələr qayrılmışdı. Daşın üstündə bir xo ruz rəsmi həkk olunmuşdu. Qəbrin ön tərəfində daimi atəş saxlanılırdı. Müəyyən gözətçilər gecəgündüz atəşə nəzarət edirdilər.

Gələ-gəlməz gördüyümüz ilk iş xoruzları bəsləmək oldu. Sonra çiçəkləri qəbrin ətrafına düzüb, əl-ələ verdik və halqa təşkil edərək, oxuya-oxuya qəbrin ətrafına fırlanmağa başladığımızı:

Biz Cəməsbi yad etdik,
Xoruzları şad etdik.
Totem bizi anladı,
Qanad çaldı banladı.
Günəş kimi nur saçdı,
Cəməsbdən söz açdı.
Xatırladı Jinduqtu,
Quqqulu-qu-quqqulu-qu!
Semiramis qalası –
Gənc qızların bəlası,
Əsrar ocağıdır bu,
Quqqulu-qu-quqqulu-qu!
Biz Cəməsbi yad etdik
Xoruzları şad etdik,
Xoruzlar qanad açdı,

Aləmlərə nur saçdı.
Nurlara salam olsun!
Cəməsbə çox-çox salam!
Jinduqta salam olsun!
Gənclərə çox-çox salam!
Qəbilə abad olsun!
Atəşə çox-çox salam!
Quqqulu-qu-quqqulu-qu!.

Oyun qurtardıqdan sonra Cəməsbin qəbrinə təzim edərək kənara çəkildik.

Böyük qoz ağacının altında oturub yeyib içməyə başladıq.

Piyalələrə şərab töküldü. Yoldaşlardan birisi qalxıb, bir təklif etdi:

– Müəllimlərimizdən bir ricamız var, – dedi. – Şərab; haqqında mülahizələrini dinləmək istərdik.

Əmilmərduq:

– Hay! Hay! Mən də dinləmək istərdim, – deyər qəhqəhə ilə gülməyə başladı. Kəbusey Xanburabının üzünə baxıb, ayağa qalxdı.

– Övladlarım, – dedi, – qəbiləmizdə cürbəcür xalqlara mənsub və dürlü ölkələrdən gəlmə adamlar var. Bunların heç biri buraya gələndə şərabı yabançı olmamış. Görünür, ölkələrində xalqları arasında məqbul içkilərdən biridir. Şərabın harada və kimlər tərəfindən icad olunduğunu kimsə söyləməz. Şərabın adı ən qədim rəvayətlərdə söylənir.

Zənnimcə şərab bəşəriyyət qədər qədimdir. Deməli, şərab İnsan üçün bir ehtiyacdır. Kef və nəşə aramaq İnsanın təbiətindədir. Ancaq... – burada mühüm bir “ancaq” var – kef və nəşə həyatın kiçik bir hissəsini tutmalıdır. Daimi kef İnsanı bıqdırar. Həmədan sarayındakı keflərə kef deyilməz. Bu pozğunluq və əyyaşlıqdan başqa bir şey deyildir. Kef əməyin süsü olmalıdır. Doğruçu nəşə yalnız əməkdən sonra ola bilər. Ancaq belə nəşə mahiyyət və həzz etibarilə həqiqi sayılar.

Bu nöqtəyi-nəzərəcə şərab əziz bir yoldaş, dilbər bir sevgilidir. Yaşasın şərab!

– Quqqulu-qu, – deyər banlaşaraq piyalələri dodaqlarımıza yavıqlaşdırdıq.

– Övladlarım, – dedi, – İnsan yalnız beş hissə malik və məhdud ağıllı bir məxluqdur. Bunun çalışmaq iqtidarının da müəyyən dairəsi var. Yorular – dairənin dışarısına belə çıxıb bilməz.

Ehtiyac ağırlığından xilas olub, dərin düşünmək imkanı bularsa, dünyaya gəldiyinin b elə məqsədini bilə bilməz. Təbiət yaratdığı İnsanın zəfını bilir (zatən onu zəif və idraksız xələq etməsəydi xaliqinə qarşı üsyan ed ərdi). Onu müəyyən məqsədə də sövq etmək üçün həzz duyğuları ilə təchiz etmiş: yemək həzzi, içmək həzzi, qadın və övlad həzzi... İnsan bədəvilikdən yüksəldikdə həztlərinin sayı da artır. Şərab həzzi də İnsanın yüksəliş dövrlərinin birində meydana gəlmiş olacaq.

Odur ki, şərab yüksəlmişlər üçün ehtiyac, yüksəlməmişlər üçün zəhərdir. Yaşasın şərab əhli!

– Quqqulu-qu! – deyə banlaşdıq.

Sıra Əmilmərduqa gəldi. Əvvəl bir az nazlandı. Danışmaq istəmədi.

Sonra:

– Övladlarım, – dedi, – mən həkiməm; sənətim əzəliyyət qədər qaranlıqdır. Bütün bilgi və təcrübələrimə baxmayaraq, xəstənin mürəkkəb vücudu qarşısında daim acizliyimi duyuram. Şərab qarşısında da eyni acizlikdə bulunuram... (Ancaq-şərabımı xəstə, mənmi xəstə?)

...Piyalədə olduqca sakitliyinə heyrət edirsən, mədəyə töküldükdə hərəkət bambaşqa olur: İnsanı güldürür, ağladır, nəşə verir, qəmgin edir, cəsərləndirir, ehtirasını artırır, gözlərini pərdələndirir... Xülasə, şərab mənim üçün bir sirdir. Sizə bir misal söyləyim. Bir xaldeyalı tərki-dünya əyyaş bir ellinə rast gəlib, ona nəsihət etməyə başlayır.

– Şərab içmə, məst olma, xaliq bizi ayıqlıq üçün yaratmışdır, – deyir.

Ellin gülür:

– Aldanma! – deyir, – xaliqin də mənim kimi məstdir. Zatən məst olmasaydı, sənintək axmağı yaratmazdı...

Hər kəs güldü və Əmilmərduqun şərafinə içdi.

10

Qəbiləmizdə iki sonsuz qadın var idi. Hər bahar “Qoç” qəbiləsinə gedən gənclər adət üzrə bu qadınları ziyarət edərdilər.

Biz də adətə riayət etməli idik. Sonsuz qadınlara sovqat aparardılar.

Biz də dürlü-dürlü kətələr, şərablar, darçın, mixək və dəstə-dəstə çiçək götürüb getdik. İlk ziyarət etdiyimiz yaşlı bir qar ı idi. Gəncliyində bir dəfə do ğmuş, lakin çocuğu kretin o lduğu üçün ağzına yasdıq qoyub öldürmüşdü. Anormal çocuq anası olmağı şərafinə sığdırmamışdı.

Qarının bu hərəkəti, zətən, qəbilə adətinə müğayir deyildi. Kor, şikəst, əlil çocuqlar yaşamaq haqq ından məhrumdurlar. Bu adət bizdə qədim zamandan bəri davam edib gəlmiş. Bu adətə qarşı bir neçə etirazlar edilmiş, bundan dolayı qəbilə məclisi məsələni təkrar-təkrar müzakirə edib, adətin olduğu kimi saxlanılmasına səs vermişdi. Ehtimal ki, bu adət irəlində də ləğv olunmaz. Çünki gənclik də ona tərəfdardır.

Çalışmaq qüdrəti olmayan, irəliliyi həyatı əzab içində keçəcək bir çocuğun büsbütün həyatdan məhrum olması əfzəl deyilmi?..

Məsələdən uzaq düşdük.

Sonsuz qarını gələcəyimizi bilərək yeni paltar geymişdi. Xoş bir təbəssümlə bizi qarşıladı.

Salam verdik. Salamı aldı. Əlindən öpdük. Alnımızdan öpdü. Əri işdə idi. Biz gələr-gəlməz bütün şeylərini dışarı çıxarıb, evi silib süpürdük. Hər yeri təmizlədik. Sonra şeyləri silib, səliqə ilə yerlərinə düzdük. Gətirdiyimiz çiçəklərlə evi bəzədik. Masanı üstə süfrə salıb, yeməkləri və içkiləri qoyduq. Qarını başdan əyləşdirib, biz də sağ və sol tərəfində oturduq.

Ceyniz gənclərin vəkilisi sifəti ilə:

– Ana, buyur, – dedi, – oğulların adət üzrə “Qoç” qəbiləsinə gedirlər.

Səndən halallıq almağa gəldilər.

Sonsuz qarını darçından bir az qırıb, ağzına qoydu:

– Oğullarım, – dedi, – sizdən çox razıyam. Əmdiyiniz süd halal olsun!

Gedin, evlənin, xoşbəxt olun! “Xoruz”la “Qoç”un qan qardaşlığı baqi olsun! İyirmi ildən bəri “Qoç”a bir çox övlad göndərdim. Onlara da salam söyləyin. Xoruz dostları olsun!

Yeyib içdik və yeməkdən sonra qarını döşəyin üstündə uzandı, biz də ətrafında oturduq. Oğul kimi əllərini oxşayır, kimi başını sığallayırdı.

Xəstəlikdən barmaqlarının bəndləri ağrayırmış, neft yağı sürtüb ovduq. Ocağın üstə su asmışdıq. hazır olar-olmaz qarının başını yuyub, quruladıq. Dırnaqlarını tutduq.

– Ana, – dedim, – daha görməli nə iş var?

– Oğlum, odunum yarılmamışdır, – dedi.

Hamımız qalxıb, qarının odunlarını yarıb, ocağının yanına yığdıq.

Xülasə, bir oğul anaya nə edərsə edib, o biri qadının yanına getdik.

Bu qadın heç doğmamışdı. Yaşı iyirmi beş olardı. Qara qaşlı, uzun kirpikli, dolğun bir adam idi. Utanaraq qarşımıza çıxdı. “Ana” deyərək sa-

lam verdikdə üzü tühaf bir şəkil aldı. Qaşları oynadı, kirpiklərinin dibləri yaşardı. Gənclərə qibtə etməsi duyuldu. Bunun da işlərini görüb, evini təmizlədik. Ayrırlarkən: “Ana, bizi halal et” – dedikdə özünü saxlaya bilməyib, ağladı.

Adət üzrə sonsuz qadınların ərlərinə də kömək etməli idik. Yarım gün də tarlada çalışdıq.

11

Gənclər q əbiləni tərk ed ərkən özlərindən sonra bir yadigar buraxıb getməli idilər. Bizdən irəliləyən qafilələr arx açmışdı. Kəhriz çıxarmışdılar.

Körpü tikmişdilər; qəbilənin sağ yamacındakı meşə də onların əlinin əməyi idi. Biz də düşünüb, bir bağ salmağı qərara aldığımız. Qəbilədən ən min addımlıq məsafədə daşlıq və kolluq bir yer var idi. Bunları təmizləməyə başladığımız. Bir neçə günlük əmək sayəsində yüz ağ acı bir bağ əmələ gətirdik. Qəbilə şurası nümayəndələri gəlib, bağını himayələrinə aldılar. O günü də “təbiətə pərəstiş” adətini icra etdik.

“Pərəstişə” bütün qəbilə toplanmışdı. Təbisi* içində bir qab su, bir az torpaq və odun parçaları gətirdilər. Hər kəs əs diz çökərək təbisiyə təzim etdi. Sonra şərqə söyləyərək torpağı götürüb, barlı ağac dibinə tökdülər; odunlar düz yerdə qalanıb, üzərinə çirpi yığıldı və od vuruldu.

Suyu ətrafa səpəliyə, əl-ələ vərək, halqalar təşkil olundu. Kişilər, arvadlar və çocuqlar ağız-ağıza verib tonqalın ətrafına fırlanaraq oxudular:

Atəşi, atəş, atəşə!
Gizli alovlu atəşə;
Sirlə şəfalı atəşə,
Salamlar olsun atəşə!
Torpağa, suya, atəşə,
Havaya, suya, atəşə,
Qollu, budaqlı atəşə,
Salamlar olsun atəşə!
Quqqulu-qu, quqquluqu.
Qu, qu, qu!

Oyun qurtardıqdan sonra xalq ətkələrini çalaraq üç dəfə banlayıb, bağ-bağça və tarlaya yayıldı. Hər ə yeddi dəfə yeddi zərərli cücü və

həşərat öldürməli idi. Bir kəpənəyi qovarkən Ceynizə rast gəldim.

Həmişəki kimi şikayətləndi:

– Canım, – dedi, – bu adətlər bitməyəcəkmiz? Sürü kimi bizi buradan oraya dartırlar. Artıq bıqdım.

Mən cavab vermədim. Susduğumun mənasını anlayaraq mülahizələrinə davam etdi. – Sənə nə var: hər şeydən həzz duyursan. Mənim içimi şübhə yeyir. Dərdimi kimsəyə açə bilmirəm. Vulkan olub məni titrədir. Gördüyümüz işlərin lüzumunu inkar etmirəm – ümumə fayda gətiririk. Ancaq... bunları başqa cür etmək olmazdı?... Dillən! Heç olmazsa, Ellin kahini kimi qarışıq da olsa bir söz söylə!

Mən güldüm.

– Nə söyləyim? – dedim. – Adət ağırdır, bilirəm. Ancaq bunsuz da olmur. Bildiyimiz xalqların yaşayışını Kəbusey bizə anladı. Onlarda adətən daha ağır şeylər var. Bizim adətlərimiz maddi aləmdən ayrılmağı halda, onlarınki tamamilə ayrılır. Onlar əsil həqiqəti maddiyyətdən xaric təsəvvür edirlər. Bu mövhum aləm beş hissən yoxlamasına meydan vermir. Bu yaxşıdırmi?

– Bu da yaxşı deyil. Görüb duymadığım şeylərə inana bilmirəm.

Ancaq bizim hərəkətimizi də anlaya bilmirəm. Nədənə gənc aqlım qane olmur.

– Səndə, görünür, bir inqilab doğulur.

– Elə, elə, ancaq müəyyən şəkil almamışdır.

– Olsun, baxalım. Lakin təcrübəsizliyin nəticəsi olaraq cəmiyyətə zərər gətirmə.

Ceyniz istehza ilə güldü:

– Tühafsan, Çopo, – dedi. – Sən durğun həyat aşiqisən. Deyirsən, aman, asayış pozular. Qoca müəllimlərin təsiri səndə dərin köklər atmışdır.

Bircə şeyi nəzərdən qaçırırsan. Tariximizi bilirsən, amma qəbilə həyatına keçməmişin əsil səbəblərini dərk edə bilmirsən. Cürət edib bu sözü deyirəm. Bağışla! Qəbilələrə Babil, Midiya, Kapadosya, Urartu, Pars, Xaldeya, Pont-Öksin* sahillərindən belə adamlar toplanmışdır.

Səbəbi? – Bəlli: orada yaşamaq üsulu çəkilməz bir hala gəlmişdir. Saray istibdadı, müharibə, daxili iğtişaşlar, dərəbəylik, din naminə qan tökmələr, zorluların əmlak iştahası xalqı zara gətirmişdir.

Qara dənizin qədim adı.

Həyat ağırlaşaraq zəifləri, əzilənləri, zəhmətinin barını yeyə bilməyənləri qaçmağa məcbur etmişdir. İnsanlar qaçarkən hər şeydən, səhhətindən belə, məhrum olur. Buna baxmayaraq, yenə İnsanlar qaçmış və nəticədə bugünkü xoşbəxt həyata nail olmuşlar...

– Çox gözəl! Daha nə istəyirsən? – deyə onun sözlərini kəsdim.

– Dünyada bir qanun var. Həyat köhnə üsulunda durduqca su kimi qoxuyur.

Həyatımız artıq adət qoxusu verməyə başladı. Çarə lazımdır!

– Yaxşı, yaxşı! – deyə güldüm. – “Qoç”a gedək də, sonra. Yeddi Xoruz məbədinə ziyarət etdikdən sonra “Xoruz”a vida edəcəyik.

“Qoç” qəbiləsində qalacağımız üçün oranı düşünməliyik. Qoy “Quzğun” qəbiləsindən buraya evlənməyə gələn gənclər buranın qeydinə qalsınlar. Artıq biz xoruzlu deyilik...

12

Yeddi Xoruz məbədi yeddi daş sütunlu möhtəşəm bir bina idi. Sütunların yuxarısında xoruz başları qayrılmışdı. Məbədə yeddi pilləli iri daş pilləkənlə çıxılırdı. Hər pillədə əlvan geyimli, xoruzu qalpaqlı, uzun saqqallı bir qoca oturmuşdu. Bunlar bizi ney səs ilə qarşıladılar.

Məbədin əzəməti, qocaların qiyafəsi, neylərin yanıqlı səsi əsrarəngiz bir ahəng təşkil edirdi.

Gənclər hörmətə bir nəzakətlə birinci pilləyə yanaşdılar. Birinci qoca neyi bir əlinə alaraq, haman dik qalxdı.

– Dur! – deyə əmr etdi. – Dur! Qoca ərinin hekayəsini dinlə!

Qocanın heybətli səsi gəncləri haman durdurdu. Dərin bir sükut bərpa oldu. Qoca başladı:

– Günəş var ikən, Ay var ikən, yeddi qardaş ulduz səyrişərək göylərin əzəmətinə duydurarkən Midiya səltənəti yerə hakim idi. Onun ordusunun qüvvətindən Babil titrəyir, Elam və Suz amana gəlir, iskit Dərbənddən aşağı ayaq basa bilmirdi. Yeddi qülləli saray Həmədana süs verir, Keynəssarın yaptığı atəşgədə sönməz atəşi ilə aləmə nur saçır.

Qoyun sürüsü, at ilxısı həddən aşmışdı. Ağaclar barlarının ağırlığından başlarını yerə əymişdi. Suvarılmamış səhra, körpü salınmamış çay, əkilməmiş yer qalmamışdı...

Qürur yavaş-yavaş sarayı qapladı. Zərdüşt ehkamları unudulmağa başladı. Hökmdarla təbəələr arasına sədlər çəkildi. Xalqın səsi eşidil-

məz oldu. Astiyaz^{*} kefə daldı. Babil qızları, Ellin oğlanları saraya hakim kəsildi; pars şərabi beyinləri dumanlandırmağa başladı. Midiya əzəməti sarsıldı. Əhrimən qanadlarını aləmə sərdi.

Dəbdəbəmizə çoxdan bəri həsədlə tamaşa edən pars baş qaldırdı.

Kürüşün[†] qılıncı Midiya səltənətinə xitam verdi. Assuriya, Lidiya, Elam və iskitləri titrədən ordu parsılar tərəfindən ricətə sövq edildi...

Atəş lər söndü, bağlar xarabalığa döndü, abadanlıq dağıldı, yer inlədi, göylər ağladı...

Lakin muğ mətənəti qırılmadı, atırvan ordusu pozulmadı və iman qülləsi baqi qalaraq, düşmənlərə qarşı için-için kin bəslədi...

Kəmbiz Xarizəm, Baqtriya, Kirman, Babil, Lidiya və Midiyadan topladığı əzəmətli bir ordu ilə Misir səfərinə çıxmışdı. Gizli kinlər üzə çıxmağa başladı, üsyan dalğası pars səltənətini qapladı, muğlar ayınlarında firona duada bulunmaqdan çəkinmədilər, çarələr arandı.

Smerdis adlı bir muğ Həmədanı əldə edərək səltənətə oturdu. Atəşlər yenidən parladı, zərdüştilərin üzü gülməyə başladı...

Lakin gün əşin altında heç bir şey baqi deyil! Smerdis hökmranlığı da uzun sürmədi. Pars sarayına əsas təşkil edən yeddi əsil ailə nümayəndələri muğlara boyun əyməyərək silaha sarılıb, Smerdisi devirdilər.

Həyata vida deyən Kəmbizin taxtına namizəd aradılar. Pars ad ətincə at qüdsiyyə tə malik idi; hökmdar intixabında da atın iştirakı və meyli təqdis olunardı. Smerdisi taxtdan dü şürüb, muğları qırıb məhv edən yeddi üsyançı günəş doğmadan ata minib, şəhərdən kənara çıxdı.

Günəş ilk şüasını atanda yeddilərdən biri olan Daranın atı kişnədi. Adət üzrə Dara hökmdar seçildi. Ordu toplandı, üsyan yatırıldı, atəş ölkəsi alt-üst oldu. Keynəssar məbədi də yıxıldı. Günəşin altında heç bir şey baqi deyil.

Dara Kəmbiz dövlətini ehya edərək əzəmət və dəbdəbə ilə yaşardı.

İstəxrdə[‡] əmsalı dünyada görünməmiş bir saray yapıdırmaq fikrinə düşmüşdü. Ellin adalar ından Xarizəmə qədər imtidad edən ölkədəki məmurları və ustaları toplatmışdı. Lakin Dara istədiyi sarayı

Keynəssardan başqa kimsənin tikə bilməyəcəyi meydana çıxmışdı.

Midiyanın son hökmdarı.

† Pars səltənətini təsis edən.

‡ Pars paytaxtı.

K eynəssar aranıldı, tapılmadı. Məmləkətə carçılar salındı, şəhərşəhər, kənd-kənd gəzildi. Keynəssarı görənlər və yerini bilənlər olmadı.

Bir gün Dara ova gedir, bir ceyranı qovarkən gəlib bir sovməəyə yə çıxır. Keçi dərisi ilə örtünmüş, uzunsaqqal bir qocanın arxası üstə uzanaraq göyə tamaşa etdiyini görür. Dara bütün məbəyləri ilə buna yanaşır. Q oca bunları görmür kimi kirpiyini belə qırpmır. Bu əsnada sovmədə gizlənmiş ceyran Daranı görəndə sığrayıb qocaya sığır.

Dara qocanın etinasızlığına və heyvanın ona sığınmasına heyrət edərək hiddətlə:

– Qoca, – deyir, – sən kimsən?

Qoca gözünün bir tərəfi ilə Daranı süzərək: – Mən?.. Dünyanın ən əzəmətli adamı!

Dünyada özündən başqa əzəmətli bir şəxs görməyən Dara bu yıxıq sovmədə keçdi dərisinə bürünmüş qocaya baxaraq:

– Sənin əzəmətin nədədir? – deyərək heyrət və istehza ilə soruşur.

– Ondadır ki, səndən qaçan mənə sığır.

Dara gülür və qocada bir gizli qüvvə olduğunu duyub, ona bir neçə sual verir:

– Qoca, – deyir, – dünyada ən böyük arzu nədir?

– Arzusuzluq!

– Ən böyük həqiqət hansıdır?

– İnkər!

– Ən düzgün yol?

– Şübhə!

– Ən böyük həzz?

– Nisyan!

Bu cavablardan padşahın heyrət və marağı bir qat da artır. Birdən soruşur:

– Keynəssarı tanırsanmı?

– Tanıram.

– Nəyədir?

– Məmləkətində, səltənətində.

– Onun məmləkəti haradır, təbəələri kimdir?

– Məmləkəti meşə, təbəəsi ceyranlar.

Dara qocanın Keyn əssar olduğunu duyaraq atdan düşür. Vəzirlər və sərkərdələri də onu təqib edərək Keynəssarı əhatə edirlər. Qocaya əlvən xərəklər və ənamlar təqdim olunur. Lakin Keynəssar yerindən

belə qımıldanmayaraq göyə tamaşa etməkdə davam edir, Dara saray yapdırmaq meylinə olduğunu söyləyib, Keynəssarın İstəxrə gəlməsini təklif edir:

– Sənə özün ağırı qızıl verərəm, bütün arzularını yerinə yetirərəm, – deyir. Qoca başını tərpədir.

– Qızıl nədir – tanımıram; tanımaq belə istəmərəm. Arzu isə əzab qapısıdır, – deyir.

Dara qəzəbini saxlayaraq yeni vədlər verməyə başlayır. Lakin qoca heç birinə boyun əymir. Əvvəlki vəziyyətdə qalaraq yanına sığınan ceyranı oxşamaqda davam edir. Nəhayət, Dara hiddətinə malik olmayıb acıqla sorur:

– Burada uzanmaqda fikrin nədir?

– Fikirsizlik!

Dara qeyzlə ata sıçrayır və:

– Cəllad! Bu divanənin qollarını bağla, atın üstə qoy, – deyir.

Cəllad Keynəssarın qollarını bağlarkən, qoca əyilərək ceyranın qulağına:

– Qaç! İnsandan uzaq olmaq salamatlıqdır, – deyir. Ceyran söz anlar kimi, sıçrayıb, meşədə qaib olur. Keynəssarı İstəxrə gətirirlər. Orada saray tikməsi yenidən ona təklif olunur. Yenə rədd edir. Bu dəfə padşahın əmrinə görə onu bürclərin üstünə qaldırıb, oradan aşağı atırlar.

Günəşin altında heç bir şey baqi deyil! Keynəssar ölmədi – bürcün altında duran bir dəstə atırvan onu havada tutub qaçırdılar.

Əmək və sənətlə yaratdığı məbədin xarab olmasını görüb, tərkidünya olan Keynəssar yenidən həyata doğru dönür. Bir dəstə muğla bərabər şimala tərəf çəkilərək “Xoruz” qəbiləsində sakin olur...

Günəşin altında heç bir şey baqi deyil!

Yalnız mətanət və mübarizə baqidir. İştə, bu möhtəşəm məbəd Keynəssarın mətanət və mübarizəsinin məhsuludur. Özü də yapdığı bu məbədin altında dəfn olunmuşdur...

Günəşin altında heç bir şey baqi deyil!

Yalnız mətanət və mübarizə baqidir!..”

Ərən hekayəsini bitirib oturdu. Yeddi ərən yenidən ney çalmağa başladı.

İkinci pilləyə ayaq basmaq istədik. Orada oturan ərən neyi ağzından çıxarıb dik qalxdı:

– Dur! Dur! Qoca ərənin hekayəsini dinlə! – deyə əmr etdi.

Hamımız birinci pillədə sıra ilə durduq.

Ərən başladı:

– Anu^{*} göyü yaratmışdı;

Anlil[†] yeri yaratmışdı;

Ea[‡] suları yaratmışdı;

Sənnaşərib Babilə padşah idi.

Nərqaləddin adlı bir kişi Ninni adlı bir q ıza elçi göndərib, onunla evlənmək istəyirdi. Ninni razı o lur, ancaq qırx gün vaxt istəyirdi. Nərqaləddin çirkin, ancaq varlı idi. Ninni o nun varlığına sevinir, çirkinliyindən kədərənirdi. Ninni evdə oturub, üç gün, üç gecə düşündü; axırda çıxacaq yol tapdı.

Babil qanununa görə, qız ər ə getməzdən əvvəl bir əcnəbi ilə eşqbazlıq etmək haqqına malik idi. Ninni bundan istifadə etmək istədi.

Bir gün axşam çağı geyinib, İstər[§] məbədinin yanına getdi. Eşq ilahəsi yolunda eşqbazlıq meylinə olan qız və oğlanlar buraya toplanırdılar.

Ninni əlində bir pul tutaraq məbədin önündə gəzinməyə başladı.

Orada bir çox əcnəbi oturmuşdu. Bunların arasında ucaboylu, irigözlü, buğdayısıfət bir gənc vardı. Ninni onu görcək dayanıb qaldı – ayaqları irəli getmək istəmədi. Əlindəki pulu onun qucağına atıb, geri döndü: pul atmaq – “məni təqib et” demək idi.

Gənc yerindən sıçrayıb, Ninninin ardınca getdi. Gəncin mənzilinə gəldilər. Ninni soyunub gəncin yanına girdi. Gənc Ninninin bütün gözəlliklərinə malik oldu...

Suz şəhərindən ticarət üçün Babilə gələn bu gənc qırx gün orada qalıb, hər gün Ninni ilə bərabər eşq atəşi ilə oynamağa davam etdi.

Qırx birinci gün Ninni Nərqaləddinin evinə gəlin köçdü.

Bir il keçdi. Ninninin bir oğlu dünyaya gəldi... Bunlar yaşamaqda olsun sizə kimdən deyim – Sənnaşəribdən.

Göy allahı

[†] Yer allahı.

[‡] Su allahı.

[§] Eşq ilahəsi; Sürəyya ulduzuna müqabildir

Babil padşahı Sənnaşərib bir axşam bir rəya gördü. Sin^{*} onun yuxusuna girib dedi: “Ey mənim vəkilim, sabah axşam təğyir-libas edib,

Nərqaləddinin evinə qonaq gedərsən; gecə də orada yatarsan”. Sənnaşərib yuxudan ayılıb, sabaha qədər yata bilmədi. Gündüzü səbirsizliklə keçirib, axşam paltarını dəyişdi və Nərqaləddinə qonaq getdi.

Ev sahibləri qonağa olan hörməti əsirgəmədilər – yemək və erdilər, sonra da yataq düzəldib, onu yatırdılar. Nərqaləddinlə arvadı da uşağı yatağına qoyub uzandılar.

Sənnaşərib uyumayıb dünənki yuxusunun çin[†] olmasını gözləyirdi.

Gecənin bir yarısı Ninni yataqdan qalxdı, geyinib getdi.

Sənnaşərib də onun arxasınca çıxdı. Ninni gedib Fərat kənarında balaca bir evin qapısını döydü. Qapıya ucaboylu, irigözlü bir gənc çıxdı.

Gənc: “İndiyə qədər haradasan?” – deyə Ninniyə açıqlandı, sonra Ninnini içəri buraxıb, qapını örtüdü. Sənnaşərib yeriyib, qapının arasından içəri tamaşa etməyə başladı. İçəridən deyişmə səsi gəlirdi; gənc deyirdi:

– Gec gəlməkdə, görünür, məni sevmirsən.

Ninni and içərək inandırmağa çalışırdı:

– Evə qonaq gəlmişdi, onun üçün ləngidim.

– Yox, inanmaram!

– Nə edim ki, inanasan?

– Eşqinin doğru olmasını isbat et.

– Nə ilə deyirsən, edim.

– Get oğlunun başını kəs, gətir, inanım.

Ninni haman evi tərk etdi. Sənnaşərib də onu təqib etdi.

Ninni evinə gəlib, oğlunun yorğanını yavaşca qaldırdı, bir bıçaqla başını kəsib, dəsmala qo yub çıxdı. Gəlib yenə Fərat kənarındakı evin qapısını döyüb, içəri girdi. Sənnaşərib cəld irəliləyib, qapının çatlağından içəri tamaşa etməyə başladı.

Ninni oğlunun qanlı başını gəncə göstərüb, bucağa atdı. Sonra öpüşüb kefə başladılar.

Sənnaşərib sabah qırmızı geyib taxta çıxdı. Vəziri yanına çağırıb, gecə gördüklərini nağıl etdi. Sonra dedi:

– Dünyadan şər in kökünü kəsmək üçün bütün qadınlar Fərat çayına atılmalıdır. Söylə, hazır olsunlar!

---

*

Ay allahı.

Doğru

Vəzir düşüncə dedi:

– Padşah sağ olsun, izin ver bir hekayə söyləyim də, sonra əmr verək. Padşah razı oldu. Vəzir başladı:

– Günlərin birində təməz şərbətçisinin dükənində oturmuşdum. Bir gənc süvari gəlib, dükənün qapısında durdu. Görünür, qərrib idi. İcəri boylandı.

Maraqlanıb dıxarı çıxdım. Gənc mənə yönələrək: “Qardaş, – dedi, – kəfən alacağam, bilmirsən harada satırlar?” Ona qoşulub kəfən dükənünə getdim. Gənc kəfən aldı və məndən razılıq edib, yola düşdü. Marağım daha da alovlandı. Bir at tutub, gəncin arxasınca getdim. Şəhərdən çıxdıq. Gənc dönüb, mənə arxada gördükdə, atını dayandırdı. “Ay qardaş, – dedi, – kimsən, nəkarəsən, bilmirəm, mənəm sirtirəm əl aparma!” Mən: “Sən kimsən, nəkarəsən, bilmirəm, ancaq məndə bir maraq oyandırdın. İzin ver də sənə əlimdən gələn köməyi edim”, – dedim.

Gənc çox tərəddüddən sonra razı oldu. Yola düşdük. Bir tərəyə yanaşdıqda atını mənə tapşırıb getdi: “Məni bir az gözlə”, – dedi.

Gözlədim. Bir saat gözlədim, gəlmədi, iki saat gözlədim, gəlmədi.

Axırda atları yedəyimə alıb tərənün başına çıxdım. Bir də nə gördüm – tərənün arxasındakı dərədə vuruşurlar. Mənə atını tapşırən gənc sağa-sola qılınc vurur: bir sıra adamları vurub yıxmışdı. Mən köməyə gedənə qədər gənc ətrafdakıları qılıncdan keçirib döndü. Kənardə bir meyit var idi, götürdük. Gətirib kəfənlədik və qəbrə qoyduq. Bir az qəbirdən aralanmışdıq, bir də gənc dedi: – “Sən burada dur, bu saat qayıdıram”. Getdi, mən də atları başına qoyub irəlilədim və bir günbəzin arxasına qısılib, gözlərimlə gənci təqib etdim. Gənc gəlib qəbrə sərildi, doyunca ağladı. Sonra “Qanını aldım, düşmənlərini öldürdüm.

Artıq ərindən vəfa görən qadına dünyada yaşamaq lazım deyil!” – deyər qəməsini çıxarıb, ürəyinə soxdu. Yıxılarkən başından papağı düşdü, uzun saçları çözüleb, töküldü.

Vəzir hekayəni bitirib susdu. Sənnaşəribin hiddəti yatmışdı. Bütün Babil qadınlarının Fərata atılması fikrindən daşınaraq, yalnız Ninnini suya atdırdı.

Ərən hekayəsini bitirən kimi yenə neylər çalınmağa başladı.

Üçüncü pillə də oturan ərən çox tühaf idi – xoruzi papağı əyilib, bir qulağını basıb sallamışdı. Neyi çalaraq coşur, oturduğu yerdə oyanbuyana sallanırdı. Ceyniz üzümə baxaraq gülümsədi.

Üçüncü pilləyə ayaq basmaq istədik. Ərən dik qalxaraq:

– Dur! Dur! – dedi. – Qoca ərənin hekayəsini dinlə. Bunun hər bir hərəkəti tühaf idisə də onu maraqla dinlədik.

Ərən hekayəsini başladı:

– “Samilər diyarında, qumlu səhrada ayaqyalın, başıaçıq bir kişi çıxaraq xalqı başına toplayıb, min bir nağıllar söyləyirdi. “Ey zəlalətdə qalan yazıqlar, yeri-göyü yaradan, axirət gününün sahibi Olan Yekovu tanımırsınızmı? Sizi odlarda yakar, sizi dünya işığından məhrum edər, evlərinizi alt-üst edib, balalarınızı səhralara salar... Mən onun nəbisiyəm. Sizi haqq yola dəvət etməyə gəldim. Gəlin, ətrafıma toplanın!..

Haqq yolu bulun!..”

Hər kəs nəbini dəhşətlə dinləyir, qorxudan tir-tir əsirdi.

Çox çəkmədən nəbinin şöhrəti bütün səhraya yayıldı – vahə xurmalıqlarında, karvan düşərgələrində hər nəbiddən bəhs edilirdi.

Turi-Sinayə ticarətə gedən bir ellin nəbi haqqında söylənən sözləri eşidib, onu görmək istədi. Nəbinin yerini göstərdilər. Getdi. Nəbi xurma ağacının altında oturub, çəyirtkə yeyirdi.

Ellin salam verdi, nəbi çəyirtkə təklif etdi, ellin yeməyib dedi:

– Ya nəbi, şöhrətini eşidib, söhbətə gəldim.

– Xoş gəldin, otur! – dedi. – Uzaqdanmı səfərin?

– Atinadan gəlirəm.

– Orası nədir? Şəhərmi, kəndmi?

Ellin heyrtlə:

– Nəbi, Atinanı eşitmədinmi?.. Heyrət! Filosoflar və allahlar şəhərini bilmirsənmi?

“Allahlar” sözü nəbinin hiddətinə səbəb oldu: çəyirtkəni atıb:

– Yahu! Allahlar nə demək? Müşriklik zəlalətində boğulmaq yetməzmi?..

Bir o lan, böyük olan əzəli və əbədi xaliqi tanı: onun haqq yoluna gəl! Fani dünyaya uyma! Hər bir şeydən əl götür də, xalığın yolu ilə get... ondan ədalətli, ondan yüksək bir qüvvə yoxdur...

Ellin bir şey anlamadı:

– Nəbi, – dedi, – o xaliq dediyin nədir? Tərif etməzmişən?

– O böyük, əzəmətli, əzəli, əbədi, dünya və axirətin sahibidir. Ellin yenə bir şey anlamadı:

– Başlanğıc, davam və intəha Zevsdən ibarətdir, – dedi. – Başqasına qail ola bilmərəm. Olimp dağından ildırım yağdıran Zevsdən böyük bir qüvvə olarmı?

Nəbi yenə hiddətləndi:

– Zevs kimdir? Yekovdan böyük, ondan əzəmətli xaliq ola bilməz.

təkdir, şəriki yoxdur. Ona şərik qərar verənlər mürtəddirlər. Ellinlə nəbi arasında qovğa başlandı. Bütün karvandakılar buraya toplandı.

Həmədanlı bir tacir sakit səsle:

– Nəbi, – dedi, – yüksək və ədalətli bir qüvvəyə inanmaq, dünya gərdişini, onda olan hadisələri izah etməkdən aciz qalmaq deməkdir.

Yaradılışa hakim ədalətli bir vəhdət, varsa, dünyadakı ədalətsizliyi nə ilə izah edərsən? Gözlülər arasında işığa möhtac korlar var; xoşbəxtlər arasında talesizlər var; bolluqla yaşayanlardan çox yoxsul, ağalardan çox qul, gözəllərdən çox çirkinliyindən utananlar var... Bu ədalətsizliyi kim törədir?.. Yox, nəbi, tutduğun yol düzgün deyil. Dünya hadisələrini vəhdət fikri ilə izah etmək olmaz! Yaradılışda ikilik var; bir qüvvə ədalətə çalışan kimi o biri də ədaləti pozur. Mazdanın işığı ilə

bərabər Əhrimənin də qaranlığı var. Yaşayış bu iki qüvvənin mübarizəsindən ibarətdir. Nəticədə Mazda qələbə çalacaq, dünya işıqlar içində parlayacaq, İnsan əbədi səadətə nail olacaq!.. Həqiqət budur!

Misirli bir qoca söhbətə girişdi:

– Yekov kimdir? Zevs kimdir? Mazda nədir? Misir allahlarından başqası yalandır. Özlülər, elemanlar və günəş allahlarını inkar etmək olarmı? Soqaris, Oziris, Anubis, Neftus, Ra, Nu.. kainata hakim deyillərmi?

Bu həqiqət Ra kimi aşkar və parlaqdır...

Babilli birisi misirlinin sözlərini kəsdi:

– Heç də doğru demirsən. Yalnız bizim Anu göylərə hakimdir.

Bütün ulduzlar onun taxt və tacının ətrafına toplanaraq, aləmə nur saçır.

Anlil ye ri idarə edir. Ea isə suların himayəsi ilə məşğuldur. Bunlardan başqa Sin və onun iki övladı...

Bu əsnada şaqırtı ilə qopan qəhqəhə babillinin sözlərinə xitam verdi. Hər kəs çönər ək, qəhqəhəd ən bayılan Həbəşə tamaşa etməyə başladı. Burnu halqalı bu adam nizəsini yerə ataraq, qəhqəhəyə dalmışdı, arabir əllərini çıxaraq:

– Allahın övladı varmış, – deyər sərzənişli sözlər fırladır və gülməsində davam edirdi.

Buradakıların hamısı, zətən, həbəşi vəhşi zənn edərək ondan başqa bir hərəkət də ummurdular. Həbəş də bunları anlamaz zənn edib, boş söhbətləri dinləməyi lüzumsuz gördü. Oxlarını toplayıb, nizəsini

götürdü və yenicə ovladığı aslan balasını sürüyə-sürüyə izdihamdan uzaqlaşdı.

Vahənin kənarında yolucu bir xurma ağacı var idi. Həbəşin ailəsi bunun altında yaşayırdı. Çocuqları o nu görçək qarşısına çıxdılar və aslan balasından yapışib, xurma ağacının dibinə apardılar. Döşləri sallaq fitəli bir qadın onun silahını alıb, ağacdan asdı. Kənardə palçıqdan yapılmış bir büt var idi. Önündə bir çox heyvan sümükləri tökülmüşdü.

Həbəş bıçaq götürüb aslanı soydu. Qadın ocaq qaladı və aslan ətinə onun üstünə salmadan əvvəl həbəş bir yağlı tikə götürüb, bütün dodaqlarına sürtməyə başladı:

– Ya rəbbim, – deyirdi, – bu gün mənə ov yetirdin. Sənə min şükür! Payımı al, ye, doy. Sabah da yetir, yenə payımı verim!

Həbəş ibadətini bitirdikdən sonra ailəsini başına toplayıb bütünə minnətdar hissələr bəsləyərək nahara başladı”.

Ərən hekayəsini qurtarıb oturdu. Yenə ney çalındı!.

15

– Bu ərənin hekayəsi də özü kimi tühəfdir! – deyərək Ceyniz qulağına pıçıldadı.

Bir də dördüncü ərənin:

– Dur! Dur! – deyərək hayqırması eşidildi. Ərən hekayəsini başladı.

“– Halic^{*} çayının qırağında Naramsin adında bir kişi Nada adlı arvadı ilə yaşayırdılar. Naramsin baliq ovlayıb, meşədən meyvə yığıb, evinə gətirir, qarınlərini doyurur, Allah və ilahələrini dua edirlərdir.

O nların yeganə dərdi övladları olmaması idi. Bir gün Halic kənarına bir qərrib gəlib çıxdı. Naramsin qərribi evə qonaq gətirdi. Oturdular, yeyib-içdilər, sonra qonağın ayaqlərini yuyub yatırdılar.

Adət üzrə ev sahibinin arvadı qo nağa hörmət edərək onunla yatmalı idi. Nada da adətə riayət edib, qərribin yatağına girdi...

Sabah qərrib durub getdi. Ev sahibləri yenə yalnız həyatlarına davam etməyə başladılar.

Ay keçib, il d olandı. Nadanın bir çocuğu oldu. Evdə bir şənlik doğ du. Ər-arvadın sevincinin həddi yox idi. Lakin bu sevinc uzun sürmədi – günün birində çocuq iməkləyib, çaya düşüb boğuldu. Ər-arvad yasa batdı.

Qızıl İrmağın qədim adı.

Çocuq ölən günü Naramsinin damındakı göyərçin yuvasında yumurtadan bir göyərçin balası çıxdı. Naramsin bunu görüb sevinərək arvadına dedi:

– Nada, bax, çocuğumuzun ruhu yəqin bu göyərçin balasına keçmişdir.

Başqa cür də ola bilməz ki... Məsum bir çocuğun ruhu yalnız günahsız bir quşa keçə bilər.

Qadın dindar idi və ruhların diri olaraq bir məxluqdan o birisinə keçməsinə inanırdı. Gedib göyərçin balasını gördükdən sonra dərdini unuttu.

Naramsin yenə əvvəlki kimi ova gedir və arvadı ilə bərabər göyərçin balasını bəsləyirdi. Göyərçin böyüdü və ər-arvada elə öyrəşdi ki, onlar yaşayan otaqda qalırdı.

Bir gün yunanların şərq səfəri başladı. Ordu yürüdü və Halic kənarı düşərgə oldu. Əsgər ətrafda əlinə düşəni yeməyə başladı. Çayda balıq, meşədə heyvan, quş və meyvə qalmadı. Naramsinin qapısını gündə bir adam kəsdirib, yemək istədi. Ailə var-yoxundan çıxdı.

Bir dəfə də ac əsgərlərdən birinin gözü evdəki göyərçinə sataşdı, onu tutub başını kəsmək istədi. Naramsinlə Nada əsgərin ayağına yıxılıb yalvardılar.

– Göyərçin bizim övladımızın ruhunu daşıyır, onu öldürmək bizi sonsuz buraxmaq deməkdir! – dedilərsə də əsgər qərarından dönmədi.

Ər-arvadı ağlar qoyaraq, göyərçini apardı.

Ailə yenidən qəmə batdı.

Göyərçinin ruhunun kimə və nəyə keçməsi onlara bəlli deyildi, çünki ətrafda canlı bir şey qalmamışdı. Nada ümitsiz bir halda bütün günü çayın qırağında oturub, göyərçin deyə ağlayırdı. Nəhayət, dərdlərə dözə bilməyib, xəstələnib öldü.

Naramsin yalnız qaldı. Bir axşam çayın qırağında oturub düşüncələrə dalmışdı. Bir də bir bayquş gəlib, evin üstündə ulamağa başladı.

Naramsin düşüncədən ayrılaraq, bayquşa baxdı və onun qəmgin səsinə

Nadanın nalələrini duydu. Ayağa qalxıb, evə yanaşdı:

– Gəl, gəl, – dedi, – tənha dərdlərimə şərik ol! Bayquş kəsər kimi yerindən tərpənmədi. Naramsin qapını açdı:

– Gəl, gəl! Nadanın ruhunu daşıyan! Nadanın ruhunu daşıyan əziz quş, gəl! – dedi.

Bayquş bir də ulayıb qalxdı və gecənin qaranlığına qarışıb, yox oldu.

Naramsin uyumayıb, sabaha qədər oturdu. Dan yeri qızarıb evinə, çaya, meşəyə vida deyib, yola düşdü.

Üç gün sonra bu bir köçə rast gəldi. Bir neçə mal-qara, qadınlar və çoluq-cocuqdan ibarət bir köçün önündə başı çapılmış bir qoca gedirdi.

Naramsin də köçə qoşulub getdi. Sərt simalı qoca Naramsinə etina etməyib, yoluna davam edir və bir gəlmə də olsa onunla danışmaq istəmirdi.

Nəhayət, Naramsin qocanın nəşəyə getdiyini soruşa bildi.

Qoca acıqlı bir səslə:

– Dağlara, adam ayağı dəyməyən meşələrə köçürəm. Ellin əsgərləri oğlanlarımı öldürdülər, qızlarımın namusuna təcavüz etdilər, heyvanımı kəsib yedilər... Özüm də yaralandım... Bildinmi?.. İnsandan qaçırım!

Bir az sükutdan sonra qoca Naramsinin haraya getdiyi ilə maraqlandı. Bu da dərdini anladaraq:

– Ruhların köçəcəyi yeri, ruhlar yurdunu arayıram, – dedi.

– Ruh nədir? – dedi. – Dəlimi oldun? Görürəm, sən də başıma bir dərd açacaqsan. Ayrı get, bəlanı bizdən uzaqlaşdır!

Naramsin danışmaq istəmədi, lakin qoca onu çomağın altına salıb, köçünü başqa tərəfə çöndərdi.

Naramsin ruhlar yurdu arayaraq yoluna davam etdi... Nəhayət, bu yurda nail oldu...

İştə, hekayədə adı zikr olunan Naramsin mənəm! Ruhlar yurdunu burada buldum. Fərd müvəqqəti, ruh isə əbədidir. Bu gördüyünüz Abadan qəbilə də o ruhların məhsuludur. Fərdlər ölür, əməlləri onların ruhlarını əbədi olaraq yaşadar”.

Qoca Naramsin oturdu. Ney səsi başladı.

16

Beşinci pilləyə çıxmadan oradakı ərən yenə dik qalxıb:

– Dur! – dedi. Bir sırada düzülüb, büt kəsildik.

Ucaboylu, xoşsəslı ərən hekayəsini başladı:

– Firon diyarında Qamanla Mariqeri adlı iki qardaş var idi. Qaman böyük, Mariqeri isə kiçiyi idi. Qamanın İ zza adında bir arvadı və iki çocuğu var idi. Bir gün Qaman işdən dönərkən böyük çocuğu qarşısına yüyürüb, dedi:

– Ata, əmim anamın üzündən öpdü.

Qaman hiddətindən titrədi və yetişən kimi qardaşını tutub boğmağa başladı. Mariqeri yalvardı, ağladı və məsələni izah etməyə çalışdı.

Nəhayət, qardaşı onu buraxıb, kənara çəkildi. Mariqeri dedi:

– Qardaş, bu gün tarladan yorğun dönmüşdüm. İzza su gətirib, mənim ayaqlarımı yudu. Təşəkkür edərək onun alnından öpdüm. Bütün məsələ bundan ibarətdir. Günahım varsa keç!..

Qamanı bu sözlər qane etmədi – Mariqerini evindən qovdu.

Mariqeri baş götürüb şəhərə getdi. Ac idi. Şəhəri dolanıb yeməyə bir şey tapmadı. Məbədlərdən birinin həyatına gedən izdihama qoşulub, içəri girdi. Həyətdə ocaq qalamışdılar. Qurban kəsiləcəyini duydu.

Bir az keçmiş bir öküz gətirdilər. Məbəddən başı, saqqalı və bıığı qırxıq bir ruhani çıxdı. Əynində kətan paltarı, ayaqlarında papirusdan məsti var idi. Ruhani yeriyib öküzü tədqiq etməyə başladı. Dərisində heç bir ləkə duymayıb, qurbanlığa layiq olduğunu bildirərək, buynuzlarına papirus qurdələsi doladı. Öküzü yıxıb kəsdilər.

Mariqeri qarnını doyurub, öküzün də başını götürüb çıxdı. Misirlilər qurban kəsilən heyvanın başını yeməzdilər, çünki etiqadlarıncə, nəziri olanların bütün dərdi, bəlaları heyvanın başına keçərdi, Mariqeri başı aparıb, bir ellin tacirinə verdi və əvəzində bir pişik aldı. Heyvanların himayəsi vacib sayıldığı üçün onları himayə edənlərə nəzir verərdilər. Mariqeri pişiyi götürüb, izdihamlı bir yerdə durdu. Çox çəkmədi, bir kişi ilə bir çocuq ona yanaşdı. Kişi dəllək çağırıb çocuğun başının yarısını qırxdırdı, tükləri tərəziyə qoyub, Mariqeriyə tük ağırlığı qızıl verib getdi. Mariqeri pişiyin sayəsində axşama qədər bir çox qızıl toplayıb, həm özünü, həm də pişiyi doyurdu.

Hər gün Mariqeri pişiklə bərabər bazara çıxar və bir neçə çocuq sahibindən nəzir alardı. Bir gün bazara təntənəli bir araba gəldi. İçindən ipək geyimli bir qadınla bir çocuq, bir qul və bir kəviz endi. Qadın dəllək çağırıb, çocuğun başını bütün qırxdırdı Mariqeriyə iki tük ağırlığı qızıl verdi. Mariqeri heyret etdi, çünki ona hələ iki tük ağırlığı qızıl verən olmamışdı.

bir gün bir araba gəlib, Mariqerini fironun sarayına apardı: fironun çocuğunun nəziri qəbul olduğu üçün saray heyvanlarının himayəsi Mariqeriyə həvalə olundu.

Mariqerini hamama aparıb, ona uzun ipək paltar, papirus ayaqqabı və başına örtmək üçün zolaq, şaxlı ipəkdən ləçək verdilər. Sarayın bağçasında ayrıca otaq təxsis olundu. O gündən etibarən fironun dəvə,

zebr, zürafə, it, pişik, keçi, eşşək, aslan və müqəddəs timsahlarına nəzarət başladı. Fironun əmrinə görə ona baş çodar ləqəbi verildi.

Bir gün “Fironun arvadı heyvan bağçasını ziyarət edəcək” – d eyə Mariq eriyə xəbər verildi. Mariqeri lazımı hazırlıqda bulundu – heyvanların hamısına ipək çullar çəkildi. Başları dəvə quşu lələkləri ilə bəzəndi. Bir də təşrifat müdiri başda olaraq qafilə bağçaya doğru yürüməyə başladı. Bir-birinin arxasına düzülərək on iki yaşlı qadın, ondan sonra fironun xanımı gəlirdi; hər tərəfdən ağ geyimli altı qız onun başına tovuz lələklərindən yapma şəmsiyyələr tutmuşdular. Arxa tərəfdən əlvən rəngli kənişlər, nədimlər və xədimlər düzülmüşdü. Xanım yürüdükcə cıqqasının ziqiymət qaşları min bir rəng çalırdı.

Mariqeri on iki dəfə əylərək xanıma təzim etdi. Sonra qəssaba işarə olundu, xanımın ayaqlarının altında ləkəsiz bir öküz kəsildi.

Xanım bağçanı gəzib, heyvanları bir ər-birər ziyarət etdi, onları oxşayaraq hamısına da əli ilə yem verdi. Mariqeri xanımın təşyi edir və heyvanlara dair maraqlı sözlər söyləyirdi. Mariqerinin buğdayı sifəti, dolğun dodaqları, ağ dişləri, sürməli gözləri xanımın nəzərini özünə cəlb etdi. O, bağçada lüzumundan artıq qalıb, Mariqerinin söhbətinə daldı...

Ziyarət bitdi. Mariqeri xanıma bağça qapısına qədər təşyi edib döndükdə arxa tərəfdəki kənişlərdən birisinin ona bir lotos çiçəyi tulladığını gördü. Düzgün çöhrəli, qara və parlaq dərilili bu zənci qızı o qədər cazibəli idi ki, Mariqeri gözlərini ondan ayırmaq istəmədi.

andan etibarən eşq quşu zənci qızı ilə Mariqerinin ürəklərində yuva tikib yerləşmişdi. Axşamlar ay yaldızlı qanadını Nil çayının üzərinə gərəkən zənci qızı saray tayfasını yuxuya verib gəlir, ikisi də xurma kölgəliklərinə çəkilərək, sevgi şərbətindən içirdilər.

Fironun xanıma da Mariqerini unuda bilmirdi – bu da uyquya vida deyərək gecə sabaha qədər saray pəncərəsinə söykənib ağlayırdı. Fironun casuslarından çəkinərək, ayrılıq atəşində odlanırdı...

Bir gecə yarısı “nə olur-olsun!” – deyən xanım bağçaya enmək cəsarətində bulundu. Ətrafına baxa-baxa Mariqerinin evinə doğru yürüdü.

Bir də... gözlərinə inanmadı: Mariqeri diz çökərək Sfinks heykəlinin üst səkisində oturan bir qızın ayaqlarını qucub, ibadətkar bir vəziyyət almışdı. Qız zənci qızı idi; titrək əlləri ilə Mariqerinin başına lotos yarpaqları tökürdü... Xanım nə yapacağını şaşırdı. Qısqançlıq əzabına tutularaq, geri döndü.

Artıq xanım üçün saray əyləncələri, qayıq seyri, rəsmi qəbullar, taxt-tac nəşəsi... mənalarnı qeyb etmişdi. Yatağından çıxmayaraq saralıb solurdu. İntiqam hissi ona rahatlıq vermirdi. Yaşlı on iki qadını birər-birər çağırıb, gizli-gizli danışır, məsləhətlər soruşurdu...

Bir gün “Mariqeri sarayı murdarlamaq üçün h eyvan bağ çasına donuz buraxmış” – deyə şayiələr yayıldı. Firon dan tutmuş son xədəməyə qədə r hər kəs həyəcan içində idi. Mariqeri saraya çağırıldı, cəllad hazırlandı... Lakin Mariqeri tapılmadı: qaçmışdı.

Xanım məqsədinə vararaq, sakit oldu.

Misir qanununca, donuza əl vurmuş bir adam məb ədə girmək haqqından belə məhrum edilirdi. Mariqeri bu qəder ağır töhmətdən qurtulamayacağını bilərək şəhəri tərk edib, uzaq tər ədə minlərlə qullar tərəfindən yapılan piramidaya sığındı. Günəş çıxandan batana qəder ağır işdən inləyən qullar Mariqerini sevinclə qarşıladılar. Gecələr qumlar üzərinə sərilən çılpaq qullarla bir yerdə yataaraq saray fitnələrindən, zülmündən, dəhşətlərindən söylədi.

Gündüzləri Mariqeri qullarla bərabər işləyirdi. Onun da bunlar kimi ağır daşlar daşımaqdan əlləri v ə umuzları yara olmuşdu; günəşin amansız istisi onu da yandırır qurudurdu...

Piramidanın üzərindən düşüb əzilənlərin, ishaldan ölənlərin sayı yox idi... Cəld işləyə bilməyənləri çubuqla döyüb, qanına bulaşdırırdılar...

Bir gün xə stələnilib işə çıxmayan bir qulu zorla gətirib, çubuq altına saldılar. Zavallı qul on beş çubuqdan sonra öldü. Bunun şahidi olan Mariqeri qulları təhrik edərək, işi tərk etdi. Minlərcə qul tökülüb, firon məmurlarını öldürdü. “Zülmün mənbəyi saraydır, saray!” – deyə səslər eşidildi. Yaralanmış qara vücutlardan ibarət dəhşətli bir axın saraya doğru axmağa başladı. Firon ordusu tüğyan ı duyaraq, qoşub od yağdırdı. Yüzlərlə adam öldürüldükdən sonra qulları dağıtdılar. Bununla

məsələ bitmədi: onlarca təkatlı saray arabası, Firon başda olaraq, vuruşma meydanına gəldi. “Üsyan başçıları əldə edilsin!” – deyə əmr verildi. Qullara işgəncələr verilərək təhrik edənələr soruldu. Nəhayət, Mariqeri ələ keçdi. Fir on onu tanıyıb, saraya gətirdi. O biri gün sarayın böyük salonunda təntənəli bir məclis düzəldi. Firon v ə arvadı taxtda əyləşdi. Mariqeri g ətilib mühakimə olundu. Sonra ölümə məhkum olmasını elan etdilər. Cəlladlardan birisi qabda zəhər gətirdi.

Mariqeri zəhəri mətanətli bir tər əssümlə qarşılıdı:

– Heyvanları himayə edərək, İnsanları heyvan şəklinə salan bir həyatı məmnuniyyətlə tərk edirəm! – deyib, zəhəri başına çəkdi.

Bu anda zənci qızı salonun ortasına sıçradı, qabda qalan zəhəri içib, Mariqeriyə sarıldı. İkisi də birlikdə döşəmənin üzərinə yıxıldı”.

Ərən hekayəsini qurtarıb oturdu. Neylərin yanıqlı səsi hekayədən doğan təsiri bir qat daha dərinləşdirdi.

17

Altıncı pilləyə çıxmaq istədik, yenə ərən durub hekayəyə başladı:

– “Hind diyarında bir kənd varmış. Bu kəndin xalqı buğda əkib, ipək saxlamaqla həyatlarını təmin edərmişlər. Bir il buğda əkilir, yağış olmur, xalq gündə üç dəfə duaya çıxıb, qurbanlar kəsib, allahlardan yardım gözləyirmişlər. Göylər, sanki inad edərək, xalqın duasını eşitməz olur. Brahmaya* müraciət edirlər. Brahma hamını müsəllaya çağırır. Kişi, qadın çoluq-çocuq evləri tərk edərək tarlaya doğru çıxır və duaya başlayırlar.

– Aqni† İndira!‡ Ritu§! – sizi deyə gəldik. Parlaq və müəzzəm

– İndira, ey mütləq padşah, yanımıza gəl, gəl də qurbanımızı qəbul et.

– Ritu, ey fəslin ümidi! Yardımını bizdən əsirgəmə!

– Göylərin yüksəkliyindən baxın, bizi nəzərdən salmayın!

– Pak işıqlı Aqni, müğənnilərin səsi, şairlərin qəsidəsi həp sənə doğru yüksəlir!

Gəl də, soma** piyaləsindən dad!

– İndira, səni çağırırıq! İkiatlı altun arabana min, Marutu†† da yanında oturt, gəl! Ey soma dostu, gəl də bizi şad et!

– Zəngin və qəvi İndira, tarlalarımızı himayə et, yağışını əsirgəmə!..

– Gəlin, gəlin, ey göylərin ağası, bizi xoşbəxt edin. Gəlin, qurbanımızı qəbul edin! Gəlin bal kimi somamızdan dadın!..

Ruhani.

Atəş allahı

Fəza və yağış allahı.

Fəsil allahı.

**

İçgi.

††

Sabah yeli, nəsim

Brahmanın duası da göylərə təsir etmir. Quraqlıq tarlaları xarab etmədə davam edir.

Dəfələrlə müsəllaya çıxılırsa da göydən yerə bir damla belə düşmür. Taxıl yanır, aclıq İnsanları fəlakətə sövq edir. Qış gəlmədən hərə bir tərəfə qaçmağa başlayır. Aclar önünə g ələn kəndləri talayaraq, irəliləyir. Başqa yerlərin acları da bunlara qoşulub, böyük bir axın əmələ gətirir.

Artıq İnsanlar bir-birini yeməyə başlayır. Növbə ilə uşaqları kəsməyə dururlar. Bir dul qadının doqquz yaşında yeganə bir oğlu var imiş. Bir gün sonra kəsilmək növbətinin oğluna gəlməsini duyaraq, çar ələr aramağa başlayır. Nəhayət, gecənin bir yarısı oğlunu bir ağac üzərinə mindirib, Qanq çayına atır:

– Oğlum, Qatama, – deyir, – ana üçün ən böyük dəhşət övladının kəsilməsini görməkdir. Get, səni Maruta tapşırıram. Başına bir iş də gəlsə, qoy məndən uzaqda gəlsin. Səni aclıq içində böyütdüm, südümü səndən əsirgəmədim!.. Parlaq Aqni də himayəsini səndən əsirgəməsin!

Ananı unutma! Atandan yadigar olaraq, bir bazubənd qalmışdı, qoluna bağlamışam. Ananı könlün istədikdə qoxusunu ondan al!..

Çocuğun bağirtısı ananın seyhələrinə qarışıdı. “Ana!” – deyə hayqıran körpəni su götürdü; qoca Qanqın kənarı göz yaşları ilə islandı...

İki gündən sonra çocuğun mindiyi ağac bir lilliyə çıxaraq dayandı.

Suya gələn bir qoca bunu görərk, çocuğu açıb kənara çıxartdı. Burada qırx çılpaq kişi oturmuşdu. Çocuğu aralarına alıb yedirib-içirdilər.

Sonra ona bir-bir sual verməyə başladılar:

– Dünyada ən böyük nədir? – deyə biri sordu.

Çocuq:

– Aqnidir, – dedi.

Qırxlar bir yerdə:

– Fəqir onu inkar edər, – dedilər. Bir ayrısı:

– İnsan üçün ən zəruri nədir? – deyə sordu. Çocuq:

– Yemək, su və hava! – deyə cavab verdi. Qırxlar yenə bir yerdə:

– Fəqir onu inkar edər, – dedilər.

– Dünyada ən böyük rəhbər kimdir?

– Brahma!

– Fəqir onu inkar edər!..

– İnsanlara kim hökm edər?

– Padşah.

– Fəqir onu inkar edər!..

Xülasə, çocuq mühitində böyük deyə eşitdiyi amilləri fəqirlər inkar etdilər.

Nəhayət, fəqirlərdən biri ona:

– Bədənə kim hakimdir? – deyə bir sual da verdi. Çocuq çox düşünmədən:

– Baş, – dedi.

Fəqirlər başlarını bədənlərindən ayırıb, yerə atdılar. hər bir baş bir tərəfə düşərək:

– Fəqir onu inkar edər! – deyə bağırdı.

Çocuq bu mənzərədən dəhşətlənib ağladı. Başlar haman yerdən qalxaraq, bədənlərə qovuşdu. Fəqirlər çocuğun gözlərini silib, onu sakit etdilər.

Nahar vaxtı fəqirlər durub yanlarındakı meşyə gedib, hərəsi oradan bir ilan götürdü. İlan ın bir qarış başından, bir qarış quyruğundan kəsib yedilər. Yeməyi bitirən kimi hərəsi uçub bir ağacın başına qondu.

Çocuq yenə qorxub ağladı. Fəqirlər haman döndülər, onun gözlərini silib, yenə sakit etdilər... Bu əsnada Ceyniz qolumu sıxaraq:

– Bu ərən də bizi xam ələ salmış: adam da uçarmı? – deyə qulağıma pıçıldadı. İstehzal təbəssümümü güclə gizlədim. Ərən nağılına davam edirdi: ... Ay ötdü, il dolandı, çocuq fəqirlərin tühaf hərəkətlərinə alışdı. Fəqirlər də onu yapdıqları sehrin sirrinə vəqif etdilər... Qatama bir neçə il burada qalıb, tam bir sehr ustası oldu.

Bir gün Qatama qolundakı bazubəndə baxaraq, anasını xatırladı. Dərdini fəqirlərə söyləyərək onları tərək etdi. Qanqın şimalına doğru yürüyərək hər yerdə sehr göstərüb, yeməyini təmin edirdi. Nəhayət, gəlib bir kəndə çıxdı. Xalq fəqir gəlməsini duyaraq ətrafına toplandı.

Qatama xalqa cürbəcür sehlər göstərdi. Əvvəl başını çıxardıb yerə atdı.

Sonra qolunun birini qoparıb, bir qadına uzatdı. Qadın Qatamanın qolundakı bazubəndi görcək qışqırıb bayıldı. Qatama qadına yaxınlaşıb, onu diqqətlə süzdü. Birdən:

– Ana! – deyə bağırdı.

Bir dəqiqə sonra ana və oğul bir-birinə sarılıb, sevinc yaşları axıtıdılar.

Son pilləyə çıxmaq lazımdı. Ney səsi kəsilər-kəsilməz yeddinci ərən yerindən qalxıb:

– Dur! – dedi, durduq.

– Dur! Ərənlərin son hekayəsini dinlə! Ərən hekayəsini başladı.

– “Atınada zənginliyi ilə məşhur olmuş Nestor gümüş mədənlərini dolaşmağa başlamışdı. Son zamanlar məmləkətin varidatı məsələləri dövlət adamlarını çox məşğul etmədə idi; gümüş də ölkə gəlirləri arasında mühüm bir yer tuturdu. Nestor da təcrübəli bir tacir olduğu üçün məsələni anlamış və xüsusi mədənlərinə olan diqqətini bir qat daha artırmışdı. Lakin mədənlərin övzəndən çox da məmnun deyildi: əvvələn, mədəndə işləyən qulların sayı az idi; ikinci, keyfiyyət etibarilə qulların gördükləri iş də əməli bir nəticəyə varmırdı. Hər yerdə tənbellik və saxtallıq görünürdü.

Nestor qullarını qorxutmaq üçün dolaşdığı yerlərdə onların bir neçəsini döydürməyi adət etmişdi. Bu dəfə də çox adam döydürdü.

Lakin indiyə qədər qullar arasında təsadüf etmədiyi bir simaya rast gəldi. Filip adlı birisi döyüldükcə Nestoru və eyni zamanda hökuməti söymək cəsarətində bulundu.

Nestor mədənləri ağır hisslərlə tərk etdi. Atınaya döndükdə qul bazarına gəldi. Dəllallar bazara çox qul gətirmişdilər. Bunların içindəhər qisim adamlar var idi: iri gözlü, qıvrım saqqallı assurilər; çil sifətli, ətli burunlu israililər; kübar, simalı midiyahılar, qıyqac gözlü iskitlər, zəncilər, əlvən geyimli Kapadosya, Lidiya və ada xalqları nəzəri cəlb edirdi. Satışa qoyulanlar arasında cürbəcür yaşlı qızlar da az deyildi.

Çox müştəri olmadığı üçün Nestor qulların bu günkü qiymətlərini əlverişli bulub, iyirmi beş dənəsini aldı və çələklətdirib, çodarların birisi ilə mədənə göndərdi.

Nestor Misirdən gələcək bir gəmi haqqında məlumat almaq üçün sahilə enmək istədi, bir də o günü evində ziyafət olacağını xatırlayıb, geri döndü.

Nestor yeni tikdirdiyi evini süsləndirmək, əlavə olaraq, şöhrətini artırmaq üçün özünün ağ mərmərdən heykəlini yapdırırdı. Gündə bir saat məşhur heykəltəraş Alqamenin önündə poza almaq icab edirdi.

Ziyafət vaxtına qədər bu vəzifəni də görə biləcəyini hesablayıb, Alqamenin evinə getdi. Ancaq hesabı düz çıxmadı, Alqamen onu bir az

artıq ləngitdi. Ev ə gəldikdə bütün qonaqlarını orada gördü. Üzr istəyib hinekeyə* keçdi və yemək verilməsini əmr etdi. Haman qullar xərəkləri müsafir otağına daşımağa başladılar.

Bəzi Atina filosof, şair və həkimləri burada idi. Ziyafət başlandı. Əlvən yeməklər bitdikdən sonra allahlara və milli qəhrəmanlara dua oxundu. Sonra qonaqların başına çiçək çələnglər taxılıb, içkiyə başlandı.

İncə vazlarda şərəblər gətirildi. İçəri əlində setar[†] gözəl bir qız girdi. Zərif paltarları bütün vücudunu əks etdirirdi. Bunu mütəəqib gözəl üzlü, qəvi əndamlı gənc bir oğlan da gəldi. Oğlanın əlində ney var idi.

Çalğı və rəqs başlandı. Şərəb nəşəsi musiqi ahənginə qarışaraq gənc çalğıçıların ətrafında cazibəli bir hayilə təşkil etdi; qonaqlar Erosdan[‡] ilham almağa başladılar. başladılar. Anakreon məst bir halda yanındakı Fedrə:

– Dostum, – dedi, – fikrimdə yanılmıram, zənnindəyəm. Yaradılışda ən əzəli qüvvə eşqdır. Eros allahların ən qədimi, ən gənci və ən parlağıdır. Zevs haqqı, Zevsdən daha yüksəkdir.

Fedr gülümsədi:

– Bu doğru, – dedi, – lakin eşq nədir? Eşq ruhun zəruri və təbii xəstəliyi deyilmi?..

Diotim onun sözlərini kəsdi:

– Yox, Fedr, eşqə xəstəlik demək doğru olmaz. Çünki eşq ölməz, daima canlı bir qüvvədir. Lakin eşq iki qisimdir: biri göylərdə Afrodit[§] qəlbində bəslənən, o biri isə yerdə avam arasında dolayan eşqdır. Göy eşqi heç bir məqsəd təqib etməz, təmiz və yüksəkdir. Bu, bir cinsin eyni cinsə qarşı bəslədiyi hissədən ibarətdir: kişinin kişiyyə, qadının qadına. Adi eşq, yəni avam eşqi, övlad törətməyin müqəddiməsidir.

Birincisi öz-özlüyündə məqsəd bulan kimi, ikincisi isə məqsəd vasitəsidir. Şair Alse:

– Diotim, – deyə sözə başladı, – eşq Afroditin ürəklərə qonaq gəlib, buraxdığı atəşdir. Yanaraq iki qəlbin alovunu bir-birinə qarışdırar.

Eşq, iştə, ruh məbədlərində yanan daimi atəş!

Həkim Mimmern əlindəki piyaləni masanın üstünə qoyub dedi:

Hərəm dairəsi.

Musiqi aləti.

† Eşq allahı.

§ Eşq ilahəsi.

– Diotimin eşq nəzəriyyəsi ilə heç də razı ola bilmərəm. Eşq eyni cinslərin deyil, başqa-başqa cinslərin zürriyyət törətmək məqsədi ilə bir-birinə isnişməyindən ibarətdir. İstər İnsan, istərsə heyvan və bitkilər arasında erkəyin dişiyə, dişinin erkəyə qarşı bəslədiyi arzu əvvəllər xəstə bir hal törədir. Məqsəd uzaqlaşarsa, bu xəstəlik bir az da dərinləşir. Nəhayət, cismi ehtiyac dəf olunduqdan sonra xəstəlik də yox olur. Bir cinsin eyni cinsə qarşı bəslədiyi ehtiras təbiətə qarşı üsyan etməkdən başqa bir şey deyildir!..

Məclisdəkilər tamamilə məst bir halda idi. Çalğıcılar qucaqlardan qucaqlara keçir, onların mədhində nitqlər, şeirlər söylənirdi. Ev sahibi Nestor da gah qızın, gah oğlanın qarşısında diz çökərək məntiqsiz, mənasız sözlər söyləyirdi.

Bir də qapı açılıb, içəri cındır paltarlı, kirli simalı bir adam girdi.

Bunun gəlməsi kimsənin marağına mucib olmadı. Yalnız Nestor süst bir baxışla onu süzüb:

– Filip! – deyə bağırırdı.

Filip yırtıcı kimi sıçradı. Yalnız sağ əlinin bir anda qalxıb enməsi göründü. Nestor yığıldı. Ürəyindən fişiltı ilə axan qan ətrafını islatmağa başladı”.

Ərən hekayəsini bitirən kimi yenə neylər çalındı.

19

Yeddi Xoruz məbədinə girdik. Rəngarəng pəncərələrdən içəri düşən işıq məbədin daxili gözəlliyini bir qat daha artırmışdı. Yuxarı başda duran ağ geyimli yeddi qız əlvan rəngli işıqlar arasında hind əfsanələrini andırırdı.

Mehriba yanaşdı durduq. Yeddi ərən də qızların ətrafına toplanıb, ney çalmağa başladı. Qadın, kişi – bütün qəbilə xalqı buraya toplandı.

Ayin ə hörmətən hər kəs susub, qızların oxumasına müntəzir idi. Qızlar gözəl bir səsə başladılar:

Eldən ayrı tutdum xoruz yolunu,

“Haqq bilib tutduğum yoldan ayrılmam!”

Xoruzların baqi etdim dölünü,

“Haqq bilib tutduğum yoldan ayrılmam!”

Yeddi ərən səsi haqqın səsidir,
Neylərin sədasi aşıq dərsidir,
Məbədi güldürən gənc həvəsidir.
“Haqq bilib tutduğum yoldan ayrılmam!”

Alovlı atəşdən rıza alayım.
Torpaq, hava əsrarına dalayım,
Su yolunda qönçə bir gül olayım,
“Haqq bilib tutduğum yoldan ayrılmam!”

Yurdumuz böyüyüb, çiçəklər açdı,
Əmək nurlarını aləmə saçdı,
Zalimlər əzilib, kənara qaçdı,
“Haqq bilib tutduğum yoldan ayrılmam!”

Biz yeddi qız haqqın şən çırağıyız.
Məbədlərə nur verən dildadəyiz.
Odlanıb, həzz duyan bir pərvanəyiz.
“Haqq bilib tutduğum yoldan ayrılmam”

Ayin bitər-bitməz əvvəl ərənlər, qızlar, müəllimlərimiz, sonra bütün qəbilə xalqı gənclərə yanaşdı, bizə səadət dilədilər. Bir çox çiçəklər, balaca xoruzlar da hədiyyə edənlər oldu. Ata və anamızın fərəhinin həddi yox idi.

Artıq bütün adət və ayinlər bitmişdi. Qəbilədəki son axşamımızı ailəmizdə keçirib, sabah tezdən “Qoç” qəbiləsinə yola düşməli idik.

Anam əlindən gələn xərəkləri hazırlayıb, hamımız şad bir halda süfrənin ətrafına toplanmışdıq. Atam dedi:

– Çopo, sən sabah bizdən ayrılırsan. Ata-ana üçün ən böyük səadət övladının salamat və xoşbəxt olmasıdır. Get xoşbəxt ol, salamat səsin gəlsin! Ancaq həyat tühaf bir şeydir, bunu bil! O, çalışanların və bacaranların malıdır. Çalışmayanlar, acizlər, tənbellər və acı təbiətlilər həyatda müvəffəq olmazlar. Bunu bil! Ailə həyatına gəldikdə, bu da tühaf bir şeydir. Bu çox ölçüb-biçməyə gəlməz – çıxmaq ilədir.

Yaxşı zənn etdiyini fənaya dönə bilər; fəna görünən də yaxşı çıxa bilər.

Hər halda Qızlar bulağında özünə həyat yoldaşı seçərkən zahiri gözəlliyə çox da uyma. Zahir müvəqqəti bir şeydir; bu gün var, sabah yox ola bilər. Dərüni gözəllik isə sabit və dəyişilməz bir qüvvədir.

Onu doğru təyin edib seçmək – səadət qapısını bulmaq de məkdir. Eşq qeyri-sabit bir amil və ələləksər coşmuş ehtiras uydurmasıdır. Eşqə bel bağ laraq ayıqlığa vida deməkdir. Eşq cazibəsinə çox da aldanma! Lakin var deyib, inansan, inamında davam et, şübhələrə meydan vermə.

Eşq sönmüş də olsa onu alovlandırmağa çalış. Çünki İnsanın xəyalı olmazsa, həyat məhsulsuz bir səhraya dönər.

İnsan, iradəsinə malik olmaq qüvvəsindən məhrum bir xilqətdir. İradən mühit şəraitinə toxunub əzilərsə, mə yus olma, c əmiyyətə sarıl da, şəraiti dəyişməyə çalış. Fərdi acizliyi yalnız cəmiyyət təsviyə edə bilər. Cəmiyyət faydasını həmişə öz fərdi faydandan üstün tut!..

Atamın bu məaldakı nəsihətlərini anam başını tərptəməklə təsdiq edirdi. Bacım isə yalnız gülümsəmə ilə iktifa edirdi.

Atam sözlərinə bir az fasilə verib, yenidən başladı:

– “Quzğun”dan bizim evə gələn gənci biz yola verəcəyik, zənnindəyəm.

Çünki nə mən, nə anan gənclərin xüsusi h əyatına qarışmaq niyyətində olmayacağıq. Sənin “Qoç”da övlad olacağın evi hələ bilmirəm. Ancaq rəftar adama bağlıdır. S ən istəsən qayınatan və qayınananın çəmini taparsan. Köhnələrin də rəyi ilə bir az hesablaşmaq lazımdır. Y oxsa ömrünüzü zəhərlərlər. Hərə bir təbiətə malikdir. Təbiətin yolunu tapmalıdır.

İnsan coşar, daşar, bu zaman ağ il yo lunu ş aşar. O ə snada müəyyən məsələ haqqındakı qərarından çəkin. Səlamət yolu yalnız sakit ağıl göstərə bilər!..

Atamın nəsihətlərini dinləyib, doğrusu, dərk ed ə bilmirdim. Ürəyimə qapılaraq, hər sabahı düşünürdüm. Bütün fikir və xəyalım Qızlar bulağı ətrafında cövlan edirdi... Ah, nə gözəl dəqiqələr idi!

İKİNCİ HİSSƏ

1

Günəş ilk şüasını Totem dağına atdıqda qəbiləmizi tərək etdik. On beş gənc idik. Qəbilə şurası mütəmənli Cürceys və müəllimimiz Kəbusey d ə bizi təşvi edirdi. Örü şdən uzaqlaşaraq düz yola çıxdıq. Ətrafdakı meşələr çiçək içində idi. Baharın ilıq havası da rayihə saçırdı.

Təbii gözəlliyin qarşısında hər kəs susmuş, sanki ahəngi pozar deyə kimsə danışmağa cəsərət etmir.

Qoca Kəbusey bir şeylər düşünür, gülümsəyirdi.

– Yenə nədir, ərən? – deyə Cürceys sordu. – Görünür, yola qələbə çalmağa qocalıq imkan vermir.

– Elə! Elə, əzizim! – dedi. – Hər halda altmış il əvvəl bu yolu ilk dəfə tanıdıqda başqa bir sürətlə gedirdim.

– Ha-ha-ha!.. Mən belə, qırx il əvvəl başqa bir zövq, başqa bir nəşə duyurdum.

– Elə, elə! İndi artıq qocaldıq, qüruba doğru gedirik. Bir gün olacaq ki, üfüq bizi arxasında gizləyəcək... Tühaf bir gərdiş: gəldik, getdik; gəlib getmişlər və... gələcəklər... gedəcəklər. İştə, əzəliyyət və əbədiyyət!

Cürceys gülümsədi və hüznü bir düşüncəyə dalan Kəbuseyi süzərək:

– Ərən, – dedi, – mən ictimai işlərə məşğul bir adamam. Mücərrəd məsələlərlə heç də uğraşmadım. Lakin sənin sözlərin məni düşündürür.

Nədir bu həngamə? – deməzmişən?

– “Nədir” deyənlərə cavab gəlməmiş! Cürceys qane görünməyən bir sima ilə müəllimə baxdı.

İkisi də durdu. Kəbusey tövşüyərək:

– İdrakın o tayı dərin bir dənizdir, oraya gecən qər qolar, – dedi.

Sözlərindən maraqlanıb, qocaların ətrafına toplandıq. Müəllim bizi süzdü, birdən kədərli üzündə bir nəşə parladı:

– Cürceys, – dedi, – uzaqlar İnsanı üzər, yaxınlarla uğraşalım. İştə, gəncələr aşır, daşır, çöşür; min bir həvəs, min bir fərəh verir! Bir daha gənc olmaq üçün nələ verməzdim!

Gözlərini Kəbuseydən ayırmayan Cürceysin marağı bir az da artdı:

– Ərən, gəldiyimə peşmanam: həyatımda ictimai işlərdən başqa bir şey tanımaz, mücərrəd fikirlərlə uğraşmazdım. İndi malik olduğum

şəxsdən başqa məndə ayrı bir şəxs oyatdın. Onun suallarına cavab verməkdən acizəm.

– Oyananı uyut! Çəkilən hüdudu keçməyə İnsan müstəid deyil.

Həyatımın qırx ilini fəlsəfə ilə uğraşdım, idrakın o tayına keçməyə qalxışdım...

Qırx gözəl ili qaib etməkdən başqa bir şey əldə edə bilmədim.

Yalnız bir həqiqət öyrəndim – azad yaşamaq, tox yaşamaq.

İştə, o həqiqət! Bu iki amili də təmin edən əməkdir. Çalışmalı, yaşamalı, yaşatmalı!

2

Məşəlikdən çıxarkən ağ binalı qəbilənin yaşılıqları gözümüzdə çarpdı. Burada zahiri gözəllikdən başqa anlaşılmaz bir şeylər vardı.

Sanki qəbilə havasında mən əvi bir qida var; nəfəs alarkən ciyərlərə həyat bəxş edirdi. Bu havadan məst oldum. Həyəcanım belə susdu.

Yalnız ürəyim sınıq qopuz iniltisi duyurdu. Hər kəsdən ayrılaraq kənardə hüznümlə rəfaqət etdiyimi duyar kimi, Kəbusey mənə yanaşdı:

– Nə olmu ş, oğlum? – deyə əlini umuzuma qoydu, gülümsəyərək mənə süzdü,

– əməl kasasına yavıqlaşırısan. Səadət şərbəti dodağına təmas edərək, varlığına başqa bir süs verəcək. Sakın, məst olma!

G ənciliyin hər bir dəqiqəsini idrakla əhatə etməli. Səadət uçar bir ulduzdur. Şüür onun parlayışını artırır. Gəncliyi duymalı, hər addımını hiss etməli də, sonra həzzlərinə dalmalı.

Müəllimin nəşəli simasına baxarkən hisslərim oyandı; dərunimdə həyəcanlar duydum...

Qulağıma gələ n səslər mənə yuxudan ayıldan kimi oldu: qəbiləyə yaxlaşan yolun üzərində bir alapaqı qurulmuşdu. Onun otağından asılan qo ç başının burma buynuzları çiçəklərlə bəzənmişdi. Qəbilə mütəssili ağ geyimli, ağ saçlı, qadın ortada dayanaraq bizi gözləyirdi.

Yanımdakı gənc qız əlində üstüörtülü bir təbisi tutmuşdu. Arxa tərəfdə ə kişilər, qadınlar və çocuqlar durmuşlardı. Çocuqların əlində çiçək dəmətləri vardı.

Yaklaşdıq.

Xalq bizi, totemləri olan qoçun şərəfinə “mə-ə-ə!” deyə mələşərək qarşıladı və ayaqlarımızın altına çiçəklər atdı.

Biz də qəbiləmizin totemi xoruzun banlayışını andıran bir səslə onlara cavab verdik.

Ön tərəfdə duran Cürceys qadına yanaşaraq təzim etdi. İkisi də qarşı-qarşıya durdu. Orta yaşlı iki qadın təbsinin örtüsünü qaldırdı.

Oradan yeddi ağ daş çıxardılar. Qarşı-qarşıya duran iki qəbilə müməssillərinin sol əllərini qaldıraraq baş barmaqlarının şirin ətinə cızdılar və çıxan qanı yaşıl bir yarpaq üzərində qarışdırıb yeddi daşa yaxdılar.

Daşlar yolun ortasında basdırıldı.

Bu adət iki qəbilə arasında əmələ gələn qardaşlığa işarə idi. Sağ tərəfdən yeddi ağsaqqal aralandı, yanaşaraq başımıza yeddi bürünc ulduzdan mütəşəkkil bir tac qoyub geri döndü.

Bu adət yeddi qardaş ulduzun himayəsinə girdiyimizin rümuzu imiş.

Sol tərəfdən yeddi ağbirçək qadın gəldi, hərəminin köksünə mumdan qayrılmış yeddi nar taxaraq geri qayıtdı.

Nar eşqin rümuzu imiş. Yeddi nar yeddi qardaş ulduzun bir-birinə qarşı bəslədikləri əbədi eşqə işarə imiş.

Bu ayınlar bitdikdən sonra qoç buynuzlarından yapma zurnalar çalındı, qəbiləyə girdik.

3

Qəbilə müməssili olan qadının adı Şibra xatın imiş. Onun əmrinə görə bizə xidmət etmək üçün qəbilə gənclərindən on beş nəfər ayrılımış və yanımıza göndərilmişdi. Bizi, təxsis olunmuş otaqlardan alaraq ümumi hamama apardılar, yuyundurdular, yeni camaşır və ağ paltar geyindirib geri gətirdilər.

Evimizin bağçasında masalar düzülmüşdü. Yeməyə oturuq. Bizdən başqa Şibra xatın, müəllim Nimrad, idman müəllimi Buğatay, filosof İlyus, sənətkarlar nümayəndəsi Ahənəsb və həkim Köyhun da vardı. Yorgun olduğumuzdan ziyafətdə başqalarının iştirakını lazım görməmişlərdi.

Bir neçə növ yemək gəldi. Adətlərinə görə masanın başında oturan qəbilə şurası müməssili ağzına bir loğma qoymaqla ziyafəti açar və yalnız üç qisim yemək yeyildikdən sonra söhbətə başlanarmış.

Şibra xatın əlini yeməyə uzatdı, biz də başladıq. Cansıxıcı bir sükut vardı. Ağızların marçılıtsından başqa bir şey eşidilmirdi. Üçüncü bişmiş yeyilər-yeyilməz Şibra xatın ayağa qalxdı:

– Əzizlərim, – dedi. – Xoş gəlmişsiniz. Həzrət qoçun ruhu yalnız siz doyduqdan sonra istirahət bula bildi. “Xoruz”la “Qoç”un qan qar-

daşlığı gözəl gənclərimizə səadət təmin etdiyi üçün onların şərəfinə badənuş olalım.

Saxsı küplərdən tökülən namez adlı içki başa çəkildi. Əvvəlcə onlar mələşdi, sonra biz banlaşdıq.

Bir az keçməmiş müəllim Nimrad Şibra xatının müsaidəsi ilə ayağa qalxdı. Orta yaşlı, uzun saçlı Nimrad geniş ətəyini umuzuna ataraq başladı:

– Yavrularım, bağban gül bəsləməkdən həzz duyan kimi, müəllim də yetişdirdiyi gənclərin həvəsi ilə yaşar. İldə bir dəfə buraya toplanaraq uzun illər zəhməti ilə əmələ gələn məhsulumuzu tərk edər, yenilərinin yetişdirilməsi ilə məşğul olarıq. Lakin bizləri hissiz, sinirsiz ədd etməyin! Əmələ gətirdiyimiz gəncləri həyat səhnəsinə buraxarkən ürəyimizin bir parçasını qoparan kimi oluruq. Bu daimi kədərə qarşı böyük bir təsəlli buluruq, qəlblərində yandırdığımız həqiqət çırağının əbədi olacağına inanar, iman edərik.

Qədəhlərinizi qaldırın, həqiqət çırağının sabit və baqiliyinə badənuş olalım.

Çox çəkmədən söz növbəti filosof İlyusa çatdı. İlyus uzun saqqallı, dolaşq saçlı, ağır gövdəli bir qoca idi. Zorla yerindən qalxdı və yemək yediyi çöplərdən birini barmaqları arasında fırladaraq bir-iki dəfə bərkdən gözlərini qırpdı.

Filosofun çöplərinə gözü sataşan Ceyniz gülümsədi və qolumu sıxaraq:

– Bu hərifə bax, gör nə qədər gülüncdür, – deyər qulağıma pıçıldadı.

Mən gülməkdən özümü güclə saxladım. İlyus axırda gözlərini büsbütün yumdu və sözə başladı:

– Vətəndaşlar, – dedi. – Bu masanın arxasında oturmağım ilk gündən əlli beş bahar keçir. Bu nə deməkdir? – Təbiətin əlli beş dəfə ölüb dirilməsi deməkdir. İlin dəyişməsi qarşımızda yel vurarkən sönüb dirilən bir şamı andırdığı kimi, İnsan həyatı da əbədiyyət qarşısında belə bir şeydir. Biri sönər, o biri yanar. Fərdlər dəyişilir, lakin həyat baqi qalır...

İştə, bu gün keçmişə qarışmaq istəyən baharlarımızdan birini yeni həyata əlavə edirik. Yaşasın keçmişlə gələcəyin arasında əbədi bir körpü təşkil edən gənclik!

Qədəhlərinizi götürün, əbədi həyatın parlaqlığı şərəfinə içəlim!

Qədəhlər qaldırıldı, yenə yeməyə məşğul oldular. Bir də Ahənəsb qalxdı:

– Əməkdaşlar, – dedi, – həyat zəhmətin məhsuludur. Zəhmət olmasa, dirilik də olmaz. Zəhmət, yalnız zəhmət əbədiyyəti təmin edir.

Bizi heyvanlardan ayıran, bizə zəka bəxş edən, idrakımızı inkişaf etdirən zəhmət deyilmi? Məişətimizi yüngülləşdirən, bizə maddi və mənəvi istirahət verən, biliyi öyrədən zəhmət deyilmi?

Zəhmətin şərəfinə içək və övladlarımızın da bu yolla getməsini təmənna edək!

4

Ahənəsb namezini içdi, oturdu. Bir müddət məclis sakit keçdi.

Birdən ağacların arasında görünən tühaf bir sima hər kəsin nəzərini özünə cəlb etdi.

Qara və uzun saçlı, parlaq gözlü, ətkləri umuzundan arxa tərəfə sallanaraq zövqlü qırıqlar təşkil edən bu sima bizə doğru gəlirdi. Başındakı ulduzlu qalpağının yan tərəflərində qoç buynuzları vardı. Əlindəki üçsimli qopuzu çiçəklərlə bəzənmişdi. Masaya yanaşar-yanaşmaz parlaq gözlərini göylərə dikərək incə səslə oxudu. Qopuzun ilahi səsi ruhumuza əks edərək, bizdə həyəcanlı nəşələr doğurdu. Əvvəl istehza ilə ona baxan Ceyniz müztərib oldu. Mənə qısqıncıq məst bir hal aldı.

İrticalən söylədiyi şeirdən şair olduğu meydana çıxdı,

– Bu kimdir? – deyə sorduqda:

– Şair Milnir, – cavabını verdilər.

Milnir şərqişini qurtardı və incə səslə qopuzla bir “xoş gəldi” havası çaldı.

Haman qədəhlər doldu. Hər kəs ehtiramla ayağa qalxdı: şairin şərəfinə içildi.

Milnir Şibra xatının sağ tərəfində oturdu. Ona ayrıca yemək gəldi. Əsəbi əlləri ilə cəld çöplərə yapışdı, sürətlə yeməyə başladı. Təbəssümlü gözləri ilə şairi süzən Şibra onun qulağına bir şeylər pıçıldadı.

Şair səksəkəli bir quş kimi çırpındı, saçlarını titrətdi, ayağa qalxdı. hər tərəfdən üzlər ona tərəf çevrildi. Şairin mavi gözləri sakin dənizi andırırdı. Üzündə ilham şüaları parlayırdı. Sol əli ilə uzun saçlarını oxşayaraq sözbə başladı:

– Ey sabahın pak şehləri ilə bəslənmiş qönçələr! Qəlbimizin ilk baharı, göylərimizin bakir tülui, yaldız günəşi, incə buludları – həp sizə mədyundurlar.

Siz əzəliyyətin coşqun dalğasından nəşə ilə qopan parlaq bir atəşiniz. Sizdə yanmaq, sizdə coşmaq – səadətindən bayqın səadətlərin amalıdır.

Ey qərib səyyarəmizi titrədən sədaların sədası! Ey baharın sakin sahilində yelkən fırladan yolçunun asi duası. Ey qanadlı nəşələrlə kainata əbədiyyət saçan gənclik!

Mən də, qopuzum da, şerim də, ilhamım da, fikrim də, nisyanım da... həp sizinlə mədyundurlar.

Gözlərindən yaşlar süzələnən şairin səsi tənha çinar yarpağı kimi titrədi, qırıldı. Qədəhlər qalxdı:

– Yaşa şair! – deyə səslər qopdu.

Şair içdi və gənclərə qarşı bəslədiyi hisslərin baqiliyinə işarə olaraq, qədəhini qopuzunun üzərində sındırdı.

5

Ziyafətdən sonra evə döndük.

Yatmaq üçün iki adama bir otaq təxis edilmişdi. Ceynizlə bir yerdə düşdük. Namezin təsirindən qurtarmadığı ımız üçün bir müddət uyuya bilmədik. Ceyniz təbiətən hər şeyi təhlil və tənqid edər və hamının çox məqbul gördüyü şeylərdən belə şübhə edərdi. Bu dəfə də adət və ayinlərimizdən bəhs açıldı, mən ənənələri təqdis edənlərdənəm.

İnanmadığım bir adətə qarşı belə duakar bir vəziyyət alaram. Ceyniz isə istehza edər, özü inanmadığı bəs deyil, mənim də imanımı şübhə ilə zəhərlər. Bu günkü intibalarımı ona vəcdlə anladarkən Ceyniz adəti üzrə istehza ilə güldü:

– Mühafizəkarlıq həyata durğunluq verir, – dedi, – halbuki durğunluq həyata yaxışmayan bir sifətdir.

– Bu doğru, – dedim; – ancaq mühafizəkarlığa riayət olunmazsa, əsrlərin təcrübəsindən istifadə edilməz. Ənənə cəmiyyətin rüknüdür.

– Ənənə olmasa cəmiyyət yaşamazmı?

– Yaşar, lakin sarsıntı ilə yaşar.

– Ənənə deyil, ağıl, daha doğrusu, kollektiv bir ağıl lazımdır.

- Zətən ənənə nəsilərdən intiqal etmiş kollektiv bir ağıl deyilmi?
- Xeyr! Tarixin tozlarına bulaşmış bir ağıl zəmanəmizə uyamaz. Cəmiyyətimizə canlı bir ağıl lazımdır.
- Canlı ağıl irsiyyət qanununa tabe deyilmi? Sənin təsəvvür etdiyən hər bir canlı ağılında əsrlərin izi var.
- Buna deyəcək sözlüm yox, ancaq ağıl mühakimə qüvvəsindən məhrum olmadığı halda, ənənə bu mühakimələri tanımır. Əcdadın mənəviyyətinə uydurulmuş bir ölçü bizə də tövsiyə olunur. Halbuki bizim mənəviyyətimiz onlarınkindən başqadır.
- Əcdadın mənəviyyət dairəsi dar olsa belə onun məzmunu bizə mane təşkil etməz. Çünki keçmişin təcrübəsi hal-hazır üçün faydalıdır.
- Bizim ənənələrimizdə əsrlərin təcrübəsindən başqa bir də anlaşılmaz bir hüsn var. İstehza etsən belə mən bu hüsnün məftunuyam.
- Sözlərimdən Çeynizin dodaqlarından şübhəli bir təbəssüm zühur etdi.
- Dostum, – dedi, – hər şeyi anlıram, ancaq hüsn deyər məftunu olduğun o şey mənə yabançıdır.
- Deməli, başqa-başqa fitrətə malik olduğumuzdan bir-birimizi anlaya bilməyəcəyik. Onun üçün uyumağı daha faydalı görürəm.
- Ceyniz üzünü divara çevirərək gözlərini yumdu.

6

- Gəldiyimizin üçüncü günü Qızlar bulağına g etmək adət imiş. Sabahdan bizə bildirildi, hazırlaşdıq, verilən ağ paltarları geydik, hər kəs var qüvvəsi ilə özünə süs verməyə idi. Yalnız Ceyniz həmişəki kimi tərəddüd içində görünürdü:
- Yenə nə var, dostum? – dedim. Cavabında ağzını büzdü.
  - Ceyniz, – dedim, – hər bir şübhə və tərəddüdünü anlayıram. Lakin indiki halın mənə yabançıdır.
  - Nədən?
  - Çünki gəncdə gənclik təzahürü o qədər təbiidir ki, izaha yer qalmır.
  - Hər şey izaha möhtacdır.
  - Aydın söylə.
  - Aydın?.. Erkək sürünün dişi sürüyə qatılmasından çox da xoşlanmam.
  - Evlənmək şəxsi iş olduğundan şəxslərə həvalə olunmalı.

Nəşəmi Ceynizin şübhələri ilə zəhərlənmək üçün ondan ayrıldım və yemək zamanı belə başqası ilə oturdum.

Günəş qübbənin ortasından yatağına doğru enərkən bizə birər gümüş naçar* payladılar. Bəyəndiyimiz qızlara verəcəkmışik.

Naçar indiyə kimi heç kəsə açılmayan sirlərimizin rümuza imiş.

Yola düşdük.

Sarı dağın ətəyindəki yaşıl meşə altın üzərinə nəsb olunmuş firuzəni andırırdı. Göy otluğu bəzəyən çiçəklərin rayihəsi dimağa çökür,

İnsanı məst edirdi.

Əlvan rəngli daşlardan çağ layan suların yanı ilə dağa dikləndik. Yo l geniş bir meydançaya çıxdı. Sol tərəfdə sərt qayanın köksündən qopan çeşmənin əsrarəngiz tərənləri vardı.

Ortalıqda əl-ələ tutuşaraq halqa təşkil edən ağ geyimli qızlar həzin-həzin oxuyurdular:

Gəldik çeşməyə,

Sudan içməyə,

Ağca qoçlara

Təzim etməyə...

Dəstəmizi çək ən Milnir bu mənzərədə ən coşmuş kimi saçlarını tərpətdi, qopuzunu köksünə basaraq oxumağa başladı:

Milnir – Bu dağların qızları var.

Biz – Naçar, naçar, naçar, naçar.

Milnir – Nəşələri, nazları var.

Biz – Naçar, naçar, naçar, naçar.

Milnir – Gül-çiçəkli yazları var.

Biz – Naçar, naçar, naçar, naçar.

Milnir – Şərqişləri, sazları var.

Biz – Naçar, naçar, naçar, naçar.

Səslərimiz sanki qızlara həyat bəxş etdi. Sayrışan ulduzlar kimi parladılar. Təbəssümlərindən busələr yağdı.

İlahi bir cəzblə qızları əhatə edərək halqalandıq. Qızlar fırlanmalarında davam etdikcə biz də onları təqib edirdik:

Ürək şəkli

Biz – Qızlar, qaçar, güllər açar.
Qızlar – Naçar, naçar, naçar, naçar.
Biz – Oğlan qaçar, bəxtlər açar.
Qızlar – Naçar, naçar, naçar, naçar.
Biz – Qızlar qaçar, nəşə saçar.
Qızlar – Naçar, naçar, naçar, naçar.
Biz – Oğlan qaçar, əldə naçar.
Qızlar – Naçar, naçar, naçar, naçar.

Qəbilə xalqı ətrafı bürümüşdü. Biz şərqilər söyləyərək meydançada qaçırdıqca, bunlar da arabir cürbəcür səslə:

Naz-naz-naz.
Tapılı-tapıl-taz.

– deyə əllərindəki ağ daşları bir-birinə vururdular. Bu adət gənclərin səadətlə ulduzlarının bir-birinə qovuşmasına yardım etmək demək imiş.

7

Rəqs əsnasında təsadüfən qarşımdakı qızlardan birinin saçına toxundum: məni vulkandan sıçrayan bir atəş kimi yakdı:

– Bağışla! – dedim.

– Bir şey deyil! – deyə döndü və üzünə yayılmış tüklərinin arasından bütün varlığıma hakim bir təbəssüm parladı.

Bir kasa namez içən kimi oldum: gənc vücudunun qoxusundan kefləndim. Dəfələrlə göz-gözə gəldik – ikimiz də sancıldıq qaldıq.

Nəhayət, qıçlarımdakı qüvvələr məni tərk etməyə başlayınca sıranı buraxdım.

Bulağın kənarında iri bir daş üzərində oturub, qızı gözlərimlə təqib edirdim. Şəffaf geyiminin altında parlaq cizgiləri, gözü qamaşdıran köksləri məndə gümüş naçarın təslimini tələb edirdi. Üzərində gözümün seyr etməsindən qıdıqlanmış kimi cilvələnir, mənə təbəssümlər göndərirdi.

Bir də sıradan çıxdı. Haman yanındakı oğlan da halqanı tərk etdi. Ürəyim hərəkətidən əl çəkdi, vücuduma buzlar yamandı...

Bir də mənə doğru gəldiyini sezdim. Atəşli gözləri məni yenidən isitdi. Yerimdən qalxdım:

– Bağışla, ehtimal yoruldu. İstirahət elə, yerimi sənə verirəm, – dedim. Məmnun bir halda razılıq elədi, qoluna girərək, yerimdə oturdum. Onun hərərətini duydum, vücudumu titrətdi, sanki mən bütün kainatı da özümlə titrətdim. Günəş belə bir an əvvəl üfük yatağına dalan kimi oldu.

İlk dəfə olaraq onu diqqətlə süzdüm. Gənclik həyəcanından doğmuş bir pəri idi. Yanaqları qüruba süslər verər, dodaqları gülləri məhcub edər qədər gözəl idi. Vücudu yetişmiş dişilərə məxsus bir rayihə nəşr edir, köksü göylərə oxlar atırdı.

Varlığını qaib etmiş iradəmi çağırırdım. Cəsarətsiz bir halda səsləndi.

Ürəkləndim... Gümüş naçarı rəşələrimlə bərabər ona təslim etdim.

8

Sabah tezdən qəbiləni gəzəcəyimizi Cürceys bizə xəbər verdi. Çörəklə bir kasa süd yeyib, evdən çıxdıq.

Qəbilənin kənarındakı geniş bir meydana qızlar və o ğlanlar idmanla məşğul idilər. Həya yerlərindən başqa bədənləri tamamilə açıq idi. Yamacdakı isməllərə yerləşdik. Buğatay əmr verdi, oyunlar başlandı. Əvvəl qaçırdılar, sonra ağır daşları qaldırdılar. Vücudu inkişaf etdirmək üçün bir çox hərəkət yaptılar və nəhayət, ox atma və at yarışı oldu. Hər bir oyunda birincilik qazananlara hədiyyələr verildi.

Hədiyyə alınırkən Şibra xatın birincilərin alınından öpürdü.

Bu sağlam vücudlu, qəvi əzələli gəncləri seyr edən Milnir şövqlə:

– Bircə sağ tərəfdəki sarışın qıza baxın, – deyirdi. – Güzəllik nöqtəyi-nəzərindən bu bir məfkurədir. Tənəsübi tam. Bir yerdə qüsuru yoxdur. Üzü bir kərə xariqədir. Boynu, köksü, yancaqlarının xəfif cizgisi, bacağı, xırda və zərif ayağı güzəlliyin nümunəsidir. Halbuki on üç yaşı ola-olmaya, hələ qızlar bulağından su içməmiş. İcşə bu güzəllik bir qat daha artacaq...

Çalğıcı Kavus onun sözünü kəsərək:

– Burası doğru, – dedi. – Lakin ruh və zövqü nə qədər güzəldir?

Zövqsüz bir ruha malik isə, zahiri güzəlliyi heç deməkdir; çünki zahir batının təzahüründən ibarət olmalı. Bu iki amil biri digərindən ayrılaraq mühakimə ediləməz. Cismani güzəlliyə bir ruhani hüsn də əlavə olunarsa, tam bir ahəng vücuda gələr.

İlyus istehzalı təbəssümlə:

– Ahəngi cisim, yoxsa ruh daha çox tamamlayır? – deyə sordu.

Kavus çox düşünməyərək:

– Əlbəttə, ruh! – dedi.

– Ruhu tam bir tərbiyəyə tabe etmək olarmı?

– Tam da olmasa, bir qədər olar.

– Bu yolda başlıca amili nədə görürsən?

– Musiqidə, çünki ruhu incəldən, ona İnsani hissələr təlqin etmədə musiqidən başqa bir amil görmürəm.

– Hər bir şəxs musiqini öyrənməyə müstəiddirmi?

– Aşağı-yuxarı hər bir şəxs öyrənə bilər. Ancaq biri ilhamla, digəri adi sənət kimi qəbul edər.

– Daşçı daş yonarkən, bənnə divar hörərkən ruhunda bir ahəng doğarmı?

– Zənn etməm.

– Deməli, musiqi də belədir.

Yalnız ilhamla vücuda gələn musiqi ruhda ahəng doğura bilir.

İlham təbiətin bəxş etdiyi bir imtiyazdır. İlhamlı İnsanlar mədən daşlayan torpağa bənzərlər.

Vergisizlər ruhu ahəng atəşindən uzaqdır... Deməli... musiqiyə verdiyin əhəmiyyət bir az mübaligəlidir.

Bu əsnada Ahənəsb mübahisəyə qarışdı:

– Mən, – dedi, – musiqi ilə əlaqədar deyiləm. Ruhunda nə olduğunu anlamam.

Əlimə toxunan və gözlərimə görünən şeylərdən başqasına belə inana bilmirəm. Ancaq dəmirçilikdə şahidi olduğum bəzi şeylər var. Ağır işdən sonra bədənim yorulursa da, özümdə bir nəşə duyuram. Halbuki işləmədiyim günlər mənə bir süstlük gəlir...

İlyus:

– İştə, iştə! – deyərək onun sözünü kəsdi. – Kavus, – dedi, – Ahənəsbın sözlərində bir hikmət var. Ruhda ahəng doğuracaq bir qüvvə varsa, o da zəhmətdir, çünki zəhmət cismin inkişafı ilə ruha da sirayət edir. Zahir batinin deyil, biləks, batinin zahirin təzahürüdür.

İdman bitər-bitməz söhbət kəsildi. Bizi əlillər evinə apardılar. Qəbilənin çalışmaq iqtidarından məhrum bütün ünsürləri burada idi.

Qəbilə şurası bunların yeyəcək, geyəcək və bütün ehtiyaclarını təmin etmişdi.

Əlillər evində Nimradın məktəbinə getdik. İdmanda gördüyümüz uşaqların hamısı burada idi.

Nimrad öz məktəbi və təhsil üsulu haqqında izahat verdi:

– Əsas tərbiyə – həyatı olduğu kimi çocuklara tanıtmə, onun yüngülləşmə və gözəlləşməsi yolunda çalışmaqdır, – dedi. – Odur ki, çocuklar işlərin hamısında iştirak edər və yeniliklər törətməyə təşviq olunurlar.

Kəbusey böyük bir maraqla Nimradı dinlədi və suallar verdi:

– Bir-birinə qarşı rəftarları necədir?

– İstər bir-birinə, istərsə qəbilə üzvlərinə qarşı böyük hörmətləri var.

– Tənbəllik edən varmı?

– Əsla! Çünki əvvələn, idman tənbəlliyi kökündən yox edər. Sonra ilin bütün fəslini açıq havada keçirən tələbələr təbiətin bütün sərtliyinə alışırsınız və istirahət məfhumuna yabançı qalırlar.

Bir çox suallarla marağımı dəf edən Kəbusey gənclərdən birini yanına çağırdı:

– Oğlum, – dedi, – düşmənlə qarşılaşmağa hücum edərsə, vəzifənə nə düşər?

– Cəmiyyətimiz yolunda şəxslərlə olmaq, – deyər gənc mətanətlə cavab verdi.

Kəbusey gəncin alnından öpdü.

10

– Nimraddan sonra Kavus dərsə başladı:

– Musiqi, – dedi, – zəhməti nəşələndirmək üçündür. Həyat çətinlikləri qarşısında musiqi insanda ruh yüksəkliyi və mübarizə hissi oyadarsa, böyük bir amil olduğunu isbat edər. İştə, musiqimizin məqsədi bu!

Kavus musiqi haqqında bəslədiyi fikirlərin doğruluğunu isbat etmək üçün çocuklara bir neçə hava çaldırdı.

Doğrudan da ruhumuza mətanət saçıldı. İlyus belə məmnun qaldı.

Kavus ikinci bir əmr verdi. Gənclər musiqi alətlərini kənara buraxaraq əllərinə daş, taxta və dəmir parçaları aldılar.

Kavus yenə kiçik bir izahat verdi:

– Musiqi, – dedi, – təbiətdə gizli və ya gizli olmayan səslərdən ibarətdir.

Musiqinin vəzifəsi bu səsləri kəşf edərək ahəngə salmaq.

dan ibarətdir. İştə, bu yoldakı təcrübələrimizdən biri! – deyə əlləri ilə işarə etdi.

Gənclər əllərindəki şeyləri bir-birinə vuraraq elə bir hava çaldılar ki, ümumun alqışına səbəb oldular. Kavusun nəşəli siması bir də ciddiləşdi.

– Musiqinin vəzifəsi bununla da bitmədi, – dedi.

Musiqi əməyə sürət və ləzzət verməklə də böyük rol oynayır. Bizi əlli addımlıq bir məsafədə tikilən bir evin yanına apardılar.

Divarları yeni tikilməyə başlamış bu binanın ətrafına daş tökülmüşdü. Bir çalada pələq hazırlanmışdı. Kavusun əmri ilə gənclər binaya yaxınlaşaraq iki yerə bölündülər. Dəstənin biri daş, taxta və dəmir parçalarından ibarət olan şeyləri bir-birinə vuraraq tühaf bir hava çaldı, o birisi dəstə işə başladı: sürətlə daş və pələq verildi, divar hörüldü. İşləyənlər yorulduqca vəzifələr dəyişilirdi: yorulanlar çalır, o birilər işləyirdi.

Beləliklə az bir zamanda divarlar başa çatdı və kimsədə yorğunluq izi qalmadı.

Xəstəxanada da Kavusun musiqi üsullarından istifadə edilmiş.

Həkim Keyhun bizə anladı:

– Xəstəliyi tədavi etmək üçün vücudun mübarizə qüvvəsini artırmaq lazımdır.

Təmiz hava, yemək və istirahət bu sahədə böyük rol oynayır.

Lakin üçünün müştərək məhsulu ruh yüksəkliyinə bağlıdır. Ruhlara mətanət vermək üçün günün müəyyən vaxtları xəstələr üçün musiqi çalınır.

Xəstəxanadan sonra bağ, bağça və tarlaları gözdik. Hər yerdə iməcilik gördük. “Qoç” qəbiləsində də bizimki kimi xüsusi mülkiyyət yoxdur. – Hər bir şey ümumun və müştərək zəhmətin məhsuludur: istər zəhmət, istərsə məhsulun bölünməsi qəbilə şurasının öhdəsindədir.

Xəstəxana, çocuq yurdu, məktəb və əlillər evi kimi ümumi müəssisələr də şura tərəfindən idarə olunur.

11

Bu gün yeməyi Q ızlar bulağında seçdiyimiz qızlarla bərabər yedik. Hər kəs öz naçarlısı ilə yan-yanı oturmuşdu.

Mənimkinin adı Nu şa imiş. Qarşımızda oturanların arasında gözlərim Ceynizə sataşdı. Naçarlısı qayət şişman bir qız idi. Daima tərəd-

düd nəşəsizliyində çırpınan Ceynizi bu dəfə çox məmnun gördüm.

Hər an naçarlısına ikramda bulunurdu.

Namezlər verildi, hə r kəs naçarlısı ilə badənuş olub öpüdü. Nuşanın dodaqlarında hərərətli qan çırpıntısı duydu. Öpdükdən sonra ona yandan baxdım. Gözlərini dikərək qıpqırmızı kəsilmişdi. Qara kirpikləri yuvasına sığınmış qərrib quş qanadını andırırdı.

İkinci namezi rədd etdi:

– Başım dönr, – dedi, – onsuz da məstəm.

Baxdım, cidd ən məst idi – yanaqları atəş saçır, gözləri xumarlanırdı. Piyaləni qaldırdım, yavaş səslə – Sənin şərəfinə, – dedim, – xoşbəxt olaq, qəbilə sığırları kök, itləri iti dişli olsun!

– Olsun, – deyə gülümsündü.

İçdim, piyaləni sınd ırıb ayaqlarının altına atdım: “Sənə vəfasızlıq etsəm bu piyalə kimi parçalanım” demək idi.

Hərəkətimdən çox məmnun oldu.

Bir az sükutdan sonra:

– Qəbiləmiz xoşuna gəldimi? – deyə sordu.

– Gözəldir! Adətləriniz daha çox xoşuma gəldi.

– Sizdə belə adətlər yoxmu?

– Var. Təbii, sizinkilərə bənzəməyənləri də var.

– Birini anlat.

– Hansını söyləyim? – deyə fikrə getdim. Sonra yadıma düşdü:

– Biz özümüzə “Qoç” qəbiləsində naçarlı arayan kimi “Quzğun” qəbiləsi gəncləri də bizə gələrlər... Bizdə Qızlar bulağı yoxdur. Qızlar oğlanlarla bir düzdə görüşür, gülüşürlər. Hansı oğlan hansı qızı yıxarsa, sağ əlini başına çəkər: “Həyatının sonuna qədər mənə tabesən” – deməkdir.

Qız yerdən qalxar və oğlanın sağ qolundan öpər – “Qüvvətini təqdir edirəm” – deməkdir.

Sonra qız oğlana yeddi tapmaca söylər və tapmasını tələb edər.

Oğlan tapmacaları şərh etmədə acizlik göstərməsə, qız sağ əlini oğlanın sağ əlinin üstünə qoyar:

– Sənə bağlanmaq istərəm – deyər.

– Sənə bağlanıram, – deyə cavab verilərsə, şura rəisi onların əllərini göy otlar bağlar.

- Naçar verilməzmi?
- Yox.
- Bəs naçarlıya nə deyirlər?
- Otlı.

12

Yemək əsnasında Şibra xatın kefsiz kimi görünürdü.

Nimradla arabir yavaşdan danışır və gözlərini bir nöqtəyə dik ərək fikrə dalırdı. Yeməkdən qalxdıqda Milnir və Ahənəsb də Şibra xatına yanaşdı. Söhbət münaqişə şəklinə girdi.

Sonra Kəbusey məsələni bizə anladı:

- Qəbilədə indiyə qədər görünməmiş bir iş baş vermiş, – dedi.
- Nahura adlı bir qız qəbilə gənclərindən Murdadı sevdiyi üçün

Qızlar bulağına gəlməmiş. Oğlardan sual olunduqda Nahuranı naçarlı intixab etdiyini söyləmiş. Q əbilə içərisində gənclərin bir-birilə evlənməsi adət olmadığı üçün Şibra xatın ağır bir vəziyyətdə qalmış.

Bu vəqə hər adamda başqa bir mühakimə doğurdu. Ceyniz:

– Qarşılıqlı arzu hər bir şeyin əsasıdır, – deyirdi. – İki könül birbirini seçmişsə, qəbilənin bütün adət və ənənələri o könüllərə təslim olmalıdır.

Müəllimlər bu hərəkəti əxlaq üçün zərərli hesab edirdilər.

Şair Milnir tərəddüd içində idi, fikrini aydın söyləyə bilmirdi:

- Qarşılıqlı eşq totem qədər müqəddəsdir, – deyirdi.

İlyus:

- Şair, eşq nədir? – deyə istehzal təbəssümlə sordu.

– Eşq həzrət qoçun buynuzundan doğan bir nurdur. Eşq – varlıq çeşməsinin müsəlsəl axını, eşq – əbədiyyətin təməl daşı...

– Yetər, şair, mübaligəyə varma! Eşq – iki ac şəhvətin bir-birinə qovuşmaq iştahasıdır!..

Şibra xatın çıxışı ilə mühakimə və mülahizələrə xitam verdi:

– Qəbilədaşlar! – dedi. – Hər halda qoç ənənəsi pozulmuş. Məsələnin həlli ümumi şuraya bağlıdır. Sabah şura çağırılıns da, müzakirə etsin.

Qəbilə gəncləri qəbilədəş sayıldıqlarından bir-birilə evlənə bilməzlər. Bu ənənə əskid ən o qədər qüvvətli imiş ki, əksinə hərəkət edənə daşla öldürərlərmiş. Get-gedə bu cürm şiddətini qəib etmiş, ətraf qəbilələrdə belə bir ittifaq düşərsə, cürm işləyənləri qəbiləd ən kənara atarlar. Qəbilələrdən sürgün o lanlar “Ye l” adlı bir ulus təşkil etmişlər. Bu ulus tamamilə yeni bir qayda və qanuna tabe imiş.

Ümum şüranın açılmasını gözləyən xalq arasında bir çox mülahizələr yürüdüldüyünü eşitdim. Xalqda bir həyəcan vardı. Murdadla Nahuranı parça-parça etmək istəyənlər də çox idi. Nəhayət, Şibra xatın yüksək bir daş üzərində göründü. Rəngi qaçmışdı. Dərünü iztirabını zorla gizləyə bilirdi.

– Qəbilədəşlər! – deyər sözə başladıqda səsi titrədi. Məsələni xalqa anladı və cürmə qarşı nə kimi cəzanın veriləcəyini soruşdu.

– Parçalansın!

– Sürülsün!

– Bağışlansın! – deyər müxtəlif rəylər eşidildi. Ceyniz Şibra xatının müsaidəsi ilə sözə başladı.

– Qəbilədəşlər! – dedi. – Bir müsafir sifəti ilə burada danışmağı özümə borc bilirəm. Əvvələn, vəqə olmuş bir hərəkətə qarşı doğru bir mühakimə yürütmək üçün qanları coşdurmamalıdır. İkinci, cürmün doğrudan da cürm olduğunu isbat etmək üçün məsələni bir neçə həkəmə həvalə etmək lazımdır. Murdadla Nahura da çağırılınsın, hərəkətlərinin səbəbləri öyrənilsin.

Ceynizin fikrini rədd edənlər tapıldısa da əksəriyyət bu təklifi təsvib etdi. Şibra xatının rəyasəti ilə beş kişilik bir heyət seçildi. İşə başladılar. Ceyniz də bu cümlədən idi.

Xalq Murdadla Nahuranın məhkəmə qarşısına çıxmasını sakitliklə qarşıladı.

Şibra xatının uzun bir nitqindən sonra Murdada söz verildi:

– Qəbilədəşlər! – Xalq dərin bir sükuta qər q oldu. – Yaradılış hissədən nəşət edər. Hiss heç bir ağıl və məntiqə tabe olmadan dünyanın davamına səbəb olmuş və olur. Nahura ilə mənim qarşılıqlı hissimiz də əzəliyyətdən doğan və əbədiyyətdə qurtarmayan böyük bir amilin kiçik bir zərrəsidir. Bu zərrəni söndürmək istəyirsiniz? – Qabil deyil, çünki zərrə bizə deyil, biz zərrəyə tabeyik. Əzəldən belə qərarlanmış.

Murdadın mülahizələri bir çoxlarını qane etmədi. İlyus ağzını əydi və yanındakı Nimrada:

– Bu nə səfsətə? – dedi. – Yaradılışın əzəmətli bir ağıldan doğduğuna şübhə etmək olurmu?

Nimrad:

– Olur, – deyə gülümsədi.

– Olamaz ki! Hiss məntiqin xarici deməkdir. halbuki kainat məntiqə tabedir. Hər axşam göydə eyni intizamla hərəkət edən səyyarələr bunu isbat etməzmi?

– Danışılmasın! – deyə Şibra xatının səsi eşidildi.

Nahura:

– Murdadın dediklərinə tamamilə şərəkəm, – deyə qəti cavab verdi.

Hökəmlər məsələni öz aralarında müzakirə edib, hərəklərinin əxlaqa müğayir olduğundan dolayı qəbilədən sürülmələrini qət etdilər.

Qərarın ağır olmamasından sevinən gənclik mələşdi, xalqın yaşlı hissəsi isə söylənə-söylənə şuranı tərək etdi.

14

Murdadla Nahura sabah günəşi doğmadan qəbiləni tərək etdi. Bir çox gənc onları hörmətlə yo la saldı. Xalqın əksəriyyəti arxalarınca qara daş və odlu kəsöv atırdı. Həyəcan bir həftə davam etdi və yalnız bir həftədən sonra şəhadət rəsmi icra oluna bildi.

Bir gün bizi qəbilə kənarındakı böyük qoç heykəlinin ətrafına topladılar. Qoçu güllərlə bəzəmişdilər.

Naçarlılarımızla bərabər sıraya düzüldük. Şibra xatın “Qoç” nümayəndəsi sifəti ilə şəhadətləri qəbul və təsdiq edirdi. Bir neçə gəncdən sonra növbə bizə çatdı. Başımıza çələng qoydular. Əl-ələ verib, qoç qarşısında dizi üstə çökdürdülər.

Bu vəziyyətdə üç addım irəlilədik. Ayağa qalxaraq qoça baş əydik.

Sonra şəhadət başlandı:

– Həzrət qoç! – deyə Şibra başladı, biz də təkrar etdik. – Nurların nuru, pakların pakı! Axar sular yardımı, köklü ağac qüvvəti, yaşıl otlar ümidi! Biz də gəldik, səni deyə gəldik! Sevdik, sevidik; günəş kimi parladiq sular kimi çağladıq. Təsvib et, yardıma yet!

Nelli, nelli, nilelli”
Nelli, nilel, nilelli
Şelli, şilel, şilelli...
Xalq bir ağızla:
Naz-naz-naz,
Tapılı-tapıl-taz...

– deyə əllərindəki daşları bir-birinə vurdu. Şibra xatın kökslərimizə çiçəklər taxaraq alnımızdan öpdü və şəhadət rəsminin bitdiyini söylədi.

15

Gəncləri bir e və apardılar. Ər-arvada ayrıca otaq təxis edilmiş, hər bir müxəlləfatla təchiz olunmuşdu.

Bir həftə burada yedik, içdik, yatdıq. Sonra Şura rəisi yanına çağıraraq qəbilədaşlıq sifətilə bizə vəzifələr verdi. Ərli-arvadlı hərəmiş bir işə göndərildik. Bütün günü işləyib yalnız yemək zamanı, ümumi təamxanada görüşərdik.

“Xoruz” qəbiləsindən gələnələr “Qoç” qəbiləsi gənclərilə çox yaxın dost olmuşdular. Tühaf burasıdır ki, Ceyniz ikisinin də arasında böyük nüfuza malik idi. Onun mülahizələri artıq mənə belə yabançı deyildi.

Ceyniz nə deyirdi?

Ceyniz şəxsiyyətin azadlığı fikrini daşıyırdı: “İnsana əsarət zənciri kəsilən adət və ayinləri, axmaq ənənələri tərk etməli. Sağlam ağıla mütabiq bir həyat sürməli”, – deyirdi.

Ceynizin məntiqi və iman atəşi ilə dolu sözləri bizi anlaşılmaz iplərlə ona bağlamışdı.

Bir gün bir hadisə oldu. Ceynizin qəbilə ən ənsinə böyük bir təhlükə təşkil etdiyi məydanı çıxdı. “Q oç” qəbiləsində ölümləri basdırmazlar, götürüb bir düzdə tərk edər, qurudurlar. Quş və heyvanlardan mühafizə etmək üçün gənclər növbə ilə meyitin yanında keşik çəkərlər.

Meyitin fəna qo xusu, yırtıcıların hücumu gənclik üçün böyük bir fəlakətdir.

Bir həftə əvvəl qəbilədə bir qarı ölmüşdü. Düzə apardıq. Keşik çəkmək on nəfər gəncə həvalə olundu. Ceyniz də o cümlədən idi.

Ceynizin təhriki sayəsində gənclər keşikdən boyun qaçırdılar. Qəbiləd ə tüğyan baş verdi. Hər kəs yay-oxunu götürüb evləri tərk etdi. Gənclərə hücum yapılacaqmış. Biz də silahlandıq.

Lakin tüğyan İlyus tərəfindən təskin edildi. Məsələnin həlli qəbilə şurasına həvalə olundu.

Şura toplanmadan əvvəl Ceyniz gizli bir gənclər şurası çağırdı.

Qəbilənin lüzumsuz adətləri incədən-incəyə təhlil və tənqid olunaraq, bir səsle adətlərin məhvinə qərar verildi.

Qərardan sonra:

– İcrası qabilmidir? – deyə bir sual verdim. Coşqun qanlara soyuq su tökülən kimi oldu. Hər kəs fikrə daldı. Gənclərdən biri:

– Arkadaşlar, – dedi, bizim mənəvi qüvvətimizdən onların maddi qüvvələri daha çoxdur. Qovğada məğlub olarıq, fikrimiz də qanlara qərğ edilir.

– Köçəlim! Köçəlim! – deyə hər tərəfdən səslər eşidildi. Ceyniz də razı oldu. O gecə “Yel” ulusuna köçməyi qərarlaşdırdıq.

16

Axşama d oğru Nuşa ilə evə dönərkən ikimiz də sükut içində idik. Arabir Nuşa məndən söz gözləyirmiş kimi üzümə diqqətlə baxır, düşünürdü. Bir söz söyləməyəcəyimi duyaraq yavaş səslə:

– Çopə, – dedi, – bu axşam ciddənmi köçürük?

– Təbii deyilmi?

Nuşa bir söz deməyə cəsarət etmədi. Yanaqları qızardı, yaşlı gözlərini yerə dikdi.

Evə yetişdik. Nuşa özünü yatağa atdı.

– Nə olmuş? –

dedim. Dinmədi.

– Bəlkə ə, sən getmək istəmirsən?

– Gəncliyin qərarı bu. Gərəkdir gedək, – dedim.

– Bəs anam?

– Mənim anam nə oldu, o da elə.

– Sənin anan adətə görə...

– Sənin anan da adəti öldürmək yolunda fəda olunur. Nuşa yenə ağladı.

– Ağlamağa lüzum yoxdur. Fəna bir adət hər kəsi yuvasından məhrum edirdi. Bu bir daha olmasın deyə köçürük... Sənin ana ayrılığı yolunda tökdüyün göz yaşları irəliki nəsillərin səadət çiçəyini suvaracaq.

– Çopo, anamı görüm də sonra qaçaq.

– Gedərsən, sirmimiz açılar, bizə hücum edərlər. Nuşa israr etmək istədi. Mən qəti səslə:

– Ya ana eşqi, ya yoldaş eşqi! İkisindən biri olmalı. Nuşa susdu. Bu əsnada qapı yavaşca tiqqıldadı. Açıdım. Ceyniz idi.

– Hər kəs hazır, – dedi. – Gecə qəbilə yuxuya dalarkən yola düşəcəyik.

– Gözəl! – dedim. Getdi.

Səfərdən əvvəl Nuşa evdən çıxdı, bir daha geri qayıtmadı. Aradım, tapa bilmədim. Ana məhəbbətini yoldaş məhəbbətinə tərcih etdiyi meydana çıxdı.

Əvvəlcə bu vəqədən mütəəssir, çox mütəəssir oldum; sonra ümumi səadəti şəxsi səadətdən üstün görərək təsəlli buldum.

Gecə yarısı əlli beş nəfər yola çıxdıq. Nuşa aramızda yox idi.

17

“Yel” meşəli dağlar arasında çayın kənarında salınmış bir ulusdur. Ağ evləri yeni olan kimi, sakinləri də gənclərdir. Qırx yaşından yuxarı adam yoxdur. Zətən buradakılar ətraf qəbilələrin mühafizəkar adətlərindən qaçmış gənclərdən ibarətdirlər.

Yellilər bizim köçməmişdən son dərəcə məmnun oldular. Hər bir ailə birer müsafir qəbul edərək bizləri yerləşdirdi.

Ulusu gəzdik, çox xoşladıq. Təsərrüfatları yeni idisə də, müntəzəm idi. Otlaqda gözəl ilxıları, ayrıca bir həyətdə ev quşları vardı. Tarla və bostanları hamımızı ödəyəcək qədər zəngin idi.

Burada da xüsusi mülkiyyət yox idi. Əmək iqtidarı olanların çalışması məcburi idi. Ulus şurasının əmri hər kəs üçün məcburi idi və əməklə, əmək məhsulunun paylanması da ona həvalə olunmuşdu.

Şura rəisi bizə izahat verdi:

– Arkadaşlar, – dedi, – bizdə heç bir adət yoxdur: Hər kəs nərədən və nə zaman kimlə istərsə evlənə bilər. Ulus şurası yalnız həyata faydalı şeylərlə məşğul olur. Hər kəsə istirahətli bir həyat təmin etmək, ən böyük məfkurə hesab edilir.

İnsanın yalnız həyatı lüzumlu olduğu üçün meyiti yand ırılır və ondan etibarən adı belə çəkilmir. Ulusa yenilik gətirmək üçün ildə bir neçə adam səyahətə çıxır və bir müddət gəzdikdən sonra geri dönr.

Başqa xalqların həyatında gözəl işlər varsa haman biz də tətbiq edirik.

Baxın, uzaq ölkələrin birindən palaz toxumaq öyrənmişlər. Biz də toxuyuruq. Dəmirçimiz arabalarımızın şəklin dəyişdirmişdir...

Yurduna böyük bir eşq bəsləyən rəisin sözləri bizə gözəl təsir bağışladı və o gündən etibarən ulusa ürəkdən bağlandıq.

İki gündən sonra bizim üçün tikiləcək evlərin yerlərini təyin etdik və bütün ulus işə başladı.

18

Dəstəminizin r əhbəri Mimrə adlı bir qız idi. Mimrə “Meymun” qəbiləsində bir usta yanında üç il bəna şagirdi olmuş. Bununla bərabər çalısan oğlanlar usta ünvanı almışlar da, nədənsə ona bu adı verməmişlər.

Mimrə “Meymun” qəbiləsində ustalığa çatmayacağını duyaraq bir gecə ailəsindən xəlvət “Yel”ə qaçır. Burada şura rəisinə müraciət edərək sənəti sahəsində bir iş istəyir. Rəis nümunə üçün bir ev yapmasını ona tapşıraraq və bizi də yardımçı göndərmişdi.

Təqribən on səkkiz-on doqquz yaşlarında olan bu qız son dərəcə ciddi və bəlkə bir az da sərt təbiətli idi. İlk gündən bizi ikiye ayırdı.

Bir neçə nəfəri dağa daş qırmağa göndərirdi, o birilərini bünövrə qazmağa təyin etdi.

Bünövrə qazmadan əvvəl yeri ölçdü, cızıqları çəkdi və nərədənər əy qədər qazacağımızı göstərdi. Biz də xəndək qazarkən Mimrə palçıq yoğururdu.

Günəş qübbənin ortasına gələr-gəlməz, bir şərqi səsi eşidildi. Haman hər kəs işi tərək edərək ümumi yeməxanaya getdi.

Mimrə işdən aralanmadı. Palçıqdan bir şey qayıрмаqda idi. İki hordan* sonra geri döndük. Mimrə böyük bir daşın üzərində yaptığı ikiotaqlı bir evi tamamlayırdı.

– Bu nədir? – deyər sordum.

– Yapacağımız evin çeşnisidir, – dedi. – Hər otağın boyu on addım və eni yeddi addım olacaq

---

*“Yel”lər vaxtı bölmək üçün açıq meydançada bir dairə cızılıb, ortasına əmudi bir ağac dikmişdilər. Dairə on altı hissəyə bölünmüş; hər hissəyə “hor” deyirlər.

Əməkdaşlar maraqlandı və Mimrəyə müxtəlif suallar verməyə başladılar. İş hələ başlamamaq məqsədi ilə biri söhbəti uzatmaq istədi.

Mimrə hiddətlə:

– İş zamanı söhbət olmaz! – dedi və onun sözlərini kəsdi. Mimrənin sözləri haman bizi xəndəyə sövq etdi. İş başladıq. Lakin yeməkdən sonra çalışmağa çox da həvəsimiz yox idi. Hamımızda bir süstlük vardı.

Bir də Mimrə başımızın üstünü kəsdi. Palçıqlı əllərini belinə qoyub tamaşa edər-etməz sanki bizə qüvvət gəldi, əmək şərqimiz haman dilimizin ucundan töküldü.

Hay, hay,
Huy, huy,
Hay, hay,
Huy, huy!..

Günəş yatağına enməmişdi ki, xəndəyi qurtardıq. Mimrə gəlib baxdı, xoşuna gəldi. Ağacı götürüb yenə yeni cizgilər çəkdi və o biri gün görəcəyimiz işləri təyin etdi.

19

Evi tikib qurtardıq, şura rəisi bir neçə şura üzvləri ilə bərabər g əlib evə baxdı, bəyəndilər. Evin cəbhəsindəki qabarma şəkillər və nəqşlər hər kəsin nəzərini özünə cəlb etdi.

Rəis Mimrədən razılıq etdi və dedi:

– Sənətinə əbədiyyət qazandırmaq üçün yanına bir neçə çocuq göndərəcəyəm.

Onları öyrət.

Mimrənin sərt üzü parladı:

– Yaxşı, göndər, – dedi və simasını yenidən ciddiləşdirərək.

– Ancaq tənbel olmasınlar, – deyə əlavə etdi.

– Tənbel deyillər.

– Yaxşı, gəlsinlər.

Evə baxdıqdan sonra Mimrə daşın üzərindəki çeşnini göstərdi.

Rəis diqqətlə baxdı, düşündü; so nra üzvlərdən birinə müraciət edərək dedi:

– “Yel” get-gedə böyüyür. Bizə böyük bir yemək evi lazımdır. Bunun çeşnisini Mimirə tapşırımalı.

Üzvlər rəisin fikrinə şərik oldular. Öz aralarında bir az danışdılar, sonra Mimirə tərəf yönəldilər:

- Ulusa bir yemək evi lazımdır. Onun çeşnisini yap, – dedilər.
- Neçə adamlıq olsun?

– İki yüz adamlıq olsun.

Mimirə çox düşünmədən:

– Belə bir bina üçün ulusun içində əlverişli bir yer görmürəm, – dedi və əli ilə ulusun üst tərəfini göstərərək: – oralar dağlıqdır.

Ulusun yuxarıya doğru genişlənməsinə imkan yoxdur. Ulusun gələcək mərkəzi çayın yuxarısında olmalıdır.

Ulus vəkilləri Mimirənin sözlərinə əhəmiyyət verərək çay yuxarı getdilər. Çayın dönəcəyində geniş bir düz var idi. Mimirə onu göstərərək:

– İştə, yemək evi bunun mərkəzində salınmalı. Şübhəsiz ki, buralar bir zaman evlərlə dolu olacaq, mərkəz təşkil edən yemək evi ətraf evlərdəkilər üçün bir qolaylıq olar.

Rəis Mimirənin mülahizələrini məmnuniyyətlə dinlədi:

– Şəxsən sənin fikrinə tamamilə şərikəm, – dedi. – Məsələnə ulus şurasında müzakirəyə qoyaram, bir heyət gələr də bu yerə baxar, sonra qəti bir qərar çıxararıq.

20

Bir gün daş qırmaqdan dönərkən gözlərim yeni evlərdən birisinin həyatında işləyən Mimirəyə çarpdı. Böyük bir çeşni yapırdı.

İçəri girdim. Salamlaşdıq.

– Bu nədir? – deyə sordum.

– Şuramızın təsvib etdiyi məhəllənin çeşnisidir. Çayın yuxarısında sizə göstərdiyim yerdə belə bir məhəllə salınacaq – dedi. – Bu ortadakı yeməkhana; ətrafdakılar da cürbəcür evlərdir. Bu çocuq yurdu, o xəstəxana, o əlillər evi, bu məktəb...

Çeşni son dərəcə gözəl idi. Bu tikililər başa gəlsəydi, “Yel” qəbilələr arasında yüksək bir mövqə tutacaq idi. Məmnuniyyətimdən

Mimrənin çamurlu əllərini götürüb, yanaqlarıma sürtdüm. Üzünə qan səpildi, gülümsədi. Mənim bu hərəkətim o radakı şagirdlərin nəzərini cəlb etdi. Bunu görə kimi Mimrənin üzünə bir sərtlik gəldi, haman şagirdlər başlarını aşağı salaraq işlərinə davam etdilər.

Ruhumda dərin bir həzz daşıyaraq Mimrəd ən ayrıldım. Yolda Ceynizə rast gəldim. Bağçada çalışırdı. Mimrədən bəhs etdim.

– Bu qız ulusda birinci adam olacaq, – dedi.

– “Meymun” necə bunun qədrini bilməmiş? – deyə heyrət etdim.

– Mühafizəkarlıq “Meymun”u çürütmüş, yalnız “Meymun” deyil, bir çox qəbilələr adətlər bataqlığında çürüyür.

– Yeni məhəllə salınması təsvib olunmuş, deyirlər.

– Elədir. Ulusun böyüyəcəyi mühəqqəqdır. Onun üçün yeni evlər hazırlamaq icab edir.

– Tikilişin ümumi idarəsi kimə həvalə olunur?

– Mimrəyə. Şura Mimrəyə “baş usta” ünvanı verəcək və bu münasibətlə böyük bir ziyafət olacaq.

– Çox gözəl, çox gözəl! Bütün sənətkarlar təşviq olunmalıdır.

– Çopə, sonra bir təşəbbüsüm də var, yəqin bunu da təsvib edəcəksən.

Bu yaxınlarda şuranın iclası olacaq. Bütün qəbilələrdəki qüvvətli adamların “Yel”ə yığılması məsələsini müzakirəyə qoyacağam. O cümlədən Kavus və İlyusun da ulusa cəlb olunmasını tələb edəcəyəm.

– Fikirlərini alqışlayıram, – dedim. Ceyniz gülə-gülə:

– Səndən də istifadə olunacaq, – dedi.

– Mən təbiətən mütəvazi adamam, çox yüksək xidmətlərdən xoşlanmam.

– Bizdə yüksək və yüksək olmayan adam yoxdur. İşin hər bir şəkli təqdir olunur, yalnız... mühafizəkarlığa qarşı oxlar yağdırırıq.

Ceyniz sözlərini qurtarmadan qəhqəhə çəkib güldü. Gülüşündə mənim keçmiş ənənəpərəstliyimə qarşı bir tənə duydum:

– Bütün keçmişimi “Qoç”da gömdüm gəldim, – dedim. Sözlərim Ceynizin xoşuna getdi.

– “Yel” ruhların xarab havasını təmizləyir. Burada bütün ruhlar büllur kimi təmizdir. Buranı qüvvələndirib, o biri qəbilələri də duruldacağıq. Zətən bu yazdan başlayaraq hər qəbilədən ildə iyirmi-otuz nəfər mühafizəkarlıq düşməni gətirib, ulus idarəsi ilə aşna edəcəyik.

– Belə olursa qəbilələrin yeniləşməsinə heç bir maneə ola bilməz.

Qışı yeni evlərimizdə keçirdik. Ulus adətincə, günəşlə yatır, günəşlə qalxırıdık. Evimizin ziynət və müxəlləfatını tamamlayırdıq.

Xalılar toxuduq, yataq yapıdık, palçıqdan qablar qayırib kürələrdə bişirdik. Tam bir istirahət edərək bahara çıxdıq.

Yazın ilk ayında ulus şurasının qərarına görə səfərə çıxmam icab etdi. İki aya qədər şimal tərəfdəki ölkələri gəzib dönməli idim.

Umuzumdakı torbaya bir günlük azuqə qoydum, əlimə bir uzun əsa alıb, yola düşdüm. İkinci axşam bir suyun kənarında qurulmuş çadırlara rast gəldim. Ətraf təpələrdə ilx ı otlayır, xalq çadırların qarşısında çalib oynayırdı. Yaxınlaşdıqda itlər hər tərəfdən üzərimə hücum etdi. Uzun geyimli və saçlarının uclarından gümüş parçaları sallanan q ızlar yüyürüşərək itləri qovdular. İrəliləyib, ocağ ın üzərində asılan qazanın bir yanında oturdum. Qonaq olduğumu duyaraq, su gətirib ayaqlarımı yudular, yemək verdilər, sonra ağacın altında yatdım.

Sabah erkən çadırlar yığıldı, ilxı toplanıb yükləndi, yola düşdülər.

Torbama bir az qurutla qovrulmuş düyü qo ymuşdular. Yeyərək mən də öz yoluma davam etmə k istədikdə gözlərimə ağacın altında oturmuş bir qoca sataşdı. Yanaşdım. Uzun ağ qaşlarının altında işıldayan xırda, yaşlı gözlər mənə heyərlə süzdü. Yanında bir neçə davar var idi.

Beş addım o yanda tükünü tüləmiş qoca və çəlimsiz bir köpək yatmışdı.

Qoca zorla nəfəs alırdı.

Öz-özümə “burada bir sirr var” deyərək qocaya salam verib qarşısında durdum.

Qansız dodaqları tərpendisə də səs gəlmədi.

– Köç getdi, sən niyə burada qaldın? – deyərək sordum.

– Köç qocaları tərək edər. Bu qədim bir adətdir. Bu köpəklə mən artıq işə yararsız olduğumuzdan bizi buraya atdılar.

– Övladların yoxdurmu?

– Var. Zətən onlar tərək etdi.

Bu sözləri zorla dodaqlarından uçuran qoca gözlərini yumub, başın ı ağaca söykədi. Üzünün qurumuş cizgilərində d ərin bir faciə təcəssüm etdi. “Mən də qırx il əvvəl atamı bu ağacın altında qoyub keçmişdim” – cümləsi dodaqlarının son ifadəsi idi.

Başı yan tərəfə ə yildi və bədənini də özü ilə çəkdi: son nəfəsini bir hıçqırıqla bəyan edərək söndü.

Yoluma davam etdim. Günəş göyün tam o rtasında ikən üfüqdən toz qopması gözlərimə çarpdı. Bir çox qaraltıların yürüməsi ordunu xatırladırdı. Həyəcan məni bürüdü. Özüməmi, ya azad ulusumamı qarşı təsəvvür olunan təhlükə məni sarsıtdı. hər halda zəiflik göstərmək istəmədim. Yolumun davamında israr etdim.

Bir də nə gördüm!.. Günəşdən ən qaralmış, saç-saqqalları pəjmürdə, cır-cındır içində bir İnsan sürüsü. Bunların yeganə silahı əllərindəki əsadan ibarət idi; yerə döyərək yavaş-yavaş yürüyürdülər. Arıq vücutları təəssüf doğururdu. Məni görməyən kimi üzərimə gəlirdilər...

Hamısının kor olduğunu dəhşətlə duydum.

Yoldan kənara çəkildim. Sel kimi arxası kəsilmədən axıb gələn bu zavallı İnsanlara tamaşa etməyə başladım. Önlərinə gələn xırda bir çayı s ezərək çayırtkə kimi kə narına sərildilər. Kimi su içir, kimi əl-üzünü yuyur, kimi də ayaqlarını suya salaraq uzun yolların yorğunluğundan qurtulmaq istəyirdi.

Yaxın gəldim. Birisini danışdırdım. Ot qoparıb yediyindən ac olduğu görünürdü. Ona bir az qovrulmuş düyü verdim. Məmnuniyyətdən əllərimi arayaraq öpmək istədi, qoymadım.

– Nərdən gəirsiniz? Niyə hamınız korsunuz? – deyə iztirabla sordum.

Kor mənə ağıla sığmayan şeylər anlatdı:

– Biz, – dedi, – iskitlərin əsirləriyik. Müharibədə ələ keçirdikləri kişiləri kor edər və qadınları hərəmə alarlar. İllərdən bəri vəzifəmiz inəklərə baxmaq, onları sağib iskit ailəsini bəsləməkdən ibarətdir. İskitlər hücum edəcəkləri xalqlar arasına çaxnaşq salmaq üçün hücumdan əvvəl oraya korları göndərirlər. Səfərimizin məqsədi faciəmizlə başqalarını aşılamaqdır... Biz gedirik, arxamızca da iskitlər gəlir. Göyün ulduzunun sayı var, onların sayı yoxdur...

Susdum... Korun məqsədi artıq məni aşlamışdı. Ulusumun müqəddəratı mənə olduqca qorxulu bir vəziyyətdə görünürdü.

Haman durdum; geri döndüm.

İki gün sonra ulusun küçələrində carçı qoşaraq dəhşətli səsle bağırırdı:

Hey, ulusdaşlar!

Gəlin! Gəlin!

Təhlükə var:

Göyün ulduzunun sayı var,
İskitlərin sayı yoxdur.
Gəlin! Gəlin!
Təhlükə var!

Qız, gəlin, ahıl-cahıl – hamısı axın-axın gəldi, toplandı.

Hər kəs həyəcan içində, mən də həyəcan içində, çıxdım, anladım:

– Silaha sarılın, silaha! Yardıma çağırın, yardıma!.. O gün on üç ətraf qəbilənin küçələrində carçılar qoşaraq:

Gəlin! Gəlin!
Təhlükə var!
Göyün ulduzunun sayı var,
İskitlərin sayı yoxdur.
Gəlin, gəlin!
Təhlükə var!

– deyə bağırırdılar.

Toplandılar. Məsələn atlaşdılar. Bütün qüvvələrin bir yerə toplanmasını qərara aldılar. Bu qərarın icrası üçün fəvqəladə bir heyət seçildi.

Gənclər tərəfindən də Ceyniz buraya daxil edildi.

24

Günəş yatağına doğru enərkən Ceyniz yanıma gəldi. Oturduq.

– Nə var, Çopo? – dedi.

– Son görüşümüzdən sonra bir hadisə olmamış.

– Bilirsən, məsləhətə gəldim. Korların istiqamətini dəyişmək üçün adamlar göndərildi. Onları başqa səmtə çevirəcəklər...

– Bu gözəl işdir – aramıza yayılsalar ruh düşgünlüyü vücuda gələr.

– Sonra... Buğatay bütün qüvvələrə sərkərdə təyin olundu.

– Bu da gözəl. Buğatay cəsur, nüfuzlu və təşkilatçı adamdır...

– Silah tədarükü Ahənəsbə həvalə olundu. Qəbilələrin bütün sənətkarları səfərbərlik halına gətirilir.

– Ərzaq məsələsi necə?

– O məsələ də müzakirə olundu. “Quzğun” qəbiləsi bir namizəd göstərdi, qəbul etdik.

– Bir də hər kəsin vəzifəsi əvvəlcədən bəlli olmalı.

– Şübhəsiz olacaq... İndi, Çopu, bir iş var. İskitlərin nə olduğunu öyrənməliyik. Adət və ayinlərini, müqəddəsatlarını, maddi qüvvət və qüdrətlərini bilməliyik. Düşmən ətraflı öyrənilərsə, qələbə yolları asanlaşar. Sənə təfsilatını söyləməyə lüzum yoxdur. Qəbilələrin azadlığı və mədəniyyətimizin bəqası yolunda üzərinə yeni bir vəzifə düşür.

– Hazıram!

– İskitlərin içinə getməlisən.

– Hazıram!

– Heyət sənə tam bir səlahiyyət verir. Düşməne qarşı edəcək bütün hərəkətinə sərbəstsən. Qarşımızda olan təhlükəni aradan qaldırmaq üçün nə lazım isə əsirgəməzsən...

– Hazıram!

– Yalnız vaxtı keçirməməli. Mümkün isə bu gün yola çıx.

– Vaxtı keçirməmək üçün bir at lazım.

– Təbii, on dəqiqədən sonra at burada hazır olar.

– Mən də durmadan minib gedərəm.

25

Yolda bir bulaq başına endim. Bir həftəlik səfərdən sonra bir-iki gün burada dincəlmək fikrində idim.

Ətrafda quş çox idi. Atı bir ağaca bağ layıb ova çıxdım. Kolların arasından qulağıma bir şaqqıltı gəldi, haman, oxu yaya basıb hazırlandım.

Diqqətlə qulaq verdim. Zəki və elastik bir heyvan yürüşünə bənzəyirdi.

– Aslanmı? – deyə düşündüm. Qəvi bir yırtıcı ilə qarşı-qarşıya gəlmək ehtimalı qanıma qor doldurdu. Bir dəqiqədə sanki “İnsan” deyilən bir pərdə var imiş də üzərimdən qaldırıldı, varlığı ibtidai çılpəqlıqla meydana çıxaraq qana susadı. Bir də... incə bir qadın şərqisi vəhşətə qələbə çaldı. Əlimdən oxum düşdü, yaşıllıqlar arasından orta boylu, günəşdən yanmış bir çöhrə göründü. Başındakı sərnici suya getdiyini göstərirdi.

İrəlilədim. Məni görərkən qız ürkdü. Kənara sıçrayaraq bir neçə addım atdıqdan sonra durdu. “Kimdir? Haradan gəlir?” deyə işarə ilə anladım. Gülümsədi. Meşəlik yamacı göstərdi.

– Oraya gedək! – dedi.

Sözümə cavab olaraq başındakı qabı göstərdi.

Fikrini anladım: bir yerdə bulağa enər ək sərnici su ilə doldurduq. Ata mindim və sərnici də yəhərin qaşına qoydum; yola düşdük.

Yamacın arasında böyük bir düşərgəyə rast gəldim. Atlar kişnəyir, inəklər böyürür, qoyunlar mələşirdi. Ətrafda qarınca kimi qaynaşan İnsanlar içində bir kişiyyə rast gəlmədiyim üçün heyrətləndim.

Bir çadıra yanaşdıqda qız sərnici istədi. Verdim.

Bir nəçə dəqiqədən sonra mənim buraya gəlməmə böyük bir hadisə təşkil etdi: ətrafıma yüzlərcə qadın toplandı. Sərt çöhrəli, şişkin əzələli bu qadınlar dışıdən daha çox erkəyə bənzəyirlərdi.

Bir də izdihamin arxasından bir səs eşidildi; haman, qadınlar yana çəkildi; yaşlı və gözü kor bir qadın irəliləyib, atımın cilovundan yapışdı. Bəzi sözlər söylədi, anlamadım. Atı çəkərək apardı.

26

Qadın məni gözəl bir çadırın qarşısında tərk edib, içəri girdi. Qapıda qarovul çəkən iki qız əllərindəki nizələri yerə vuraraq bəzi sözlər dedilər. İstehza etdikləri bəlli idi. Biri dilini çıxarıb, qıpqırmızı kəsildi.

Bu əsnada içəridən uca boylu çirkin bir qadın çıxdı. Bu qadını on nəfərə qədər qız təşvi edirdi. Təzimkar bir təbəssümlə mənə baxdı və çadırın qarşısındakı taxta əyləşdi. Dəvətinə hörmət edərək atdan endim və göstərdiyi yerdə oturdum. Yanındakı qadınlar sıra ilə mənə yanaşaraq bəzi sözlər söylədilər, anlamadım.

Sonuncu qadının dili bizimkinə yaxın olduğundan anlaşıdıq.

Burası həməzənlər düşərgəhi imiş.

– Bunların kişiləri yoxdurmu? – deyərək sual verdim. Qadın:

– Yox, – dedi, – bizlər kişiləri içimizə buraxmırıq. Mən qulaqlarıma inanmayan kimi:

– Ərə getmək yoxmu? – dedim.

Qadın gülümsədi və bir az duruxdu. Sanki cavab verməkdən aciz idi. Nəhayət, izaha başladı:

– Bizim qadınlar yalnız müharibə meydanında məğlub edildikləri kişilərlə görüşürlər. Bu görüş daimi olmaz. Müəyyən zamandan sonra kişiləri tərk edərək yenə ayrıca həyat sürərik.

– Züriyyətlər varmı?

– Olur.

– ?!

– Heyrət etmə, qız övladları saxlayıb, oğlanları aramızdan çıxardırıq...
Çirkin qadın bunların sərkərdəsi imiş. Adı Alpaqay idi. Alpaqay səfərimdən maraqlandı.

– Haraya gedirsən? – dedi.

– Səyyaham. Dünyanı və İnsanları görmək istəyirəm, Alpaqay başını tərpətdi:

– Bilirəm, – dedi, – sənin kimi bir səyyah bir dəfə də mənə müsafir olmuşdu. Adı Anastasiz idi. Çayların başlandığı və töküldüyü yerləri öyrənər, dağları və şəhərləri xəbər alardı... Dəniz kənarında bir ölkə var imiş, orada yaşarmış.

Bu söhbətdən sonra Alpaqay neçə vuruşmada olduğumu soruşdu.

– Heç bir! – dedikdə, heyrət etdi. Ətrafında ayaq üstə duran qızları süzdü və sonra:

– Ölümdən qorxursanmı? – deyə soruşdu və gülümsədi.

– Yox, biz oturağıq. Alpaqay yenə gülümsədi:

– Oturaqları çox gördüm. Bataqlığa sancılmış ox kimi bir yerdə çürüyüb qalırlar. Yatağana belə yapışsalar, öz əllərini kəsərlər.

Başqa-başqa zehniyyət sahibləri olduğumuz üçün münəqişəni lüzumsuz gördüm.

27

Gecənin yarısı vücuduma toxunan soyuq əllər məni yuxudan oyatdı. Gözlərimi açar-açmaz yanımda cilvələnən bir qız gördüm. Diqqətlə süzdüm. Gündüz mənə dil göstərən qız olduğunu duydum. Ayazdan vücudu buz kəsilmişdi. Bağıma basdıqca hərərətdən əriyən qar kimi varlığıma nüfuz edirdi...

Çox çəkmədən qulağıma bir şıqqıltı gəldi. Qaranlıqdan bir işıq doğan kimi oldu. Uca boylu, dolğun vücudlu qəhrəman bir qadın yanaşaraq başımın üzərində çökdü. Əndamının rayihəsi qanıma coşdurdu. Tək olmadığımı anlar-anlamaz qarovulçunun saçından yapışdı. Qarovulçu hiddətlə sıçradı. Lakin qarşısındakı qadını tanıdıqda utandı; önündə diz çökdü.

Qadın ona bir neçə sərt söz söylədi və nəhayət, bir yumruq ilişdirdi. Qarovulçu qalxdı və yaydan buraxılan ox kimi qaranlıqda qaib oldu.

İki qadının qovğası erkəyə malik olmaq üçün imiş, zənn etmişdim. Halbuki uca boylu qadının da getməyə hazırlanması təsəvvürümün boşluğunu isbat edirdi.

Vücutumda yandır ılan alov söndürülmək istəyirdi. Qalxdım, qaranlığa qarışmaq istəyən qadını arxadan qucaqladım.

İlan kimi qıvrılıb, qollarımın arasından çıxdı. Sonra dəmir pəncəsi havada oynadı və ə umuzuma dəyən yumruqdan yerə sərildim. Özümə gəldikdən sonra həqar ətin ağırlığını duymağa başladım; həmzənlər məğlub etdikləri kişilərdən nifrət edərmişlər.

Çox düşünmədən atımı yəhərləyib, yola düşdüm.

28

biri gün rast gəldiyim korlar qafiləsindən birinin yanında qaldım. Uzun-uzadı söhbətdən sonra iskitlər haqqında bir çox məlumat topladım. Bu barədə təfsilatını sordum, Bir kor anlatdı:

– Bütün ruhani ayınlər qamlar* tərəfindən yapılar. Qamların üzərində kəllə şəkilləri çəkilmiş dəfləri var. Bu dəfləri çalaraq dönərlər və cəzb olarlar. Haləti-cəzbdə allahlarla görüşər, ilham alarlar və aləmi-qeybin sirlərinə vaqif olarlar.

Cəzbdən sonra hər kəs qama yanaşar və “haqqımda nə qədər lənmiş” – deyər soruşar. Qamın arxası kəsilmədən verdiyi cavablar kimini şad, kimini isə kədər içində buraxar. Qamın nüfuzu xaqanınkindən daha böyükdür...Korun hekayəsi məni məmnun etdi. İndi qamın özünü görmək və hərəkətlərini öyrənmək başlıca məqsədlərimdən biri oldu.

Atı minib, yola düşdüm. Bir neçə gündən sonra iskit nəfərlərinə rast gəlməyə başladım. Bunlar atlarını ota buraxmışdılar. Uzanmış bir nəfərə yanaşdım. Üzündə əzab nişanələri var idi. İşarə ilə sorduqda ayağını göstərdi: yarası var imiş. Haman durduğum yerdə fırlandım və sonra əllərimi göyə götürərək dua edər bir vəziyyət aldım. Baxdım, nəfərin üzündə ümid parlamağa başladı.

“Dua”dan sonra nəfərin yarasını açdım qurtlamışdı. Təmizlədim, duzlu su ilə yuyub bağladım. Nəfər (rahatlanan) kimi oldu.

Bir az sonra bizə bir ayr ı n əfər də yanaşdı. Yaralı ona bir şeylər anladı. Nəfər əlini ayağıma sürərək öpdü və təzimkar bir vəziyyət aldı.

“Məqsədimə çatdım”, – deyə düşündüm.

Az çəkmədən ətrafımda görünən on-on beş nəfər buraya toplandı; hamısı əllərini ayaqlarıma çəkərək öpdü.

Yaralı yen ə bir şeylər söylədi. Ocaq qaladılar. Bir nəfər bir neçə bağırsağ qurusu gətirdi. Bizlə atların budlarını deşərək, içlərinə qan buraxd ılar və ağzını otla bağlayıb, odun üzərinə döşədilər. Bişər-biştə bölüşdülər; biri də mənə düşdü.

İskitlərin səfər yeməyi bundan ibarət imiş.

29

Üç gün bu n əfərlə qaldıq. Açıq havada yatar, qalxardıq. Bu üç gündə nəfərin yarasını müalicə etdim. Yaxşılaşdı. Nəfərlərin arasında böyük nüfuzə malik oldum. Yavaş-yavaş baş düşərgənin yerini öyrəndim və oraya getməyi arzuladım.

Nəfərlər mənə apardılar.

Yolla gedərkən atların cilovlarından asılmış quru dərilər nəzərimi cəlb etdi. Soruşdum:

– Öldürdüyümüz düşmənlərin üzünün dərisidir, – deyə iftixarla söylədilər.

Saydım. Yaralının yüz iyirmi bir adam öldürdüyü məlum oldu. O biriləri də öldürmüşlərdi.

Onlar öldürdükələrinin qol sümüklərini d ə nizələrinin saplarına nəsb etmişdilər.

Yarım gün atları ota buraxılmış əsgər içindən keçdik. Axırda gözlərimiz bir təpədə qurulmuş bir neçə gözəl çadıra sataşdı.

– Xaqan oradadır, – deyə yaralı barmağı ilə işarə etdi.

Biz də təpələrin ətəyində bir çeşmənin yanında düşüb qaldıq.

Yaralı mənə tərək edir, tərək geri dönürdü və hər gəldikdə özü ilə bir neçə yeni adam gətirirdi. Bunlar ətrafıma toplanıb, mənə heyətlə tamaşa edir, öz aralarında danışdılar. Bunların marağını artırmaq üçün arabir göyə baxaraq “dua”lar oxuyurdum.

gün yanıma bir neçə xəstə gətirdilər. “Dua”ladım və kökslərinə bir ot yapışdırıb yola saldım. Nəfərlər otu tilsim zənn edərək ona toxunmaqdan qorxurdular.

Get-g edə yanma gələn xəstələrin sayı artdı və “tədvai”dən əvvəl “ayin” yapmağa başladım.

Fırlanmam məni iskitlərə qam sifəti ilə tanıtdırdı və nüfuzum gündən-günə artdı.

Bir axşam xalq arasında dolaşarkən dairə təşkil edən bir izdihama rast gəldim. Yanaşdım. Paltar qızıl və güümü ş pullarla bəzəkli bir qam dairənin ortasında fırlanmada idi. Bir neçə dəqiqədən sonra qam cəzb oldu, ağzından köpük daşlandı.

Ayılar-ayılmaz hər kəs:

– Qəderimdə nələr var? – deyə suallar yağdırdı.

Qam cavab verərək mənə yönəldi və xitab etmək istərkən, haman, yerimdə fırlandım.

qədr sürətlə fırlandım ki, başım gicəldi, yıxıldım.

Ayıldıqda gözlərim qarşımada duran qama çarpdı. Həyəcanından rəngi qaçmışdı, vücudu titrəyirdi.

– Qəderimdə nə var? – deyə dili dolaşdı.

– Sabah öləcəksən! – dedim, qam bayıldı. Ətrafımı xalq bürüdü:

– Qəderimdə nə var? – deyə edilən suallara ağzıma gələn cavabları verdim.

Xalq mənə paltar, gümüş və qızıl pullar bağışladı. Bu qam baş qam imiş. Bunun bayılması nüfuzumu aləmə yaydı.

30

Baş qamın qədəri haqqında söylədiyim peyğəmbəri sözlər doğrulaşdı.

Qamın xaqan tərəfindən boğdurulduğunu eşitdim. Məni saraya çağırmaq üçün gələn təşrifət nəfəri anlatdı.

– Səbəb? – deyə sordum.

– On beş gün əvvəl, – dedi, – xaqanın oğlu çayda çimib xəstələnmişdi.

Xəstələndikdən dolayı cənuba doğru təsəvvür olunan səfər dayandırılmışdı.

Xəstəlik baş qamın ruhani ayini ilə tədvai olunur. Qam çağırıldı, sarayda qürənanın yanında fırlandı, cəzb oldu və bir həftə sonra şahzadənin şəfa bulacağını elan etdi. Dünən həftə tamam oldu, şahzadənin səhh əti yaxşılaşmaqdan daha da fənalaşdı. Sarayda bir anlaşılmazlıq yarandı. Cürbəcür şeyiələr (yayıldı). “Xaqan m ikinci qadını Runca öz oğlunu vəliəhd etdirmək üçün qama bəd dualar etdirmiş” – dedilər. Nəticədə baş xatın oğlunun intiqamını almaq üçün qamın öldürülməsini tələb etmiş...

Hakimiyyət ətrafında bir çox həngamələr olduğunu ilk dəfə olaraq duyduğum və istifadə etmək yollarını düşünərək saraya getdim.

Yolda qarşıma çıxan nəfərlər ayağıma əllərini sürtərək öpürdülər.

Artıq düşərgədə hər kəs məni tanıyır və “qüdsiyyətimə” inanırdı. Bu qədər tez yüksəldiyimə heyrət etdim.

Təş rifətçi nəfərlə bir çadıra gəldik. Üzü çapıq bir adam məni hörmətlə qəbul etdi və baş qam təyin olunduğumu söylədi.

Mən ə ulduzlu bir paltar, qumrovlu bir dəf verdilər. Buradaca kiçik bir ayın yaparaq şeyləri qəbul etdim. Bir neçə qam şagirdi zurna çaldı, geyindim. Hazır olan kimi hər tərəfdən mənə təzim olundu. Çapıq adam bir sözlər söyləyərək başıma arxası at quyruqlu bir qalpaq qoydu.

Zurnaçılar məni xəstənin çadırına təşvi etdilər.

Altun dəstəklili, incə tikişlərlə işlənmiş qapıdan içəri girdim. Xəstə çadının baş tərəfində hündür bir taxtda yatmışdı. Hər tərəfdə doqquz gənc qız diz çöküb, saçlarını əllərində tutmuşdu. Çad ırda dərvin bir sükut idi. Baş xatın xəstənin yanında idi. Məni görəndə kimi duakar bir sima ilə yerindən qalxdı, əlimdən öpdü. Xəstəyə yanaşdım. Böht içində idi. Əlimi alınına qoydum. Hərər əti çox idi. Geri çəkildim. Ətrafındakılar kənara durub mənə meydan vərtilər. Fərqləndim. Özümə qaib edincəyə qədər dəfə yumruqlar vurdum... Axırda nə olduğu xatirimdə deyil.

Bir də ayıldım. Baş xatın irəlilədi.

– Oğlumun qədərində nə var? – deyər həyəcanla sordu. Susdum.

Gözlərimdən yaş süzüldü. Ağlayacağımı heç də təsəvvür etməzdim.

Baş xatın taxtına yıxıldı. Gözləri yaşlı qızlar hər tərəfdən ona tərəf qoşdular.

31

biri gün şahzadənin dəfn mərasimini keçirdik. Qullar iyirmi addım uzununu və iyirmi addım enliyində iki adam boyu bir yer qazdılar.

Dibinə söyüd yarpaqları döşəndi. Şahzadənin çadırı bütün müxəlləfatı ilə buraya yerləşdirildi. Meyiti geyindirib, silahlarla bərabər yatağına uzatdılar, çadıra gətirdilər. İrəlili gün diz çökən on səkkiz qız Alpatay adlı çopur bir cəllad tərəfindən bir-bir boğulub öldürülmüşdü. Bunları da şahzadənin ətrafına düzdülər. Şahzadənin atı boğulub, çadırın qapısına bağlandı.

Qəbir torpaqla örtülmədən əvvəl xaqan, onun hərəmi və dayə gəldi.

Xaqan sadəcə geyinmişdi. Yalnız qurşağındakı dəstəsinə almaz və ləllər nəsb olunmuş altın yatağını nəzəri cəlb edirdi. Arxasında əllə-

ri təbərli d oqquz nəfər var idi. Baş xatının balağına hər tərəfdən doqquz qız yapışmışdı. Baş xatın əllərini gözlərinin üzərinə qoyaraq hönkürürdü.

Arxadan başqa xatınlar, ricallar və sərkərdələr gəlirdilər.

Çadırın qapısına yanaşdıqda baş xatın dönərək Runca xatına hiddətlə:

– Gəlmə, həyasız! – dedi, – mənim qanlım sənsən!

Qadınlar cəsarətsiz bir halda yerlərində donub qaldılar. Baş xatın ın bu hərəkəti bəzi sərkərdələrin arasında xoşnudsuzluq doğurdu. Çünki Runca xatının oğlu vəliəhd olacağı üçün hər kəs istiqbalını onun hüsnü-təvəccöhünü qazanmaqda görürdü.

Vida mərasimi bitdikdən sonra qəbrin üzərinə ağaclar döşəndi, hər bir əsgər əlində bir az torpaq gətirib tökdü: qəbrin üzərində yüksək bir qurğın yapıldı. Qurğının ətrafına haça ağaclar basdırıldı. Qənimət alınmış atlardan əllisi və korlardan əlli nəfəri boğulub gətirilmişdi.

Atların boyunlarını və arxalarını haçalara qoyaraq, üzərinə də əsir meyitlərini uzatdılar. Sonra qırx süvari qurğının ətrafına dönərək, mərsiyə söylədi.

32

Üç gün sonra xaqanın hüzuruna qəbul olundum. Taxtında oturmuşdu.

Ətrafında bir çox gözəl qız və o ǵlanlar durmuşdu. Xaqan mən ə yer göstərdi, oturdum. Bir də işarə elədi; hər kəs çadırı tərək etdi. Yalnız ikimiz qaldıq. Xaqan çox dəyişilmişdi. Zəif səsle:

– Yaxşımisan? – deyə sordu.

– Mərrixin sayəsində.

– Kədərimə dözə bilmirəm, – dedi, susdu və bir az sonra: – Kədərimi susdurmaq üçün qanlı bir səfər təsəvvüründəyəm. Qədər nə söyləyir?

Düşündüm:

– Qədər qaranlıqdır, – dedim.

Xaqan sözlərimdən bir az hiddətləndisə də, sonra sakit olaraq maraqla:

– Necə? – dedi.

– Üç gündür qədərin sirlərini açmaqla məşğulam. Hələ səfərdən əvvəl bir çox bələlar görünür. Bəzi sərkərdələrin xaqana qarşı xəyanətləri aşkar olur...

Xaqan hiddətindən üç dəfə qalxıb oturdu:

– Bilirəm, bilirəm, bilirəm! – deyə incə, sallaq bığını gəmirirdi, – bu xəyanətlərin başı Quzataydır.

– Bir deyil, bir neçəsi olmalı, – dedim.

– Bilirəm. Ancaq Alpatayın qollarında qüvvət tükənincəyə qədər adam boğduracağam da, fəsadın kökünü kəsdirəcəyəm... Qədərdə daha nə var?

– Xaqanın səlaməti üçün görülmək birinci iş fəsadın qaldırılmasıdır.

– Get, ancaq məni tərəddüddən qurtar!

– Xaqanın səlaməti üçün nə lazımsa edəcəyəm əmin ola bilərsən. Ancaq... Səfərdə fəlakət görürəm.

– Get, məsələ aydın oldu. Xaqana təzim edərək çıxdım.

33

Yarım saat sonra gizli olaraq Runca xatınla görüş düm. Gəldiyimdən çox məmnun olaraq qədrini soruşdu. Verəcəyim cavabı ətraflı düşünərək:

– Sırr açılırsa, qədər səndən üz döndərər, – dedim.

– Sırrı açsam, oğlumun qəbri qazılısın! – deyə and içdi.

– Qədər sizin tərəfinizdədir. Ancaq... tədbir görülməzsə, vəliəhdin həyatı təhlükəli olacaq.

Runca xatın diksindi:

– Aman, yol göstər! – deyə əlini ayağıma sürüb öpdü.

– Yol hazır, bu gün Quzatayla bərabər buradan ordunu bizə sadıq olan bir hissəsinə qaçın.

– Xaqanımı hiddətlənmiş?

– Elə! Quzatay ordu toplansın, yoxsa... həyatınız təhlükədədir.

– Bu işlər bütün baş xatının hikkəsindən irəli gəlir. Yəqin xaqanı da təhrik edən odur.

– Hər halda, tələsməlisiniz.

Runca xatının rəngi üzündən götürülmüşdü. Yerindən dəli kimi qalxdı, əvvəl nə edəcəyini bilmədi, sonra ələcsiz bir halda üzünü mənə çevirdi.

Cavab olaraq:

– Quzatayı çağırtdır, – dedim.

On dəqiqə keçməmiş Quzatay hazır oldu.

Görüşdük. Çəlimsiz bir adam idi. Qanlı gözlərindən vəhşət yağırı. Əynindəki paltar İnsan dərindən yapılmışdı.

Buna rəğmən qamlardan çox qorxduğunu hərəkətlərindən duydum.

– Qədlərimizin açarı səndə, – dedi və dodaqlarında hörmətəkar bir təbəssüm oynadı.

– Qədlər sizin tərəfdədir, – dedim.

Sevindi. Yolumda hər bir xidmətə hazır olduğunu bildirdi.

Məsələni anladım. Təkidən söylədim ki, onun nicatı ordu toplayıb, xaqanın hücumundan özünü müdafiə etməsindədir.

Razı oldu.

– Mərrix məbədinə qan lazımdır, – dedim. – Dəqiqəni qaib etsən, məhv olacaqsan.

Coşqun bir halda yerindən qalxdı. Qanlı gözləri bir az da qızarmışdı. Məndən razılıq elədilər. Çıxdım.

34

Xaqanın şiddətli əmrinə rəğmən Quzatay tapılmadı. Bir də ordunun qüvvətli bir hissəsini götürərək qarşı dağın arxasına çəkilməsi xəbəri ildırım qüvvəsi ilə yayılmağa başladı. Runca xatının oğlu ilə bərabər yox olması da min bir şeyiyyə səbəb oldu.

Təcili surətdə saraya çağırıldım. Xaqanın qəzəbi hədsizdi. Çadırda gəzinərək:

– Qədlər doğru imiş, – dedi. – İndi çarəsini göstər!

Əlimi üzümə dayaq ver əmək fikrə daldım. Bir neçə dəqiqə cavab vermədim. Halımdan mütəəssir olaraq xaqan da sakit oldu, taxtına əyləşərək sükutli-qəlblə cavabımı gözlədi.

– Hücumdan başqa çarə yoxdur, – dedim. – Bu gün qüvvət toplanmazsa sabah ətrafında baş xatınla məndən başqa kimsəni görməyəcəksən!

Xaqan haman, sərkərdələri yanına çağırırdı və ordunu tezliklə hazırlamalarını əmr etdi.

Bir dəqiqədə carçılar ata minərək xalqın arasına yayıldı.

Eyni zamanda məşvərətə oturuldu. Nəticədə sabah tezdən üç tərəfdən hücum etməyi qərarlaşdırdılar.

Sübh günəş inin qızartısı göyə səpilərkən Mərrix məbədinə getdim. Məbəd taxta qüllədən ibarət idi. Yuxarısında kiçik bir meydança var idi.

Ətrafı süvari bürümüşdü, atların cilovlar ından sallanan İnsan dərisinin sayı yox idi. Nizə və təbərlərin saplarındakı düşmən sümükləri vəhşət verirdi. Öndə duran xaqan qəzəbindən ən tez-tez atının cilovunu dartır və İnsan üzlərindən qoparılan minlərcə dərilər titrəkən gizli bir inilti qoparan kimi olurdu.

Bir də korlardan birini bağıraraq gətirdilər. Alpatay yaxasından yapışdı, qəməsini əsirin boğazına elə bir sürətlə soxdu ki, əli belə görünmədi.

Qan fişqırdı.

Xaqanın qılıncı gətirildi, əsir qanı ilə boyanıb, Mərrix qülləsi üzərindəki meydançaya qoyuldu.

Mərrixin tələb etdiyi ilk qan təslim verildi.

Sonra atdan endilər və qüllənin ətrafına düzülən bişmişlərdən yedilər. İçki paylandı, hər kəs düşmən kəlləsindən yapılmış qədəhləri başına çəkdi.

Xaqanın qarşısındakı kəllənin ətrafına altun nəsb olunmuşdu. Bu kəllə böyük bir sərkərdə başı imiş.

Xaqan kəlləni əlinə aldı, içindəki son qətrələri içdikdən sonra kəlləyə baxaraq dedi:

– Artıq sənə qarşı intiqamım qalmadı. Məndə yeni bir intiqam alovlandı. Quzatayın kəlləsi dodağıma təmas etməzsə, alovum sönməz.

Xaqan kəlləni qeyzlə yerə atdı. Bu halda bütün süvarilər ata sıçradı və hər kəs bir ox çıxarıb, ucunu məbədə tərəf tutdu.

– Ur! – deyən xaqanın heybətli səsi havanı titrətdi. Oxlar iki bölünüb yerə atıldı.

Oxları sındırmaq yəmin etmək deməkdir: hər kəs özünü xaqanın yolunda qurban edəcəyinə and içirdi. Dəfimə bir yumruq vurdum. Ətraf susdu. Bir dəqiqə gözləyərək dəfə təkrar-təkrar vurdum.

– Mərrix bizimlədir! – deyərək bağırtdım, yerimdə fırlanıb bayıldım.

Özümə gəldikdə ətrafımda bir gəncdən başqa kimsəni görmədim.

Sel kimi axan ordu üfüqləri tozlara qərç etmişdi. Gənc mənə yanaşdı və yavaş səslə:

– Xaqanın böyük qızı Ərdica səni görmək istəyir. Getdim. Sarayın arxa tərəfindəki saklı bir tarlada buğdayı sifətli, qıyqacı gözlü, ağzıburnu xırda bir qıza rast gəldim. Başında ağ çalması, döşündə gərdənbəndi vardı. Dolğun köksü altun pullar arasından baş vermişdi. Yel vurduqca incə ipək paltarı vücuduna yapışaraq qarnının üzərindəki zərif çökmək qığılcım saçırdı. Tətuq yancaqları asilik əməlinə çırpınırdı.

Mənə yanaşmasını duydum. Nəfəsinin hərarəti üzümü qıdıqladı:

– Saraya ilk dəfə gələndən bəri gecələrimin dadlı yuxusunu da özünə apardın...

Qızın səsi titrədi, susdu.

Baxdım. Sallanmış iri kirpikləri yaş saçırdı.

Belini qucdum. Bütün vücudu bağrıma sıgındı. Qərib quşları andıran məmələri köksümdə çırpınırdı.

Dodaqlarım dodaqlarını aradı və şəhli nəşələrlə atəşini söndürməyə başladı.

Aralandım, getmək istədim. Önümdə diz çökdü, ayaqlarımı qucaqlayıb öpdü:

– Getmə! – dedi.

– Vuruşma var. Xaqanın müqəddəratı həll olunan bir vaxt durmağa haqlı deyiləm.

– Haqlısan! Ancaq müqəddəratı təyin edən müharibə deyil, eşqdir.

Xaqan sarayını, tacı, taxtı tərk etməyə hazırım da... eşqi yox.

Dərunimdə təbiət bütün çılpalıqlığı ilə canlandı. Ərdicanın vücudundan nəşət edən rayihə məni kişnətdi. Bir dəqiqədə ə onu qucub, təbiətin köksünə atdım və əbədiyyətin səsinə qarışaraq qeyb oldum.

37

Şiddətli vuruşma davam edirdi. Quzatay ordusundan ələ keçən ilk əsiri xaqanın yanına gətirdilər. Xaqan onun köksünə bir qılınc vurdu.

Fışqıran qanın altına ovcunu tutub nəşə ilə içdi. Xaqanı təqibən sərkərdələr də qandan içdilər. Sonra əsirin üzünün dərisini soyaraq xaqanın atının cilovundan asdılar.

Axşama doğru oxun qurtarmasını xaqana xəbər verdilər. Hiddətləndi.

Atılmış düşmən oxunun toplanıb yenidən qollanmasına əmr verildi. Bunun üçün ayrıca bir dəstə vücuda gətirildi. Eyni zamanda çevirmə hərəkəti yapılması əmr olundu.

Bu əsnada arxa tərəfdən oxların yağış kimi yağmasını duyduq. Xaqan bir hücum dəstəsini də arxaya göndərdi.

Ön tərəfdə hərəkət edən sərkərdələrdən ən mahiri Okabay idi.

Minlərlə əsir alması və düşməyə qüvvətli zərbə vürməsi xəbəri xaqana bildirildi, xaqanın qorxunc siması bir az parladı. Atının boynundan bir dəstə dəri qopararaq ona hədiyyə göndərdi.

Lakin arxamızdan bizə doğru irəliləyən düşmənin oxları xaqanın nəşəsini pozdu. Oxlar artıq xaqanın çadırlarını belə təhdid edirdi.

Nə edəcəyini kəsdirə bilməyən xaqan bizi məşvərətə çağırırdı. Hərəkət bir fikir söylədi, mən isə şimala çəkilməmizi tövsiyə etdim.

Xaqan hər kəsi dinlədikdən sonra mənim rəyimi təsvib etdi.

Çəkilmədən əvvəl xaqana:

– Səninlə gizli bir söhbətim var, – dedim. Tənha bir çadıra çəkildik.

– Nə var? Qədərdə bir fənalıqımı var? – deyərək iztirabla soruşdu.

– Yox, – deyərək xaqanı sakit etdim.

– Söylə, – dedi.

– Axır başı, dedim, – qələbə sənin tərəfindədir. Lakin... bundan əvvəl bəzi çətinliklər görünür...

Xaqan qalxıb təkrar oturdu. Sözlərimə davam etdim:

– Quzatayın xəyanətini vaxtilə sənə xəbər verən kimi indi birini də xəbər verəcəyəm. – Xaqan heyərlə üzümə baxdı. – Okabaydan da arxayın deyiləm, bunun bütün səyi sənin taxtını ələ keçirmək üçündür...

Xaqan bığlarını ağzına doldurdu, qəzəblə çeynəməyə başladı.

– Çarə?

– Hələlik ehtiyatla davranmaqdan başqa bir çarə yoxdur; qüvvətimiz də kafi deyil, zətən ox da yoxdur. Bu işlərin içindən müvəffəqiyyətlə çıxmaq üçün yeni bir orduya ehtiyac var.

– Yeni ordunu haradan ala bilərik ki?..

– Bu məsələni mənə həvalə et də, mən çarəsini arayım:

– Necə arayacaqsan?

– Cənubda cəngavər xalqlar var, mənə göndər də, ordu toplayım.

Xaqan düşündü. Şübhə edər kimi üzümə diqqətlə baxdı. Bir cavab vermədi.

Sonra birdən:

– Get! – dedi.

gecə Okabayla görüşdüm. Qoluna dəyən bir oxdan müzərib olaraq yerə sərilməmiş otun üstə uzanmışdı..

– Nə xəbər, qam? – deyərək soruşdu.

– Qədr tərəfindədir, – deyərək onu sevindirdim.

– Xaqandan yeni bir əmrmi var?

– Əmr yoxdur, – dedim, susdum.

Susmağım Okabayda şübhə doğurdu. Maraqla üzümə baxdı, mən yenə dinmədim və gülümsəyərək onu süzdüm.

– Qam! – dedi, – mənə ölüm xəbəri gətirdin?

– Yox, Okabay, ölüm hələ səndən uzaqdır.

– Bəs nə var, söylə! Sənin bu gəlməndə bir sirr var.

– SIRR yoxdur, qam sirr saxlamaz, bildiyini bəyan edə.

– Söylə! Bir şeylər duyuram.

– Sənin müvəffəqiyyətlərindən başqa bir şey yoxdur.

– Müvəffəqiyyətim baqıdirmi?

– Baqi ola bilir. Lakin...

– Söylə.

– ...Müvəffəqiyyətin başqalarının müvəffəqiyyətinə sədd kimi görünür.

– “Başqalar” kimə deyirsən, xaqanamı?

– Elə... işlər xaqanı bir az düşündürür. Ordu arasında artan nüfuzunu xaqan taxta qarşı bir təhlükə kimi tərəqqi edir... Bir çoxları indidən sənə xaqan ləqəbini belə vermiş.

Okabayı bu xəbərlər oxşadı, yarasının ağrısı belə unudulan kimi oldu. Bir az düşündükdən sonra:

– Başqa cəbhələrdən nələr eşidilir?

Xaqanın şimala çəkilmək məcburiyyətində bulunduğunu söylədim.

Okabay fikrə getdi. Sonra dedi:

– Qarşımda böyük bir qüvvə görmürəm; yəqin düşmən bütün qüvvələrini o tərəfə vermiş. Hər halda sabah açılmasa vəziyyət aydınlaşmayacaq.

Bu sözlərdən sonra Okabay təkrar fikrə getdi. Birdən üzündə bir ümid parladı:

– Xaqanın əndişəsi nə qədər əsaslıdır? – deyər maraqla sordu.

– Bütün ordunun sənə tapındığını görən adam əndişədə olmazmı?

– Mənə qarşı, deməli, yaxşı fikirlər bəsləmir.

– Təbii.

– Nə edə bilər?

– Hiylə ilə çağırtdırıb öldürər.

– Onu edə bilməzsə?

– Üzərinə ordu göndərər.

- Mənim ordum qədər qüvvətli ordusu varmı?
  - İndi yoxsa da bir ay sonra olacaq.
  - Haradan alacaq ki?..
  - Şimal xalqları arasından ordu toplamaq niyyətindədir.
- Son sözlərim Okabayı düşündürdü. Bir az sonra:
- Sən niyə xaqanla getmədin? – deyə sordu.
  - Doğrusu... – düşünərək dedim, – bundan sonra qədər məni sənə bağlayır...

Xaqanın ulduzu batmadadır.

Okabay sevincini gizləyə bilmədi. Durdu, oturdu:

- İndi nə etməliyik? – dedi. Çox fikir etmədən:
- Birinci, – dedim, – sabah erkən xaqana hücum; ikinci, ordunu bir ələ alaraq Quzatayı bitirməlidir.

Planım Okabaya xoş gəldi. Lakin bir az tərəddüd içində idi. Birdən:

- Mən xaqana hücum edərkən arxadan Quzatay məni vurmaz ki?.
  - Arxa hücumundan səni təmin edərəm.
  - Hankı vasitə ilə?
  - Vasitələri qədər göstərəcək. Ancaq... Quzatay ordusuna keçməliyəm.
- Sözlərim Okabayı fikrə daldırdı. Məndən şübhələnən kimi oldu.
- Orada nə edəcəksən ki?.. – deyə şübhə ilə üzümə baxdı..
  - Quzatayı sənənlə ittifaqa dəvət edəcəyəm. – Sonra?
  - Xaqanı məhv etdikdən sonra Quzatayı hiylə ilə öldürmək asandır.
  - Tətbiqi qabil isə fikrin gözəldir.
  - Qabildir!

39

biri gün Quzatayın qərargahında idim. Runca xatınla görüşdüm.

Quzatayın ax şam qızlarla kef edərkən fücətən öldüyünü və ordunun başsız qaldığını söylədi.

Runca xatın sözlərini qurtarmamış alt dodağı əsdi və kirpiklərinin dibləri islandı.

Bu x əbər mənim üçün də əlverişli deyildi. Çünki sərک ərdəsiz iskit qoyun sürüsü kimidir. Okabay bir gündə bunlar ı təslim alar, qüvvətini artırma bilərdi. Halbuki bir sərкərdə olsaydı, müharibə olacaq və ə iki tərəf də qüvvətdən düşəcək idi.

Öz-özümə bu mülahizələri yürüdərək Runca xatına:

- Sənə sadıq olan sərkərdələrdən birini ordunun başına qoymalısan, – dedim.
- Ümum arasında tam nüfuzlu bir adam yoxdur, – deyər cavab verdi.
- Onda, vəliəhdi xaqan elan etməli.

Bu fikir Runca xatının ağına batdısa da, təsvib etməkdə tərəddüd göstərdi. Bu tərəddüd məni hiddətləndirdi:

– Durmaq zamanı deyil! – dedim. – Qarşında Okabay kimi nüfuzlu bir sərkərdə var. Sabah Quzatayın ölüm xəbərini ordu bilərsə, hamısı

Okabayın ətrafına toplanar. Iskitin təbiətən başıpozuqluğunu bilirsən.

Bunları yalnız igid bir sərkərdə intizama sala bilər. Əgər nüfuzlu bir sərkərdə yox isə bir xaqan olmalı.

Runca xatın mülahizələrimi haqlı buldu, lakin:

– Bununla da məsələ həll olunmur, – dedi.

– Niyə? !

– Çünki oğlum gəncdir, həlim təbiətlidir, həyatında bir düşmən başı belə kəsməmiş. Belə bir adamın əsgər arasında nüfuzu olarmı?

Halbuki orduda atının cilovundan yüzlərcə dəri sallananlar var.

– Yaxşı, bunlardan bir sərkərdə seçmək mümkün deyilmi?

– Xeyir, çünki sərkərdə seçilməz, hünərləri ilə şöhrət bularaq öz-özünə ordu başına çıxar. Quzatayın yerində oturacaq bir adamım yoxdur.

Runca xatına bir çox işimə gələn təkliflər etdim; qəbulunda acizlik göstərdi. Qadının cəsarətsizliyi həyəcanıma səbəb oldu. Axırda mülahizələr yürütməkdən vaz keçərək sükuta daldım.

Aqlım çıxılmaz bir nöqtəyə girdi. Uzun müddətdən sonra yeni bir fikir ona yol göstərdi.

– Okabayla, – dedim, – müttəfiq olsaq və xaqana qarşı bərabərcə hərəkət etsək, necə olar?

Runca xatının üzü güldü, dedi:

– Mümkün olsa, gözəl olar.

– Mümkündür! – dedim. – Səlahiyyət ver, görüşüm. Runca xatın razı oldu. günü Okabayın yanına döndüm.

Göndərilən araba Runca xatını bütün qürənası ilə bərabər Okabayın qərargahına gətirdi. İki ordu birləşdi. Okabay yeni sərkərdələr tə-

yin etdi. Silah hazırlığı üçün ustalar ayrıldı və onlara bir çox şagirdlər verildi. İrəlidə olacaq müharibə üçün böyük tədarüklər görülməyə başlandı.

Bir gün Runca xatının oğluna qərargahda ox dəyib öldüyünü söylədilər.

Vəliəhd xüsusi bir təntənə ilə dəfn olundu və doqquz bakirə qız boğulub qəbrinə qoyuldu.

Bu hadisədən Okabay qəmgin olan kimi göründüsə də, saray əhli arasında cinayətin Okabay tərəfindən yapılmasını açıqdan-açığa söyləyirdilər.

Məsələ məni maraqlandırdı.

Bir axşam sarayın bütün sirlərinə vəqif olan hərəm ağası ilə görüşdüm.

Qoca qadın simalı, zil səslə hərəm ağası mənə maraqlı sözlər söylədi:

– Bir məmləkət istila olunarkən, – dedi, – əsir götürülmüş qızlar xaqan və sərkərdələr arasında bölünər. Müvəffəqiyyətli müharibələr nəticəsində Okabayın hərəmində minə qədər qız toplanmış, hər gecə bir bakirə tələb olunur, təqdim edərəm. Okabay eyni qıza ikinci dəfə rast gəlmək istəməz. Adəti belədir. Dünyaya gələn çocuqlarından maraqlanmaz və mövcudiyətdən belə xəbəri olmur.

Son zaman Okabay dəyişilən kimi olmuş. Bir həftə əvvəl bütün hərəmi gəzərək bir nəfər qız seçdi, çadırına apardı, indiyə qədər yanında saxlayır və “baş xatın” adlandırır. Övlada həvəsi olmayan Okabay “baş xatın”dan... övlad gözləyir.

Okabayın bu hərəkətini xaqanlıq eşqinə düşməsi ilə mərbut görürlər...

Runca xatının oğlunun ölməsi də maneədən xilas olmaq deməkdir.

Hərəm ağasının sözləri məni əndişəyə saldı; xaqanın yerində Okabay kimi qüvvətli bir simanın əyləşməsi cənub mədəniyyəti üçün daha təhlükəli ola bilərdi. Quzatayın ölməsi bütün məramlarımı pozdu.

Məqsədim qüvvətli sərkərdələri vuruşduraraq iskitləri qüvvədən salmaq idi. Halbuki indi qüvvət pozulmadan yenə bir ələ toplanırdı.

Gecə sabaha qədər yata bilməyib, daim bu məsələni fikrimdən keçirdim; həllindən aciz qaldım. Məsələni anlaşıdıracaq yeganə amil hələlik xaqanla Okabayın vuruşmasından ibarət idi.

Hazırlıq qurtardı. Şimala tərəf çəkilən xaqan təqib olunmağa başladı. Üç gün sonra dağ keçidlərinin birində xaqanın əsil qüvvəsinə

rast gəlindi. Böyük bir vuruşma oldu. Okabay ordusunun bir hissəsi xaqan tərəfə keçdi. Bundan dolayı qəzəbə gələn Okabay, ordusundan minlərcə adam kor edib, xaqan tərəfə göndərdi və bir axşam mükəmməl hazırlıqdan sonra özü ön tərəfdə olmaq üzrə hücumə keçdi.

Sabaha qədər davam edən qanlı vuruşmadan sonra xaqan ordusuna çaxnaşlıq düşdü, hərə bir tərəfə qaçmağa başladı.

Sabah xaqanın öldürülməsi xəbəri orduya yayıldı və bir-iki saat sonra bütün ailəsi və hərəmi dəbdəbəli bir surətdə Okabaya təslim edildi.

Xaqanın üzünün dərisi Okabayın cilovundan asıldı və kəlləsindən kasa yapılıb içində şərəb içildi. Hədsiz düşmənlər başları əllərdə oynadı.

42

İgid sərkərdələr toya * yığılaraq Okabayı xaqan intixab etdilər.

Böyük bir ziyafət verildi, sonra cıdırı çıxdılar.

Üç günlük bir kefdən sonra xaqan ordu ilə məşğul olmağa başladı. Ordu öz qüvvətini qaib etmişdi. Vuruşmadan qurtaranları da ishal və qızdırma tələf etmədə idi. Bir gün xaqan məni yanına çağırdı.

– Qam, – dedi, – sən bütün təsəvvürlərin doğru oldu. Qədərin açarı səndədir. İndi gələcəyin nə halda olacağını anlat.

– Şimal yolunu parlaq, cənub yolunu qaranlıq görürəm, – dedim.

Okabay cavab vermədi. Sükut bir müddət davam etdi. Sonra:

– Şimal – tanıdığımız şimaldır, – dedi. Okabayın cənuba səfər etmək meylinə olduğu sözlərindən anlaşıldı.

– Şimalda davam edən uzun qış, – dedi, – ilxımızı ac buraxır, nəfərlər də yeməyə bir şey tapmır. Cənubda isə hər şey var.

– Cənub havasına alışmayan nəfərlər qızdırmadan və ishaldan ölürlər; gündə yüzə qədər adamımız dəfn olunur. Bir az da cənuba ensək, bizdən iz belə qalmaz.

Xaqanın sözlərimə inandığını duyurdum. Digər tərəfdən də İnsan və heyvanların mədə ehtiyacı cənub yollarını göstərirdi. Odur ki, çox düşünməyərkən:

– Qış düşmədən isti yerlərə getməliyik, – dedi. Söhbətimiz bununla qurtardı, ayrıldıq.

Ondan sonra uzun müddət görüşmədik – gözümdən düşən kimi olmuşdum.

Köhnə xaqanla yenisinin hərəmləri birləşdikdən sonra hərəm ağasının işi çoxalmışdı, görüşə bilmirdik.

Bir axşam yanıma gəldi; ay işığında çadırın önündə uzanmışdım. O da uzandı, nəşəsiz olduğu sezilirdi.

– Nə var? – dedim.

– Heç, nə olacaq!.. Dünya mənim üçün acılıqdan başqa bir şey deyil. Mən arzusu gözündə qalan bir tamaşaçı!..

Hərəm ağasının kədərli sözlərinin hankı mənbədən gəldiyini anlaya bilmədim.

Sual nəzəri ilə onu süzdüm. Sanki dəruni atəşini bir az da alovlandırdım:

– Qılçalardan məhrum olmuş bir adam təsəvvür et, – dedi. – Yürümək arzusu var, yürüyə bilmir. Mən də elə... Xədimləri hissdən məhrum zənn edirlər. Bilsən, ürəyimdə nə böyük eşq atəşi var... Qam, məni dilləndirmə, əzablarımin hüdudu yoxdur!..

Hərəm ağası yerində ilan kimi qıvrıldı, gözlərindən yaş axdı.

– İnsan həşəratın ən zərərlicisidir: ilan çalar, adam ölər qurtarar, İnsan İnsanı elə bir hala salar ki, ömrünün sonuna qədər əzab içində çırpınar.

– Ağa, – dedim, – indiyə qədər səndən belə şikayətlər eşitmədim.

İndi, yaqın bir səbəb var.

Hərəm ağası ah çəkərək:

– Qam, – dedi, – səbəbsiz deyil. Lakin... məni söylətmə, yaralarım təzələnər.

– Hər yaranın bir davası var. Qamdan gizli bir şey yoxdur. Eşqin var, görürəm.

Anlat.

– Anlatmaqdan nə çıxar? Dərdlərim dərmansızdır...

Hərəm ağası uzun-uzadı danışdı, ağıladı, ancaq səbəbin kim oldu ğunu açıb söyləmək istəmədi. Axırda ısrarım sayəsində köhnə xaqanın hərəmindən gəlmiş bir gözəl haqqında bəhs etdi:

– Bir gün nahardan sonra Okabay təzə hərəmi gəzməyə gəldi. Min nəfərdən artıq qızın içində nəzərini birisi cəlb etdi. Okabay dayandı və qeyri-şüuri bir halda əlini qızın çənəsinə uzatmaq istədi, qız buraxmadı.

Okabay qəzəbindən qızardısa da, müqavimətdən duyduğu həzz qəzəbini eşqə çevirdi.

Axşam qız tələb olundu. Çimmək üçün su və təzə paltar hazırlatdım. Qız təklifimi rədd etdi. İsrar etdim, olmadı. Xaqanın təkrar tələ-

binə rəğmən qız getmədi. Məsələni cəlladın bıçağı həll edəcək, zənn etdim...

Nəhayət, xaqanın qəzəbi mərhəmətə çevrildi və əlavə olaraq qıza bir dəstə gül və bir çox altun zinətlər göndərildi.

Qız bunları da qəbul etmədi...

44

Hərəm ağası bir müddət susdu. Dilinin altına bir az nas atıb, ay və ulduzları seyr etməyə başladı. Sonra nası tüpürdü və sözlərinə davam etdi:

– Otuz ilin müddətində minlərcə qızlar idarə etmişdim, beləsinə rast gəlməmişdim. O gündən bəri qızın siması məni təqib etmədədir.

Haraya getsəm, qam, daim önümdədir... Bax, indi ayı seyr edərkən həp onu görürəm... Ulduzların arxasında gizlənir, arabir görsənir, təkrar gizlənir, mənimlə oynayıp. Sanki mənə gülür... Nədən? – Bilməm!..

Hər səhər xidmətçi qızlarla çaya çimməyə gedər, mən də onları təşvi edərdəm. Soyunar, çimər, min nazla geyinər..

Ürəyim çırpınmadan əl çəkər, nəfəsim tutular, üzərində oturduğum daş kimi, kainatın həyəcanına qarşı laqeyd bir vəziyyət alaram...

Ah, qam, dillətmə, biz İnsanların ən aciziyik...

– Ağa, acizlərin də yaşamaq ixtiyarı var, – dedim.

– Həqiqətdə isə?

– Yalnız zorlular yaşar. Bunun səbəbi də bizim özümüzük.

– Biz nə edə bilərik?

– Zülmə qarşı üsyan edərik!

– Sənin üsyanından bəlkə bir şey çıxsın. Mənimkindən?..

– Bir şey çıxmazmı, deyirsən?

– Xeyr, çünki dərdlərimin dərmanı göylərdir. Adi bir xədimin, axtalanmış bir İnsanın üsyanı həyatın gərdsini dəyişərmə?

– Məsələni göylərdə aramamalı. İnsanın dərdi yerdə olan kimi, dərmanı da yerdədir. İnsanın müqəddəratı öz əlindədir. Nə cür istəsə, elə yaşar. Yalnız dərdlilər birləşməli və hər bir fədakarlığa hazır olmalı.

– Qam, sözlərin çox haqlıdır. Bu fikirlər bəzən mənim də ağılıma gəlir.

Özgələrin dərdsini gördükdə öz dərdsimi də unuduram. Nə üçün

İnsanın biri dünyanın bütün nemətlərindən bol-bol istifadə etsin də, o biri hər şeydən məhrum olsun, – deyər düşünürəm...

Hərəm həyatından maraqlanaraq söhbəti o tərəfə çevirmək üçün soruşdum:

– Ağa, hərəmdə kədərliyə varmı?

– Ah, qam, hərəm kədərliyə mənbəyidir. Yalnız ildə bir, iki ildə bir eşq yatağına atıla bilən gənc qızlarda kədər olmazmı?.. Mən sabaha qədər əzabımdan yatağımda qıvrılan kimi, hərəmdə də yüzlərcə qızlar sabaha qədər uyumur: talesizlik əzabında çırpınırlar.

– Bu talesizliyin səbəbi kimdir?

Hərəm ağası o tərəf-bu tərəfə baxaraq, sözlərini çeynədi və cavab verə bilmədi.

– Bir adamdır, – dedim.

Hərəm ağası başını tərpətdi.

– Bəs bu müharibələrdə minlərcə adamların ölümünə səbəb kimdir? Hərəm ağası başını tərpətdi. Mən yenə davam etdim:

– İshaldan və qızdırmadan tələf olunanların səbəbi kimdir?

– Xaqan! – deyərək hərəm ağası cürətləndi.

– Deməli, ya minlərcə adamın səadəti, ya xaqan.

– Məsələ yalnız xaqanda deyil ki... – Okabay olmazsa o birisi olar.

– Xaqanlıqdan əl götürməli.

– Sonrası?

– Sonrası xalqın özü, ümumi zəhmət, ümumi məhsul.

45

Mülahizələrim hərəm ağasının qarşısında yeni üfüqlər açdı, mənimlə tez-tez görüşür, fikirlərimlə əşna olaraq, yeni intibalarla aralanırdı.

Yavaş-yavaş fikirlərimizi hərəm qadınları və qullar arasında yaymağa çalışdıq. Xaqanlıq quruluşunun daimi əzabına uğrayan bu zümrələr fikrimizə tamamilə şərik olur və çıxış yolu göstərilməsini tələb edirdilər.

Qızdırma və ishaldan tələf olan orduda da fikirlərimizə böyük bir meydan açılırdı. Bu əlverişli vəziyyətdən də lazımınca istifadə etməyə başladılar. Övladları müharibələrdə qırılmış qoca bir əsgər əldə edildi.

Hərəm ağası vasitəsilə bu adam hazırlandı. Fikirlərimizi tamamilə mənimlədikdən sonra orduya buraxıldı. Bütün xəstəliklərə qarşı yeganə əlac xaqan və sərkərdə qanı olduğuna dair şayiələr yaydıq. Bu şayiə avam arasında olduqca böyük təsir buraxdı.

Üsyan üçün zəmin hazır idi. Fərsəti qaçırmamaq üçün bir axşam hərəm ağası ilə oturub tövcü tökməyə başladıq.

Hərəm ağası:

– Xaqanın öldürülməsini mən üzərimə alıram, – dedi.

– Şəxsən özünmü, başqasının vasitəsiləmi?

– Başqasının vasitəsilə.

– O adamı görmək istərdim. Hərəm ağası bir az düşündü:

– Yaxşı, – dedi, – istərsən sabah axşam buraya gəlsin.

– Gecə yarısı gəlsə yaxşı olar.

– Gələr.

– Sərkərdələrə qarşı tədbirlərin varmı?

– Var.

– Nə kimi?

– Qoça əsgərin adamları var. Onlar tərəfdarları ilə bərabər hücum hazırdırlar.

Yalnız vaxt təyin etməli...

– Vaxt asandır. Ancaq saray müvəffəqiyyətini təmin edən bir adam olsa, başqa tərəflərdə işlər öz-özünə düzələr.

– Saray tərəfdən əmin ol!

Hərəm ağasının qəti sözləri məni arxayın etdisə də, müəyyən plan cızılmasını irəli sürdüm.

– Nə ilə öldürüləcək? – deyə hərəm ağasına sual verdim.

– Yatağanla, – dedi.

– Öldürə bilməzsə... sirlərimiz açıqlar, biz də məhv olarıq.

Hərəm ağasında bir tərəddüd göründü; şübhəmin yerli olduğunu duydu.

– Elə olduqda başqa bir çarə görməli.

– Başqa çarə mümkündürmü?

– Çarə çoxdur, ancaq biri mümkündür – zəhər.

– Bu yaxşı fikirdir! – dedim. – Əvvəl xaqanın qımızına zəhər

qatmalı. Zəhərin təsiri az olsa – öldürməli!

Hərəm ağası fikrimi təsvib etdi.

Axşam hərəm ağası birisi ilə alaçığıma girdi. Ocağın qırağında uzanmışdım.

Mürgülü gözlərim əvvəl bir şey dərk etmədi, sonra:

– Mərrixin mərhəməti, – deyə salam verən hərəm ağasının səsi məni ayıltı.

– Sənə də! – deyə salamını aldım.

Qalxıb, başımın altına qoyduğum yəhərə söykəndim.

Q onaqılar oturdular. Yeni adam məni diqqətlə süzdükdə marağıma mucib oldu. Ötəri baxışla adi kişi libasında olan bu adamın Ərdicə olduğunu bildim. Gözlərimiz qarşı-qarşıya gəldikdə qılgıncımlar parlayan kimi oldu, Ərdica qızarıraq uzun kirpiklərini yerə dikdi.

– Ağa, – dedim, – tapşırığı yerinə yetirəcək adam bu gəncdirmi?

– Budur! – deyə hərəm ağası cavab verdi və diqqətlə üzümə baxdı. Mənalı baxışına cavab olaraq:

– Yaxşı! – dedim.

– Söhbətimizin davamına ehtiyac varmı?

– Var! Təfsilatını danışıb, vaxt təyin etməliyik.

– Xaqan oyanarsa?

– Nə olacaq ki?..

– Onun bəzən gecə yarısı oyanıb, məni yanına çağırmaq adəti var. Mənzilimdə olmasam şübhə doğar. Məni aradar, sonra...

– Sən gedə bilərsən!

– Bəs gənc?

– Gənc bir az qalsın.

Hərəm ağası duruxdu, razı olmayan kimi göründü; lakin bir şey demədən getdi.

Ərdica üzümə baxdı, rəngi qaçdı və burnunun tənələri tərpenməyə başladı. Bir-iki dəfə öskürdü. Həyəcanını duyaraq dedim:

– Ərdica, sən dəmi Okabayın hərəmindəsən?

– Elə, Mərrixin təqdiri bu imiş.

Qısqanclıq köksümü titrətdi. Sərzənişlə:

– Şübhəsiz ki, Okabayın ən çox sevdiklərindənsən? – dedim.

Ərdica sözlərimə cavab vermədi. Başını aş ağı saldı və ocaqdan bir yanar talaşa götürüb, əlində o ynatdı. Bir də göz yaşlarının solğun yanaqlarından aşağıya doğru axdığını gördüm.

Onu özümə tərəf cəlb etdim, öpmək istədim, buraxmadı.

– Yaralıyam, – dedi, – mənə toxunma. Hörmətlə geri çəkildim.

– Mərrixin sənə qarşı yaptıklarını bilirəm, – dedim.

– Təfsilatını bilə bilməzsən... Ulu xaqan nəslindən dünyada yeganə nişan olaraq gələcəyimi əvvəldən bilsəydim, beşiyimdə boğulardım.

– Həyat fikir eləməyə dəyməz! – deyə təsəlli vermək istədim.

– Biləks, – dedi, – fikir lazımdır. Məni bu axşam buraya gətirən də o fikirdir. İntiqam hissi ilə dolu köksümü düşmənin qafasında partlatmaq istəyirəm.

– Bu intiqam hissi məndə də var. Lakin çoxqun qanımızı soyutduqdan sonra intiqam almalıyıq, yoxsa...

– Onlar düşünülmüş... Bu əsnada hərəm ağası içəri girdi. Bizi sakit bir halda danışan gördükdə həyəcanı susdu. Oturdu:

– Vaxt məlum oldumu? – dedi.

– Vaxt məlumdur! – deyə Ərdica cavab verdi.

Hərəm ağası heyrətlə:

– Bir həftə sonra mı?

– Elə.

– Nədən bir həftə sonra? – deyə sordum. Hərəm ağası:

– Hərəmdə bir qız var, – dedi, – onu xaqan ələ gətirə bilmir. İndi “ya cəllad, ya yataq” deyə bir həftə möhlət vermiş. O qız... bu gəncin nişanlısıdır.

– Çox gözəl, – dedim. – Ancaq yatağan iş görə bilməzsə?

– Əvvəl zəhər veriləcək! – deyə hərəm ağası cavab verdi. Ərdica bu fikrə razı olmayan kimi:

– Zəhər vermək xainlikdir, – dedi. – Açıqdan-açığa yatağanla vurmalı.

– Okabay qüvvətli olarsa?

– Olmaz! İntiqam hissi hər şeydən qüvvətlidir! – deyə Ərdica qeyzlə cavab verdi.

47

Birinci xoruz banında Okabayın öldürülməsini hərəm ağası mənə xəbər verdi. Eyni zamanda orduya adamlar göndərildi. Orduda çarpışmalar olduğu bildirildi. Bəzi sərkərdələrin, tərəfdarları ilə bərabər müqavimət göstərdikləri meydana çıxdı. Yeni bir sərkərdə ordunu başına toplar deyə əndişəyə düşdüm. Haman, saraya getdim. Okabay qan içində yığılmışdı. Meyitini bir xəndəyə atdırıb, torpaqla basdırdım.

Çığırtı salan baş xatını da boğub ortadan qaldırdılar, beləliklə sarayda sakitlik əmələ gəldi.

Bu əsnada Ərdicanı xatırladım. Hərəm ağasından soruşduqda, işarə ilə öz çadırını göstərdi.

Yanına getdim.

Dodaqlarına və burnunun ucuna qan bulaşmışdı. Umuzlarına tökülən dağınıq saçları, dodaqlarındakı qan izi ilə bərabər yırtıcı aslanı andırırdı.

Məni görcək boynuma sarıldı.

Yanaqlarımda odlu damğalar duydu.

Aralandıq.

– Atanın yerində oturmağa layiq olduğunu isbat etdin! – dedim.

– Taxta deyil, eşqinə layiq olmaq istədim.

Cavab olaraq bütün qüvvətimlə Ərdicanı bağrımına basdım..

İşin gedişi başqa şeylər tələb etdiyi üçün dərhal çıxaraq, sarayın nüfuzlu adamlarını başqa bir çadıra dəvət etdim.

– Qədərin, – dedim, – sınağı bitdi. Okabay yapdığı xəyanəti əvəzində cəzasına çatdı. Qartal yuvası yenə qartal yavrusuna nəsib oldu.

İndi bəyət hər kəsin borcu və baş vəzifəsidir...

Hamı sözlərimi kəsərək yerindən qalxdı, ayaqlarına əl sürtərək öpdü. Davam etdim:

– Okabay kimi bir çoxları da ordu arasında tüğyana səbəb olurlar.

Xainlərin cəzası bu saat verilməlidir...

Hər kəs “ur!” – deyə bağırırdı. Əllərimizdə məşəl, orduya yayıldıq.

Ur, ur, ur!

Xaqan qızı Ərdica

Xaqan taxtına oturmaq

İstəyir.

Toy toplansın,

Töycü töksün.

Azğın sərkərdələrin

Payını versin.

Ey, caramana car,

İskitə xəbər!..

– deyə hayqırırdıq.

Fırtına yatdı, o rdu sakit oldu. Müqavimət göstərən sərkərdələr əldə edilib haman boğduruldu.

İkinci xoruz banına qədər bu işləri görüb, Ərdicanın yanına qayıtdım.

Ərdicanın cülusu bir o qədər də təntənəli keçmədi: xalq yorulmuşdu. Saraya qarşı bir soyuqluq vücuda gəlmişdi.

günü hərəmlər açıldı və yüzlərcə qız xalqa qarışdı. “Hər bir qız könülu istədiyi oğlanla evlənə bilər” – deyə elan edildi.

Ordu təşkilatında bəzi dəyişikliklər lazım idi. Haman tətbiq olundu: ayrı-ayrı dəstə və bölüklər qaldırıldı; cəngavərlik qabiliyyəti olanların hamısı tutulub, gizlicə tələf olundu. Xalq arasında müharibənin lüzumsuzluğu haqqında fikirlər nəşr edildi.

Qam paltarını geyib, ordunun arasına düşdüm; hər yerdə ayin yapıqdan sonra sülhpərvər həyatın gözəlliyindən və vuruşmaların dəhşətindən bəhs etdim.

Bir gün ordu vəkillərindən ibarət bir dəstə ağsaqqal yanıma gəldi.

– Qədimizdə nə var? – deyə sordu.

Bunlara tam bir nüfuz bağıslamaq üçün yanlarında ayin yaptım.

Dəfə vuraraq fırlandım, cəzb oldum.

Ayıldıqda:

– Sığırlarınız, – dedim, – kök, atlarınız qoşar olsun! Çağalarınız ağlamasın!

Qədər sizindir. Önünüzdə sulu, meşəli torpaq görünür.

Otlağı çoxdur. Oturub, qadınız, çocuğunuz, sığırlarınızla rahat yaşarsınız.

Ağsaqqallar məmnun oldular. Sonra birisi torpağın harada olduğunu sordu.

– Bir neçə gündən sonra, – dedim, – qədər göstərən tərəfə gedəcəyik.

Hazır olun!

49

Ərdica cənub səfərini lazımınca təsəvvür edə bilmirdi. Sarayda hökmran olan irsi bir zehniyyət hər bir səfəri hər b şəklində tələqqi etdiyi kimi, Ərdica da bu cür düşünürdü:

– Ordu pozuq, – deyirdi, – sərkərdə yox, əsgərin ruhu düşgün – belə səfərdən bir nəticə əldə etmək olarmı?

– Dünyada ən böyük nəticə müharibəsiz həyatdan ibarətdir. Yalnız sülh və zəhmət bizə istirahət təmin edə bilər. Bu iki neməti əldə etmək üçün torpağa oturmaliyiq...

Ərdica məni diqqətlə dinləyir, bəzən fikirlərimi anlayaraq düşünür və izahını tələb edirdi.

Çox vaxt oturaq zehniyyəti ilə köçəri zehniyyəti bir-birilə toqquşaraq ortalıqda anlaşılmazlıq vücuda gəlirdi. Lakin hər dəfə Ərdica güzəştə gedirdi. Mənə ürəyində bəslədiyi hisslər onu mənə elə bağla-

mışdı ki, mənim fikrim, mənim zəhnim, mənim iradəm onunku olmuşdu.

Buna görə sərbəst olaraq fikirlərimin tətbiqinə çalışır və səfər hazırlıqları görürdüm.

Bir gün atı minib, düşərgəni başdan-başa gözdüm, hər yerdə hörmət gördüm. İskit arasında böyük nüfuza malik olduğumu duyaraq, özümü baş sərkərdə elan etdim. Bunu mütəəqib – sabah tezdən köçdür, – deyərək xalq arasına qarçılar göndərdim.

“Yel” ulusundan iki günlük bir məsafədə torpağa oturdum. Bura meşəyə bürünməyə dağətəyi idi. Bol suyu və əkin yeri var idi. Alaçlıqlar quruldu, hər kəs yerləşdi. İlk otlığa buraxıldı. Nizam və asayiş təmin etmək üçün hər qırx alaçıqal bir ağsaqqal şurası seçildi. Şura qərarının icrası üçün min nəfərlik bir süvari alayı təşkil edilərək hərəm ağası idarəsinə verildi. Bütün silahlar toplanaraq saklı bir yerdə gizlədildi.

Yaza qədər burada qalacağımız hər kəsə bildirildi. Silahlarını tərk etmək istəməyən əllyə qədər adam hamam tutulub qətl olundu.

Beləcə daxili təşkilatı qurtarıb, asayiş təmin etdikdən sonra hər bir ağsaqqal şurasından bir vəkil götürüb, Ərdica ilə bərabər “Yel” ulusuna yola düşdük.

Yellilər bizi böyük bir təntənə ilə qarşıladılar. Mənim salamat qayıtdığım hər kəsi sevindirdi.

İkinci gün fəvqəladə heyətdə məruzədə bulundum, bütün yaptıklarımı təfəsilatı ilə söylədim və “ölüm saçan böyük bir ordunu sülhpərvər bir hala salaraq torpağa oturdum. Bununla, bir tərəfdən böyük bir İnsan kütləsini faydalı bir sahəyə, sövq etdim və digər tərəfdən də qəbilələr ittifaqını təhlükədən qurtardım” – deyərək məruzəmə xitam verdim.

Heyət üzvləri ayağa qalxaraq məni bağrılarına basdılar.

Sonra mənim təklifimə görə iskit məsələsi ətrafında müzakirə edildi.

Onları yeni quruluşa öyrətmək üçün bir çox qərarlar çıxdı.

İskitləri bir neçə qəbiləyə bölmək və aralarında qəbilələr ittifaqına mənsub adamlardan mütəşəkkil silahlı qüvvələr saxlamaq məsləhət görüldü. İskit gənclərinin tərbiyə olunmasının böyük əhəmiyyəti ayrıca qeyd olundu.

İskitləri cənuba atan şərəitini daimi olduğunu nəzərə alaraq dedim:

– Yeni qüvvələrin şimaldan cənuba doğru axması hər an gözlənilə bilər. Bunun önünü almaq üçün hər bir qəbiləli hər bə hazır bulunma-

lıdır. İskitlər cəngavər olduqlarından, onların hərbi üsullarını öyrənib, silahlarını qullanmalıdır. Silah tədarükü üçün iskit ustalarını gətirərək “Yel”də silah hazırlamalıdır.

Bu təklifim də qəbul olundu.

50

Ərdica “Yel” ulusunun quruluşundan son dərəcə məmnun qalmışdı.

Başqa qəbilələri də gözəmək arzusunda idi. O deyirdi ki: – Sizdə hər kəs ümum üçün yaşayır və səadətini də ümumun səadətində görür. Xüsusi əmlak olmadığı üçün həsəd və şöhrət də yoxdur.

Bilxassə müharibə tərəfdarı olmadığınızı hər şeydən gözdür...

Bilsən, Çopo, hərbdən nə qədər bıqdım. Bütün ruhum laşə qoxuyur.

– Hərbi ehtiyac yoxdur, – dedim. – Çalışan üçün toxluq var. Hər kəs yaşamağa haqlıdır. Həqiqi və məsud yaşayışı da yalnız sülh təmin edə bilər.

– Sülh sözü Ərdicanı daima gülümsədir. Sülh məfhumu iskit zehniyyətinə yerləşən şey deyil, biz yıxar, yakar və dağıdırıq. Hərbi bizim üçün qədərlənmişdir.

– Ərdica, – dedim, – bir dəfə də olsa istirahət duyan bir adam müharibə arzusuna düşməz. İskitlər istirahət görmədikləri üçün cəngavərdirlər.

Bir də köçəri həyat nəticə etibarilə müharibə ilə qurtarar. Biz oturaq olduğumuz üçün hərbi tərəfdarı deyilik.

– Deməli, bizi sülh həyatına həsrət qoyan amillərdən biri də köçərilikdir.

– Təbii! Sülhün həzlərini duymaq üçün torpağa oturulmalıdır.

– Sonra?

– Sonra nə olacaq ki? Zətən dünyaya gəlməkdən məqsəd istirahətli bir həyat sürmək deyilmi?

– Elə, elə, Çopo! Sözlərin fikrimin pasını təmizləyir.

51

Qapı açıldı. Ceyniz içəri girdi, gəldiyindən məmnun oldum. Hələ təkliddə görüşməmişdik.

– Çopo, səni fikirli görürəm, – dedi. – Yəqin Nuşanın dərdi səni darıxdırır.

– Yox. Nuşanın dərdi unuduldu. İndi ürəyim başqa sənəmə tapırır.

– Duydum... – Ərdica.

Gülümsədim. Bir şey söyləmədim. Ceynizin üzünə baxdım.

Mənalı baxışına cavab olaraq:

– Güzəl, çox gözəl! – dedi. – Ərdicanın vasitəsilə bütün iskitlərə nüfuz edərsən.

Bunun bizim üçün böyük əhəmiyyəti var. Şimaldan yeni bir axın gələrsə, iskitləri sipər edərik.

– Bunu düşünmüşəm. Əgər fəvqəladə səlahiyyət verilsə, irəlində qəbilələrə böləcəyim iskitləri şimal cəhətlərdə yerləşdirəcəyəm.

– Bu çox gözəl fikirdir. Lakin sərkərdələri bizimkilərdən təyin etməli.

– Təbii!.. Buğatay necədir? Fəaliyyət göstərə bildimi?

– Böyük fəaliyyət göstərdi. Qüvvətli bir ordu təşkil etmişdir. Çocuqlardan qocalara qədər hamı əlində silah düşməyə qarşı durmağa qadirdir.

– Qonaqlar qəbilələri gəzdikdən sonra səfərbərlik elan edib rəsmkeçid yapmalı, Ərdicanın və ağsaqqalların qarşısında bütün qüvvələrimizi nümayiş etdirməliyik. Nümayiş iskit arasında böyük təsir bağışlar.

– Bunu yaparıq.

– “Qoç”la rəhbərlik qüvvətlidirmi?

– Qüvvətlidir. Iskit təhlükəsi bütün qəbilələri vahid bir şəkəldə saldı.

“Yel”dən yeni-yeni fikirlər d oğduğı üçün ulusumuz bir məbəd şəkli almış, bütün qəbilələrin gəncləri ulusa gələrək quruluşumuz və təsərrüfatımızla aşına olmağı özlərinə borc bilirlər.

– Deməli, yenilik bütün qəbilələri qaplamadadır.

– Elədir. Səndən sonra ulusumuzda bir çox gənclər də yerləşdi. Aralarında qiymətli bir gənc var. Quzğunludur.

Heykəl yapmaqda mahirdir. Heyətin qərarına görə bu gənc bütün təsərrüfat işlərindən xilas edilmişdir və yalnız öz sənəti ilə məşğul olacaq. Ulus küçələrini və bağçalarını heykəllərlə bəzəyəcəkdir.

– Yanına şagirdlər verin, öyrətsin. Bu sənət lazımdır.

– Ulus şurasına söyləyəm çocuq göndərsin.

Ceyniz bir-iki hor söhbət eləyib, ayağa durdu. Gedərkən birdən dedi:

– Nuşa bir qız doğmuş, eşitdinmi?

– Yox, – deyə heyrət etdim. – Nə vaxt?

– Bir ay olar.

– Adı nədir?

– Nici.

Tühaf bir atalıq hissi vücuduma yayıldı.

Ulusumuzun təşkilatı ilə ətraflı surətdə tanış olduqdan sonra, qonaqlara bütün qəbilələri göstərmək qərarlaşdırılmışdı. Birinci sırada “Qoç” qəbiləsi ziyarət edilməli idi. Ərdicaya xəbər verdim.

– Ulus o qədər xoşuma gəlmişdi ki... – dedi, – buradan heç bir yerə getmək istəmirəm.

“Qoç” qəbiləsini təsvir etdim. Qızlar bulağını və şair Milnirin şeirlərini anladım. Ərdicada böyük maraq oyandı.

– İlk dəfə səninlə Qızlar bulağında görüşsəydik də, – deyər nisgilləndi.

– Biz qan içində doğulduq, ömrümüzün gözəl çağları da qan içində keçdi.

Ata minərkən üzündə başqa bir həvəs göründü. Yola düşdük, hər bir təpəyə çıxarkən:

– “Qoç” arxadadırmı? – deyər maraqla sorurdu.

– Yox, hələ bir-iki təpə də aşacağıq – dedikdə qeyri-məmnun bir halda susurdu.

Bir də qəbilənin ağ evləri göründü. Ərdica üzəngiyə istinad edərək, ayağa qalxdı və böyük bir maraqla tamaşaya daldı.

– Qızlar bulağı ha tərfədər? – deyər dəfələrlə sual verdi.

– Sağ tərəfə, dağın ətəyində.

– Görünəcəkmiz?

– Yox, meşə arasındadır.

“Qoç”a əvvəlcədən xəbər verilmişdi. Başda Şibra xatın olaraq bütün xalq istiqbala çıxmışdı.

Xalqı buraya toplayan başlıca amil maraqlı məsələsi idi. Qiyafə və fitrət etibarilə bizlərə heç də bənzəməyən iskitləri görmək arzusu hər kəsdə hökmran idi.

Bilxassə, Ərdica hər kəsin heyretinə mucib oldu. Atın üzərində elə şahənə bir qürurla oturmuşdu ki, qüruru gözəlliyini bir qat daha artırmışdı.

Ərdicanın özündə də maraqlı az deyildi. Şibra xatını diqqətlə süzərkən parlaq gözləri qıyqac yuvalarına sığmırdı. Mənə yönələrək

Şibranın kim olduğunu sordu.

Anladım. Dodaqlarında heyret canlandı.

Bu əsnada Milniri irəlilədi və qopuzunu bağrına basaraq “xoş gəldi” havası çaldı.

Milniri Ərdicaya nişan verdim.

– Bu da qammı? – dedi.

– Qam deyil, şairdir.

Ərdica şairin nə olduğunu anlaya bilmədi. Zorla anlatdım...

Şibra xatın bəzi ayınlar yapdırdı. Bunlar da müsafirlərin xoşuna gəldi.

Ayınlar bitdikdən sonra atlardan endik. Qonaq evinə qədər piyada getdik. Xalq da bizi təşyi etdi.

Bir həftə “Qoç” qəbiləsində müsafir olduq. “Xoruz” qəbiləsinə g etmədən əvvəl Ərdica Qızlar bulağ ını görmək istədi. Hava soyuq oldu ğu üçün Şibra xatının səlahiyyəti ilə Qızlar bulağında böyük bir nümayiş yapıldı. Mənə uyqu kimi gələn naçarlı intixabı gözlərimin önündə yenidən canlandı.

Axşama üç hor qalmış getdik. Xalq tamamilə orada idi.

Qızlar rəqsə başlamışdı. Xalqın ön tərəfində biz də tamaşaya düzüldük.

Yenə Milnir əlində qopuz meydana çıxdı və gözəl səslə oxudu.

M i l n i r:

Bu dağların qarları var.

Q ı z l a r:

Naçar, naçar, naçar, naçar.

M i l n i r:

İrəlində barları var.

Q ı z l a r:

Naçar, naçar, naçar, naçar.

M i l n i r:

Sevgiləri, yarıları var.

Q ı z l a r:

Naçar, naçar, naçar, naçar.

M i l n i r:

Heyvaları, narları var.

Q ı z l a r:

Naçar, naçar, naçar, naçar.

X a l q:

Gələr, bitər də dəmləri,
İtər, bitər də qəmləri.

Bu əsnada yanımda duran Ərdica qışqırtı ilə yerə sərildi. Buğlanaraq vücudundan axan qan qarlı torpağı al boyadı...

Bir anda sükuta dalan xalqın içindən:

– Nuşa! Nuşa! – deyər səslər
eşidildi. Çaxnaşığı düşdü.

Bu əsnada Nuşanın solğun çöhrəsi ətrafına yayılan xalq arasında gözlərimə çarpdı.

Susuz qalmış çəcuq kimi qanlı bıçağı əmdi və ətrafdan sövq olunan əllər ona yetmədən bıçağı sol köksünə soxdu.

* * *

İskitləri qəbilələrə bölərək, şimal cəhətlərdə yerləşdirdiyimdən ən üç il keçir. Özüm “Ərdica” adlanan qəbilədə yaşayıram (Ərdicanın qurğanı da buradadır). Hərəm ağası ilə bir evdə qalır ıq. İkimiz də mənən tənha və taleyi bir-birinə bənzəyən adamlarıq. Mənim də onun kimi şəxsi həyatım ölmüş. Qəlblərimizin çırpıntıları bu gün cismən aramızda yaşamayan bir simada toplanaraq həzin bir ahəng vücuda gətirir.

İştə, uzaqlarda inikas edən bu ahəng hərəm ağası ilə məni bir can bir cəsədə bağlayan kimi olmuş.

Artıq bizim üçün qadın eşqi yoxdur – deyər bir-birimizə söz vermişik.

Sözümüz baqidir.

Ümum qəbilə xalqı səhər tezdən işə çıxar: kimi ilxıya, kimi bağbağçaya gedər. Daimi vəzifə yoxdur, vəzifələr dəyişilir. Dünən hərəm ağası ilə tarlada çalışdıq, bu gün isə ilxıda idik. Mal-qara otlarkən bir təpədə oturub, yeni binalı gənc qəbiləmizi seyr edirdik. Hərəm ağası mənə fərəhlə dedi:

– Çorə, əvvəl mən də başqaları kimi qəbilə həyatına zidd idim.

Səfəri yaşayış, macərələr, saray təntənəsi hələ beynimi istilə etmədə idi. İlk zəhmət mənə yeni bir zehniyyət bağışladı. İndi keçmişin xəstə irsindən tamamilə xilas olmuş bir adamam, səadətimin hüdudu yoxdur.

– Bu səadətın başlıca səbəbi mən olduğumdan özümü məsud zənn etməkdə haqlıyam, – dedim.

Bu söhbəti xatırlarkən “səadət nədir” – deyə öz-özümə sual verdim.

Səadət şəxsi “mən”dən, şəxsi təmayüldən, şəxsi arzudan əl çəkərək ümumi “mən”liyə, ümumi təmayülə və ümumi arzuya xidmət etmək deməkdir.

Biz bunu yapıdıq. Və qəbilənin hər bir fərdi bu yolu təqib etmədədir.

* * *

Əhməd kitabı yumdu. Lakin fikir və xəyalı kitabdan ayrılmaq istəmədi. Ço po, Nuş a, Ceyniz, şair Milnir, xaqan və Ərdica ətrafına toplanaraq bütün macərələri ilə onu əhatə etmişdilər.

Əhməd özünü “Yel” ulusdaşı ədd edərək “Türk mədəniyyəti sarayı” nı tərk etdi. Geniş qaldırımından “Kommunist” küçəsinin ortasına keçər-keçməz birdən sürətlə gələn tramvayın zəngi çalındı. Avtomobillərin parlaq işıqları gözlərinə çarpdı.

Əsri şəhərin gurultusu, radio, elektrik işığı və izdiham onu ayıldı. Həqiqi aləmin əzəmət və dəbdəbəsi bütün qüvvəti ilə önündə canlandı.

Bu aləm qarşısında “Qızlar bulağı” ekranda göstərilən bir şəkil kimi sönüb getdi.

KİTABDAKILAR

Studentlər	.5
Qızlar bulağı	345
İki od arasında	451

Buraxılışa məsul: *Umud Rəhimoğlu*
Texniki redaktor: *Mübariz Piriyyəv*
Kompyuter səhifələyicisi: *Allahverdi Kərimov*
Korrektor: *Şəhla Xəlilova*

Yığılmağa verilib 07.10.2004. Çapa imzalanıb 07.04.2005.
Formatı 60x90¹/₁₆. Fiziki çap vərəqi 41,5. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 72.

Kitab “PROMAT” mətbəəsində çap olunmuşdur.

**EK 2. YUSİF VƏZİR ÇƏMƏNZƏMİNLI'NİN *QIZLAR*
BULAĞI ROMANININ ÇEVİRİ METNİ**

Юсуф Вазир ЧАМАНЗАМИНЛИ

Қизлар булоғи

Роман

Аҳмад “Маорифчилар” клубида маъруза қилмоқчи эди. Анча-мунча китобларни ўқиб, қайдлар қилди-ю, барибир қўнгли тўлмади. Мутахассислар тавсияси билан Ф. Энгельснинг “Оила, хусусий мулк ва давлатнинг пайдо бўлиши”, К. Каутскийнинг “Яхудийлар ва ирқ”, Э. Тейлорнинг “Антропология”, Б. Тўраевнинг “Мумтоз Шарқ”, Афлотун, Ҳеродот, Страбонларнинг тарих ва этнографияга оид асарларини ўқиб чиқди, “Авесто”ни варақлади.

Булардан ташқари ибтидоий маданият тарихига доир рисоалар, халқ оғзаки ижоди, урф-одатлар, ғарб ва шарқ сайёҳлари саргузаштларини ҳам кўздан кечириш керак эди. У шаҳардаги энг нуфузли кутубхоналарни айланиб, керакли манбаларни тўплади-да, дорилфунун қироатхонасида мутоалага киришди. Манбалар орасидаги бир китоб унинг эътиборини тортди. Бу “Ел” улусига мансуб Чопо исмли киши томонидан ёзилган ва XIX аср ўрталарида Европа тилларига таржима қилинган асар эди.

Аҳмад китобни очиб кўз югуртирди-ю, зўр мароқ билан ўқишга киришди.

БИРИНЧИ ҚИСМ**1**

“Бугун сўнги машғулот”. Ҳамманинг қалбини “шу билан дарслар ҳам тугайди”, деган севинч қоплаганди. Турли томондан келган қабила ёшлари бирин-кетин боғга тўпланишди. Кабусей бу ерга биздан анча олдин келганди. Бизларнинг кечикканимизга ишора қилиб истеҳзо билан:

— Донишмандлар, қаерларда юрибсизлар? — деб сўради.

Муаллимнинг кулиб турган чехрасига кўзим тушиб, индамай қўя қолдим. Кабусей кесилган дарахт тўнкаси устига ўтириб олганди. Майса устига тахланган фиштарни кўрсатиб:

— Дарсларингизни шу фиштар билан давом эттирасизлар, — деди. — Хўроз қабиласининг бутун тарихи шу фиштарга битилган. Шунини билиб олишларингиз

*Файзи
ШОҲИСМОИЛ
таржимаси*

Юсуф Вазир Чаманзаминли (1886—1943) Озарбайжон маданиятида ўчмас из қолдирган адиблардан. У бир қатор ҳикоялари, “Студентлар” (1919), “Ўтмиш саҳифалари” (1926), “Қон ичра” (1930), “Зулматдан зиёга” (1933), “Қизлар булоғи” (1934), “1917 йил” (1939) романлари билан шуҳрат қозонди. “Қизлар булоғи” романи адиб ижодида алоҳида ўрин тутади.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

65

керак. Мана шу кўриб турганингиз гулларга бурканган қабила манзилгоҳи ўрнида яйдоқ чўл бўлган. Бу ерда қабила тузган, бу ерларни обод қилган киши мидиялик Ҳамасб эди. Қабиланинг тарихи унинг таржимаи ҳолидан иборат. Ёзувларни ҳам гиштларга ўзи битган. Энди Жайниз ўқиб беради, мазмунини билиб оласизлар. Шунинг ҳам кўшимча қилишим керакки, Жамасб зардуштий бўлган. Лекин Зардуштининг баъзи қонунларига эътибор билдиргани учун ватанни тарк этишга мажбур бўлганди...

Шундан сўнг Кабусей оғайним Жайнизни чақирди ва гиштларни ўқишга буюрди. Жайниз энг яхши талабалардан саналарди. Мих ёзувни ҳам равон ўқирди. Зотан, муаллимнинг ёзганларини ҳам шу Жайниз гиштларга кўчирарди.

Жайниз қатор қилиб тахланган гиштлардан биринчисини олиб ўқиди:

“— Ахура Мазда! Сенга энг садоқатли ким?”

Ахура Мазда жавоб берди:

— Менга энг садоқатли инсонлар яхши фикрли, яхши сўзли ва яхши ҳаракатлар қилувчи кишилардир.

— Эй, ёруғ дунёнинг ижодкори Ахура Мазда, энг савоб иш нима?

Ахура Мазда жавоб берди:

— Энг савоб иш — сувсиз ерга сув чиқармоқ, дарахт экмоқ, кўприк қурмоқ, зараркунанда ҳашаротни ўлдирмоқдир.

— Эй, бору йўқнинг бунёдкори Ахура Мазда, ер нима дейди?

Ахура Мазда жавоб берди:

— Ер дейдики, мени эккан шод бўлар, экмаган барбод бўлар. Ерга буғдой сеппилганда девлар қайғуради, буғдой ниш урганда девлар газабланади, буғдой бошоқ тортганда девлар алаמידан ёрилиб ўлади.

— Эй, ёруғ дунё меҳвари Ахура Мазда, девларга хизмат қилувчилар ким?

Ахура Мазда жавоб берди:

— Девларга хизмат қилувчилар — кўчманчилардир — ўзлари экмайди, бошқаларнинг экинзорларини топташади.

— Эй, еру кўкнинг сарвари Ахура Мазда, тупроқни, сувни, оловни, барча аёлларни тавоф қиламан, чунки улар сеники! Энг фараҳли жой қаер, Ахура Мазда?

Ахура Мазда жавоб берди:

— Энг фараҳли ер инсон уй қуришга танлаган жойдир! Энг фараҳли ер кўп буғдой экиладиган, чаманзори бўлган, мўл мева дарахтлари кўкарган жойлар ҳисобланади! Энг фараҳли ер аёли, бола-чақаси, чорва ва йилқиси бўлган жой!

— Эй, оламни яратган Ахура Мазда, энг азиз ҳайвон қайси?

Ахура Мазда жавоб берди:

— Энг азиз ҳайвон паридор²дир! Чунки у тонг отишидан хабардор қилади. Энг азиз ҳайвон ҳисобланади, чунки у сизларни кўчманчи туронликлардан кўриқлайди!

— Эй, дунёни яратган Ахура Мазда, дардга дучор қилувчи нима?

Ахура Мазда жавоб берди:

— Дунёга дард берувчи Ахриман³ яратган девлар, наслар, инсу жинслардир. Дунёни гамга тўлдирувчи совуқ, касаллик, зулмат, кўчманчилик бўлади.

— Жумлаи жаҳонни яратган Ахура Мазда, муқаллас Зардуштни, ёруғни, сувни, оловни, тупроқни, ҳавони, мевали дарахтни, аёлни, йўл чорраҳасини, куч-қувватни тавоф қиламан, чунки улар сеники. Эй дунёни бор қилган...”

Шу ерда Кабусей Жайнизни тўхтатди.

— Болаларим, — деди, — Жамасб бу фикрларини Зардуштининг “Авесто” китобидан олган. Унинг зардуштий бўлганини айтгандим. Лекин “Авесто”нинг айрим фикрларига кўшилимагани учун улар ҳақида гапирмайди. Зардуштийлар яратилишда иккилик бўлганига ишонишади. Жамасб ҳам шунинг тарафдори. Фақат, Жамасб ақли етмайдиган ишларга аралашмайди. Дунёни жисмоний бир хилқат деб билади ва бахтиёр янаш йўлларини қидиради.

“Муғ”⁴ ёки атирван⁵ларнинг “Авесто”га илова қилган кўплаб тасвирларга унчалик эътибор бермайди. Юртдан чиқиб кетишининг боиси ҳам шунда. Жамасбнинг

¹ Ахура Мазда — зардуштийларда ёруғлик илоҳи.

² Паридор — хўроз.

³ Ахриман — қоронғулик илоҳи.

⁴ Муғ — Муғон, жой ва қабила номи.

⁵ Атирван — ўтоғаси, оташқада.

ўтоғаларига қарши ёзган эътирозларидан воз кечишга тўғри келади — улар жуда ҳам узун, ҳамда ҳаётингизга алоқаси йўқ. Ёзувларнинг муҳими Жамасбнинг таржимаи ҳолига доир жойлари. Шу жойини ўқиймиз.

Кабусей гиштарни бирма-бир кўздан кечираркан, бир қисмини четга олиб қўйди. Ерда қолганларини ажратиб Жайнизга деди:

— Шу ердан бошла!

2

Жайниз ўқий бошлади.

“— Отам Муғондан келган атирвон эди. Болалигидаёқ Муғон оташкадасида хизмат қилиб, ўша ерда илм ҳам олган экан.

“Авесто” қироатида маҳорат кўрсатгани учун таҳсилининг интиҳосини бош мўъбид¹ ўз зиммасига олган эди. Кейин диний маросимлар ўтказишига ижозат берилганди. Беш йил шу соҳада ишлаганидан кейин Сурағхона оташкадасида бош мўъбидликка тайинланади. Ниҳоят, Жаза²даги Отиргушасб маъбади раҳбарлигига тайинланиб, етти йил ўша ерда қолиб кетади. Синглисига уйланиб, бир ўғил ва бир қиз кўради. Жазанинг иқлимига кўниқолмай, безгакка чалинади. Ҳамадон³нинг бош мўъбиди бу хабарни эшитиб, уни Ҳамадонга чақиради.

Отам бу ерга келганидан сўнг мен туғилган эканман.

Руҳоний вазифини ирсий бўлгани учун мен ҳам аввалига отам йўлидан бордим. Болалигимдан оташкадага кириб, хизмат қила бошладим. Ўтхоналарнинг кулини тозалар, ўтин ташир ва маъбадни супуриб-сидирардим. Бошда “Зенд”ни⁴ ўқий бошладим. Қироатимни отам жуда ёқтирарди. Лойдан қорилган ҳўл лавҳалар устига ёзувлар ҳам битардим.

Ёшим еттига тўлди. Содиклик маросимида синовдан ўтишим керак эди. Эрта-лаб мени дарров оқ кийим кийгизиб оташкадага олиб боришди. У ерга мендан бошқа бир неча оқ кийимли болаларни ҳам олиб келишганди. Ҳаммамизни бир жойга тўплашди. Олд томонда Шиз исмли атирван бошчилигида маъбадга кирдик. Шиз бўйни узун, қилтирқ ва рангпар одам эди. Шаҳдам одимлаб борарди.

Оташгоҳ ловуллаб ёнарди. Мўъбид юзининг ярмини паитидана⁵ билан беркитиб олганди. Бир томонида арвич деб аталувчи тош устида гўшт, мева, палов, сут, олов учун тайёрланган хилма-хил атир-упалар ва ўтин, хома деган дарахт шохи, дархона⁶ бор эди. Иккинчи томонда эса таёқ ва бир даста хивич боғлами турарди. Ён томонда ранг-баранг идишлар тахлаб қўйилганди.

Оташгоҳга яқинлашдик. Олдинда бораётган атирван бизларни олов атрофида ярим доира шаклида сафлади. Барчамиз жим турганча мўъбидни кузатардик. Мўъбид эса баланд овозда: “Жуда соз, жуда яхши, азамат ва ҳашаматли, ёруғ маъбуд бўлган Ахура Мазда шарафига...” деб дуони бошлади. Дуо жуда чўзилиб кетди. Тинглайвериб чарчадик. Мўъбид гапирган сайин оғзигача беркитиб турган паитидана тебраниб кулгимизни қистатарди. Раҳбаримиз Шиз бўлса кўзини олайтириб, бизларни жиддий бўлишга, тартибга чақирарди. Ибодатни тамомлаб, арвич тошининг устида турган гўшт, сут, меваларни, оловга аталган атир ва ўтинларни дуо қилди. Ҳома дарахти шохини ва ширасини ҳам шуларга қўшди. Шундан кейин паитиданани юзидан бир четга суриб, гўштан бир парчасини оғзига солди. Барча атирванларни ҳам тақлиф қилди, ейишга киришишди. Шиз кўзи сонини оғзига олиб бориб, шартта тишлади. Овқатланишаётганда ҳеч ким болаларни эсламади. Оғзимиздан сўлагимиз оқа бошлади. Болалардан биттаси Шизнинг баридан тортиб, гўшт сўради. Шизнинг жаҳли чиқди-ю, ғажиб бўлган суяклардан бирини менга, яна бирини унинг этагидан тортган болага узатди. Олдик. Мен теваракка кўз югуртириб, суякни оташгоҳнинг тагига улоқтирдим. Шиз буни кўриб бадтар ғазабланди. Гўштан кейин мевага гал келди. Атирванлар мевани тез-тез еб, яна қўл чўзишарди. Шизнинг ёнида-

¹ Мўъбид — руҳоний.

² Жаза — Ганжанинг эски номи.

³ Ҳамадон — Мидиянинг пойтахти.

⁴ “Зенд” — “Авесто”нинг шарҳи.

⁵ Паитидана — ибодат пайти юзни ёпадиган мато.

⁶ Дархона — маъбадда тайёрланган нон.

ги бола яна унинг баридан тортди. Шиз уни итариб ташлаб, қўлига олма қоқидан битгасини тутқазди. Менга олайиб қараб қўйди. Мен қошларимни чимирдим. Раҳбаримиздан шу қадар нафратландимки, маросимнинг тугагини сабрсизлик билан кутардим.

Афсуски, арвич устига қўйилган ноз-неъматларни еб битирмагунча маросимни давом эттиришмади. Ниҳоят, овқатланиб бўлишди. Мўъбид паитиданасини яна юзига тортиб ибодатни бошлади. Энди ҳома маросими ўтказилиши керак эди. Мўъбиднинг ўнг томонидаги атирван ҳомани тўққиз тешikli сузгичдан ўтказиб ширасини бир косага қўйди. Кейин косани оташгоҳ олдида ўтирган мўъбидга узатди. Мўъбид ўрнидан туриб, косани баланд кўтарди ва дуо ўқишга киришди.

Маросим тугаши билан раҳбаримиз Шиз ҳар биримизнинг белимизга кости деб номланувчи қайиш боғлаб чиқди: Шунда белимиз зардуштийга боғланар экан. Мўъбид узундан-узоқ насиҳатлар қилди ва бизларни руҳоний раҳбаримиз бўлган Шиз ихтиёрига топширди. Ўн беш ёшга тўлгунга қадар бу одам бизларни содиқ зардуштийлар қилиб тарбиялаши керак экан. Ҳолбуки, у қўлларини оч бўридай қўзи сонига чўзганидан бери Шиздан қўнглим совиган эди.

3

Ой тугилган йили қишнинг сўнги ойида онам вафот этди. Унинг майитини даҳмага олиб боришди. Даҳманинг тўрт томони баланд девор билан ўраб олинган эди. Болаларни ичкари қўйишмасди. Атирванлар орасидан яшириниб, ичкарига кирдим ва устма-уст тахлаб ташланган суюқлар орқасига беркиндим. Деворларнинг усти бургут, қузгун, ғажир¹ сингари йиртқич қушлар билан тўла эди. Онамнинг майитини олиб келиб, ёланғоч ҳолда бир тош супа устига қўйиб кетишди. Теварақдан юзлаб паррандалар ёпирилиб жасадни тита бошлашди. Тулаган қари бир ғажир онамнинг кўзларини чўқиган пайти чидай олмай, чинқириб юбордим. Даҳманинг эшиги очилди. Қоровул бошини ичкари суқиб, қўрқув билан ҳаммаёққа аланглаб чиқди. Кейин мени кўриб, ҳайрон бўлди.

Қоровул ғойиб бўлди, сўнг бир атирван билан кириб мени судраб кетишди. Онам аҳволини эслаб ҳушдан кетдим. Кўзимни очсам тепамда Шиз турибди. Қўрқувдан кўзларини жовдиратиб турган раҳбарим ўзимга келганимни сезгач, қулоғимга ёпишди:

— Даҳмага болаларнинг кириши мумкин эмаслигини билмайсанми?

Индамадим.

Ўзимга бир-икки шапалоқ тортди. Мен ҳам биқинига бир мушт туширдиму қўлидан чиқиб қочдим.

Эртаси куни оташкадага бормадим, даҳманинг атрофини айланиб йиғладим. Кечкурун отам мени ёнига чақириб, паст товушда насиҳат қилди:

— Ўғлим, ўлим Аҳриманнинг иши. Агар биз ўлим олдида ожизлик қилсак, девлар севинади. Матонатли бўл. Девларни ғазаблантириш учун ўзингни хурсанд қилиб кўрсат. Онангнинг руҳи уч кунгача ҳимоясиз қолади. Уч кундан кейин муҳокама қилиниб, қуёш ҳимоясига топширилади. Дастлабки уч кун ичида девлар ҳимоясизликдан фойдаланиб, бечора онанг руҳини ўғирлаш пайида бўлишади. Девларни даф қилмоқ учун онанг ювинтирилган жойда олов ёқишинг керак. Шунда девлар келмайди. Чунки оловдан қўрқишади. Шундай қилиш йиғлашдан кўра анча фойдалироқдир.

Опам Жиндугт билан ғусл жойига бориб, ўт ёқдик ва эрталабгача оловнинг ўчишига йўл қўймадик.

Жиндугтнинг кайфияти йўқ эди. Онамизнинг ўлимидан бошқа яна бир дард уни қийнаётгани кўриниб турарди. Кўзларини ловуллаб ёнаётган оловга тикканича ҳаёлга толганди. Кўзларида ёш милтилларди.

Иккаламиз ўчоқ ёнидаги тошда ўтирдик. Унинг аҳволини кўриб, ўз дардимни эсдан чиқардим. Гўё уйқудан уйғонгандек эдим. Жиндугтнинг изтироблари менда катта ташвиш уйғотди. Паст овозда:

— Жиндугт, — дедим, — умумий дардимиздан бошқа, сенда ҳам дарду алам борлигини сезяпман. Зардушт ҳақи, гапир, нима бўлди?

¹ Ғажир — ўлаксахўр қуш.

Жиндугт бошини кўтариб, ҳайрат билан кўзларимга тикилди-ю, ерга қаради. Алам билан йиғлай бошлади. Ўрнимдан туриб кўз ёшларини артишга уриндим. Бошини елкамга қўйиб жим қолди. Бир оз ўтгач, яна сўрадим:

— Жиндугт, — дедим, — мен укангман. Дардингни менга айтмай, кимга айтасан?!

Жиндугт уҳ тортди, кўкси бир кўтарилиб тушиди. Паст товущда:

— Дардим оғир, эҳтимол, чораси ҳам топилмас! — деди.

— Чорасиз дард бўладими?

— Кўряпсан-ку, бўларкан. — Гапини тамомлаб юзимга қаради. Қарашидан дардини тушунгандай бўлдим:

— Отамиз уйланмоқчими? — сўрадим шошиб.

Жиндугт жавоб ўрнига йиғлаб юборди. Мен ўйланиб қолдим. Зардушт қонунига кўра, бева эркекнинг ўз синглиси ёки қизига уйланиши савоб ҳисобланарди. Қонунга биноан Жиндугт отамга хотин бўлиши керак эди...

Роса ўйладим. Аввалига Зардушт аҳкомлари қалин девор бўлиб фикримни тўсди; чиқиб кетадиган йўл топа олмадим. Ғазабландим, роса жаҳлим чиқди ва ўн тўрт яшар болакай сифатида ожизлигимни сезиб, алам қилди. Бир-биримизга қисилиб эрталабгача, олов олдида ўтириб чиқдик. Хўроз қичқириви бизларни ўзимизга келтирди, туриб уйга жўнадик.

4

Акам Эйзадасб вилоят оташкадаларидан бирида мўъбид эди. Бир куни Ҳамалонга келди. Унинг уйланиш мақсадида бу ерга келганини кейин билдим. У ҳам Жиндугтни назарда тутган экан. Жиндугт бундан хабардор эди. Чунки акам унга таклифини айтганда рад жавобини олганди. Буларнинг ҳаммасидан мени огоҳ этган Жиндугт қатъий оҳангда деди:

— На отамга, на акамга турмушга чиқмайман, нима бўлса бўлсин!

Мен жавоб ва маслаҳатдан ожиз эдим. Қонуннинг муқаддаслигига ишонар ва уни бузишга йўл тополмадим. Жиндугт эса бошқача ўйларди — қонунга унча эътибор қилмасди, маросимларда ҳам қатнашмасди, урф-одатларга кўп ҳам ишонавермасди. Буни отам яхши билар ва кейинги пайтларда унга қонунни тушунтириш учун кўп уринарди — “Зенд” ва “Авесто”нинг айрим жойларини ўқиб, шарҳлаб берарди. Қонунга бўйсунмаганларни жаҳолатга айблаб даҳшатли ҳикоялар билан исботлашга ҳаракат қиларди. Бир куни Вендидотни¹ очди, ўқий бошлади: ... Муқаддас қонунга кўра содиқлар руҳининг тавсияси учун ёстиқ билан таъминланган шинам манзилгоҳни ким беради?

— Муқаддас қонунга кўра, буни содиқ кишиларга вужуди пок, ёш ва бокира қиз беради.

— Эй, дунёни яратган, бу ёш қиз ким бўлади?

Ахура Мазда жавоб берди:

— Бу қиз эркекнинг қизи ёки синглиси бўлиши керак. Ёши ўн бешдан ошган бокира қиз бўлмоғи лозим. Бу қиз бошдан-оёқ сарушага кўмилади. Бу қиз қонунга содиқ кишига эрга берилади.

Муқаддас қонунга кўра, бу қиз хайру эҳсонлар улашади; ўн тўртта кучукчани ўстиради; оқаетган сув устидан ўн тўртта кўприк солади;

Баданларини яра босган ўт етти итни даволаб, тузатади;

Ўн етти содиққа гўшт, нон, шарбат ва шароб улашади...

Отам “Авесто”ни ўқиган сари кўзлари ёниб, Жиндугтга қараб қўярди. Эйзадасб отамнинг эҳтиросли ҳаяжонидан жаҳли чиқиб ўзини қўйишга жой тополмасди.

Ниҳоят, унинг сабр косаси тўлди ва ўзини туготмай, деди:

— Ота, қонунни биламиз, тақрорлашга ҳожаг йўқ. Лекин қонун йўл қўйса ҳам сиз уйланишидан воз кечишингиз керак.

Акамнинг гаплари ўқ бўлиб отамнинг юрагига санчилди. Отам бўғилиб гапирди:

— Нима? Муқаддас қонунни таҳрир қилмоқчимисан? Шунақа мўъбидмисан? Муқаддас оташкадани шунақа бошқаряпсанми? Уят-е!

¹ Вендидот — “Авесто”нинг бир боби.

Акам отамизга нисбатан ҳурматни ҳам унутиб:

— Сизга уят! — деди. Қариб ўрнингиздан қимирлай олмаяпсизу, яна уйланмоқчи бўляпсиз.

“Қари” деган сўз отамни янада ғазаблантирди, ўзини йўқотиб:

— Учир овозингни, туроний, ифлос искит¹, — деб акамни таҳқирлади.

Ғазабдан иккаласининг ҳам кўзлари қонга тўлиб, бир-бирига ҳужумга ўтишди. Эйзадасб отамни уриб ерга йиқитди-да, тепкилай бошлади.

Биз Жиндугт билан бир чеккада туриб, бу можарони томоша қилардик. Нимагадир отамизга нисбатан қалбимизда нафрат кўзгалганди.

Охири Эйзадасб голиб чиққач, отамни ташлаб Жиндугтнинг қўлига ёпишди:

— Муқаддас қонунга кўра, сен меникисан! — деди.

Шу дамгача Эйзадасб шижоатидан ҳузурланиб турган Жиндугт қўлини акамнинг қўлида кўриб, сесканиб кетди, жирканиб йиғлаб юборди. Мен ҳам кўз ёшларимни тўхтатолмай, Жиндугтни қучоқлаб олдим. Акам мени муштлай кетди. Эйзадасб мендан ҳам шубҳаланиб шиддат билан саваларди. Мен ҳам масалани тушунтириб ўтирмай уни ура бошладим...”

5

Кабусей Жайнизни яна тўхтатди:

— Чарчадинг шекилли, — деди, — дам ол!

Болалар шу қадар қизиқиб қолишгандики, ҳеч ким жойидан қимирламасди. Афтидан аждоқлар тарихини билиш истаги катта эҳтиёжга айланганди. Буни сезган Кабусей кулимсиради ва менга мурожаат қилди:

— Чопо, давомини сен ўқи,— деди. Олдинга чиқиб, қатор қилиб териб қўйилган икки ғишғни кўтариб ўқидим:

«Ўша тунги воқеадан кейин ҳаётимиз остин-устин бўлиб кетди. Бир неча кун уйга келмай маъбадда ётиб юрдим. Кундузлари эса даҳманинг атрофини айланиб Жиндугт билан биргаланиб йиғлардик. Бир сафар тўллаган гажирни кўриб қолдим. Девор устида ўтириб тумшугини тошга суркарди.

— Жиндугт, Жиндугт, — дея қушни опамга кўрсатдим, — қаранг, ойимнинг кўзларини ўйган шу қуш бўлади, — дедим.

Иккаламиз ҳам тош олиб, отдик.

Буни кўрган даҳма қоровули таёқ олиб бизларни қувиб юборди.

Шаҳарга қайтаётиб халдейлик² бир чолга дуч келдик. Қариянинг узун чопонига ямоқлар солинган, яллангбош, жингалак сочлари оқарган эди. Соқоли ўсиб, патак бўлиб кетганди. Кўзларига сурма тортган. Камарининг бир четига кади осиб олган. Кадининг ичида сув бор эди. Фолбин эканини билиб, олдига бордик.

— Салом, отажон,— дедик.

— Ваалейкум асалом,— деди-ю, қўлларини оғзига олиб бориб, кейин кўзлари устига теккизди.

— Фол кўрасизми? — дея сўрадик.

— Бир дирхам берсангиз, фол очаман, — деди қария.

Қария қаттиқ таёғини ерга тираб, афтини бужмайгириб ерга чўқди-да нолиб:

— Белим оғрийди, — деди, — Бобил нефтидан суртиб турибман, лекин фойдаси бўлмаяпти. Сузияклик бир табиб ёғ берганди, тугаб қолди. Ўша оғриқни бир оз қолдирганди.

Ўз дардини айтиб бўлгач, қария чўнтагидан бир-икки ола-була мунчоқ олиб ерга ташлади, уларга қараб гапира кетди:

— Сизлар Уторид юлдузи остида туғилгансизлар, ҳамон ўша юлдуз ҳимоясида-сизлар. Қисматингиз ҳали тайин қилинмаган, лекин негадир ёруғ кўринмаяпти. Қон аралашуви кутилмоқда. Фалокат бўладиганга ўхшайди. Йўл кўринаяпти. Маскан алмаштирилади. Хайрли бир қуш раҳбар бўлади...

Чол гапларини тугатиб пурмаъно кўзларини бизга тикди. Бериладиган саволларимиз кўп эди-ю, ҳеч қайсимиз сўрашга журъат қилолмадик. Индамай туриб жўнаб қолдик.

¹ Искиит — скиф (искифлар).

² Халдей — милоддан аввалги VII асрда янги Бобил давлатини тузган қабила, халдейлар.

Оташқаланинг ёнидан ўтаётиб Шизга дуч келдик. У дўқ билан:

— Маъбадга нега келмаяпсизлар, — деб сўради.

— Энди бошқа бормаيمان, — дедим.

Гапларимга ишонмагандай у бир лаҳза афтимга қараб турди. Кейин қулоғимдан чўзиб, судрай кетди.

Жиндугт йиғлаганича маъбуднинг эшигида қолди. Уни ичкари қўйишмади. Шиз мени ҳовлига олиб кириб етти сигир оғилидаги зиндонга ташлади ва эшикни ёпиб, қулфлаб қўйди.

Бу ер чанг-тупроқ жой эди. Бунинг устига деразаси ҳам йўқ. Атрофга разм солдим. Кўзларим ҳеч нарсани кўрмасди. Бир оздан кейин кўзим қоронғуликка ўргана бошлади. Бурчакда бир қафас бор экан. Устига ўтириб ўйга толдим. Бўлган воқеаларни эслашга уриндим. Бўлмади. Ночор аҳволда эдим. Дунё мен учун азобдан бошқа нарса эмасди. Жиндугт ва онамдан бўлак ҳамма нарсага қалбимда чуқур нафрат уйғонганди. Зардушт ва Ахура Маздага ҳам меҳрим совий бошлаганди. Кечани ўша жойда кўрқув билан ўтказдим. Девлар даҳшатидан роса йиғладим. Ниҳоят, уйқу кўрқувдан устун келди...

Сувсиз ва дов-дарахтсиз бир сахрога уруғ тушиб ниҳол бўлди, гуллади, барг ёзди, атрофга соя солди. Булоқлар қайнаб, атрофга салқин ҳаво уфурди. Шалдираб оқаётган ариқлар бўйида дастурхон ёзиб, барча кўзи ёшли болаларни шу ерга тўплашди. Мен ҳам ўшалар ичида эдим. Жиндугтни қидирдим. Тополмадим. Роса хафа бўлдим. Бирдан осмондаги оқ булут портлади, ичидан ичкўйлақда Жиндугт чиқди. У кабутарга ўхшаб қанот қоқиб учаркан, кўзи менга тушди. Севинганидан йиғлаб юборди. Кўз ёшлари ёмғир мисоли томчилаб саҳрони ҳўл қилди. Сахро кўкариб, гулларга бурканди. Ҳаммамиз ўрнимиздан туриб, бор овоз-ла қичқирдик.

— Жумла жаҳонни яратган, пок бўл!

Товушимдан уйғониб кетдим. Эшик тирқишидан зиндонга нур тушиб турарди. Ўрнимдан туриб ўзимга ишонқирамай эшикка яқин бордим. Ташқарида наридан-бери юриб туришарди. Бир маҳал Шиз кўринди, отирванлардан биттасига калит бериб, нималардир деди. Атирвон келиб эшикни очди-да, бирор гап айтмай мени ташқарига чиқарди.

6

«Уйга борсам, — деб ўйладим. Уй тунаб қолганим зиндондан ҳам оғир туюларди менга. Лекин Жиндугтни кўриш истаги мени уйга етаклади. Уйга жўнадим. Жиндугт эшик олдида ўнг қўлини иягига тираганча ўтирарди. Мени кўриб суюниб кетди, бироқ юзидаги изгиб сезилиб турарди. Ёнига чўккаладим.

— Яна нима бўлди? — деб сўрадим. Бир оз ўйланиб турди-да, кейин:

— Кеча кечқурун бош мўъбид отам билан Эйзадасбни хузурита чақирганди. — деди. Уларни яраштиришибди.

— Кейин-чи?

— Кейин мени Эйзадасбга ваъда қилишибди.

Жиндугт гапини тугатар-тугатмас йиғлаб юборди.

— Кейин-чи?

— Кейин нима бўларди — бу кеча акамга хотин бўлишим керак.

Бу ишда одатдан ташқари ҳеч нарса бўлмаса ҳам менга жуда оғир ботди. Жиндугт берган хабар найза каби баданимни тешиб ўтгандай бўлди. Ўйлаб ўйимга етолмасдим. Охири Эйзадасб Жиндугт билан вилоятга жўнаб кетгунча даҳма девори ёнига бориб, онам суяқлари ёнида ётишга қарор қилдим.

Опам билан йиғлай-йиғлай ажралишдик.

Эрталаб шовқин-сурондан уйғониб кетдим. Даҳмага майит олиб келишганди. Атирванлар орасида отамни ва Эйзадасбни ҳам кўрдим. Мени кўргач, хўнграб йиғлаб юборишди. Юрагимни аччиқ қайғу ўртади. Зиндондаги тушимни эсладим. Индамай олға интилдим — Жиндугтнинг жаназаси ўқилмоқчи экан. Пешонасининг бир томонига қон сачраганди. Юмуқ кўзларида аччиқ соғинч қоғиб қолгандай...

Кўшнимиздан сўраган эдим, воқеани қисқагина қилиб тушунтирди: Кечаси Эйзадасбни уйда қолдириб ташқари чиққан экан, кутишибди, келмабди. Эрталаб

барвақт жасадини Самирамис¹ қалъаси тагидан топишибди. Тезага чиқиб, ўзини ўша ердан ташлабди...

Ўзимни чеккага олдим. Кейин чанг кўча бўйлаб чопдим.

Шаҳар дарвозаси олдида бир шер ҳайкали бор эди. Бу Ҳамадоннинг ҳимоячиси. Унинг устига чиқиб шаҳар саройларига, оташкадаларига, гулзорларига, боғларига сўнгги бор алам билан қараб чиқдим. Шу аснода ҳайкалнинг орқа томонида бир хўрозга кўзим тушди. Чиройли, оппоқ хўроз эди. Уни таниб қолиб ҳайратландим. Бу Жиндугтнинг хўрози эди, уч кун бурун йўқолиб қолганди.

Югуриб хўрознинг олдига бордим, у ҳам хуркмай-нетмай ёнимга келди. Бағримга босдим. Биргаллашиб йўлга тушдик...»

— Бўлди, бас! — деди Кабусей.

Ғиштларни кўйиб чеккага чиқдим.

— Тафсилотига тўхталиб ўтирмаймиз, — деди Кабусей. — Аждодимиз Мидияни тарк этиб, Урарту ўлкасига боради. Уни ушлаб олишиб, қул қилиб бозорда сотишади. Уни мулкдор сотиб олиб уйига етақлайди. Унинг гўзал бир қизи бор экан. Жамасб билан қиз бир-бирини севиб қолишади. Бунга сезиб қолган мулкдор уларнинг турмуш қуришига рози бўлмайди. Кейин қизининг оху зорини эътиборга олиб, Жамасбга шундай бир шарт қўяди: «Етти йил ҳалол хизмат қилсанг, қизимни сенга бераман». Жамасб рози бўлади. Сидқидилдан хизмат қила бошлайди. Тўртинчи йили мулкдор вафот этади. Жамасб қизга уйланади, шу пайт Каподосия Урарту ўлкасига ҳужум бошлайди. Бу ҳам етмагандай, мамлакат ичкарасида тартибсизликлар бошланиб кетади. Яшаш шароити ёмонлашгани учун Жамасб оиласи ва қариндошларини олиб Аран ўлкасига кўчиб ўтади. Бу ерда у янги қабила тузади. Ҳар тарафдан қочиб келаётганлар учун бу қабила ўрناق бўлади. Аста-секин теварак-атрофда янги қабилалар пайдо бўлади. Қабиламизнинг номи эса Жиндугт хўрозидан ёлғор бўлиб қолган.

Шундай қилиб, сўнгги дарсимиз шу!

Шунчалар меҳнат эвазига вужудга келган қабилани севишингиз, унинг урф-одатлари ва қонунларини ҳурмат қилишингиз керак!

Ҳаётингиз бахтиёр бўлсин, муаллимингиз эса сизга қараб фахр этсин!

Оғайниларибиз шунчалик ийиб кетишдики, кўплари йиғлаб юборишди. Бирма-бир келиб устозимиз кўлини ўпдик.

7

Иккинчи дарс ҳаёт қонунлари эди. Муаллим Хонбурабининг ёнига бордик. Қария бизларни кўз ёшлари билан қаршилади. Бизларни кўргач:

— Айриламиз, шундаймасми? — дедию яна йиғлади. Айрилиқ, бу — ҳаётнинг асоси! Бундан хафа бўлиш керак эмас! Менинг кўз ёшларимга эътибор берманглар, бу кексалик аломати, — деди кулимсираб.

Хонбураби кўзларини артиб, матонатли бир тарзда дарсни бошлади.

— Авлодларим, — деди у, — ҳаёт қонунлари жуда содда — яшаш, тўқ ва саломат яшаш, турмушнинг жафосини камайтириб, сафосини кўпайтириш, ҳаётнинг мақсади мана шу содда амаллардан иборат. Ҳолбуки, шу содда талабларни ҳам одамзот мумкин қадар мураккаблаштириб, қум саҳросида адашиб қолгандай шошиб бораёттир. Инсон ҳаёти, ҳайвон ҳаёти, ўсимлик ҳаёти... Ҳаммаси бир-бирига ўхшайди. Бир дона япроқнинг бутуқдан узилиб тушиши, битта гулнинг сўлиши, бир жониворнинг нобуд бўлиши ва бир инсоннинг ўлиши айни бир хил маънога эга. Ҳаётдан маҳрум бўлиш азалий ва абадийдир, ўлган қайта тирилмайди. Тирилган айни жисм эмас, бошқасидир. Ҳаёт боқий, фақат шакли ўзгаради. Бир ўт сарғайиб сўлади, ўрнида бошқаси кўкаради. Одам ўлади, бошқаси туғилади...

Ҳаёт доимо тирик ва моддий кучдир. Модда ва ҳаёт бир-биридан ажралмайди, моддадан ташқари ҳаёт бўлмайди. Яшашнинг ўзи ягона мақсад. Унинг бошқа мақсади йўқ.

Яратилган ҳар бир жон яшаш керак, лекин яшаш шахсий эмас, ижтимоий бўлиши лозим. Шахс яшаркан, жамият ичида бўлади ва шахс эмас, балки жамият

¹ Самирамис — Ҳамадон ҳукмдори бўлган аёл.

фойдасига меҳнат қилиб яшайди. Чунки жамият умумий, шахс эса хусусийдир. Жамият шахслардан кучли... Одамлар ҳаётнинг содда мақсадини мураккаблаштиради, дедим. Тўғри йўлни қўйиб, айланма йўллارни ахтаришади. Бундай қилганлар оддий одамлар эмас, ақлли, закий инсонлардир. Эҳромлар, ҳашаматли саройлар, нафис санъатни яратган мисрликлар минг турли ғайри-моддий нарсаларга ишонадилар. Инсоннинг янгидан айни тарзда тирилишига эътиқод қиладилар. Гўё ҳар бир инсоннинг ўхшаши, эгизаги бор эмиш... Одамлар ожизликлари туфайли мавжум кучлардан мўъжизалар кутадилар. Ҳолбуки беш ҳиссиёт воситаси билан сезилган моддадан бошқаси ғайри-моддий ва ғайри-мавжуддир. Инсон ҳам бир жонзот, уни яшашга ундовчи омилларга кўп нарса боғлиқдир. Емоқ, ичмоқ, ухламоқ сингари. Яхши емоқ учун яхши ишламоқ, тоза сув ичмоқ учун яхши булоқ ахтармоқ, ёхуд ёмон сувни тиндирмоқ, уй қуриш учун эса шижоат кўрсатмоқ керак бўлади... Хуллас, ҳар бир эҳтиёжни даф этмоқ учун яна кўплаб эҳтиёжларга дуч келинади. Меҳнат шижоат, ҳйла, ёзув-чизув...

Ҳақиқат ана шунақа! Ҳақиқатнинг нариги томони бўш ҳаёл, яъни ғайри-мавжуддир. Ҳаёт мавжудиёт, борлиқ маҳсули. Ҳаёт шароити мавжудиётни вужудга келтиради. Яшаш йўлини ҳам мавжудиёт тақозо этади... Шунақа!

Йўқ, мавжудиёт муваққат эмиш, унинг ҳам абадий бир инъикоси бўлармиш... Бунақанги ботил фикрлар келгиндиларнинг уйдирмаси, холос. Сомлар ва эллинлар носоглом тасаввуридан туғилган афсона бу. Биз ушбу фаровон қабиламизни вужудга келтириб, масъуд яшашимиз учун пойдевор қураётганимизда абадий инъикос мадад бермади. Ундан фойдаланишни лозим ҳам топмадик...

Хонбурани маърузаси сўнгида жамиятга содиқ бўлишимизни васият қилиб, пешонамиздан ўпиб чиқди. Биз ҳам унинг қўлидан ўпиб хайрлашдик.

8

Эртаси куни саҳар палла жарчининг қўнғироқдек товуши бизларни уйғотиб юборди.

Жарғи солар жар,
 Ёшларга хабар!
 Табибларнинг энг зўри,
 Касалликларнинг шўри —
 Халдейлик Амилмардуг
 Сизларни чорлар:
 Умиди борлар,

Ҳей, ёш йигитлар,
 Тезроқ туринглар!
 Уйқу, алвидо!
 Тонгта ассалом!
 Халдейлик Амилмардуг
 Сизларни чорлар:
 Жарчи жар солар...

Ўрнимдан турдим, севинчимнинг чеки йўқ эди. Аста-секин яқин орада юз берадиган воқеаларни ҳис қила бошладим. «Хўроз» қабиласи одатига кўра; ёшлар ҳақим-табиб томонидан кўриқдан ўтказилиб, уйланишига ижозат берилади. Кейин «Кўчқор» қабиласига қаллиқ ахтаришга боришади. Қанчалар буюк мақсад! Баҳорий уйғонилар орасида ёшларнинг ҳам баҳори бошланаётир.

Ҳар қадамда мени қидириб юрадиган онам ҳам мен билан бирга севиначди. Уйдан чиқаётганимда кучоқлаб бағрига босди. Юзимдан ўпаркан: «Бахтли бўл, боллам!» деди. Онаминг бошини силаб, чорбоққа чопдим. Ҳар бир уйдан қувонч саси келарди. Бир-биримизга овоз бериб, йиғилиб, Мазда майдонида бордик. Бир пайт дарахлар орасидан Амилмардугнинг семиз гавдаси кўринди. Бизларга таъзим қилди, бизлар ҳам таъзим бажо келтириб атрофини ўраб олдик. Ҳазил-мутойиба, латиғалар бошланди. Амилмардуг жуда ҳазилкаш, латиғагўй одам эди. Ҳар фикрни мисоллар билан тушунтирарди.

Ёшларнинг ҳаммаси йиғилиб бўлгач, бизларни бир сафга тизиб, кўздан кечирди. Барчамиз соғлом вужудли, куч-қувватга тўла, мускулдор эдик, фақат оғайнилари билан биттаси қишда касалга чалингани учун анча нимжон эди. Амилмардуг уни бизлардан ажратиб, четга чиқарди, кейин бизларни югуртириб томиримизни ушлаб кўрди. Ҳаммамизнинг соғлиғимиз яхшилигидан мамнун бўлди. Нимжон жўрамиз бир чеккада маънос туриб, бизларни кузагарди. Амилмардуг унинг юрак уришини, тилини текшириб кўрди.

— Бу баҳор «Кўчқор» қабиласига боролмайсан. Сиҳатинг яхшилангач, эндиги баҳор борасан, — деди.

Нимжон кўнмай:

— Бир югуриб кўрай, юрагимни текширинг, — деб ҳоқимдан илтимос қилди.

Амилмардуг бир оз юмшаб:

— Қани, югуриб кўр-чи, — деди.

Нимжон жўрамиз бир югуриб, айланиб келди-да, ҳакамнинг олдида тўхтади. Ранги оқарган, юраги шиддат билан тепарди.

Амилмардуг:

— Вой-бўй! «Кўчқор» бунақа юракка қиз бермайди, — деди ҳазиломуз.

Нимжон яна рози бўлмади:

— Яна бир чопай, тагин кўринг, — деди. Амилмардуг бир ҳикоят сўзлади.

— Персополис¹ шаҳрида машҳур бир тикувчи бор эди. У кийим тикишдан олдин матодан уриб қоларди. Бир киши бунни эшитиб қолиб, мато сотиб олди-да, чеварнинг ҳузурига борди. Тикувчи матони пештахта устига ёйди-да, қўлига қайчи олди ва ... кўшиқ айта бошлади. Кўшиқ мижозга жуда ёқиб қолди, мириқиб тинглади. Бу аснода тикувчи матодан бир озини кесиб олиб пештахтанинг тагига ташлади.

Мижоз илтимос қилди:

— Жон чевар, яна битта кўшиқ айтинг...

Чевар жавоб қилди:

— Яна битта кўшиқ айтадиган бўлсам, бу матойинг бир кийимликка етмайди.

Ҳаммамиз кулиб юбордик. Нимжон бизлардан ҳам кўп кулди. Яна бир марта чопиб келадиган бўлса, юрагининг кучи етмаслигини сезиб истагидан воз кечди.

9

Ҳаким кўригидан сўнг Жамасб қабрини зиёрат қилиш одат эди. Машшоқлар келишди. Ҳар биримиз бир дастадан гул тайёрладик. Нон-намак, бир оз шароб, бир халтачадан дон ҳам олгандик. Жиндугтни хотирлаш учун Жамасб қабри ёнида анчагина оқ хўрозлар сақланаётганди. Зиёратга келувчилар хўрозларга ҳам дон-дун олиб келишарди.

Қабр гулларга бурканган бир боғда эди. Мозор сандиқ шаклидаги бир тошдан иборат бўлиб, ўтнинг атрофига Жамасб ҳаётига оид воқеалар тасвирланган, тош лавҳалар устида хўроз тасвири акс этганди. Қабрнинг ўнг томонида мангу олов ёниб турарди. Олов доимий кузатувчилар назоратида эди.

Келар-келмас қилган дастлабки ишимиз хўрозларга дон бериш бўлди. Кейин гулчамбарларни қабр атрофига тизиб, қўлга-қўл берганча доира ясадик-да, кўшиқ айтиб, мозор атрофида айлана бошладик:

Жамасбни ёд этдик,
Хўрозларни шод этдик.
Улар бизни англашди,
Қанот қоқиб бонглашди².
Кувёш каби нур сочиб,
Жамасбдан сўз очиб,
Хотирлашди Жиндугтни
Қуққулу-қу, қуққулу-қу!
Самирамис қалъаси —
Ёш қизларнинг балоси,
Сирлар ўчоғидир бу —
Қуққулу-қу, қуққулу-қу!

Жамасбни қилдик ёд,
Хўрозлар ҳам бўлди шод.
Яйраб қанот қоқишди,
Дилга завқ бўп оқишди.
Нурларга салом бўлғай,
Жамасбга кўп салом!
Жиндугтга салом бўлғай,
Ҳам ёшларга ассалом!
Қабила обод бўлсин:
Бу юрт нурларга тўлсин!
Оловга салом мангу —
Қуққулу-қу, қуққулу-қу!

Давра кўшиғини тугатгандан сўнг Жамасб қабрига таъзим бажо келтириб, четга чиқдик. Улкан ёнғоқ дарахти тагида ўтириб, тамадди қилдик. Пиёлаларга май қуйилди. Оғайниларимиздан бири ўрнидан туриб, шундай таклиф киритди:

¹ Персополис — қадимги Форс пойтахти, Истахр.

² Бонглашди — қичқиришди.

— Устоздан бир илтимосимиз бор, — деди, — май, шароб ҳақида мулоҳазаларини айтсалар...

Амилмардуг:

— Ҳай-ҳай! Мен ҳам жон деб тинглардим, — дея қаҳ-қаҳ урди. Кабусей Хонбурабининг юзига қараб ўрнидан турди.

— Болаларим, — деди, — қабиламизда турли-туман халқларга мансуб ва турли ўлкалардан келган одамлар бор. Буларнинг ҳеч қайси бири бу ерга келганда шаробга бегона эмасди. Афтидан, ўз юртларида бу энг мақбул ичкиликлардан бирига ўхшайди. Шаробнинг қаерда ва ким томондан ижод қилингани маълум эмас. Унинг номи қадим ривоятларда ҳам қайд қилинади. Ўйлашимча, шароб башариятнинг ўзи сингари қадимий. Демак, шароб инсон учун эҳтиёждир. Кайф ва нашъа қилиш, лаззатланиш инсон табиатига хос нарса. Фақат... — бу ерда муҳим бир «фақат» бор — кайф ва нашъа ҳаётнинг кичик бир қисмини эгаллаши керак. Доимий кайф одамни зериктиради. Ҳамадон саройидаги кайфу-сафоларга кайф деб бўлмайди. Бу бузиқилик ва айшу ишратдан бошқа нарса эмас. Кайф меҳнатни безаши керак. Ҳақиқий нашъа фақат меҳнатдан кейингина бўлади. Фақат шундай нашъагина моҳият ва лаззат эътибори билан ҳақиқий саналади. Шу нуқтаи назардан шароб азиз ҳамроҳ, дилбар бир севгили мисолидир. Яшасин шароб!

— Қўққулу-ку, — дея хўроз бўлиб қичқириб пиёлаларни лабларимизга теккиздик.

Бир оздан кейин Хонбураби ўрнидан турди:

— Болаларим, — дея гап бошлади, — инсон фақат беш ҳисса ортиқ ва маҳдуд ақлли маҳлуқдир. Унинг меҳнат қилиш иқтидорининг ҳам муайян доираси бўлади. Чарчаганида ҳам ана шу доирадан четга чиқолмайди.

Эҳтиёж оғирлигидан халос бўлиб, чуқурроқ ўйлашга имкон топса ҳам дунёга айнан шу мақсадда келганини билолмайди. Табиат яратган инсоннинг ожизлигини яхши билади (зотан, уни заиф ва идроксиз халқ қилиб яратмаганида холиқиға қарши бош кўтарарди). Уни муайян мақсадга йўналтириш лаззат туйғулари билан таъминлаган: емоқ лаззати, ичмоқ лаззати, хотин ва фарзанд лаззати... Инсон бадавийликдан юксалгани сари унинг лаззат турлари ҳам орта боради. Шароб-май лаззати ҳам инсоннинг юксалиш даврларининг бирида пайдо бўлгандир. Лекин майхўрлик юксалганлар учун эҳтиёж, юксалмаганлар учун эса заҳардир. Яшасин шароб аҳли!

— Қўққулу-ку! — дея қичқирдик бараварига. Навбат Амилмардукка келди. Ававалига бир оз ноз қилди. Гапиргиси келмади. Кейин:

— Болаларим, — деди, — мен ҳақимман; санъатим азалият мисол қоронғу. Бор билим ва тажрибаларимга қарамай, беморнинг мураккаб вужуди қаршисида ҳаммаша ожизлигимни сезаман. Шароб олдида ҳам худди шундай ожизман. (Аммо — шароб беморми, мен бемор?) ... Пиёлада турганида сокинлигига ҳайрон қоласан, ошқозонга кирди дегунча бутунлай ўзгаради: одамни кулдиради, йиғлатади, нашъа қилдиради, қайғуга солади, жасоратлантиради, эҳтиросингни кучайтиради, кўзларингни парда қоплайди... Хуллас, Май мен учун сир. Сизларга бир ҳикоят гапирай... Халдейлик бир таркидунё сархуш элинга дуч келиб, насихат қила бошлайди.

— Шароб ичма, маст бўлма, холиқ бизни хушёрлик учун яратган, — депти.

Элтин кулиб:

— Ёлғон гапирма, — депти, — холиқнинг ҳам мен каби сархуш. Агар маст бўлмасайди, сенингдек аҳмоқни яратмасди...

Ҳамма кулди ва Амилмардуг шарафига қадаҳ кўтарди.

10

Қабиламизда икки бефарзанд аёл бор эди. Ҳар баҳор «Кўчқор» қабиласига борадиган ёшлар одатга кўра ана шу аёлларни зиёрат қилишарди.

Биз ҳам одатга амал қилишимиз шарт эди. Фарзандсиз аёлларга совғалар олиб боришарди. Биз ҳам хилма-хил мағизли нон, ичимликлар, долчин, қалампирмунчоқ, гулдасталар олиб бордик. Аввал кекса кампирниқига кирдик. Ёшлигида бир марта тўққан экан, лекин чақалоғи ногирон туғилгани учун оғзига ёстиқ босиб ўлдирганди. Мажрўҳ фарзанд онаси бўлишни ўзига эп кўрмаганди.

Аёлнинг бу ҳаракати, зотан, қабила одатига хилоф эмасди. Кўр, майиб, ногирон гўдаклар яшаш ҳуқуқидан маҳрум эдилар. Бу одат бизда жуда қадимдан сақланиб келади. Бундай одатга қарши бир неча бор эътирозлар ҳам билдирилганди. Шунинг учун қабила мажлиси масалани қайта-қайта муҳокама қилиб, одатни ўз ҳолича қолдиришга қарор қилганди. Эҳтимол, бу одат бундан кейин ҳам сақланиб қолар. Чунки ёшлар ҳам шунини ёқлашмоқда. Ишлаш қобилияти бўлмаган, ҳаёти азоб-уқубатда ўтадиган гўдакнинг ҳаётдан бутунлай маҳрум бўлгани афзал эмасми?

Мавзудан четга чиқдик, шекилли.

Фарзандсиз аёл келишимизни билиб янги кўйлак кийганди. Бизни хуш бир табассум билан қаршилади.

Салом бердик. Алик олди. Қўлларини ўпдик. У ҳам пешонамиздан ўпди. Эри ишда экан. Биз келган захоти уйдаги бор ашқол-дашқолини ташиб олиб чиқиб, ҳамма жойни супуриб-сидирдик. Нарсаларни қайта олиб кириб, жойлаштирдик. Олиб келган гулларимиз билан уйни безадик. Стол устига дастурхон ёзиб, озиқ-овқат ва ичимликларни қўйдик. Аёлни тўрға ўтқазиб, ўзимиз ўнг ва сўл томонида жойлашдик.

Жайниз ёшларнинг вакили сифатида:

— Марҳамат, ойижон, — деди, — одатга кўра фарзандларингиз «Кўчқор» қабиласига йўл олаятми, сиздан оқ фотиҳа сўраб келишди.

Бефарзанд аёл долчиндан озгина синдириб оғзига солди:

— Болаларим, — деди. — Сизлардан жудаям розиман. Эмган сутларингиз ҳалол бўлсин! Боринглар, уйланинглар, бахтли бўлинглар! Оқ йўл! «Хўроз» билан «Кўчқор»нинг қон-қардошлиги боқий бўлсин! Йигирма йилдан бери «Кўчқор» томонга кўплаб йигитларни жўнатдим. Уларга ҳам салом айтинглар! Хўроз билан дўст тутинишин! Еб-ичганимиздан кейин кампир тўшак устига чўзилди. Оёқ-қўлларини силадик. Ўчоққа қўйган сувимиз исиган экан, бошини ювиб, сочиқ билан артдик.

— Ойижон, — дедим, — яна қандай юмушингиз бор?

— Ўтиним ёрилмаган, болам, — деди. Барчамиз туриб кампирнинг ўтинини ёрдик ва ўчоғи ёнига тахладик.

Хуллас, фарзанд онага нима қилиши мумкин бўлса, ҳаммасини қилиб, бошқа аёлникига йўл олдик.

Бу аёл ҳеч туғмаганди. Ёши йигирма бешларда эди. Қора қош, киприклари найзадек, ўзи бўлагина. Бизларга уялиброқ пешвоз чиқди. «Она» деб саломлашдик. Юзи кулгандай бўлди. Қошлари чимирилиб, киприкларининг тагида ёш милтиллади. Ёшларга ҳасад қилаётгандек туюлди. Унинг ҳам ишларини қилиб, уйини тозаладик. Хайрлашаётиб: «Ойижон, фотиҳа беринг», — деганимизда ўзини тутолмай, йиғлаб юборди.

Одатга кўра, бефарзанд аёлларнинг эрларига ҳам қарашимиз керак эди. Ярим кун далада ишлаб бердик.

11

Ёшлар қабилани тарк этишаркан, ўзларидан кейин бирор ёдгорлик қолдириб кетишлари керак эди. Биздан олдинги ёшлар ариқ қазишган, қувур ўтқазиб, кўприк қуришганди. Қабиланинг ўнг томонидаги ўрмонни ҳам ўшалар бунёд этганди. Бизлар ҳам ўйлаб туриб, ўзимиздан бир боғ қолдиришга қарор қилдик. Қабиладан минг қадамча нарида тошлоқ ер бор эди. Ўша жойни тозаладик. Бир неча кунлик меҳнат эвазига юз ёғочли боғ барпо этдик. Қабила кенгаши вакиллари келиб боғни ҳимояларига олишди. Ўша кунини «табиатга тавоф» маросимини ўтказдик.

«Тавоф»га бутун қабила тўпланганди. Патнисда бир идишда сув, бир оз тупроқ ва ўтин олиб келишди. Ҳар ким тиз чўкиб патнисга таъзим қилди. Кейин кўшиқ айтиб, тупроқни олиб бориб мевали дарахтлар тағларига солишди. Ўтинлар текис жойда қаланиб, тагидан тутантириқ қўйиб, ёқилди. Сувни атрофга сепиб чиқилди. Кейин бир-биримизнинг кўлимиздан ушлаб, доиралар ҳосил қилдик. Эркақлар, аёллар ва болалар гулхан теграсида айланиб, бир-бирларига жўр бўлиб куйлай бошлашди:

Ловуллагин оловжон,
 Гурлаб ёнгин, оловжон!
 Сирли, сийратли оташ —
 Салом сенга оловжон!
 Тупроғу сув, оловга,
 Ҳавою сув, оловга.
 Жонли, сонли оловга,
 Салом — бўлсин оловга!
 Қуққулу-қу, қуққулу-қу.
 Қу, қу, қу!

Ўйин тугаганидан сўнг ҳамма бараварига барларини кўтариб тугишди-да, уч маргадан хўроздек қичқиришиб боққа, экинзорга ёйилишди. Уларнинг ҳар бири етти марга еттитадан зарарли ҳашарот ўлдириши керак эди. Бир капалакни қувиб юриб Жайнига дуч келдим. Ҳамишагидай шикоятланди:

— Оғайни, — деди у, — бу одатлардан қачон қутуламиз? Подага ўхшатиб бизларни у ёқдан-бу ёққа ҳайдашгани-ҳайдашган. Жонга тегди-ку!

Мен кулдим.

— Нима ҳам дердим. Одатларимиз оғир, — дедим. — Лекин буларсиз ҳам бўлмайди-да. Атрофдаги халқлар турмушини Кабусей бизларга тушунтирди. Уларнинг ҳам жуда қийин олатлари бор. Бизнинг одатларимиз моддий оламдан ажралмаган ҳолда бажарилади. Уларники эса бутунлай бошқа. Улар асл ҳақиқатни моддий ҳаётдан ташқарида тасаввур қилишади. Бу мавҳум олам беш унсурга ўрин бермайди. Шу яхшими?

— Бу ҳам яхшимас. Кўриб, эшитмаганим, ҳис қилмаганим нарсаларга ишнолмайман. Аммо, ўз ҳаракатимизга тушуна олмаяпман. Нимагадир ёш ақлим фаҳмламапти.

— Сенда, афтидан, инқилоб туғилаётганга ўхшайди.

— Шундайку-я, лекин муайян бир тўхтамада эмас.

— Майли, кўрамиз. Лекин тажрибасизлигинг туфайли жамиятга зарар етказмада, ишқилиб.

Жайниг истехзо билан кулди:

— Ғалатисан, Чопо, — деди. — Сен тинч ҳаёт шайдосисан. Осойишталик бузилмасин, дейсан. Кекса устозлар таъсири сенда теран из қолдирибди. Фақат бир нарсани эсдан чиқараяпсан. Тарихимизни биласан, аммо қабила-қабила бўлиб яшашга ўтишимизнинг асл сабабларини тушунмаяпсан. Журъат қилиб шундай деяётганим учун узр. Кечирасан! Қабилаларга Бобил, Мидия, Қападося, Урарту, Форс, Халдей, Понт-Ўксин¹ соҳилларидан ҳам одамлар тўпланишган. Сабаби? — Маълум: у ерларда яшаш тарзи чидаб бўлмас ҳолга келган. Сарой истибдоди, уруш, бошбошдоқлик, хонлик-бекликлар, динни қалқон қилиб қон тўкишлар, кучлиларнинг очоқлиги халқни зор қақшатган. Ҳаёт оғирлашиб, ожизларни, эзилганларни, меҳнати мевасидан баҳраманд бўлолмаганларни қочинга мажбур қилган. Одамлар қочаётганида бор будидан, ҳатто соғлигидан ҳам ажралишган. Шунга қарамай, қочиб келишаверган ва бугунги ҳаётга ноил бўлишган...

— Жуда соз! Сенга яна нима керак? — дея унинг сўзини бўлдим.

— Дунёда битта қонун бор. — Ҳаёт кўҳна усулда тураверса, сувга ўхшаб сасийди. Ҳаётимиздан энди одатларнинг қўланса ҳиди кела бошлади. Олдини олиши керак!

— Бўпти, бўпти, — деб кулдим. «Кўчқор»га борайлик, кейин. Етти Хўроз маъбадини зиёрат қилганимиздан кейин «Хўроз» билан хайрлашамиз. «Кўчқор» қабила-сида қоладиган бўлганимиз учун ўша ҳақда ўйлайлик. «Кузғун» қабиласидан бу ерга уйлангани келадиган ёшлар эса бу ернинг ғамини ейишсин. Энди бизлар «Хўроз»лик эмасмиз...

12

Етти Хўроз маъбади етти тош устунли муҳташам бир бино эди. Устунлар тепасига хўроз бошларининг тасвири ишланганди, маъбадга етти пиллапояли еттита

¹ Қора денгизнинг қадимий номи.

зина билан чиқиларди. Ҳар пиллапояда қизил кийимли, хўроз қалпоқли, узун соқолли чол ўтирарди. Улар бизларни най чалиб қаршиладилар. Маъбаднинг салобати, чолларнинг қиёфаси, найларнинг маҳзун нолалари сирли бир оҳанг кашф этганди.

Ёшлар эҳтиром билан биринчи пиллапояга яқинлашишди. Биринчи чол найни бир қўлига олиб, ўрнидан турди.

— Тўхтанглар, — деди амрона. — Тўхтанглар! Кекса араннинг ҳикоясига қулоқ солинглар!

Қариянинг салобатли товуши ёшларни дарров тўхтатди. Чол бошлади:

— Куёш бор экан, Ой бор экан, етти оғани юлдуз сайр этиб, осмону фалакни безаб тураркан. Мидия салтанати ерда ҳукмрон эди. Унинг қўшини силсиласидан Бобил титрарди, Элам ва Суз омонлик тилар, исқитлар Дарбанддан пастга оёқ босмас эди. Етти куббали сарой Ҳамадонга кўрк берар, Кайнассар қурдирган оташкада ўчмас олови билан оламга нур сочиб турарди. Сурув-сурув кўйлар, пода-пода йилқилар сон-саносиз эди. Дарахтлар меваларининг оғирлигидан бошларини ерга этганди. Суғорилмаган сахро, кўприк солинмаган дарё, экилмаган жой қолмаганди...

Гурур аста-секин саройни қоплади. Зардушт аҳкомлари унутила бошлади. Ҳукмдор билан табаалар¹ орасига деворлар тортилди. Халқнинг овози эшитилмайдиган бўлди. Астиёз² кайф-сафога берилди. Бобил қизлари, эллин йигитлари саройда хўжайин бўлиб қолдилар. Форс шароби мияларини хиралаштира бошлади. Мидиянинг салобати сусайди. Аҳриман қанотларини оламга ёйди.

Дабдабали ҳаётимизни кўпдан бери ҳасад билан кузатиб турган Форс бош кўтарди. Қуруш³нинг қиличи Мидия салтанатига барҳам берди. Оссурия, Лидия, Элам ва исқитларни титратган қўшин форслар томонидан тор-мор қилинди. Оловлар сўнди, боғ-роғлар пайҳон бўлди. Обод эллар вайрон қилинди, ер инграб, осмон қон йиғлади...

Аммо муғ матонати синмади, атирван қўшини пароканда бўлмади, иймон минораси боқий яшаб, душманларга қарши интиқом ўтида тобланмоқда эди...

Камбиз Хоразм, Бақтрия, Кирмон, Бобил, Лидия ва Мидиядан тўплаган кучли қўшин билан Миср устига юриш бошлаганди. Яширин кинлар юзага қалқиб чиқди, исён тўлқини форс салтанатини қоплади, муғлар ибодатларида фиръавнга дуо қилишдан тортинмасдилар, тадбирлар кўрила бошлади. Смердис исмли бир муғ Ҳамадонни қўлга киритиб, ҳокимият тахтига ўтирди. Оловлар янгидан гуруллади, зардуштларнинг юзи қайтадан кула бошлади.

Лекин бу оламда ҳеч нарса боқий эмас. Смердис ҳукмронлиги ҳам узоқ чўзилмади. Форс саройида узакни ташкил қилувчи етти асл оила намоёндалари муғларга бўйин эгмай қурол кучи билан Смердисни тахтдан ағдаришди. Ҳаётдан кўз юмган Камбиз тахтига номзод қидиришди. Форслар одатига кўра, от муқаддас саналарди. Ҳукмдор танлашда отнинг иштирок этиши ва мойиллик билдириши ҳисобга олинарди. Смердисни тахтдан ағдариб, муғларни маҳф этган етти исёнчи куёш юз кўрсатишидан олдин отларга миниб шаҳардан ташқари чиқишди. Офтоб илк шуъласини ёйганда етти суворидан Доронинг оти кишнади. Одат бўйича, Доро ҳукмдор қилиб сайланди.

Қўшин тўпланиб исён бостирилди, олов ўлкаси остин-устун бўлиб кетди. Кайнассарнинг маъбади ҳам яксон бўлди. Бу оламда ҳеч нарса боқий эмас.

Доро Камбиз давлатига соҳиблик қилиб, дабдабали ҳаёт кечира бошлади. Истаҳр⁴да доврўғи оламни тутадиган сарой қурдириш ниятида эди. Эллин оролларидан Хоразмга қадар чўзилган ўлкалардаги меъмор ва усталарни тўплаган эди. Лекин Доро хоҳлаган саройни Кайнассардан бошқа ҳеч ким қуролмаслиги маълум бўлиб қолганди.

Кайнассарни қидириб топиша олмади. Мамлакат бўйлаб жарчилар сафарбар қилинди, шаҳарма-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ айланиб чиқилди. Кайнассарни кўрган ҳам, эшитган ҳам топилмади.

¹ Табаа — фуқаролар, аҳоли.

² Мидиянинг сўнгги ҳукмдори.

³ Қуруш — Форс салтанати асосчиси.

⁴ Истаҳр — Форс давлати пойтахти.

Бир куни Доро овга чиқади. Бир жайронни қувиб юриб, фақирона кулба устидан чиқиб қолади. Эчки териси ёпинган, узун соқолли бир чол чалқанча ётиб осмонни томоша қилаётган экан. Доро барча аёнлари билан унинг тепасига келади. Чол уларни кўрмагандек киприк ҳам қоқмайди. Шу пайт кулбага яшириниб олган кийик Дорони кўриб, ўрнидан сакраб чиқади-да, чолнинг ёнига боради.

Доро қариянинг бепарволигини ва жониворнинг бориб унга сиғинганини кўриб ҳайратланади.

— Ҳой чол, — дейди Доро амрона, — сен кимсан?

Чол кўз қири билан Доро томонга қараб:

— Менми? — дейди. — Мен дунёнинг энг азамат одами!

Дунёда ўзидан бўлак бирор азамат одами кўрмаган Доро мана шу вайрона кулбада эчки териси ёпинган чолга қараб:

— Сенинг азаматлигинг нимада? — дея сўрайди истехзо билан.

— Азаматлигим шундаки, сендан қочган келиб менга сиғинаётир.

Доро кулади ва қарияда қандайдир сирли қудрат борлигини сезиб, бир неча савол беради:

— Қария, — дейди у, — дунёда энг буюк орзу нима?

— Орзусизлик!

— Энг буюк ҳақиқат қайси?

— Инкор!

— Энг тўғри йўл?

— Шубҳа!

— Энг зўр ҳузур-чи?

— Унутиш!

Бу жавоблардан подшоҳнинг ҳайрати янада ортади. Бирдан сўрайди:

— Кайнассарни танийсанми?

— Танийман.

Подшоҳ суюниб кетади:

— У қаерда?

— Ўз юртида, салтанатида.

— Унинг мамлакати қаерда, фуқаролари кимлар?

— Унинг мамлакати ўрмон, фуқаролари эса жайронлар.

Доро чолнинг Кайнассар эканини сезиб отдан тушади. Вазирлар, саркардалари ҳам унга тақлид қилиб, Кайнассарни ўраб олишади. Қарияга турли ноз-неъматлар ва кийим-кечақлар инъом қилинади. Лекин Кайнассар ўрнидан қимирламасдан осмонни томоша қилишда давом этади. Доро сарой кўрдириш ниятида эканини айтиб, Кайнассарни Истахрга тақлиф қилади:

— Сенга ўзинг оғирлигингда тилло бераман, барча орзуларингни амалга ошираман, — дейди.

Чол бошини тебратиб:

— Тилло нима билмайман, билишни ҳам истамайман. Орзу бўлса азоб эшигидир. — дейди.

Доро газабини яшириб, ваъдалар беришда давом этади. Лекин чол ҳеч нарсага кўнмайди. Ҳамон ётганича жайронни эркалай бошлайди. Ниҳоят, Доронинг тоқати тоқ бўлиб, жаҳл билан сўрайди:

— Бу ерда чўзилиб ётишдан фикринг нима ўзи?

— Фикрсизлик!

Доро шаҳд отига сакрайди ва:

— Жаллод! Бу девонанинг қўлларини боғла, отга миндир, — деб амр қилади.

Жаллод чолнинг қўлларини боғлаётганда у ўзига келиб жайроннинг қулоғига шивирлайди:

— Қочиб қол! Одамлардан узоқ юрганинг саломатлиқдир, — дейди.

Жайрон унинг гапини тушунгандек ўрнидан сакраб туриб ўрмонда ғойиб бўлади. Кайнассарни Истахрга олиб келишади. У ерда янгидан сарой қуришни тақлиф қилишади. Яна рад қилади. Бу сафар подшоҳнинг амри билан уни миноранинг тепасига олиб чиқиб, ўша ердан пастга улоқтирадилар.

Бу оламда ҳеч нарса боқий эмас! Кайнассар ўлмай қолди — минора тагида турган бир тўда атирванлар уни ҳавода илиб, олиб қочадилар.

Меҳнат ва санъат меваси — маъбаднинг хароб бўлганини кўриб, тарки дунё айлаган Кайнассар дунёга қайтадан келгандай бўлади. Бир тўда муғлар билан шимол томонга йўл олади ва «Хўроз» қабиласига келиб қўшилади. Бу оламда ҳеч нарса боқий эмас!

Фақат матонат ва курашгина боқийдир. Дарвоқе, мана шу муҳташам маъбад Кайнассарнинг матонат ва кураши маҳсули. Ўзи ҳам қурган мана шу маъбади таги-га дафн этилган...

Бу оламда ҳеч нарса боқий эмас!

Фақат матонат ва кураш боқийдир!..»

Аран ҳикоятини тугатди. Етти аран яна най чала бошлашди.

13

Иккинчи пиллапояга қадам қўймоқчи бўлдик. У ерда ўтирган аран найни оғзидан олиб, ўрнидан турди:

— Тўхтанглар! Кекса араннинг ҳикоясига қулоқ солинглар! — деб амр қилди.

Ҳаммамиз биринчи зинадаёқ тўхтадик.

Аран бошлади:

— Ану¹ осмонни яратганди;

Анлил² ерни яратганди;

Эа³ сувларни яратганди; Саннашариб Бобилда подшоҳ эди.

Наргаладдин деган киши Нинни исмли қизга совчи юбориб, унга уйланмоқ ниятини маълум қилади. Нинни рози бўлади, бироқ қирқ кунга муҳлат сўрайди. Наргаладдин хунук, аммо бадавлат киши эди. Нинни унинг бойлигига севинар, хунуклигидан ғамга ботарди. У уйда ўтириб уч кечаю уч кундуз ўйлади. Охири йўлини топди.

Бобил қонунларига кўра, бокира қиз эрга тегишдан олдин бирор ажнабий билан ишқбозлик қилиш ҳуқуқига эга эди. Нинни ана шу ҳуқуқдан фойдаланмоқчи бўлди. Бир куни кечқурун кийиниб Истар⁴ маъбадининг олдига борди. Ишқ илоҳаси йўлида ишқбозлик майлида бўлган қиз ва йигитлар шу ерга тўпланишарди.

Нинни кўлида битта тангани ушлаганича маъбаднинг олдида айланиб юрди. У ерда анчагина ажнабийлар ўтиришганди. Улар орасида баланд бўйли, кўзлари катта-катта, буғдойранг бир ўсмир ҳам бор эди. Нинни уни кўргач, тўхтаб қолди — оёқлари итоат қилмай қўйганди. Кўлидаги тангани унинг қучоғига отиб, орқага қайтди: танга отиш — «менинг орқамдан юр» дегани эди.

Ўсмир ўрнидан сакраб туриб, Ниннининг изидан тушди. Улар биргаликда ўсмирнинг қўналғасига келишди. Нинни ечиниби, ёш йигитнинг ёнига ётди. Ўсмир Ниннининг барча гўзалликларидан баҳраманд бўлди...

Суз шаҳридан тижорат учун Бобилга келган бу ўсмир қирқ кун ўша ерда қолиб, ҳар куни Нинни билан ишқ шаробини ичар эди.

Қирқ биринчи куни Нинни Наргаладдиннинг уйига келин бўлиб тушди. Орадан бир йил ўтди. Нинни ўғил фарзанд кўрди... Булар бу ерда яшайверишсин, мен сизларга Саннашарибдан гапирай.

Бобил подшоҳи Саннашариб бир кеча туш кўрди. Тушида Син⁵ унга шундай деди: «Эй менинг вакилим, эртага кечқурун кийимингни алмаштириб, Наргаладдиннинг уйига меҳмон бўлиб бор: кечаси ўша ерда ётиб қол». Саннашариб уйқудан уйғониб, эрталабгача бедор ётди. Кунни бетоқатлик билан ўтказиб, кечқурун кийимини алмаштиради ва Наргаладдинникига меҳмон бўлиб борди.

Уй соҳиблари меҳмонга бўлган ҳурматини жойига қўйишди, овқатлантиришди, кейин ухлагани жой солиб бердилар. Наргаладдин билан аёли ҳам болани жойига ётқизиб, ўз ўринларига чўзилдилар.

Саннашариб уйқуси қочиб, кечаги тушининг тўғри чиқишини пойлаб ётди. Тун яримдан оққанда, Нинни ўрнидан турди, кийиниб қаёққадир йўл олди.

Саннашариб ҳам уни қоралаб орқасидан бораверди. Нинни бориб Фират соҳилидаги мўъжазгина бир уйнинг эшигини тақиллатди. Ичкаридан баланд бўйли бир йи-

¹ Ану — Осмон илоҳи.

² Анлил — Ер илоҳи.

³ Эа — сув илоҳаси.

⁴ Истар — ишқ илоҳаси.

⁵ Син — Ой илоҳи.

гит чиқди. Ҳалиги йигит: «Шу пайтгача қаердайдинг?» — деб Ниннига зарда қилди. Кейин Ниннини ичкарига киритиб, эшикни ёпди. Саннашариб яқинроқ бориб, эшик тирқишидан ичкарини кузата бошлади. Ичкаридан йигитнинг овози эшитилди:

— Кеч келишингдан маълум, мени севмайсан.

Нинни қасам ичиб уни ишонтиришга уринарди.

— Уйга меҳмон келувди, шунинг учун ҳаялладим...

— Бўлмаган гап, ишонмайман!

— Нима қилсам ишонасан?

— Ишқинг ростлигини исбот қил.

— Нима билан?

— Бориб ўғлингнинг бошини кесиб олиб кел, шунда ишонаман. — Нинни шу заҳоти уйдан чиқди. Саннашариб ҳам унинг изидан борди.

Нинни уйига келиб ўғлининг кўрпасини аста кўтарди, пичоқ билан бошини кесиб олди-да, дастрўмолга ўради. Кейин бориб, яна Фирот соҳилидаги уй эшигини тақиллатди, ичкари кирди. Саннашариб ҳам, илдам юриб келиб, эшик тирқишидан ичкарини кузата бошлади.

Нинни ўғлининг қонли бошини йигитга кўрсатиб, бир чеккага ирғитди. Кейин ўпишиб кайф-сафога берилишди.

Саннашариб эрталаб қизил кийиниб, тахтга ўтирди. Вазирни ёнига чақириб, кеча кўрганларини гапириб берди. Кейин шундай амр қилди:

— Дунёдан тухмат ва ёвузлик уруғини қуритиш учун барча аёллар Фирот дарёсига улоқтирилсин. Бор айт, тайёрланишсин!

Вазир ўйлаб туриб, деди:

— Олам тургунча яшанг, олампаноҳ. Ижозат берсангиз, бир ривоят айтай, кейин фармойиш берсак... — Кунлардан бир кун шарбат сотувчи дўконда ўтирган-дим. Бир ёш суворий келиб дўкон олдида тўхтади. Ҳариб кўринарди. Ичкари мўралади. Қизиқиб ташқари чиқдим. Ҳалиги йигит менга: «Биродар, — деди, — кафанлик олмоқчийдим. Қаерда сотилишини билмайсизми?» Уни эргаштириб кафанлик сотиладиган дўконга бордим. Йигит кафанлик сотиб олди, менга миннатдорчилик билдириб, йўлга равона бўлди. Бадтар қизиқиб қолдим. Бир от олиб, орқасидан жўнадим. Шаҳардан чиқдик. Йигит орқасига қараб мени кўргач, отини тўхтатди. «Ҳой биродар, — деди, — кимсан, нима иш қиласан, билмайман, менинг сиримга аралашиб нима қиласан?!» Мен ҳам: «Ўзинг кимсан, нима иш қиласан, билмайман, лекин жуда қизиқиб қолдим. Ижозат бер, сенга қўлимдан келган ёрдамни қилай», — дедим.

Йигит анча иккиланишлардан кейин рози бўлди. Йўлга тушдик. Бир тепаликка етганимизда отини менга топшириб: «Мени бир оз кутиб тур», — деди. Кутдим, бир соат кутдим, келмади, икки соат кутдим, келмади. Охири отларни етаклаб, тепалик устига чиқдим. Қарасам, тепаликнинг орқасидаги жарликда қаттиқ олишув кетаяпти. Менга отини топшириб кетган йигит ўнгу-сўлга қилич солар, анчагина одамни уриб қулатган экан. Мен ёрдамга етиб боргунча йигит атрофидагиларни ҳам қиличдан ўтказиб, қайтиб кела бошлади. Чеккада бир жасад бор эди, кўтариб олдик, олиб келиб кафанладик ва кўмдик. Қабрдан бир оз узоқлашгач, ҳалиги йигит: «Сен шу ерда бир оз кутиб тургин, ҳозир қайтиб келаман», — деди. Югуриб бориб янги қабрни кучоқлади. Тўйиб-тўйиб йиғлади: «Ўчингни олдим, душманларингни ўлдирдим. Энди эридан вафо кўрган аёлга дунёда яшашнинг нима кераги бор!» деб ханжарини чиқарди-да, юрагига санчди. Йиқилаётганда бошидан телпаги учиб тушди. Узун сочлари осилиб қолди.

Вазир ҳикоясини тугатиб жим қолди. Саннашариб жаҳлидан тушганди. Бобилнинг барча аёлларини Фиротга чўктириш фикридан қайтди. Ёлғиз Нинни сувга отилди.

Аран ҳикоясини тугатган заҳоти яна найлар чалина бошлади.

14

Учинчи пиллапояда ўтирган аран жуда ғалати эди — ҳўрозий қалпоғи қийшайиб, бир қулоғини босиб турарди. Найни завқ билан чалар, ўтирган жойида у ёққа-бу ёққа тебранарди. Жайниз афтимга қараб жилмайди.

Зинага қадам қўймоқчи бўлганимизда аран ўрнидан турди:

— Тўхтанглар, — деди. — Кекса араннинг ҳикоясини тингланглар.

Унинг ҳар бир ҳаракати галати бўлса ҳам ҳикоясини зўр қизиқиш билан тингладик:

— «Сомийлар ўлкасида, қумли саҳрода ялангоёқ, ялангбош бир киши чиқиб халқни атрофига тўплаб, минг хил эртақлар сўйларди. «Эй, жаҳолатга ботган гофиллар, еру-кўкни яратган, охират кунининг соҳиби бўлган Йековни танимайсизми? Сизларни ўтла куйдиради, дунё ёруғидан маҳрум қилади, уйлариңизни остин-устун қилиб, болалариңизни саҳроларга ҳайдайди. Мен унинг набийсиман. Сизларни ҳақ йўлга чақиргани келдим. Келинлар, атрофимга йиғилинлар!... Ҳақ йўлини топинлар!»

Ҳар ким набийни даҳшат билан тинглар, қўрқувдан дир-дир қалтирашарди.

Кўп ўтмай набийнинг овозаси бутун саҳрога ёйилди — воҳа хурмозорларида, карвон қўналғаларида ҳамма набий ҳақида гапирарди.

Тури Синайга тижоратга борган эллиндардан бири набий ҳақидаги гапларни эшитиб, уни кўрмоқчи бўлди. Набийнинг жойини кўрсатишди. Борди. Набий хурмо дарахти тагида ўтириб чигиртка саятган экан.

Эллин салом берди, набий уни чигиртка ейишга таклиф қилди. Эллин эътироз билдириб:

— Эй набий, — деди, — шуҳратингизни эшитиб, суҳбатингизни олгани келдим.

— Хуш келибсан, ўтир, — деди набий. — Узоқдан келяпсанми?

— Афинадан келяпман.

— У ер нима? Шаҳарми, қишлоқми?

Эллин ҳайратланиб:

— Набий, Афинани эшитмаганмисиз? Тавба! Файласуфлар ва худолар шаҳрини билмайсизми? — деди.

«Худолар» сўзини эшитган набийнинг ранги бўзарди, чигирткани улоқтирди:

— Ёху, худолар нимаси? Мушриклик жаҳолатидаги гумроҳлик етарли эмасми? Ягона ва буюк, азалий ва абадий Холиқни танигин, унинг ҳақ йўлига кир! Фоний дунёга умид боғлама! Ҳамма нарсадан воз кечу Холиқ йўлини танла... Ундан олий, ундан адолатли куч йўқ...

Эллин ҳеч нарса тушунмади.

— Набий, — деди у. — Холиқ деганин нима? Тушунтиргин.

— У буюк, қудратли, азалий, абадий, дунё ва охиратнинг соҳиби.

Эллин яна ҳеч нарса тушунмади.

— Ибтидо, давом ва интиҳо Зевсдан иборат, — деди. — Бошқасига қойил эмасман. Олимп тоғидан чақмоқлар ёғдирувчи Зевсдан қудратлироқ куч бўлиши мумкинми?

Набийнинг бадтар жаҳли чиқди:

— Зевс ким бўпти? Тангридан бўлак қудратли Холиқ йўқ. У битта, шериги йўқ.

Унга шерик қўшадиганлар муртадлардир.

Эллин билан набий орасида можаро бошланди. Карвондагиларнинг ҳаммаси шу ерга тўпланишди.

Ҳамадонлик бир савдогар босиқ овозда:

— Набий, — деди, — буюк ва адолатли бир кучга ишониш — дунё гардиши, унда юз бераётган ҳодисаларни изоҳлашдан оғизлик аломатидир. Яратилишига ҳоким адолатли бирор қудрат мавжуд бўлса, дунёдаги адолатсизликни нима билан изоҳлайсан? Кўзи бўла туриб ёруғликка муҳтож қўрлар бор; бахтиёрлар орасида толесизлар озмунчами? Бадавлат яшаётганлардан камбағаллар кўп; беқларга нисбатан куллар кўп, гўзаллардан кўра хунуқлар бисёр... Бундай адолатсизликнинг сабабчиси ким? Йўқ, набий, танлаган йўлинг тўғрмас. Дунё ҳодисаларини ягона тангри фикри билан изоҳлаб бўлмайди! Яратилишда икки нарса мавжуд; унинг биттаси адолат учун курашса, иккинчиси ана шу адолатни бузишга интилади. Мазданинги ёруғи билан бирга Аҳриманнинг зулмати ҳам бор. Ҳаёт ана шу икки кучнинг курашидан иборат. Охир-оқибатда Мазда голиб келади, дунё ёруғликдан равшан бўлади, инсон абадий саодатга эришади! Ҳақиқат шу!

Мисрлик бир кекса гапга аралашди:

— Холиқ нима? Зевс ким ўзи? Мазда нимаси тағин? Миср худоларидан бошқаси бекор. Ўлиқлар, тириклар ва куёш худоларини инкор қилиб бўладими? Соғарис,

Озирис, Анубис, Нефтус, Ра, Ну... Коинотга ҳоким шулар эмасми? Бу ҳақиқат Ра сингари ошқора ва порлоқдир...

Бобиллик биттаси мисрликнинг гапини бўлди:

— Бу гапларингга қўшилиб бўлмайди. Фақат бизларнинг Ану осмонга ҳоким. Барча юлдузлар унинг тахти ва тожи атрофига тўпланиб, оламга нур сочишади. Анлил ерни бошқаради. Эа сувлар ҳимояси билан машғул. Булардан ташқари Син ва унинг боласи...

Шу аснода жаранглаган қаттиқ қаҳқаҳа бобиликнинг маърузасига чек қўйди. Ҳамма ўгирилиб, қаҳқаҳа ураётган ҳабашга тикилиб қолишди. Бурнига ҳалқа тақиб олган бу киши найзасини ерга улоқтириб, қаҳқаҳа уришдан ўзини тиёлмас, орасира қўларини ерга уриб:

— Худонинг болалари бор эмиш, — дея ўзини тўхтатолмасди.

Бу ердагиларнинг барчаси ҳабашни ваҳший деб ўйлашгани учун ундан бошқа ҳаракат кутишмасди ҳам. Ҳабаш ҳам буларни ҳеч нарсани тушунмайдиганга йўйиб, беҳуда сафсаталарни тинглашни лозим кўрмаганди. У сочилиб ётган камон ўқларини йиғиштириб, найзасини қўлига олди-да, ҳозиргина овлаган арслон боласини судраганича тўладан узоқлашди.

Воҳанинг чеккасида қаллакланган бир хурмо дарахти бор эди. Ҳабашнинг оиласи унинг остида яшарди. Болалари уни кўриб, югуриб олдига келишди ва арслон боласини олиб дарахт тагига элтишди. Кўкраклари осилиб тушган, белига лунги боғлаган бир аёл овчининг қўлидан қурол-яроғини олиб, дарахтга илиб қўйди. Чеккада лойдан ясалган бир бут бор эди. Унинг олдига турли ҳайвон суяклари ётарди. Ҳабаш пичоқ олиб, арслончани сўйди. Аёл ўчоққа олов ёқди ва арслон гўштини ўчоққа қўйишдан аввал ҳабаш бир парча ёғни олиб, бутнинг лабларига суркай бошлади.

— Ё раббим, — деди у, — бугун менга ов етказдинг. Ўзингга шукур! Мана сенинг улушинг, ол, е, тўйиб ол. Эртага ҳам овимни бароридан бер. Сенинг улушингни яна бераман!

Ҳабаш ибодатини тугатгач, оиласи билан жам бўлиб бутга миннатдорона ҳислар билан қараб қўйди-да, нонушта қилишга киришди».

Аран ҳикоясини тамомлагач, яна най чалинди.

15

— Бу араннинг ҳикояси ҳам ўзига ўхшаш ғалати! — дея қулоғимга шивирлади Жайниз. Бирдан тўртинчи араннинг:

— Тўхта! Тўхта! — деган овози эшитилди.

Аран ҳикоясини шундай бошлади:

«—Халич¹ дарёси соҳилида Нарамсин деган киши Нада исмли хотини билан яшарди. Нарамсин балиқ овлар, ўрмондан мева йиғиб, уйига олиб келарди. Қоринлари тўйгач, худо ва илоҳларига дуо қилишарди. Уларнинг бирдан-бир армонлари фарзандлари йўқлиги эди. Кунлардан бир куни Халич соҳилига бир ғариб киши келиб қолди. Нарамсин ғарибни уйига бошлаб келиб, меҳмон қилди. У ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтиришди, еб-ичишди. Кейин меҳмоннинг оёғини ювиб, ўринга ётқи-зишди.

Одатга кўра, уй соҳибининг хотини меҳмоннинг ҳурматини бажо келтириш учун у билан ётиши керак эди. Нада ҳам одатга биноан ғарибнинг тўшагига кирди.

Эрталаб ғариб туриб, жўнаб қолди. Уй эгалари эса аввалгидай ҳаётларини давом эттиравердилар.

Ой ўтиб, йил айланди. Нада фарзанд кўрди. Уйни шодлик қоплади. Эр-хотин севинчининг чеки йўқ эди. Лекин бу қувонч узоққа чўзилмади. Бир куни гўдак эмаклар бориб дарёга тушиб, чўкиб кетди. Эр-хотин аза тутишди.

Бола ўлган куни Нарамсин уйининг бўғотига ин қўйган мусича тухумидан ёлғиз полапон очиб чиқди. Бунни кўрган Нарамсин севиниб, хотинига шипшиди:

— Нада, қарагин, боламининг руҳи мана шу мусича полапонига ўтганга ўхшайди. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас... Маъсум бир норасиданинг руҳи фақат гуноҳсиз қушгагина ўта олади.

¹ Қизил Ирмоқ дарёсининг қадимги номи.

Аёл диндор эди. У руҳларнинг тирик бўлишига, уларнинг бир жонзотдан иккинчисига кўчиб юришига ишонарди. Бориб мусича полапонини кўрганидан сўнг кўнгли анча таскин топди, дардини унутгандай бўлди.

Нарамсин тагин илгаригидай овга чиқиб келар. кейин хотини билан мусича полапонини парвариш қиларди. Мусича улғайди ва эр-хотинга шунчалик ўргандики, уларнинг уйида яшай бошлади.

Бир куни юнонларнинг шарққа юриши бошланди. Сафарга чиққан кўшин Ҳалич дарёси соҳилида қўналгага тўхтади. Навкарлар қўлига нима тушса, тутиб ея бошлашди. Дарёда балиқ, ўрмонда жонивор, парранда ва мева қолмади. Нарамсиннинг эшигини кунда биттаси келиб тақиллатар, овқат сўрарди. Оила бор-йўғидан ажралди.

Бир сафар оч навкарлардан бирининг кўзи уйдаги мусичага тушди. Уни ушлаб, бошини узмоқчи бўлди. Нарамсин билан Нада навкарнинг оёқларига йиқилиб ялина бошлашди:

— Мусича боламизнинг руҳи, уни ўлдириш бизни сўнгги умидимиздан маҳрум қилиш билан баробар. — дейишларига қарамай мусичани ушлаб олиб кетди. Эр-хотин чирқираб қолишди.

Оила янгидан ғамга ботди.

Мусичанинг руҳи кимга ва нимага ўтиши уларга маълум эмасди. Чунки чор атрофда бирорта жонзот қолмаганди. Нада умидсиз бир ҳолатда дарё бўйида ўтириб «мусича, мусичагинам» деб йиғларди. Ниҳоят, дард-аламига чидай олмай, касалга чалиниб, оламдан кўз юмди.

Нарамсин ёлғиз қолди. Бир куни кечкурун дарё бўйида ўтириб ўй сураётганди. Бир маҳал бир бойўғли келиб унинг уйи устида «у-у»лай бошлади. Нарамсин ўзига келиб бойўғлига қаради ва ғамгин сайрашида Наданинг ноласини ҳис этди. Ўрнидан туриб уйига яқинлашди:

— Кел, кела қол, — деди, — танҳо дардларимга шерик бўл!

Бойўғли аразлагандек ўрнидан жилмай тураверди. Нарамсин эшикни очди:

— Кел, кела қолсанг-чи! Эй Наданинг руҳини олиб юрган азиз қуш, келсанг-чи! — деди.

Бойўғли яна бир «у-у»лади-да, учиб, қоронғиликда кўздан ғойиб бўлди.

Нарамсиннинг уйқуси қочиб, эрталабгача ўтириб чиқди. Шафақ қизарган палла ўрнидан туриб, уйи, дарё ўрмон билан видолашиб, «ҳаю-ҳуйт» деб йўлга равона бўлди.

Уч кун деганда бир кўчга дуч келди. Бир неча қорамол, аёллар ва бола-чақадан иборат бу кўчни боши чандиқ чол эргаштириб борарди. Нарамсин ҳам шу кўчга қўшилиб кетаверди. Аламзада қария Нарамсинга эътибор қилмай йўлида давом этар, гаплашгиси келмасди. Ниҳоят, Нарамсин чолдан қаёққа кетаётганларини сўради. Чол аламли бир товушда:

— Тоғларга, одам оёғи етмайдиган ўрмонларга кўчиб кетаяпман. Элдин навкарлари ўғилларимни ўлдиришди, қизларимнинг номусига тажовуз қилишди, молларимни сўйиб ейишди. Ўзим ҳам ярадор бўлдим... Билдингми? Одамлардан қочиб, кўчиб кетаяпман!

Бир оз жимликдан сўнг қария Нарамсиннинг қаёққа кетаётганига қизиқди. У ҳам дардини тўкиб солди:

— Руҳлар кўчиб борадиган жойни, руҳлар юртини ахтараяпман, — деди.

Чол Нарамсинга ғалати қараш қилди:

— Руҳ нима? — деди, — тентак бўлдингми? Кўриб турибман, сен ҳам бошимга бало бўладиганга ўхшайсан. Ўзинг бора қол, фалокатинг биздан узоқ бўлгани маъкул!

Нарамсин билан бошқа гаплашгиси ҳам келмади, чол йўлни бошқа томонга бурди. Нарамсин эса руҳлар юртини қидириб йўлида давом этди. Ниҳоят, ушбу юртга ноил бўлди...

Мана, ҳикояда номи зикр қилинган Нарамсин менман! Руҳлар юртини шу ерда топдим. Шахс муваққат, руҳ эса абадийдир. Мана шу кўриб турганингиз фаровон қабила ўша руҳларнинг маҳсулидир. Одамлар ўлади, уларнинг руҳлари эса яшайверади».

Кекса Нарамсин ўтирди. Най товуши тарала бошлади.

16

Бешинчи пиллапоёга чиқиш олдидан у ердаги аран дик этиб ўрнидан турди:

— Тўхта! — деди. Бир сафга тизилиб, қотиб турдик.

Баланд бўйли, хуш овозли аран ҳикоясини бошлади:

«— Фиръавн диёрида Гаман ва Маригери деган икки ака-ука яшарди. Гаман катта, Маригери кичик эди. Гаманнинг Изза исмли хотини ҳамда икки фарзанди бор эди. Бир куни Гаман ишдан қайтиб келганида катта боласи олдига югуриб чиқди:

— Ада, ада, — деди у ҳовлиқиб, — амаким аямнинг юзидан ўпди.

Гаман ғазабидан титраб-қақшаб, югуриб борди-ю, укасини ушлаб бўға бошлади. Маригери ялиниб-ёлворди, йиғлаб, воқеани тушунтира бошлади:

— Акажон, — деди у, — бугун даладан жуда чарчаб қайтдим. Изза сув олиб келиб оёқларимни ювди. Мен миннатдорчилик билдириб, унинг пешонасидан ўпдим. Бор гап шу. Гуноҳим бўлса кечир!

Гаман бу сўзларга қаноат қилмади — укасини уйдан ҳайдаб юборди.

Маригери бош олиб кетди ва шаҳарга бориб қолди. Оч-наҳор эди. Шаҳарни айланиб юриб, ейишга ҳеч нарса тополмади. Маъбадлардан бирининг ҳовлисига кираётган карвонга қўшилиб ичкари кирди. Ҳовлида гулхан ёқилган эди. Маригери қурбонлик сўйилишини сизди. Бир оздан кейин катта ҳўкизни етаклаб келишди. Маъбаддан сочи, соқол-мўйлови тоза қиртишлаб олинган руҳоний чиқди. Эгнига катан¹ кўйлак, оёғига папирус чипта кийган эди. Руҳоний яқинроқ келиб ҳўкизни текшириб кўрди, терисига ҳеч қандай доғ йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, қурбонликка лойиқлигини билдириб, унинг шоҳларига папирус лента боғлади. Ҳўкизни йиқитиб, сўйишди.

Маригери қорнини тўйғизиб, ҳўкизнинг калла-поясини ҳам олиб чиқди. Мисрликлар қурбонликка сўйилган молнинг бошини ейишмасди, чунки этиқодларига кўра, назир қилинган нарсаларнинг барча дарду балолари жониворнинг бошига ўтаркан. Маригери ҳўкиз калласини олиб бориб юнон савдогарига берди. Эвазига битта мушук олди. Жониворларнинг муҳофазаси вожиб саналгани учун уларни ҳимоя қилувчиларга назир беришарди. Маригери мушукни кўтариб олди-да, оломон зич бўлган жойга бориб турди. Орадан кўп ўтмай унинг ёнига боласини етаклаган бир киши келди. У сартарошни чақириб, бола кокилининг ярмини қирқтирди, тукларини тарозига қўйиб, Маригерига унинг оғирлигида тилла назир қилди. Маригери мушук воситасида кечгача анча тилла тўплади. Ҳам ўз қорнини, ҳам мушугини тўйғазди.

Маригери ҳар куни мушугини олиб бозорга чиқар, бир неча болали кишидан назир оларди. Бир куни бозорга дабдабали безалган бир арава келди. Ундан ипак кийимли бир аёл, бола, қул ва канизак тушди. Аёл сартарошни чақириб, боланинг кокилини кестирди. Маригерига икки кокил оғирлигида тилла берди. Маригери шошиб қолди. Чунки унга ҳали ҳеч ким икки кокил оғирлигида тилла бермаганди.

Эртасига бир арава келиб, Маригерини фиръавн саройига олиб кетди. Фиръавн боласининг назирини қабул қилингани учун саройдаги жониворларининг ҳимояси Маригерига ҳавола қилинди.

Маригерини ҳаммомга олиб бориб, ювинтиришди. Унга узун ипак халат, папирус пойабзал, бошига йўл-йўл шойи дурра беришди. Сарой боғида алоҳида хона тайин қилишди. Шу кундан бошлаб у фиръавннинг туя, зебра, жирафа, кучук, мушук, эчки, эшак, арслон ва муқаддас тимсоҳларига назоратчи бўлди. Фиръавннинг амри билан унга бош чўпон унвони берилди.

Бир куни «Фиръавннинг рафиқаси ҳайвонот боғига ташриф буюради» деб хабар қилишди. Маригери тадоригини кўриб қўйди. Жониворларнинг барчасига шойи матолар ёпилди. Бошлари туяқуш патлари билан безатилди. Бир маҳал ҳайвонот боғига ташрифот мудири бошчилигида бир тўда аёллар кириб келишди. Аввало бирин-кетин ўн икки кекса аёл, ундан кейин фиръавн бекаси ташриф буюрди. Оппоқ кийиниб олган олти қиз унинг атрофини ўраб, товус патларидан ясалган эллипсичларни соябон қилиб келишарди. Орқадан эса қизил кийинган канизлар,

¹ Катан — зиғир толасидан тўқилган мато.

нодимлар ва ходимлар саф тортишганди. Беканинг жиғаси минг бир рангда товларди.

Маригери ўн икки бор эгилиб, бекага таъзим қилди. Кейин қассобга ишора қилинди, бека оёқлари тагига ҳўкиз сўйилди.

Бека боғни айланиб жониворларни бир-бир зиёрат қилди, уларни эркалаб қўли билан ем берди. Маригери бекага ҳайвонларнинг ҳар бири ҳақида мароқ билан сўзлаб берарди. Бош чўпоннинг бугдой ранги, алвон лаблари, ошпоқ тишлари, сурма тортилган кўзлари бека эътиборини ўзига тортди. У ҳайвонот боғида керагидан ортиқча қолиб, Маригерининг суҳбатидан баҳраманд бўлди.

Зиёрат тугади. Маригери бекани ҳайвонот боғининг дарвозасига қадар кузатиб қайтаркан, орқадаги канизаклардан бирининг унга нилуфар гули ирғитганини кўрди. Сулув чехрали, қора ва ялтироқ баданли бу занжи қиз шунчалик жозибали эдики, Маригери кўзларини ундан узолмай қолди.

Шу ондан эътиборан ишқ кабутари занжи қиз билан Маригерининг юракларига ин қўйиб олганди. Кечалари Нил дарёси узра қоронғилик пардаси ёйилган чоғ занжи қиз сарой аҳлини ухлатиб, соҳилга шошилар, иккаласи хурмо дарахти тагида ўтириб севги шарбатини ичишарди.

Фиръавннинг бекаси ҳам Маригерини унутолмасди. У ҳам уйқуни тарк этиб, эрталабгача сарой дарвозасига суяниб чиқарди. Фиръавн айғоқчилари кўзини шамғалат қилиб ҳижрон ўтила ёнарди.

Бир кеча тун яримдан оққанда бека «нима бўлса бўлар!» деб боққа тушишга қарор қилди. У атрофига қарай-қарай, Маригерининг уйи томон юрди. Бирдан... кўзларига ишонмади: Маригери тиз чўкиб, Сфинкс ҳайкали супасида ўтирган қизнинг оёқларини кучоқлаб турарди. Қиз — занжи қиз эди, у титроқ қўллари билан Маригерининг боши узра нилуфар гулбаргларини сочарди... Бека нима қилишни билолмай қолди. Рашк азобида ёниб, орқага қайтди.

Энди бека учун саройдаги кўнгилхушликлар, қайиқ сайри, расмий қабуллар, тожу тахт напъаси ўз маъносини йўқотганди. Хосхонасидан чиқмай туриб сарғайиб сўла бошлаганди. Интиқом олиш ҳисси унга тинчлик бермасди. Кекса ўн икки аёлни битта-битта чақириб, яширин суҳбатлашар, маслаҳат сўрарди.

Бир куни «Маригери саройни ифлослаштириш учун ҳайвонот боғига чўчқани киритибди» деган миш-миш тарқалди. Фиръавндан тортиб сўнгги қаролгача ҳайратдан ёқа ушлашди. Маригери саройга чақиртирилди, жаллод шай бўлиб турарди... Лекин Маригери топилмади, у қочиб улгурган эди.

Бека мақсадига эришиб, тинчиди.

Миср қонунига кўра, чўчқага қўл теккизган одам маъбадга кириш ҳуқуқидан маҳрум эди. Маригери бундай оғир тухматдан қутула олмаслигини тушуниб, шаҳарни тарк этган, олис тепаликда минглаб қуллар томонидан барпо қилинаётган эҳромга сифиниб борди. Кўёш чиққанидан то ботгунига қадар оғир ишлардан тинка-мадори қуриган қуллар Маригерини севиниб қарши олишди. Кечалари қумлар устига чўзилган яланғоч қуллар билан бирга ётаркан, саройидаги фитна-фасодлардан, зулм ва даҳшатлардан гапириб берарди.

Кундузлари Маригери қуллар билан бирга ишларди. Қуллар сингари унинг ҳам оғир тошлар ташишдан қўллари қабариб, елкалари яғир бўлиб кетди. Офтобнинг бешафқат иссиғи эса уни куйдириб, қоқ суякка айлантирганди.

Эҳром устидан йиқилиб ўлганларнинг, касалга чалинганларнинг сон-саногини йўқ эди. Тез ишлай олмаганларни калтаклаб, қора қонга белардилар...

Бир куни тоби қочиб ишга чиқмаган қулни судраб келиб, дарра урадиган жойга ётқизиб, боғлашди. Бечора қул ўн беш даррадан сўнг ўлди. Буни кўрган Маригери қулларни исёнга чорлаб, иш ташлади. Мингларча қул бош кўтариб, фиръавн маъмурларини ўлдиришди. «Зулмининг манбаи саройдир, сарой» деган чақириқлар эшитилди. Ҳазабланган қора танлиларнинг улкан оқими саройга қараб оқа бошлади. Фиръавн кўшини исёнчиларни ўқ-ёй билан қаршилади. Юзларча одам ўлдирилганидан сўнг қулларни тарқатиб юборишди. Бу билан иш битмади. Ўнларча зирҳли сарой араваси жанг майдонига кириб келди. Уларнинг бошида фиръавннинг ўзи келарди. «Исён бошлиқлари қўлга олинсин», деган буйруқ берилди. Қулларни исканжага олиб, исён даъватчиси кимлигини суриштиришди. Ниҳоят, Маригери қўлга олинди. Фиръавн уни таниб, саройга олиб борди. Кейинги куни саройнинг катта машваратхонасида дабдабали мажлис тайинланди. Фиръавн хотини билан тахтира-

вондан жой олдилар. Маригери олиб келиб суд қилинди. Кейин унинг ўлимга маҳкум этилганини эълон қилишди. Жаллодлардан бири идишда захар олиб келди. Маригери захарни матонатли бир тарзда қўлга олди:

— Ҳайвонларни ҳимоя қилатуриб, одамларни ҳайвон ҳолига келтирган бу ҳаётни мамнуният билан тарк этаман, — деди ва захарни шаҳд билан ичиб юборди.

Шу пайт занжи қиз отилиб ўртага чиқди. Идишда қолган захарни ичиб, Маригерини кучоқлади. Иккаласи биргалашиб ерга йиқилишди».

Аран ҳикоясини тугатди. Найларнинг маҳзун товуши ҳикоя таъсирини янада кучайтирди.

17

Олтинчи пиллапоёга чиқмоқчи эдик, яна аран ўрнидан туриб ҳикоясини бошлади:

«—Ҳинд диёрида бир қишлоқ бор экан. Бу қишлоқнинг аҳолиси буғдой экиб, пилла боқиб, ипак етиштириш билан кун кўришаркан. Бир йили буғдой экишганда ёмғир ёрмабди. Аҳоли ҳар кун ич бор дуога қўл очиб, тангрилардан ёрдам сўрашаркан. Осмон ҳам гўё ўжарлик қилгандек халқ дуосини эшитмас экан. Браҳмага муурожаат қилишибди. Браҳма барчани мусаллога чақирибди. Эрқагу аёллар, болачақалар, уйларида чикиб экинзорга боришибди ва ибодат қила бошлашибди:

— Агни! Индира! Риту!¹ Сизларни деб келдик. Порлоқ ва муаззам Агни, бизни ҳимоя қил!

— Индира, эй мутлоқ ҳоким, ёнимизга туш, келгину қурбонлигимизни қабул эт!

— Риту, эй фасллар умиди! Ёрдамнинг биздан дариг тутма!

— Осмони фалақдан қаранглар бизга, назарингизни четга бурманглар!

— Мусаффо нурли Агни, муғаннийлар товуши, шоирлар қасидаси сенга қараб юксалаётир! Келгину сома² пиёласидан татиб кўр!

— Индира, сени чорлаётимиз! Қўш аргумоқчи олтин араванга ўтир, Марутни³ ҳам ёнингга олиб, кел! Эй сома дўсти, келиб бизни шод айласанг-чи!

— Бой ва бадавлат Индира, далаларимизни ҳимоя қил, ёмғирингни аяма!

— Келинлар, келинлар, эй кўкларнинг соҳиби, бизни бахтиёр қилин! Келинлар, қурбонлигимизни қабул қилинлар! Келинлар, болдай ширин сомамиздан тотиб кўринлар!

Браҳманинг дуоси ҳам осмонга таъсир этмайди. Қурғоқчилик далаларни қуришида давом этади.

Қайта-қайта мусаллога чиқилса ҳам осмондан ерга бир томчи тушмайди. Буғдойлар куйиб кетади, очлик одамларга таҳдид сола бошлайди. Қиш қиличини қайраб етиб келмасидан, ҳар ким ҳар томонга қоча бошлайди. Оч одамлар дуч келган қишлоқларни талаб, йўлларида давом этадилар. Бошқа жойларнинг очлари ҳам буларга қўшилиб, катта оқимга айланади.

Бора-бора одамлар бир-бирларини ейишга киришадилар. Навбат билан болаларни сўя бошлашади. Бир бева аёлнинг тўққиз ёшли яккаю-ягона ўғли бор эди. Бир кундан кейин сўйилиш навбати ўғлига келишини сезган аёл, боласини ёғочга ўтиргизиб боғлайди-да, Ганг дарёсига оқизади:

— Ўелим, Гатама, — деди, она учун энг буюк даҳшат — ўелининг сўйилишини кўришдир. — Борақол, сени Марут³га топширдим. Бошинга бирор фалокат тушса ҳам мендан олисда бўлсин. Кўриб куймайин. Сени оч-наҳор ўстирдим, сутимни сендан аяганим йўқ! Порлоқ Агни ҳам сендан ҳимоясини аямасин! Онаизорингни унутма! Отангдан ёдгор бўлиб бир қўлтумор қолганди, билагинга боғлаб қўйдим. Онангни эсласанг, уни ҳидлаб қўй!

Боланинг чинқирғи онанинг фарёлига қўшилиб кетди. «Ойижон», — деб ҳайқирган болани сув оқизиб кетди. Кекса Ганга соҳили кўз ёшидан ҳўл бўлди...

Икки кундан кейин бола миниб бораётган ёғоч саёз жойга келиб қадалиб қолди. Сувга келган бир чол болани кўриб қолиб, уни ёғочдан ечиб, соҳилга олиб чиқди.

¹ Олов, осмон ва ёғингарчилик — фасл илоҳлари.

² С о м а — ичкилик.

³ М а р у т — тонг ели.

У ерда қирқта яланғоч киши ўтирган эди. Улар болани ораларига олиб, едириб-ичирдилар. Кейин ундан сўрай бошлашди:

— Дунёда энг буюк нима?— деб сўради улардан бири.

— Агни, — деди бола.

— Дарвишлар бунга қўшилмайди, — дейишди улар.

Шунда бири:

— Инсон учун энг зарур нарса нима? — деб сўради.

— Овқат, сув ва ҳаво, — деди бола.

— Дарвиш буни инкор қилади, — дейишди яна ҳалигилар.

— Дунёда энг катта раҳбар ким?

— Браҳма!

— Дарвиш буни тан олмайди!

— Одамларга ҳукм қилувчи ким?

— Подшоҳ.

— Дарвиш буни инкор қилади.

Хуллас, бола ўз яшаган муҳотида буюк деб эшитган омилларни дарвишлар инкор қилишди. Ниҳоят, дарвишлардан бири унга:

— Баданга ким ҳоким? — деб савол берди.

Бола кўп ўйлаб ўтирмай:

— Бош, — деб жавоб берди.

Дарвишлар бошларини таналаридан аяриб, ерга улоқтирдилар. Ҳар бир бош бир томонга тушиб:

— Дарвиш уни рад этади, — деб бақирди.

Бола бу манзарадан даҳшатга тушиб, йиғлаб юборди. Бошлар ўша заҳоти думалаб ётган ерларидан сақраб яна баданларга ўрнашдилар. Дарвишлар боланинг кўз ёшларини артиб, уни тинчлантиришди.

Эртасига саҳар пайти дарвишлар ўринларидан туриб, ёнларидаги ўрмонга боришди. У ердан ҳар биттаси биттадан илон келтиришди. Илоннинг бир қарич бошидан, бир қарич думидан кесиб ейишди. Кейин ҳаммаси учиб биттадан дарахтга қўнишди. Бола қўрқиб кетиб яна йиғлади. Дарвишлар дарахтлардан учиб тушдилар, боланинг кўз ёшларини артиб, уни тинчлантирдилар...»

Шу аснода Жайниз кўлимни қисиб:

— Бу аран ҳам бизларни лақиллатяпти, одам ҳам учадими? — деб қулоғимга пичирлади. Ўзимни қулгидан зўрға тутдим. Аран ҳикоясини давом эттирди:

...Ой ўтди, йил ўтди, бола дарвишларнинг ғайритабиий ҳаракатларига кўникди. Дарвишлар ҳам уни ўз сеҳрлари сиридан воқиф қилишди...

Гатама бир неча йил шу ерда қолиб, туппа-тузук сеҳр устаси бўлди.

Бир куни Гатама билагидаги қўлтуморига қараб онасини эслади. Дардини дарвишларга айтиб, уларни тарк этди. Ганга дарёси бўйлаб шимолга қараб юраверди. Йўл-йўлакай сеҳр кўрсатиб, қорнини тўйғизиб бораверди. Ниҳоят, бир қишлоққа келиб қолди. Одамлар дарвиш келганини кўриб, атрофини ўраб олишди. Гатама халққа турли-туман сеҳрлар кўрсатди. Аввалига бошини узиб, ерга ташлади. Кейин кўлининг биттасини узиб олиб, бир аёлга узатди. Аёл Гатаманинг билагидаги қўлтуморни кўриб додлади-ю, хушидан кетди. Гатама аёлнинг ёнига келиб, диққат билан қаради-ю, бирдан:

— Ойижон, — дея ўкираб юборди.

Бир оздан кейин она ва ўғил бир-бирларини бағирларига босиб, севинч ёшлари тўқдилар.

18

Сўнгги пиллапояга чиқиш керак эди. Най овози тинар-тинмас еттинчи аран ўрнидан туриб:

— Тўхтанглар — деди. Тўхтадик.

— Тўхтанглар, аранларнинг сўнгги ҳикоясини тингланглар!

Аран ҳикоясини бошлади:

«—...Афинада бойлиги билан машҳур бўлган Нестор қумуш қонларини айлана бошлади. Кейинги пайтларда мамлакатнинг даромадлари давлат раҳбарларининг жиддий эътиборини тортаётганди. Қумуш ҳам давлат даромадида муҳим ўрин эгал-

лаётганди. Нестор тажрибали тожир бўлгани учун бу масалага катта аҳамият бериб, хусусий конларига эътиборни кучайтирди. Лекин конларнинг ҳолатидан унчалик мамнун эмасди. Аввало, қонда ишлаётган қулларнинг сони оз эди. Иккинчидан, улар қилаётган иш унумли натижа бермаётганди. Ҳамма жойда дангасалик ва кўзбўямачилик авж олганди.

Нестор қулларини қўрқитиш учун айлангани борган жойларида улардан бир нечтасини калтаклатишни одат қилиб олганди. Бу сафар ҳам анча-мунча одамни калтаклаттирди. Лекин шу пайтгача қуллар орасида учратмаган бир кишига дуч келди. Филип деган бу одам калтакланган сари Несторни, айна пайтда ҳукуматни сўкишга журъат қиларди.

Нестор конлардан кайфи бузилиб қайтди. Афинага қайтгач, қул бозорига кирди. Даллолар бозорга жуда кўп қул келтиришганди. Улар орасида турли-туман одамлар бор эди: кўзлари катта-катта, жингалак соқолли оссурийлар, чорпахил, япасқи бурун исроилликлар, кибор сиймоли мидияликлар, қийиқ кўз искуитлар, занжилар, алвон кийимли Кападося, Лидия ва орол одамлари диққатни жалб этарди. Сотишга олиб чиқилган қуллар орасида турли ёшдаги қизлар ҳам оз эмасди. Харидорлар кам бўлгани учун Нестор қулларнинг бу кунги нархини маъқул кўриб, улардан йигирма бештасини сотиб олди ва тамға урдириб, мулозимларидан бири билан конга жўнатди.

Нестор Мисрдан келадиган кема ҳақида маълумот олиш учун соҳилга тушмоқчи бўлди. Лекин шу кунни уйда зиёфат бўлишини эслаб, орқага қайтди.

Нестор янги қурдирган уйини безаш учун, айна пайтда ўз шухратини орттириш ниятида оқ мрамрдан ҳайкалини ясаптираётган эди. Ҳар кунни бир соатдан ҳайкалтарош Алгаменнинг ҳузурини ўзини кўз-кўз қилиб турарди. Зиёфат бошлангунча ҳайкалтарош ҳузурини боришни ҳам мўлжаллаганди. Аммо ҳисобдан янглишганди. Алгамен уни бир оз кўпроқ ушлаб қолди. Уйига келса, барча меҳмонлари йиғилиб бўлишган экан. Узр сўраб жойига ўтирди ва овқат сузишларини буюрди. Қулларнинг қўли-қўлига тегмай меҳмонхонага овқат ташиб бошлашди.

Афинанинг айрим файласуф, шоир ва ҳақимлари шу ерда эди. Зиёфат бошланди. Овқатланиб бўлишгач, худолар ва миллий қаҳрамонлар номига дуолар ўқилди. Кейин меҳмонлар бошларига гулчамбарлар кийдирилиб, майхўрлик бошланди. Нозик қадаҳларда шарбатлар сузилди. Ичкарига қўлида сетор туган чиройли бир қиз кирди. Нафис кўйлагидан бутун вужуди акс этиб турарди. Унинг орқасидан хушрўй, норғул йигит кириб келди. Йигитнинг қўлида най бор эди. Мусиқа ва рақс бошланди. Май нашъаси мусиқа оҳангига қўшилиб ёш муғаннийларнинг теварагида жозибадор бир кайфият уйғотди. Меҳмонлар Эрос¹дан илҳом ола бошлашди. Анакреон маст ҳолда ёнидаги Федрга:

— Дўстим, — деди, — менинг фикрим тўғри, деб ўйлайман. Энг азалий куч ишқдир. Эрос — худоларнинг энг қадимийси, энг навқирони ва энг порлогидир. Зевс ҳақи, Зевсдан ҳам юксакдир.

Федр кулимсиради:

— Гапинг тўғри, — деди, — лекин ишқ нима? Ишқ руҳнинг зарурий ва табиий касаллиги эмасми?

Диотим унинг гапини бўлди:

— Йўқ, Федр. Ишққа касаллик дейиш тўғри эмас. Чунки ишқ ўлмас, ҳамиша жонли кучдир. Лекин ишқ икки қисмдан иборат: бири — осмонда, Афродита² қалбида яшовчи, бошқаси эса — ерда, авом орасида айланиб юрган туйғудир. Осмон ишқи ҳеч қандай мақсадни кўзламайдиган, соф ва юксак туйғу. Бу бир жинснинг айна жинсга, эркакнинг эркакка, аёлнинг аёлга нисбатан ардоқлаган ҳиссидир. Оддий ишқ, яъни авом ишқи зурриёт қолдириш муқаддимасидир. Биринчиси ўз-ўзлигида мақсадга эришгучи, иккинчиси эса мақсад воситасидир.

Шоир Алсе:

— Диотим, — дея гап бошлади, — ишқ Афродитанинг қалб тўридан жой олиб, туҳфа қилган оловдир. У аланга олиб ёнаркан, икки олов чўғи бир-бирига қўшилиб кетади. Ишқ — бу руҳ маъбадларида ёнғувчи абадий олов!

Ҳақим Мимнери қўлидаги пиёлани стол устига қўйиб, деди:

¹ Эрос — ишқ илоҳи.

² Афродита — ишқ илоҳаси.

— Диотимнинг ишқ назарияси билан сира келиша олмайман. Ишқ айна жинсларнинг эмас, балки бошқа-бошқа жинсларнинг зурриёт қолдириш мақсадида бири-бирига интилишидан иборат. Хоҳ одам, хоҳ ҳайвон ёки ўсимликлар орасида эркакнинг урғочига, урғочининг эркакка нисбатан асраб-авайлаётган орзу — бошда касаллик пайдо қилади. Улар бир-биридан узоқлашса, бу касаллик янада зўраяди. Ниҳоят, жисмоний эҳтиёж қолмагач, касаллик ҳам тугайди. Бир жинснинг айна жинсга нисбатан уйғонган эҳтироси табиатга қарши исёндан бошқа нарса эмас!

Анжумандагилар тамомила маст эдилар. Машшоқлар бирининг оғушидан иккинчисининг кучоғига ўтар, уларнинг мадҳига ваъзлар айтилар, шеърлар ўқиларди. Уй соҳиби Нестор ҳам гоҳ қизнинг, гоҳ йигитнинг олдида тиз чўкиб, маъно-ю мантиқсиз лутф қиларди.

Бирдан эшик очилиб, ичкарига жулдир кийимли, афт-башараси кир бир киши кирди. Унинг келиши ҳеч кимнинг завқини бузолмади. Фақат Нестор уни кўриб қотиб қолди-ю:

— Филип, — деб бақирди.

Филип ўлжасига ташланаётган йиртқичдек сакради. Ўнг қўлининг бир кўтарилиб тушгани кўринди. Нестор гурс этиб ерга қулади. Юрагидан вишиллаб отилаётган қондан атроф қизара бошлади».

Аран ҳикоясини тугатиши билан яна найлар чалинди.

19

Етти «Хўроз» маъбадига кирдик. Жимжимадор деразалардан ичкарига тушиб турган ёруғ маъбадни янада ҳайбатли, янада жозибадор қилиб кўрсатарди. Энг тепада турган оқ кийимли етти қиз алвон рангли нурлар оғушида ҳинд афсоналарини эслатарди.

Меҳробга ёндашиб турдик. Етти аран ҳам қизларнинг атрофини ўраб, най чала бошлашди. Аёллар, эркаклар — бутун қабила аҳли шу ерга тўпланди. Ниҳоят, барча жим бўлди. Тўпланганлар қизларнинг куйлашини кутишарди. Қизлар дилрабо товушда куйлай бошлашди:

Элдан бўлак тутдик хўроз йўлини,
«Ҳақ билиб бошлаган йўлдан қолмаймиз».
Хўрозларнинг боқий қилдик дўлини¹
«Ҳақ билиб бошлаган йўлдан қолмаймиз».

Етти аран товши² ҳақнинг сасидир,
Найларнинг садоси ошиқ дарсидир,
Маъбадни қулдирган ёш ҳавасидир,
«Ҳақ билиб бошлаган йўлдан қолмаймиз».

Ловулаган ўтдан рози бўлайлик,
Тупроқ, ҳаво асрорига тўлайлик,
Сув йўлида гулу ғунча бўлайлик,
«Ҳақ билиб бошлаган йўлдан қолмаймиз».

Юртимиз улғайиб чечаклар очди,
Меҳнат нурларини оламга сочди,
Золимлар тирқираб ҳар томон қочди,
«Ҳақ билиб бошлаган йўлдан қолмаймиз».

Биз етти қиз ҳақнинг шан чироғимиз,
Маъбадларни нурлантирар ёғимиз.
Завқланамиз ўтда ёнган чоғимиз,
«Ҳақ билиб бошлаган йўлдан қолмаймиз».

¹ Дўли — зурриёти, авлоди.

² Товши — товуши, овози.

Маросим тугар-туғамас аввал аранлар, қизлар, муаллимларимиз, сўнгра бутун қабила аҳли ёшлар ёнига келиб, бизларга саодат тиладилар. Кўплаб гулдасталар, жўжахўрозлар ҳада қилувчилар ҳам бўлди. Ота-оналаримиз қувончининг чеки йўқ эди.

Энди барча одат ва маросимлар ниҳоясига етганди. Қабиладаги сўнги кечамизни оиламизда ўтказиб, эрталаб «Кўчқор» қабиласига қараб йўл олишимиз керак эди. Онам турли-туман пишириқлар тайёрлади, ҳаммамиз хурсанд ҳолда дастурхон атрофига тўпландик.

— Чопо, — деди отам, эртага сен бизларни тарк этасан. Ота-она учун энг буюк бахт фарзандини саломат ва саодатли кўриш. Бориб бахтингни топ. Омон-эсон юр! Аммо ҳаёт деганлари хўп галати нарса, шуни унутма! У тиришқоқлар ва уддабуронларни сийлайди. Ишламайдиғанлар, ожизлар, дангаса ва бадфеъллар ҳаётда ўз ўрнини тополмайдилар. Шунини яхши бил! Оила ҳаётига келганда, бу ҳам галати нарса. Унча-мунчага тўғри келавермайди. Ўйлаган нарса ҳамиша бўлавермайди. Яхши деб ўйлаган нарсанг ёмон бўлиб чиқиши, ёмон деб гумонсираганинг эса дуруст бўлиб чиқиши мумкин. Ҳар ҳолда Қизлар булоғида ўзингга ҳаёт йўлдоши танлаётганда ташқи гўзалликка учма. Ташқи гўзаллик вақтинча. Бугун бор — эртага йўқ. Ботиний гўзаллик эса собит ва ўзгармасдир. Уни тўғри танлай билиш саодат эшигини очиш демакдир. Ишқ жўшқин эҳтирос уйдурмаси, холос. Унга ружу қўйсанг — хушёрликни йўқотасан. Ишқ жозибасига кўп ҳам учаверма! Агар бор деб ишонсанг, аҳдингда қатъий тур, шубҳаларга ўрин қолдирма! Ишқ сўнган тақдирда ҳам уни оловлантиришга ҳаракат қил. Зеро, одамнинг хаёли жойида бўлмаса ҳаёт мевасиз бир сахрога айланади.

Инсон — иродасига молик бўлиш иқтидоридан маҳрум хилқат. Агар проданг муҳит шароитига мослаша олмай қийналса, бўш келма, жамиятга жипслаш, шароитни ўзгартиришга ҳаракат қил. Шахсий ожизликни фақат жамиятга ҳимоя қила олади. Жамият фойдасини шахсий фойдангдан ҳамиша устун тут!

Отамнинг панду насиҳатларини онам бош тебратиб, тасдиқлаб турарди. Синглим эса жилмайиб қўярди, холос.

Отам бир оз жим тургач, янгидан бошлади:

— «Кузғун»дан бизнинг уйга келган йигитни қайтариб юборсак керак, деб ўйлайман. Чунки на мен, на онам ёшларнинг ҳаётларига аралашиб ниятида эмасмиз. Сенинг «Кўчқор» да куёв бўладиган оилани ҳали билмайман. Уларга ўғил бўлиб борасан. Одам юзи офтобдан иссиқ дейдилар. Хоҳласанг қайнотанг ва қайнонанг раъйини топа оласан. Кексаларнинг раъйларига қараш керак. Акс ҳолда умримизни заҳарлашади. Уларнинг ҳар бири ўз табиатига, ўз феълига эга. Ана шу табиатга йўл топа олиш лозим.

Одам баъзан жўшиб, толади. Ана шундай пайтида ақлдан адашади. Шу аснода ўзингни қўлга ол. Тўғри йўлни фақат сокин ақл кўрсата олади!

Отамнинг насиҳатларини тинглаб, рост, аниқ идрок қилмасдим. Фақат эртани ўйлардим. Бутун фикру хаёлим Қизлар булоғи атрофида жавлон урарди. Эҳ-ҳе, қандай гўзал дамлар эди!!!

ИККИНЧИ ҚИСМ

1

Қуёш илк шуъласини Тотем тоғига ёйганда қабиламинини тарк этдик. Биз ўн беш нафар йигит эдик. Қабила оқсоқоли Журжайс ва ўқитувчимиз Кабусей бизни бошлаб борарди. Яйловдан ўтиб, тўғри йўлга чиқдик. Атрофдаги ўрмонлар гулга бурқанганди. Баҳорнинг илиқ нафаси жонга хузур бағишларди.

Табиий гўзаллик олдида ҳамма жим борар, атроф сукутини бузиб қўйишдан кўрққандек, ҳеч ким гапиришга ботинолмасди.

Кекса Кабусей ниманидир ўйлар, қулимсираб борарди.

— Нима гап, аран? — дея сўради Журжайс, — Афтидан йўл оғирлик қилаётганга ўхшайди. Қариб қолдингиз, шекилли?

— Шундай, шундай, азизим! — деди Кабусей. — Ҳар ҳолда олтмиш йил олдин бу йўлни илк дафъа босиб ўтганимда юришим бошқача эди.

— Нимасини айтасиз, мен қирқ йил аввал бутунлай бошқача завқ билан яшардим.

— Ҳа, шундай! Энди қариб қолдик. Сўнгги довон сари боряпмиз. Ҳадемай уфқ бизни ўз ортига яширади. Ғалати гардиш: келдик, кетдик: келиб кетишди ... ва келишади, кетишади. Ҳа, азалият ва абадиёт!

Журжайс жилмайди, ўйга толган Кабусейга қараб:

— Аран, — деди, — мен ижтимоий ишлар билан машғул одамман. Мавҳум масалаларга сира ишим тушмаган. Лекин сизнинг гапларингиз мени ўйлантриб қўйди. Нима гап? Айтолмайсизми?

— «Нима гап?» дегувчиларга жавоб йўқ!

Журжайс ғалати қараш билан муаллимга ўгирилди. Иккаласи ҳам тўхтаб қолди. Кабусей ҳансираб:

— Идрокнинг у томони чуқур денгиз, у ёққа ўтган ғарқ бўлади, — деди.

Уларнинг гапларига қизиқиб қариялар атрофини ўраб олди. Муаллим бизларга қаради, бирдан ғамгин чеҳрасида табассум ўйнади:

— Журжайс, — деди, — узоқ одамни узади, яқиндан гаплашайлик. Мана, ёшлар ошиб-тошади, жўшади, минг бир ҳавас, минг бир фараҳ, завқ беради! Яна бир бор йигит бўлиш учун ҳар нарсага рози бўлардим!

Кўзларини Кабусейдан узмаган Журжайснинг завқи янада ортди:

— Аран, келганимга пушаймонман: ҳаётимда ижтимоий ишлардан бошқа нарсани билмас, мавҳум фикрлар билан шуғулланмасдим. Энди менинг ўзимда мавжуд шахсдан бўлак бир шахс уйғотдинг. Унинг саволларига жавоб қайтаришдан ожизман.

— Беҳуда гап! Одам ўз бошидан баланд сакрай олмайди. Ҳаётимнинг қирқ йилини фалсафага бағишладим. Идрокнинг инъикосини ўрганай дедим ... Умримнинг ажойиб қирқ йилини йўқотишдан бошқа ҳеч нарсага эриша олмадим. Фақат бир ҳақиқатни билдим — озод яшаш, тўқ яшаш. Мана, шу — ҳақиқат! Мана шу икки омилни таъминловчи — меҳнат. Меҳнат қилмоқ, яшамоқ, яшаттирмоқ!

2

Ўрмондан чиққанимизда оқ уйли қабиланинг яшил борлари кўзга чалинди. Бу ерда зоҳирий гўзалликдан ташқари тушуниш қийин бўлган сиру синоатлар борга ўхшарди. Гўё қабилга ҳавосила маънавий озуқа бордек, нафас олсанг житарларга ҳаёт бахш этарди. Бу ҳаводан маст бўлдим. Ҳаяжоним ҳам босилди. Фақат юрагим ҳазин кўбиз ноласини тингларди. Бошқалардан ажралиб бир чеккада ҳаёл суриб турганимни кўрган Кабусей ёнимга келди:

— Нима бўлди, бўтам? — деб қўлини елкамга қўйди. Жилмайиб кўзларимга қаради. — Ҳаёт сўқмоғига яқинлашяпсан. Саодат шароби лабларингга ҳузур бахш этгач, ҳаётинг бошқача тус олади. Маст бўлишдан сақлан! Ёшликнинг ҳар бир дақиқасини эҳтиёт қилиш керак. Бахт учар бир юлдуз. Шуур унинг порлашини орттиради. Ёшликни сезиш, ҳар қаламини ҳис қилиш, кейин эса завқланиш лозим.

Муаллимнинг нашъали юзига қараб ҳисларим жунбушга келди: вужудимни ҳаяжон қоплади ...

Кулоғимга чалинган товушлар мени уйқудан уйғотгандай бўлди: қабилга олиб кирувчи йўл устида катта дарвоза ўрнатилганди. Дарвозанинг пештоқига илинган кўчқор бошининг шохлари гуллар билан безалганди. Қабилга бошлиғи оқ кийимли, сочлари оппоқ аёл бизни кутиб турарди. Унинг ёнидаги ёш қиз қўлида усти ёпилган патнис кўтариб олганди, уларнинг орқасида кишилар, аёллар, болалар саф тортишганди. Болаларнинг қўлларида гулдасталар.

Уларга яқинлашиб бордик.

Қабилга аҳолиси бизларни ўз рамзлари бўлган Кўчқорнинг шарафига «ма-а-а» дея маърашиб кутиб олишди ва қўлларидаги гулларини оёқларимиз остига ташлашди.

Бизлар ҳам қабиламизнинг рамзи Ҳўрознинг қичқиришини эслатувчи товушда уларга жавоб қайтардик.

Олдинда бораётган Журжайс аёлга таъзим қилди. Иккаласи юзма-юз туришди. Ўрта ёшлардаги икки аёл патниснинг устини очишди. У ердан еттига оқ тошни олишди. Ҳар икки қабилга бошлиқларининг чап қўлларини кўтариб, бош бармоқ-

ларининг учини тилишди. Бармоқлардан сизиб чиққан қонни яшил барг устида аралаштириб етти оқ тошга теккизиб чиқишди. Кейин бу тошлар йўлнинг ўртасига бостирилди.

Бу одат икки қабила ўртасида вужудга келган биродарликка ишора эди.

Ўнг томондан етти оқсоқол ажралиб чиқди, бошларимизга етти жез юлдуздан ишланган тож кийгизишиб, орқасига қайтишди.

Бу одат Етти оғайни юлдуз ҳимоясига кирганимизни билдирарди.

Чап томондан етти фариштали аёл чиқиб, ҳар биримизнинг кўксимизга мумдан ишланган етти анор қадаб қўйишди. Анор ишқ рамзи экан. Етти анор Етти оғайни юлдузнинг бир-бирига нисбатан абадий муҳаббатини ифодаларкан.

Маросим тугаганидан сўнг қўчқор шохларидан ясалган сурнайлар чалинди, қабилага қўшилди.

3

Қабила бошлиғи бўлган аёлнинг исми Шибра хотин экан. Унинг амрига биноан бизларга хизмат қилиш учун қабила ёшларидан ўн беш нафари ажратилган ва улар ёнимизда ҳозир у нозир эдилар. Бизларни умумий ҳаммомга олиб боришди, ювинтиришди, янги оқ кийим кийдиришди.

Бизлар жойлашган уйнинг ҳовли боғида дастурхон яратилганди. Овқатлангани ўтирдик. Бизлардан ташқари бу ерда Шибра хотин, муаллим Нимрад, спорт муаллими Буғатой, файласуф Илюс, санъаткорлар намояндаси Аҳанасб, ҳаким Кейҳун ҳам бор эди. Чарчаганимизни ҳисобга олиб, зиёратда бошқаларнинг иштирок этишини лозим кўришмаганди.

Дастурхонга бир неча хил овқат тортилди. Одатга кўра, дастурхон тўрида ўтирган қабила шўроси бошлиғи оғзига бир тишлам нон олиш билан зиёратни бошлаб берар, неъматлардан уч тури ёйилиб бўлингачгина суҳбат бошланаркан.

Шибра хотин қўлини дастурхонга чўзди, биз ҳам овқатланишни бошлаб юбордик. Орага оғир сукунат чўкканди. Оғизларнинг чапиллашидан бошқа ҳеч нарса эшитилмасди. Учунчи пишириқ дастурхонга тортилиб, еб бўлинар-бўлинмас Шибра хотин ўрнидан турди:

— Азизларим, — деди, — ҳуш келибсизлар! Ҳазрат Қўчқорнинг руҳи сизлар тўйгандан кейингина роҳатлана олди. «Хўроз» билан «Қўчқор»нинг қон-қардошлиғи ажойиб ёшларимизга берган саодат учун уларнинг шарафига бода нўш қилайлик.

Сопол хумлардан қўйилган наmez ичимлиги сипқорилди. Аввалига улар «Қўчқор» бўлиб маъраида, кейин бизлар «Хўроз» бўлиб қичқирдик.

Сўнгра муаллим Нимрад Шибра хотин ишораси билан ўрнидан турди. Ўрта ёшлардаги сочлари ўсиқ Нимрад халатининг кенг барини елкасига ташлаб, шундай деди:

— Болажонларим, боғбон гул ўстиришдан завқлангани каби, муаллим ҳам тарбиялаган ёшларининг шавқи билан яшайди. Ҳар йили бир марта шу ерга тўпланиб узоқ йиллар давомида заҳмат чекиб етиштирган маҳсулимизни тарк этиб, янгиларини етиштиришга киришамиз. Лекин бизларни ҳиссиз, тошбағир деб ўйламанглар! Улғайтирган ёшларимизни ҳаёт саҳнасига чиқариб қўярканмиз, юрагимизнинг бир парчасини узиб ташлагандек бўламиз. Дилдаги мана шу доимий каларга нисбатан улкан тасалли топамиз. Зеро, шу ёшлар қалбида ёндирганимиз ҳақиқат чироғининг абадий порлашига ишонамиз, имон келтирамиз.

Қадаҳларни кўтаринглар, ҳақиқат чироғининг собит ва боқий бўлиши учун сипқорайлик.

Кўп ўтмай сўз навбати файласуф Илюсга тегди. Илюс узун соқолли, чигал сочли, оғир гавдали кекса бир киши эди. Ўрнидан зўрға турди, овқат ейишда ишлатган чўплардан бирини бармоқлари орасида айлантитаркан, кўзларини пирпиратди.

Файласуфнинг чўпларига кўзи тушган Жайниз тиржайди ва қўлимни қисиб:

— Манави ҳарифни қара, роса кулгили-ку, — дея қулоғимга шивирлади.

Мен кулиб юборишдан ўзимни зўрға тийдим. Илюс ниҳоят кўзларини бутунлай юмиб олди-да, гап бошлади:

— Юртдошлар, — деди у, — мана шу дастурхон узра биринчи бор ўтирганимдан бери элик беш баҳор ўтди. Бу нима дегани? Табиатнинг элик беш бор ўлиб тири-

лиши, дегани. Йилнинг алмашинуви бизга шамолда ўчиб, қайтадан ёнган шаъмни англагани сингари, инсон ҳаёти ҳам абадият олдида шундай бир гап. Бири ўчади, иккинчиси ёнади. Одамлар алмашади, лекин ҳаёт абадий қолади.

Шундай қилиб, бугун ўтмишга айланмоқчи бўлаётган баҳорларимиздан бирини янги ҳаётга илова қилаётимиз. Яшасин, ўтмиш билан келажак ўртасида абадий кўприк қурувчи ёшлик!

Қадаҳларни кўтаринглар, абадий ҳаётнинг порлоқлиги шарафига ичайлик!

Қадаҳлар кўтарилди. Ҳамма яна овқат ейишга тутинди.

Сўнг Аҳанасб ўрнидан турди:

— Ҳамкасблар, — деди, — ҳаёт меҳнатнинг маҳсули. Меҳнат бўлмаса, тириклик ҳам бўлмайди. Меҳнат, фақат меҳнатгина абадиятни таъминлайди.

Бизни ҳайвонлардан ажратган, бизга зако бахш этган идрокимизни ривожлан-тирган меҳнат эмасми?

Келинглар, меҳнатнинг шарафига ичайлик, авлодларимизнинг ҳам шу йўлдан боришини тилаб қолайлик!

4

Аҳанасб намезини ичиб, жойига ўтирди. Бир муддат анжуман сокинликда ўтди. Шу пайт дарахтлар орасидан кўринган галати бир киши ҳамманинг диққатини ўзига тортди.

Қора ва узун сочли, юзидан нур балқиган, этакларини елкасидан ошириб ташлаган бу киши биз томон келарди. Бошидаги юлдузли қалпоғининг ён томонларида кўчқор шохи бор эди. Қўлидаги уч торли қўбизи нақшлар билан безалганди. Дастурхон ёнига келар-келмас чақноқ кўзларини осмонга қадаб, ингичка товушда куйлай кетди. Қўбизнинг сеҳрли садоси руҳимизни уйғотиб, қалбимизга ҳаяжонли нашгалар бахш этди. Аввалига уни истеҳзо билан кузатиб турган Жайниз мулзам бўлди. Куй оҳангидан маст бўлиб, менга суяниб қолди.

— Бу ким? — деб сўрадик.

— Шоир Милнир, — дейишди.

Милнир ашуласини тугатиб, нафис товушли қўбизда «хуш келдингиз» куйини чалди. Қадаҳларга шароб куйилди. Ҳамма эҳтиром билан ўрнидан турди: шоир шарафига қадаҳ кўтарилди.

Милнир Шибра хотиннинг ўнг томонига ўтирди. Унга алоҳида овқат келтирилди. Қалтираб турган қўллари билан шоша-пиша емак чўпларига ёпишди, апилтапил овқат ейишга киришди.

Кулиб турган кўзларини шоирдан узмай қараб турган Шибра хотин унинг қулоғига нимадир деб пичирлади.

Шоир ярадор қуш мисол типирчилаб қолди, сочларини силкитиб ўрнидан туриб кетди. Ҳамма у томонга қаради. Шоирнинг мовий кўзлари сокин денгизни эслатарди. Юзида илҳом шуълалари балқирди. Чап қўли билан узун сочларини силаб, гап бошлади:

— Эй, тонгнинг шаффоф шудринглари билан ардоқланган ёшлар! Қалбимизнинг илк баҳори, осмонимизнинг тоза шафағи, порлоқ куёши, нафис булуғлари — барчаси сизларга бахшида!

Сизлар азиятнинг жўшқин тўлқинини қучган ёруғ оловсизлар. Сизларда ёнмоқ, сизларда жўш урмоқ саодати жўшиб турибди.

Эй, ғариб сайёрамизни титратувчи садоларнинг садоси! Эй баҳорнинг сокин соҳилларида елканини кенг ёйган осий йўловчининг дуоси! Эй, қанотли нашгалар-ла коинотга абадият элтгучи ёшлик!

Ўзим ҳам, қўбизим ҳам, шеърим ҳам, илҳомим ҳам, фикру зикрим ҳам — бари сизларга садаға!

Кўзларидан ёш милтиллаган шоирнинг овози танҳо чинор япроғи мисол титради, тинди.

Қадаҳлар кўтарилди:

— Яшанг, шоир! — дея олқишлар ёғилди.

Шоир қадаҳни шахд кўтарди, ёшларга нисбатан жўш урган ҳисларининг абадийлигига ишора тариқасида қадаҳини қўбизига уриб парчалади.

5

Зиёфатдан кейин уйга қайтдик. Ётиш учун икки кишига биттадан хона ажратилганди. Жайниз билан бир хонага жойлашдик. Намезнинг таъсирида бўлганимиз учун анча вақтгача ухлай олмадик. Жайниз табиатан ҳар нарсани таҳлил ва танқид қилар, энг мақбул кўрган нарсасидан ҳам шубҳаланарди. Бу сафар урф-одатларимиз ва маросимларимиз ҳақида баҳс кетди. Мен анъаналарни тавоф қилувчиларданман. Ишонмаган бирор одатга нисбатан ҳам эҳтиромда бўламан. Жайниз бўлса, истеҳзо қилар, ўзи ишонмагани етмаганидек, менинг имонимни ҳам шубҳалар билан заҳарларди. Бугунги иштибоҳларимни унга жўшқин кайфиятда тушунтираётганимда Жайниз истеҳзо билан кулди:

— Муҳофазакорлик ҳаётга турғунлик бағишлайди, — деди, — ҳолбуки турғунлик ҳаётга ярашмаган сифатдир.

— Бу тўғри, — дедим, — лекин муҳофазакорликка риоя қилинмаса асрлар тажрибасидан фойдаланилмайди. Анъана жамиятнинг рукни.

— Нима, анъана бўлмаса жамият яшамайдими?

— Яшайди, аммо адашишлар билан яшайди.

— Анъана эмас, ақл, яна ҳам тўғрироғи — жамоа ақли керак.

— Зотан, анъана насллардан жамланган жамоа фикри эмасми?

— Йўқ! Тарих чангларига булганган ақл замонимизга ярашмайди. Жамиятимизга жонли онг керак.

— Жонли онг ирсият қонунига бўйсунмайдими? Сен тасаввур қилаётган ҳар бир жонли онгда асрларнинг изи бор.

— Бунга эътирозим йўқ, аммо онг муҳокама кучидан маҳрум бўлмагани ҳолда, анъана бундай муҳокамаларни тан олмайди. Аждодлар маънавиятига мослаштирилган мезон бизга тавсия қилинаётир. Ҳолбуки, бизларнинг маънавиятимиз уларникидан бутунлай бошқа.

— Аждодларнинг маънавият доираси тор бўлганда ҳам унинг мазмуни бизларга монелик қилмайди. Чунки ўтмишнинг тажрибаси ҳозир учун фойдали. Бизнинг анъаналаримизда асрлар тажрибасидан бўлак тушуниш қийин бир гўзаллик ҳам бор. Истеҳзо қилсанг ҳам мен ана шу гўзалликнинг мафтуниман.

Гапларимдан Жайнизнинг лабларида истеҳзоли кулги ўйнади:

— Дўстим, — деди, — ҳаммасига тушуниб турибман, бироқ гўзал дея мафтун бўлганинг ўша нарса менга бегона.

— Демак, бошқа-бошқа дунёқарашга молик бўлганимиздан бир-биримизни тушуна олмас эканмиз-да! Шунинг учун бирга бўлишимиз янада фойдали бўлади, деб ўйлайман.

Жайниз юзини девор томон ўгириб, кўзларини юмди.

6

Таомилга кўра, келганимизнинг учинчи куни Қизлар булоғига борар эканмиз. Эрталабдан бизларга маълум қилинди. Тайёрландик, берилган оқ кийимларимизни кийдик. Ҳар ким қўлидан келганича ўзига оро бериши керак эди. Фақат Жайнизгина ҳамишагидек ташвишли кўринарди.

— Яна нима бўлди, дўстим? — дедим.

Минғирлагандай бўлди.

— Жайниз, — дедим, — барча шубҳа ва ташвишларингни тушунаман. Лекин ҳозирги аҳволинг менга қоронғу.

— Нега?

— Чунки йигитда ёшлик нашъаси шу қадар табиий бўладики, изоҳга ҳожат қолмайди.

— Ҳар бир нарса изоҳга муҳтож.

— Очикроқ гапир.

— Очикроқ? ... Нар сурувнинг мода сурувга қўшилишига унчалик ҳушим йўқ. Уйланиш шахсий иш бўлгани учун уни ҳар ким ўзи ҳал қилиши керак.

Кайфиятимни Жайнизнинг шубҳалари билан заҳарламаслик учун ундан ажралдим ва нонушта пайти бошқаси билан ўтирдим.

Куёш куббанинг ўртасидан ётоғига қараб йўлга тушганда бизларга биттадан кумуш ночор¹ улашишди. Уни ёқтирган қизимизга беришимиз керак экан.

Ночор шу пайтгача ҳеч кимга очилмаган сирларимиз рамзи экан.

Йўлга чиқдик.

Сариқ тоғнинг этагидаги яшил ўрмон тилла устига зарб қилинган ферузани эслатарди. Кўм-кўк ўтлоқни безаган гулларнинг иси димоққа урар, кишини маст қиларди.

Алвон рангдаги тошлардан шалдираб оқаётган сой бўйлаб тоққа қараб ўрлаб бо-равердик. Сўқмоқ бизларни кенг бир майдончага олиб чиқди. Чап томонда тик қоянинг кўксидан қайнаб чиқаётган чашманинг сеҳрли таронаси қулоққа чалинарди.

Ўртада кўлни-кўлга бериб, доира ясаган оқ либосдаги қизлар ҳазин-ҳазин куйлашарди:

Келдик чашмага
Сувдан ичмакка,
Оқ кўчқорларга
Таъзим этмакка.

Гуруҳимизни бошлаб бораётган Милнир бу ҳолдан завқланиб, сочларини силкиб кўйди-да, кўбизини кўксига босиб куйлай кетди:

Биз Милнирга жўр бўлдик:

Милнир: — Бу тоғларнинг қизлари бор,

Бизлар: — Ночор, ночор, ночор, ночор.

Милнир: — Нашгалари, нозлари бор,

Бизлар: — Ночор, ночор, ночор, ночор.

Милнир: — Гул-чечакли ёзлари бор,

Бизлар: — Ночор, ночор, ночор, ночор.

Милнир: — Кўшиқлари, созлари бор,

Бизлар: — Ночор, ночор, ночор, ночор.

Овозимиз қизларга ҳаёт бахш этгандай бўлди. Шуъладор юлдузлар мисоли жон кирди уларга. Табассумларидан жозоба ёғиларди.

Илоҳий бир жозоба билан қизларни айланиб ҳимоя ҳалқаси ҳосил қилдик. Қизлар айланишда давом этар, бизлар ҳам уларга тақлид қилардик.

Бизлар: — Қизлар қочар, гуллар очар,

Қизлар: — Ночор, ночор, ночор, ночор.

Бизлар: — Йигит қочар, бахтлар очар,

Қизлар: — Ночор, ночор, ночор, ночор.

Бизлар: — Қизлар қочар, наша сочар,

Қизлар: — Ночор, ночор, ночор, ночор.

Бизлар: — Йигит қочар, кўлда ночор,

Қизлар: — Ночор, ночор, ночор, ночор.

Қабила аҳли атрофни ўраб олганди. Бизлар кўшиқ айтиб майдончада қувлашар эканмиз, улар ҳам ора-сира турфа хил товушларда:

Ноз-ноз-ноз,

Топ-топ-тоз,

дея кўлларидagi оқ тошларни бир-бирига уришарди. Бу одат ёшларнинг бахт юлдузларининг бир-бирига қовушишига ёрдам беришини англатар экан.

7

Рақс тушарканман тасодифан қаршимдаги қизлардан бирининг сочи кўлимга тегиб кетди: худди вулқондан сачраган чўғ мисол ёндиргандай бўлди:

¹ Ночор — юрак шакли.

— Кечир! — дедим.

— Ҳечқиси йўқ! — деб орқасига қайрибди. Юзига ёйилиб тушган сочлари орасидан бутун вужудимга ҳоким бир табассум жилва қилди.

Бир коса намезни сипқориб юборгандай бўлдим: қиз мени асир қилиб олганди. Кўзларимиз қайта-қайта учрашди — иккаламиз ҳам бир-биримизга термулиб қолдик.

Ниҳоят, оёқларим бўшашиб, мадорим кетди, даврадан чиқдим.

Булоқ четидаги катта бир тош устига ўтириб, қиздан кўзларимни узмасдим. Шаффоф кийими остидаги дуркун бадани, типирчилаб, кўзни ўйнатувчи кўкракларни мендан кумуш ночорни шу қизга топширишимни талаб қиларди. Қиз ўзидан кўзларимни узолмай қолганимни кўриб, менга жилмайиб қўяр, табассумлар ҳада этарди.

Бирдан у даврадан чиқди. Ўша заҳоти ёнидаги йигит ҳам даврани тарк этди. Юрагим уришдан тўхтади, вужудимни муз қоплагандай бўлди.

Шу пайт қизнинг мен тарафга қараб келаётганини сездим. Ўтли нигоҳи мени қайтадан иситди. Ўрнимдан турдим-да:

— Кечирасан, чарчадинг шекилли. Кел, дамингни ол, ўтир жойимга, — дедим. Қиз мамнун ҳолда рози бўлди, унинг қўлидан ушлаб, ўрнимга ўтқаздим. Унинг ҳароратидан бутун вужудимда титроқ турди. Гўё бутун коинот мен билан бирга титроққа тушгандай эди. Ҳатто қуёш ҳам сал олдинроқ ботиб кетгандек туюлди.

Илк бор унга диққат билан тикилдим. У қиз эмас, мисоли бир пари эди. Ёноқларни ғалати ёниб турар, лаблари гулларни уялтиргувчи даражада гўзал эди. Дуркун қадли-қомати жозибасидан лол бўлиб қолдим. Ўзимни йўқотмасликка ҳаракат қилдим. Қиз назаримда, менга унсиз тарзда овоз бергандай бўлди. Дадиллашдим. Кумуш ночорни бор титроғу ҳаяжонларим билан қўшиб унга топширдим.

8

Эрталаб Журжайс қабилани айланишимизни айтди. Бир коса сут билан нонни еб, уйдан чиқдик.

Қабиланинг четидаги кенг майдонда қизлар ва йигитлар бадантарбия билан шуғулланишарди. Улар деярли қип-яланғоч эдилар. Қияликдаги курсиларга жойлашдик. Бугатой амри билан ўйин бошланди. Аввал югуришди, кейин оғир тошларни кўтаришди. Улар баданни чиниқтириш учун турли ҳаракатларни бажаришарди. Ниҳоят, камондан ўқ узиш, от пойғаси мусобақалари ўтказилди. Ҳар бир мусобақада биринчиликни қўлга киритганларга совғалар берилди. Совғани топшираётиб Шибра хотин голибларнинг пешонасидан ўпарди.

Бу соғлом танли, кучли мушакли ёшларни кузатаркан, Милнир шавқ билан:

— Ўнг томондаги сариқ қизга бир қаранглар-а, — дерди. — Гўзалликда тенги йўқ. Бирор жойида қусури йўқ. Юзининг ўзи мўъжиза. Бўйни, кўкраги, сонларининг нозик ҳаракати, болдирлари, мўъжаз ва зариф оёғи — гўзаллик тимсоли. Ҳолбуки, ўн уч ёшда бор ё йўқ, ҳали Қизлар булоғидан сув ичгани йўқ. Агар ичса, гўзаллиги ўн чандон ортади ...

Машшоқ Ковус унинг сўзини бўлиб:

— Буниси рост, — деди. — Лекин завқу шавқ деганлари бунчалар жозоба бўлмаса? Кишида ботиний гўзаллик мавжуд бўлса зоҳирий гўзаллик ҳам ўз-ўзидан барқ уради, чунки ташқи нарса ички нарсанинг инъикосидан иборат бўлиши керак, бу икки омилни бир-биридан ажратиб тасаввур қилиш қийин. Жисмоний гўзалликка руҳий гўзаллик ҳам қўшилса, чинакам уйғунлик вужудга келади.

Илкос истеҳзоли қулиб:

— Уйғунликни жисм кўпроқ тўлдирадими ёки руҳми? — деб сўради.

— Албатта, руҳ, — деди Ковус.

— Руҳни бутунлай тарбияга тобе қилиб бўладими?

— Бутунлай бўлмаса ҳам, қисман мумкин бўлади.

— Бу йўлда асосий омил нима?

— Мусиқа. Чунки руҳга инсоний ҳислар бахш этишда мусиқадан бошқа омилни кўрмадим.

— Ҳар бир шахс мусиқани ўрганишга қодирми?

— Деярли ҳар бир шахс ўргана олади. Лекин биров илҳом билан ўрганса, бошқаси оддий санъат тарзида қабул қилади.

— Тоштарош тошни тарошлаганда, пахсачи девор урганда руҳида бирор оҳанг уйғонадими?

— Йўқ.

— Демак, мусиқа ҳам шундай.

Фақат илҳом билан вужудга келган мусиқа руҳида оҳанг уйғота олади. Илҳом — табиат инъоми. Илҳомли одамлар маъданли конга ўхшайди ...

Шу аснода Аҳанасб гапга қўшилди:

— Мен, — деди у, — мусиқага тушунмайман. Руҳнинг ҳам нималигини билмайман. Қўлим теккан ва кўзимга кўринган нарсалардан бошқасига ишонмайман. Аммо темирчиликда мен гувоҳ бўлган баъзи нарсалар бор. Оғир юмушдан баданим чарчаса ҳам ўзимда қандайдир нашьа сезаман. Ҳолбуки, ишламаган кунлар бўшашиб юраман ...

— Ана, ана, — деди Илюс, — кўрдингми, Ковус, Аҳанасбнинг гапларида ҳикмат бор. Руҳида оҳанг ҳосил қилувчи бирор куч бор бўлса, у меҳнатдир. Чунки меҳнат жисм ривожи билан руҳида ҳам юқади. Зоҳир ботиннинг эмас, билъақс, ботин зоҳирнинг инъикосидир.

9

Бадантарбия машқлари тугаши билан суҳбат ҳам тўхтади. Бизларни ногиронлар уйига олиб боришди. Қабилянинг меҳнат қилиш иқтидоридан маҳрум барча унсурлари шу ерда эди. Қабиля шўроси буларни ейдиган, киядиган ва бошқа эҳтиёжларини таъминлаган эди.

Ногиронлар уйида Нимрад мактабига ҳам кирдик. Бадантарбия машқларида қатнашган болаларнинг барчаси шу ерда эди.

Нимрад ўз мактаби ва ўқитиш усули ҳақида изоҳ берди:

— Асосий тарбия — болаларни ҳаёт билан таништириш, унинг енгиллашуви ва гўзаллашуви йўлида меҳнат қилишдир, — деди. — Гап шундаки, болалар юмушларнинг барчасида иштрок этадилар, янгиликлар яратиш кўникмасини оладилар.

Кабусей Нимрадни зўр қизиқиш билан тинглаб, саволлар бера бошлади.

— Бир-бирига нисбатан кўполлик қилишмайдими?

— Хоҳ бир-бирларига, хоҳ қабиля аъзоларига нисбатан ҳурматлари зўр.

— Дангасалар борми?

— Асло! Чунки, аввало бадантарбия танбалликни илдизидан қуритади. Кейин йилнинг ҳамма фаслини очиқ ҳавода ўтказувчи талабалар табиатнинг бор инжиқликларига одатланиб, бекор юришни ҳаёлларига келтирмайдилар.

Анчагина саволлар билан қизиқишини қондирган Кабусей ўсмирлардан бирини ёнига чақирди.

— Бўтам, — деди, — душман қабилага ҳужум қилиб қолса, нима қилишинг керак бўлади?

— Жамиятимиз йўлида шараф билан ўлиш, — дея жавоб берди ўсмир.

Кабусей унинг пешонасидан ўпди.

10

Нимраддан кейин Ковус сабоқ бошлади.

— Мусиқа, — деди у, — меҳнатни нашьа намога кўмиш учундир. Ҳаёт қийинчиликлари олдида мусиқа инсонда кўтаринки руҳ ва кураш ҳисси уйғотади. Шу билан у улкан омил эканлигини исботлайди. Хусусан, мусиқанинг мақсади шу!

Ковус мусиқа ҳақида айтган фикрларини исботлаш учун болаларга бир неча куй чалдирди.

Ростдан ҳам руҳимизда тетиклик уйғонди. Ҳатто Илюс ҳам мамнунлигини билдирди.

Ковус яна бир топшириқ берди. Ўсмирлар мусиқа асбобларини бир чеккага қўйиб, қўлларига тош, тахта ва темир парчалари олишди.

Ковус кичик бир тушунтириш берди:

— Мусиқа — табиатда яширин ва яширин бўлмаган товушлардан иборат. Мусиқачининг вазифаси шу товушларни кашф этиб оҳангга солишдир. Хусусан, бу йўлдаги тажрибаларимиздан бири! — дея қўллари билан ишора қилди.

Ўсмирлар қўлларидаги нарсаларни бир-бирига уриб, шундай куй чалишдики, кўпчиликнинг олқишига сазовор бўлишди.

Ковуснинг кулиб турган юзи бирлан жиддийлашди.

— Мусиқанинг вазифаси шу билан тугагани йўқ, — деди. — Мусиқа меҳнатга суръат ва лаззат бериш билан ҳам катта роль ўйнайди.

Бизларни эллик қадамча масофа нарида қад ростлаган иморат олдига олиб боришди. Деворлари эндигина қурила бошлаган бу бинонинг атрофига тош тўкилган эди. Бир ҳандақда лой тайёрлаб қўйилган экан. Ковуснинг амри билан ёшлар бино ёнига келгач, икки гуруҳга бўлиндилар. Гуруҳнинг бири тош, тахта ва темир-терсақларни бир-бирига уриб ғалати куй чала бошлади. Иккинчи гуруҳ эса ишга киришди. Чаққон-чаққон тош ва лой узатиб турилди, девор урилди.

Ишлаётганлар чарчагач, вазифалар алмаштирилди. Энди чарчаганлар мусиқа чалишар, бошқалари эса девор уришарди.

Шу тариқа қисқа вақт ичида девор уриб бўлинди, ҳеч кимда чарчоқдан асар қолмаганди.

Касалхонада ҳам Ковуснинг мусиқа усулларида фойдаланишар экан. Ҳаким Кейхун бизга тушунтира кетди:

— Касалликни даволаш учун тананинг кураш кучини ошириш керак. Тоza ҳаво, овқатланиш ва дам олиш бу соҳада катта иш беради. Лекин ҳар учаласининг муштарақ маҳсули руҳ юксақлигига боғлиқ. Руҳларга куч-қувват бағишлаш учун куннинг муайян пайтларида беморларга атаб мусиқа чалинади.

Касалхонадан кейин боғлар, полизлар ва экин майдонларини айландик. Ҳамма жойда ҳашар қилишаётганини кўрдик. «Кўчқор» қабиласида ҳам бизларникига ўхшаш хусусий мулкчилик йўқ экан. Ҳар бир нарса кўпчилик ва муштарақ маҳнатнинг маҳсули. Меҳнат ҳам, меҳнат маҳсулининг тақсимоти ҳам қабила шўросининг зиммасида. Касалхона, мактаб, болалар боғчаси ва ногиронлар уйи сингари умумий муассасалар ҳам шўро томонидан бошқарилади.

11

Бу кунги нонуштани Қизлар булоғида танлаган қизларимиз билан бирга едик. Ҳар ким ўз ночорлиси¹ билан ёнма-ён ўтирганди.

Мен танлаган қизнинг исми Нуша экан. Рўпарамизда ўтирганлар орасида кўзим Жайнизга тушди. Қайлиғи бақалоққина, тўладан келган қиз эди. Ҳамиша ташвишдан нолиб юрадиган Жайниз бу сафар жуда мамнун. У ночорлисига гирдикапалак бўларди.

Намезлар берилди. Ҳар ким ўз қайлиғи билан бода нўш қилиб, ўпишишди. Нушанинг лабларида ҳароратли қон гупуришини ҳис қилдим. Ўпганимдан кейин унга кўз қиримни ташладим. У қип-қизариб кетганича ерга қараб турарди. Қоп-қора киприклари жон олгувчи эди.

Қиз иккинчи намезни рад этди.

— Бошим айланяпти, — деди, — бусиз ҳам маст бўлиб қолдим.

Қарасам, чиндан ҳам маст — ёноқлари лов-лов ёнар, кўзлари хумор боқарди.

Пиёлани кўтардим, секингина: — Сен учун, — дедим. — Бахтли бўлайлик, қабила сизирлари серсут, кучуклари тишсиз бўлсин!

— Ҳа, шундай бўлсин, — деди жилмайиб,

Ичдим, пиёлани синдириб оёқлари тагига ташладим. Бу — сенга вафосизлик қилсам ушбу пиёладек парча-парча бўлай деганим эди.

Хатти-ҳаракатимдан у жуда хурсанд эди.

Бир оз жимликдан кейин:

— Қабиламиз сизга ёқдими? — деб сўради.

— Жуда зўр! Айниқса одатлари яхши экан.

— Сизларда бунақа одатлар йўқми?

— Бор. Табиий, сизларникига ўхшамаганлари ҳам бор.

— Биттасини айтинг-чи?

— Қайси бирини гапирсам экан? — дея ўйланиб қолдим. Эсимга тушди: — Бизлар ўзимизга «Кўчқор» қабиласидан қайлиқ излаганимиз сингари «Кузғун» қабила-

¹ Ночорлиси — қайлиғи.

си ёшлари ҳам бизга келишади. Бизларда «Қизлар булоғи» йўқ. Қизлар йигитлар билан кенг майдонда учрашиб, кураш тушадилар. Қайси йигит қайси қизни йиқитса, ўнг қўлини унинг бошига қўяди: Бу — «Умринг охиригача менга тобесан» дегани бўлади.

Қиз йиқилган еридан туриб йигитнинг ўнг қўлини ўпади: Бу — «Кучингни тақдирлайман», дегани.

Кейин қиз йигитга еттита топишмоқ айтади, жавобини талаб қилади. Йигит топишмоқларни тўғри топса, қиз ўнг қўлини йигитнинг ўнг қўлининг устига қўяди:

— Сенга боғланишни истайман, — дейди.

— Сенга боғланаман, — деб жавоб берилса, шўро раиси уларнинг қўлларини кўк ўт билан боғлаб қўяди.

— Ночор берилмайдими?

— Йўқ.

— Унда ночорлини нима дейишади?

— Ўтли.

Нонушта пайти Шибра хотиннинг негадир шахти паст кўринди. Нимрад билан ора-сира пичирлаб гаплашар, кўзларини бир нуқтага қадаб, ўйга толарди. Нонуштадан турилгач, Милнир билан Аҳанасб ҳам Шибра хотин ёнига боришди. Суҳбат мунозара тусини олди.

Кейин Кабусей нима гаплигини бизга тушунтирди:

— Қабилада шу пайтгача кўрилмаган воқеа юз берибди, — деди. Нохура исмли қиз қабила йигитларидан Мурдодни севгани учун Қизлар булоғига келмапти. Йигитдан сўрашганда Нохурани қайлиқ қилмаслигини айтибди. Қабила ичида ёшларнинг бир-бирига уйланиши одат бўлмагани учун Шибра хотин қийин аҳволда қолганди.

Бу воқеа ҳам мени таажжубга солди.

Жайниз:

— Икки томон ҳам бир-бирини ёқтирса, демак ишлар беш, — деди. — Икки кўнгил бир-бирини танлаган экан, қабиланинг барча одат ва анъаналари шу кўнгилларга бўйсунishi керак.

Муаллимлар бу ҳаракатни ахлоқ учун зарарли деб ҳисоблашарди. Шоир Милнир ташвишда эди. Фикрини аниқ ифодалай олмасди:

— Икки ёқлама муҳаббат ишқ рамзи мисоли муқаддасдир, — дерди.

Илюс бўлса:

— Шоир, ишқ нима ўзи? — сўради истехзоли кулиб.

— Ишқ — ҳазрат Кўчқорнинг шоҳларидан яралган нур. Ишқ — ҳаёт чашмасининг бетиним оқими. Ишқ — абадиятнинг тамал тоши ...

— Бас қилинг, шоир, муболағани ҳам ошириб юбордингиз! Ишқ — икки ташна шаҳватнинг бир-бирига қовушиш истагидир!

Шибра хотиннинг чиқиши билан муҳокама ва мулоҳазаларга барҳам берилди.

— Қабиладошлар, — деди шўро раиси, — ҳар ҳолда Кўчқор анъанаси бузилди. Масаланинг ечими шўронинг умумий йиғилишига боғлиқ. Эртага кенгаш чақирилиб, муҳокама қилинсин.

13

Қабила ёшлари қабиладош ҳисобланганидан бир-бири билан турмуш қуролмасдилар. Бу одат эскилан шу қадар чуқур илдиз отган эдики, унга қаршилик билдирганларни тошбўрон қилардилар. Бора-бора бу удум ўз кучини йўқота бошлади. Шундай воқеа юз бергудек бўлса, удумни бузганларни қабиладан чиқариб юборишарди. Қабиладан ҳайдаб юборилганлар «Ел» деган улус ташкил қилишибди. Бу улусдагилар бутунлай янги қоида ва қонунга бўйсунушаркан.

Шўро йиғилишининг очилишини кутаётган аҳоли орасида турли-туман мулоҳазалар бўлаётганини эшитдим. Халқ кучли ҳаяжонда эди. Мурдод билан Нохурани бурдалаб ташлашни истовчилар ҳам кўп эди. Ниҳоят, Шибра хотин баланд бир тош устида кўринди. У рангини бутунлай олдириб қўйганди. Юрагидаги чуқур изтиробни аранг яшириб турарди.

— Қабиладошлар, — дея сўз бошлаганида овози титраб кетди. Воқеани бир бошдан халққа тушунтириб берди ва шаккоқларга қандай жазо берилишини сўради.

— Бурда-бурда қилиб ташлансин!

— Сургун қилинсин!

— Авф этилсин! — дея бир-бирига қарама-қарши фикрлар эшитилди. Жайниз Шибра хотиннинг розилиги билан сўз олди.

— Қабиладошлар, — деди у. — Мен бир меҳмон сифатида бу ерда гапиришни ўз бурчим деб биламан. Аввало, содир бўлган воқеа ҳақида тўғри мулоҳаза юритмоқ учун қизиққонлик қилиш ўринсиз. Иккинчидан, жиноятнинг чиндан ҳам жиноят эканини исботлаш учун масалани бир неча ҳакамга ҳавола қилмоқ керак. Мурдод билан Ноҳура чақирилиб, ҳаракатларининг сабаблари ўрганилсин.

Жайнизнинг таклифини рад этувчилар бўлса ҳам аксарият уни қўллаб-қувватлади. Шибра хотиннинг розилиги билан беш кишилик ҳайъат сайланди. Муҳокамага киришишди. Жайниз ҳам ўшалар сафида эди.

Халқ Мурдод билан Ноҳуранинг ҳайъат олдига чиқишларини индамай қаршилади. Шибра хотиннинг узундан-узун нутқидан кейин Мурдодга сўз берилди.

— Қабиладошлар, — дея бошлади у сўзини, — борлиқ туйғудан вужудга келади. Ҳис ҳеч қандай онг ва мантиққа бўйсунмасдан дунёнинг давом этишига сабаб бўлган эди ва ҳали ҳам давом этмоқда. Ноҳура билан менинг ўзаро ҳиссимиз ҳам азалиётдан пайдо бўлган ва абадий тугамайдиган улкан омилнинг кичик бир заррасидир. Шу заррани сўндирмоқчи бўляпсизми? Бу мумкин эмас. Чунки зарра бизга эмас, биз заррага тобемиз. Азалдан шундай бўлиб келган.

Мурдоднинг мулоҳазалари кўпларни қониқтирмади. Илқос оғзини бужмайтириб, ёнидаги Нимрадга шипшиди.

— Бу қанақа сафсата? Борлиқнинг онгдан вужудга келганига шубҳа қилиб бўларканми?

— Бўлади, — деди Нимрад.

— Бундай бўлиши мумкин эмас! Ҳиссиёт мантиқнинг акси. Чунки коинот мантиққа бўйсунди. Ҳар оқшом осмонда қатъий интизом билан ҳаракат қилувчи сайёралар бунинг исботи эмасми?

— Жим бўлинг! — деди Шибра хотин.

— Мурдоднинг гапларига тўла қўшиламан, — деди Ноҳура қатъий.

Ҳакамлар масалани ўзаро муҳокама қилиб, хатти-ҳаракатларининг ахлоққа зид бўлгани учун уларни қабиладан сургун қилишга қарор беришди.

Қарорнинг унчалик оғир бўлмаганидан севинган ёшлар маърашди, кексалар эса тўнғиллай-тўнғиллай шўрони тарк этишди.

14

Мурдод билан Ноҳура эрталаб қуёш чиқмасдан қабилани тарк этишди. Кўпгина ёшлар уларни ҳурмат билан кузатиб қўйишди. Аҳолининг аксарияти эса улар орқасидан тош ва тутаб турган косов отиб қолишди.

Шу воқеа муносабати билан бошланган ҳаяжонлар бир ҳафта давом этди. Шундан кейингина одатий кунлар бошланди. Ниҳоят, шаҳодат расми ўтказиладиган бўлди.

Бир куни бизларни қабила четидаги каттакон Кўчқор ҳайкали олдида тўплашди. Кўчқорни гуллар билан безашган эди.

Қайлиқларимиз билан бирга сафга тизилдик. Шибра хотин «Кўчқор» қабиласининг намояндаси сифатида шаҳодатни қабул қилар ва тасдиқларди. Бир неча ёшлар жуфтидан кейин навбат бизга келди. Бошимизга челақ қўйишди. Қўлга қўл бериб кўчқорнинг рўпарасида чўккалаттириб, тиззалаб турғизишди.

Шу вазиятда уч одимча илгарилардик. Кейин оёққа туриб кўчқорга таъзим қилдик. Шаҳодат бошланди:

— Ҳазрат кўчқор! — деди Шибра хотин, биз ҳам такрорладик. — Эй, нурларнинг нури, эй покларнинг поки! Оқар сувлар мадақкори, дарахтлар куч-қуввати, яшил майсалар умиди!

Биз ҳам келдик, сени деб келдик! Севдик, севилдик; офтоб мисол порладик, сув каби шарқирадик. Маъқул айла, ёрдам қил!

Нелли, нелли, нелелли,
Нелли, нилел, нилелли.
Шелли, шилел, шилелли...

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

101

Халқ бир овоздан:

Ноз-ноз-ноз,
Топил-топил-тез...—

деб, қўлларидаги тошларни бир-бирига уриб шақиллатишарди.

Шибра хотин кўксимизга гул қадаб қўйди, пешонамиздан ўпди ва шаҳодат расми тулаганини айтди.

15

Ёшларни бир уйга тўплашди. Эр-хотин учун алоҳида-алоҳида керакли ашёлар билан таъминланган хона ажратилганди.

Бир ҳафта давомида шу ерда едик, ичдик, ухладик. Кейин шўро раиси ўз ҳузурига чақириб, қабиладошлик сифатида бизларга вазифалар топширди. Эр-хотинлик ҳар биримиз бирор ишга юборилдик. Кун бўйи ишлаб нонушта, тушлик пайтларигина ошхонада учрашардик.

«Хўроз» қабиласидан келганлар «Қўчқор» қабиласи ёшлари билан яхши дўст тутинишганди. Ғалати жойи шундаки, Жайниз ҳар иккала қабила ёшлари орасида катта нуфузга эга эди. Унинг мулоҳазалари энди менинг учун ҳам бегона эмасди.

Жайниз нима дерди?

Жайниз шахсиятнинг эркинлиги фикрини олга суради: «Инсон учун асорат занжирига айланган урф-одат ва маросимлардан, бемаъни анъаналардан воз кечиш керак. Соғлом онга лойиқ ҳаёт кечириш керак».

Жайнизнинг мантиқли ва имон тўла сўзлари бизларни кўринмас ришталар билан унга боғлаб қўйганди.

Бир куни кўнгилсиз воқеа юз берди: Жайнизнинг қабила анъанасига ўта хилоф иш қилгани маълум бўлиб қолди. «Қўчқор» қабиласида ўликларни кўмишмайди, чўлга олиб бориб қўйиб, қуриштилади. Қушлар ва ҳайвонлардан муҳофаза қилиш учун ёшлар навбат билан майит ёнида қўриқчилик қиладилар. Жасаднинг сассиги, йиртқичларнинг бетиним хуружи ёшлар учун катта фалокат эди.

Бир ҳафта бурун қабилада бир аёл ўлган эди. Ёбонга олиб бордик. Уни қўриқлаш учун ўн нафар йигит ажратилди. Жайниз ҳам ўшалар орасида эди. Жайнизнинг кутқуси билан ёшлар майитни қўриқлашдан бўйин товладилар. Қабилада низо чиқди. Ҳар ким ўқ-ёйини олиб уйини тарк этди. Ёшларга ҳужум қилиш мўлжалланди. Бизлар ҳам қуролландик.

Лекин низо Илюс томонидан бартараф қилинди. Масаланинг ечими қабила шўросига ҳавола этилди.

Шўро йиғилгунга қадар Жайниз яширин ёшлар шўросини чақирди. Қабилянинг кераксиз одатлари яхшилаб таҳлил қилинди. Бир овоздан бу одатларни йўқотишга қарор қилинди.

Қарордан кейин:

— Ижроси мақбулми? — деб сўрадим.

Қайноқ қонлар устидан совуқ сув куйилгандай бўлди. Ҳамма ўйланиб қолди.

Ёшлардан бири:

— Жўралар, — деди, — бизларнинг маънавий кучимиздан уларнинг моддий кучлари анча бақувват. Жангда мағлуб бўламиз, фикрларимиз эса беҳуда тўкилган қонларга фарқ бўлади.

— Кўчайлик! Кўчайлик! — деган товушлар келди ҳар томондан. Жайниз ҳам рози бўлди. Ўша кечаси «Ел» улусига кўчишга қарор қилинди.

16

Кечга томон Нуша билан уйга қайтаётганимизда иккаламиз ҳам жимжит эдик. Ора-сира Нуша мендан гап кутгандек, юзимга диққат билан тикилар, ўйларди. Ҳеч нарса демаслигимни сезиб, аста сўради.

— Чопо, бу кеча ростдан ҳам кўчамизми?

— Ростдан ҳам.

Нуша бирор нарса дейишга журъат этолмади. Ёноқлари қизарди, намиққан кўзларини ерга қадади.

Уйга кирдик. Нуша ўзини тўшакка отди.

— Нима бўлди? — деб сўрадим.

Индамади.

— Балки сенинг боргинг йўқдир?

Бошини кўтариб, ёшли кўзларини кўзимга тикди.

— Ёшликнинг қарори шундай. Кетишимиз керак.

— Онам-чи?

— Менинг онам қандай бўлса, у ҳам.

— Сизнинг онангиз одатга кўра ...

— Сенинг онанг ҳам одатни йўқ қилиш йўлида фидо бўлади. Нуша яна йиғлади.

— Йиғлашнинг кераги йўқ. Бемаъни бир одат ҳаммани уй-жойидан маҳрум қиларди. Бу нарса бошқа такрорланмасин деб кўчаяпмиз ... Сенинг онадан айрилиш йўлида тўккан кўз ёшларинг келажак авлодларнинг саодат чечагини суғоргусидир.

— Чопо, онамни бир кўрай, кейин қочамиз.

— Борсанг сиримиз очилади. Бизга ҳужум қилишлари мумкин. Нуша ялина бошлади. Мен қатъий равишда дедим:

— Ё онангни де, ё мени! Икковидан бирини танла.

Нуша жимиб қолди, шу пайт эшик оҳишта тақиллади. Очдим. Жайниз экан.

— Ҳамма тайёр, — деди. — Кечаси қабила аҳли уйқуга кетиши билан йўлга тушамиз.

— Яхши! — дедим.

Жайниз кетди.

Сафардан олдин Нуша уйдан бир чиққанича, кейин қайтиб келмади. Излаб, топа олмадим. Унинг она муҳаббатини ёр муҳаббатидан устун қўйганлиги маълум бўлди.

Аввалига бу воқеадан жуда таъсирландим, кўп қайғурдим. Кейин умум манфаатини шахсий манфаатдан устун деб билиб, ўзимга тасалли бердим.

Тун яримдан оққанда йўлга чиқдик. Нуша орамизда йўқ эди.

17

«Ел» ўрмонлар билан қопланган тоғлар орасига жойлашган улус эди. Оппоқ янги уйларга монанд равишда унинг аҳолиси ҳам ёшлар эди. Бу ерда қирқ ёшдан ошган бирорта одам йўқ. Зотан, бу ердагилар теварак-атрофдаги қабилаларнинг манфур одатларидан қочиб келган ёшлар эди. «Ел»ликлар бизларнинг кўчиб боришимиздан жуда ҳам мамнун бўлишди. Ҳар бир оила бирорта меҳмонни қабул қилиб, уйларига жойлаштиришди.

Улусни айланиб чиқдик, кўнгиллар яйради. Хўжаликлари янги бўлса ҳам, барқарор эди. Яйловларда чиройли йилқилари, алоҳида бир ҳовлида уй қушлари боқиларди. Экинзорлари ва полизлари ҳаддан ташқари серҳосил эди.

Бу ерда ҳам хусусий мулкчилик йўқ. Ишлаш қобилиятига эга бўлганларнинг меҳнат қилиши мажбурий эди. Улус шўросининг буйруғи барча учун мажбурий бўлиб, меҳнат маҳсулининг тақсимланиши ҳам унинг зиммасида эди.

Шўро раиси бизларга изоҳ берди:

— Биродарлар, бизларда ҳеч қанақа урф-одат йўқ. Ҳар ким қаердан ва кимга уйланишни хоҳласа, турмуш кура олади. Улус шўроси фақат ҳаётга фойдали ишлар билан шуғулланади. Ҳар кимга фаровон ҳаёт яратиш энг олий мафкура ҳисобланади.

Инсоннинг фақат ҳаёти керак бўлгани учун ўлганидан сўнг унинг жасади қуйдирилар, шу кундан эътиборан номи ҳам тилга олинмасди. Улусни янгиликдан хабардор қилиш учун йилда бир неча одам саёҳатга чиқар, эл-улусларни айланиб келарди. Бошқа халқларнинг ҳаётида яхши ва ибратли ишлар бўлса, биз ҳам ҳаётимизга татбиқ қиламиз. Қаранглар, олис ўлкаларнинг биридан мато тўқишни ўрганиб келишди. Энди ўзимиз ҳам тўқияпмиз. Темирчимиз бўлса араваларимиз шаклини ўзгартирди...

Ўз юртига катта меҳр билан гапираётган раиснинг гаплари бизни бефарқ қолдирмади. Биз ҳам бу улусга чин юракдан боғланиб қолдик.

Икки кундан кейин биз учун қуриладиган уйлар жойини белгилаб олдик ва бутун улус ишга киришди.

18

Гуруҳимизнинг раҳбари Мимра исмли бир қиз эди. Мимра «Маймун» қабиласида бир уста ёнида уч йил ғишт терувчи шогирди бўлиб ишлаганди. У билан ишлаган йигитлар уста унвонига сазовор бўлишганди. Лекин негадир Мимрага уста унвони берилмаганди. «Маймун» қабиласида уста унвонига эриша олмаслигини сезган қиз ота-онасидан яширин «Ел» га қочиб келган экан. Бу ерда шўро раисига мурожаат қилиб ўз касби бўйича иш сўрабди. Раис унга намуна учун бир уй қуришни топшириб бизларни ёрдамга юборган эди.

Тахминан ўн саккиз-ўн тўққиз ёшларида бўлган бу қиз ўта жиддий, бир оз қўрс табиатли эди. Дастлабки кундан бизларни иккига бўлди. Бир неча нафар йигитни тоққа тош майдалагани юборди. Бошқаларни эса пойдеворга хандақ қазишга тайинлади. Аввалига ерни ўлчади, чизиклар тортди ва қаердан-қаергача қазишимиз кераклигини кўрсатди. Бизлар хандақ қазиётганимизда Мимра лой қориб турди.

Офтоб тиккага келганда бир қўшиқ янгради. Ҳамма ишени тўхтатиб, умумий ошхонага тўпланди. Фақат Мимра ишени тўхтатмади. У лойдан бир нарса ясаётган эди. Икки ҳор¹ дан кейин иш жойимизга қайтдик. Мимра катта тош устида икки хона уйни битираётган эди.

— Бу нима? — деб сўрадим.

— Қурадиган уйимиз андозаси, — деди Мимра. — Ҳар бир уйнинг бўйи ўн қадам, эни эса етти қадамдан бўлади.

Ҳашарчилар қизиқиб, Мимрага турли саволлар бера бошлашди. Ишни ҳали бошламаслик учун биттаси суҳбатни чўзмоқчи бўлди. Мимра кескин қилиб:

— Иш пайти суҳбатга ўрин йўқ, — деб унинг гапини бўлди. Шу гапдан кейин дарҳол хандақ қазишга киришиб кетдик. Лекин тушлиқдан кейин ишлашга унчалик ҳафсала йўқ эди. Ҳаммамиз эринибгина ишлар эдик.

Бир маҳал қарасак, Мимра тепамизда турибди. Лой қўлларини белига тираб бизга қараганида танамизга куч ато қилгандай бўлди, меҳнат қўшиғи ўз-ўзидан куйилиб келди:

Ҳей, ҳей,
Ҳай, ҳай,
Ҳей, ҳей,
Ҳай, ҳай!..

Офтоб уфққа бош қўймасидан хандақни қазиб бўлдик. Мимра келиб кўрди. Маъқул бўлди. Таёқча олиб, яна янги чизиклар тортди. Сўнгра эртаси кун қиладиган ишларимизни тайинлади.

19

Уйни қуриб битказдик. Шўро раиси бир неча киши билан келиб, уйни кўришди, ёқтиришди. Уй пештоқига ишланган қабарик шакллар ва нақшлар ҳамманинг диққатини ўзига жалб этди.

Раис Мимрадан мамнун бўлиб деди:

— Бу санъатнинг абадий давом эттирилиши учун ёнингга уч-тўртта бола юбораман. Уларга ҳам ўргат.

Мимранинг тунд юзи ёришди:

— Майли, юбора қолинг, — деди ва юзи яна жиддийлашди:

— Лекин дангасалар керакмас.

— Барчаси чаққон болалар.

— Бўпти, келишсин.

Уйни кўриб бўлишгандан сўнг Мимра тош устига қурган лойиҳани кўрсатди.

Раис уни диққат билан кўздан кечирди, ўйлаиб қолди, кейин шўро аъзоларидан бирига мурожаат қилиб, деди:

¹ «Ел»ликлар вақтни билиш учун очик майдончада бир доира чизиб, ўртасига тик ёғоч ўрнатишганди. Доира ўн олти қисмга бўлинган бўлиб, ҳар қисм «ҳор» деб аталарди.

— «Ел» борган сари кенгайиб бораётир. Бизларга катта ошхона керак. Бунинг лойиҳасини Мимрага топширсакмикан?

Аъзолар раиснинг фикрини қўлаб-қувватлашди. Ўзаро бир оз маслаҳатлашганларидан сўнг Мимрага яқинлашиб:

— Улусга ошхона керак. Шунинг лойиҳасини ўзинг ясайсан, — дейишди.

— Неча одамга мўлжалланган бўлсин?

Раис ҳисоблаб чиқди, кейин ҳамроҳлари билан маслаҳатлашиб, деди:

— Икки юз кишилик бўлсин.

Мимра кўп ўйлаб ўтирмасдан:

— Бунақанги бино қуриш учун улус ичида муносиб жой топиш қийин, — деди ва қўли билан улуснинг тепа томонини кўрсатиб, қўшимча қилди: — у томонлар тоғлиқ жой, улуснинг тепага қараб кенгайишига имкон йўқ. Улуснинг келгусидаги маркази сойнинг тепароғида бўлгани маъқул.

Улус вакиллари Мимранинг гапларини эътиборга олиб, сой соҳили бўйлаб юқорига ўрладилар. Дарёнинг қайрилма жойида кенггина бир майдон бор эди. Мимра ўша жойни кўрсатиб:

— Мана, ошхона шу жойнинг ўртасида қад кўтариши керак. Шубҳасиз, пайти келиб бу жойларда кўплаб уйлар қурилади. Ошхона атрофидаги хонадонлар учун жуда қулай бўлади, — деди.

Раис Мимранинг мулоҳазаларини мамнуният билан тинглади.

— Фикрингга қўшиламан, — деди у. — Масалани улус шўросида муҳокамага қўяман. Вакиллар гуруҳи келиб, бу ерни кўриб кетишади, кейин бир қарорга келармиз.

20

Бир куни тош майдалашдан қайтаркан, кўзим янги уйлардан бирининг ҳовлисида ишлаётган Мимрага тушди. У катта бир лойиҳа тиклаётганди.

— Бу нима? — деб сўрадим.

— Шўро тасдиқлаган маҳалламиз тарҳи. Дарёнинг юқорироғида сизларга кўрсатганим жойда шу тарҳдаги маҳалла солинади, — деди. — Мана, бу, ўртадагиси — ошхона бўлади. Атрофдагилар эса хилма-хил уйлар. Бу болалар боғчаси, мана бу шифохона, буниси эса ногиронлар уйи. Бу — мактаб ...

Маҳалла тарҳи жуда чиройли ишланганди. Уйлар айнан шундай қурилса борми, «Ел» қабилалар орасида катта мавқега эга бўларди. Хурсандлигимдан Мимранинг қўлларини ушлаб кўзларимга суртдим. Юзига қон югурди, кулимсиради. Менинг бу ҳаракатларим шу ерда ишлаётган шогирдлар эътиборини тортди. Буни сезган Мимранинг юзи яна тундлашди. Шогирдлар ҳам бошларини эгиб, ишга уннаб кетишди.

Рухимда чуқур бир қониқиш билан Мимрадан узоқлашдим. Йўлда Жайнизга дуч келдим. У полизда ишлаётганди. Мимра ҳақида гапириб бердим.

— Бу қиз улусда биринчи одам бўлади, — деди.

— «Маймун» қабиласи нега унинг қадрига етмаган экан, — дедим ҳайратланиб.

— Маҳдудлик «Маймун»ни чиритган. Фақат «Маймун» эмас, кўпгина қабилалар урф-одатлар ботқоғида чиримокда.

— Янги маҳалла солиниши тасдиқланибди, дейишмоқда.

— Ҳа, шундай. Улуснинг кенгайиши турган гап. Шунинг учун янги уйлар қурилиши табиий.

— Қурилиш бошқаруви кимга топширилган?

— Мимрага. Шўро Мимрага «Бош уста» унвонини беради. Шу муносабат билан катта зиёфат берилиши кутилмоқда.

— Жуда зўр! Санъаткорлар қадрига етиш керак.

— Чопо, кейинроққа мўлжалланган бир ташаббусим бор. Сен қўлаб-қувватламансан бўлмайди. Яқин кунларда Шўронинг йиғилиши бўлади. Барча қабилалардаги етук кишиларнинг «Ел» га йиғилиши масаласини қўймоқчиман. Шу жумладан, Ковус ва Илюснинг ҳам усулга жалб қилинишини талаб этмоқчиман.

— Бу фикрингга қўшиламан, — дедим. Жайниз кулиб:

— Сен ҳам четда қолмайсан, — деди.

— Мен оддий одам бўлсам, юқори мартабаларни унча хуш кўрмайман.

— Бизда юксак ва юксак бўлмаган одам йўқ. Ишнинг ҳар қандай кўриниши тақдирланади. Фақат маҳдудликка ўт очамиз.

Жайниз сўзларини тугатмай туриб қаҳқаҳа урди. Унинг қаҳқаҳасида менинг олдинги анъанаярастлигимга таъна бор эди.

— Бутун ўтмишимни «Кўчқор»да кўмиб келганман, — дедим мен.

Гапим Жайнизга маъқул тушди.

— «Ел» руҳларнинг ҳавосини тозалаяпти. Бу ерда барча руҳлар билтур сингари тоза. Бу ерни кучайтириб, бошқа қабилаларни ҳам тиниқтирамиз. Зотан, шу ёздан эътиборан ҳар бир қабиладан йилига йигирма-ўттиз нафар маҳдудлик душманини олиб келиб, улус бошқаруви билан таништирамиз.

— Ундай бўлса, қабилаларнинг янгилашувига ҳеч қанақа монелик бўлмайди.

21

Қишни янги уйларимизда ўтказдик. Улус одати бўйича қуёш билан ётиб, қуёш билан турардик. Уйимизнинг турли-туман жиҳозларини ясардик. Гилам тўқидик, кўрпа-тўшак тайёрладик. Лойдан идишлар ясаб, хумдонларда пиширдик. Яхшилаб дам олиб, баҳорга ҳам етишдик.

Ёзнинг дастлабки ойида улус шўросининг қарорига биноан сафарга чиқишимга тўғри келди. Икки ой давомида шимолий ўлкаларни айланиб келишим керак эди.

Елкамдаги халтага бир кунлик озуқа солиб, қўлимга узун асо олиб, йўлга чиқдим. Иккинчи кеча бир дарё соҳилида тикланган чодирларга дуч келдим. Теварак-атрофдаги адирларда йилқилар ўтлаб юрар, одамлар эса чодирлар олдида ўйин-кулги қилишарди. Уларга яқинлашганимда менга кучуклар ёпирилди. Узун кийимли, сочлари учига кумуш парчалари қадалган қизлар югуриб чиқиб, итларни ҳайдаб юборишди. Олдинга ўтиб, ўчоқ ёнига чўккаладим. Олов устига қозон осилган эди. Меҳмон эканимни билгач, сув олиб оёқларимни ювишди. Овқат беришди. Кейин бир дарахтнинг остига жой солишди. Ухлагани ётдим.

Эрталаб каллайи саҳардан чодирлар йиғиштирилди, йилқи тўпланиб, юклар ортилди. Халтамга бир оз курут билан қоврилган гуруч солишганди. Тамадди қилиб йўлга отланган эдим ҳамки, дарахт тагида ўтирган чолга кўзим тушди. Олдига бордим. Узун оқ қошлари тагида порлаб турган кичкинагина, ёшли кўзлари менга ҳайрат билан тикилди. Ёнида бир неча йўл халта бор эди. Беш қадамча нарида туллаган қари кўппак ётарди. Чол зўрға нафас оларди.

Ўзимча «бунда бир сир бўлса керак» деб ўйладим. Чолга салом бериб рўпарасида турдим. У лабларини қимирлатгандек бўлди. Лекин овози чиқмади.

— Кўч жўнаб кетди, сиз нега бу ерда қолдингиз? — деб сўрадим.

— Кўч кексаларни тарк этади. Бу қадимий одат. Ушбу кўппак билан мен ишга яроқсиз бўлганимиздан бизларни ташлаб кетишди.

— Болаларингиз йўқми?

— Бор. Ушалар мени ташлаб кетишди.

Бу гапларни зўрға айтган чол кўзларини юмиб, бетини дарахтга суяди. Қуруш-қоқ юзида ҳаёт сўнаётгандек. «Мен ҳам қирқ йил бурун отамни шу дарахт тагида қолдириб кетгандим», — бу чолнинг сўнгги сўзи эди.

Боши ўнг томонга қийшайиб, кейин танаси ҳам ўша томонга оғди. Сўнгги нафасини бир инграш билан олди-ю, ҳаётдан кўз юмди.

22

Йўлимда давом этдим. Қуёш тушликка келганда уфқда чанг-тўзон кўтарилгани кўзга чалинди. Сон-саноқсиз шарпаларнинг юриши қўшинни эслатарди. Мени ҳаяжон босди. Ўзимгами ёки озод улусимгами тасаввур қилинган таҳдид мени ганигиб қўйди. Лекин ожизлик қилгим келмади. Йўлимда давом этавердим.

Нима кўрдим, денг! Офтобда қорайган, соч-соқоли пажмурда, жулдур кийимга бурканган одамлар оқими. Уларнинг қуроли қўлларидаги яғона асодан иборат эди. Ерни пайпаслаб аста-секин юриб борардилар. Озғин вужудлари дилда таассуф уйғотарди. Мени кўрмагандек тўппа-тўғри устимга бостириб келишарди. Барчасининг кўр эканлигини сезиб, даҳшатга тушдим.

Йўлдан четга чиқдим. Сел мисол тинимсиз оқиб келаётган бу шўрликларни кузата бошладим. Рўпараларидан чиқиб қолган дарёчани сезиб унга чигирткадай ёпирдилар. Бирови сув ичар, бошқаси юз-қўлини ювар, яна бири оёқларини сувга тиқиб йўл чарчоғидан қутулмоқчи бўларди.

Яқинроқ бордим. Биттасини гапиртирдим. Ердан ўт юлиб еганидан оч эканлиги кўриниб турарди. Унга бироз қовурилган гуруч бердим. Мамнунлигидан ўпиш учун қўлларимни қидириб қолди. Йўл қўймадим.

— Қаёқдан келаяпсизлар? Нега ҳаммаларингиз кўрсизлар? — сўрадим изтироб билан.

Кўр киши менга ақл бовар қилмайдиган нарсаларни гапириб берди:

— Биз, — деди у, — искитларнинг асирларимиз. Урушда қўлга тушган эркакларнинг кўзини ўйиб, хотинларини ҳарамга олишади. Неча йиллардан бери вазифамиз сигирларни боқиш, уларни соғиб искит оиласига сут етказишдан иборат. Искитлар ҳужум қилмоқчи бўлган халқлар орасига саросималик, ваҳима солиш учун кўрларни юбордилар. Сафларимизнинг мақсади фожиамиз билан бошқаларни эсанкиратишдир. Биз олдинда юриб бораверамиз. Орқамиздан эса искитлар келади. Осмондаги юлдузларнинг саноғи бор, уларнинг саноғи йўқ...

Жим қолдим. Кўр мақсадига эришганди: мени ваҳима босди. Улусимнинг тақдири менга жуда қўрқинчли кўринди.

Дарров туриб, орқага қайтдим.

23

Икки кундан кейин улусимиз кўчаларида жарчи пайдо бўлди. У туриб жар соларди:

Ҳей одамлар, одамлар,
 Бошланар хавfli дамлар.
 Улусдошлар, келинлар,
 Таҳлика бор, билинлар:
 Ҳаммага бериб фириб,
 Искит келар бостириб.
 Сони бор, саноғи йўқ,
 Юлдуздек адоғи йўқ,
 Келинлар, улусдошлар,
 Ёв бизга юриш бошлар!

Қизлару келинлар, қарию ёш ҳаммаси оқиб келди, тўпланди.

Ҳамма ҳаяжонда эди, мен ҳам ҳаяжондан жонҳолатда тушунтиришга уриндим:

— Куролланинлар, қўлга қурол олинлар! Ёрдамга чақиринлар, ёрдамга!

Ўша куни теварак-атрофдаги ўн уч қабила кўчаларида жарчилар қичқириб жар солишарди:

Ҳей одамлар, келинлар,
 Тезроқ огоҳ бўлинлар!
 Ҳарёқни янчиб, осиб,
 Искитлар келар босиб.
 Сони бор, саноғи йўқ,
 Юлдуздек адоғи йўқ,
 Йиғилин улусдошлар,
 Искитлар уруш бошлар!

Тўпланишди, маслаҳатлашишди. Барча кучларни бир жойга тўплашга қарор қилишди. Бу қарорни амалга ошириш учун фавқулодда ҳайъат сайланди. Ёшлардан Жайниз ҳайъатга аъзо қилиб киритилди.

24

Қуёш уфққа ёнбошлаганда Жайниз ёнимга келди. Ўтирдик.

— Нима гап, Чопо? — деди.

— Сўнгги учрашувимиздан бери бирор ҳодиса бўлганича йўқ.

— Биласанми, маслаҳатга келдим. Кўрлар манзилени алмаштириш учун одамлар юборилди. Уларни бошқа томонга буриб юборишади.

— Бу яхши бўпти — орамизга ёйилишса борми, руҳий тушқунлик юз беради.

— Кейин ... Бугагой барча кучларга саркарда қилиб тайинланди.

— Бу ҳам соз. Бугагой жасур, нуфузли ва ташкилотчи одам ...

— Қурол-яроғ билан таъминлаш Аҳанасбга юкланди. Қабилаларнинг барча санъаткорлари сафарбарлик ҳолига келтирилди.

— Озиқ-овқат масаласи нима бўлди?

— Бу масала ҳам муҳокама қилинди. «Кузгун» қабиласи бир номзод кўрсатди, қабул қилдик.

— Ҳар кимнинг вазифаси олдиндан белгилаб қўйилиши керак.

— Бўлмасам-чи ...Энди, Чопо, яна бир иш бор. Искитларнинг қандайлигини билиш керак. Урф-одатлари, маросимлари, қадриятлари, моддий кучлари ва қудратларини аниқлаш лозим. Душманни ҳар томонлама билиб олсак, енгил анча осонлашади. Сенга тафсилотини тушунтириб ўтиришнинг ҳожати бўлмаса керак. Қабилалар истиқлоли ва маданиятимиз келажаги йўлида зимманга янги бир вазифа юкланади.

— Тайёрман.

— Искитларнинг орасига боришинг керак.

— Тайёрман.

— Ҳайъатимиз сенга алоҳида ишонч билдиради. Душманга нисбатан қиладиган хатти-ҳаракатларда эркинсан. Таҳдидни бартараф этиш учун нима керак бўлса, аяма...

— Ҳўп бўлади!

— Фақат фурсатни бой берма. Иложи бўлса, шу бугуноқ йўлга чиқ.

— Вақтдан ютқазмаслик учун бир от даркор.

— Табиий. Ўн дақиқадан сўнг от шу ерда бўлади.

— Мен ҳам шу заҳоти миниб, йўлга тушаман.

25

Йўлда бир чашма қошида тўхтадим. Бир ҳафталик сафар анча чарчатган, бир-икки кун шу ерда дам олмоқчи эдим.

Атрофда парранда кўп эди. Отни бир дарахтга боғлаб овга чиқдим. Шох-шаббалар орасидан қулоғимга шитирлаган товуш келди. Дарров ўқни ёйга қўйиб, тайёрландим. Диққат билан қулоқ солдим. «Арслонмикан», — деб ўйладим. Бирор кучли йиртқичга дуч келсам нима қиламан деб ваҳима босди. Бирдан ... яшил буталар орасидан ўрта бўйли, юзи офтобда қорайган қиз кўринди. Қўлимдан ўқ-ёйим тушиб кетди. Бошидаги сарнич¹ сувга кетаётганини билдирарди.

Олдинга юрдим. Қиз мени кўриб, чўчиди. Четга сакраб, бир қадам ташладию тўхтади. Имо-ишора билан «Кимсан? Қаёқдан келаяпсан?» деб сўрадим. Жилмайдди. Ўрмонзор қияликни кўрсатди.

— Ўша ёққа борайлик! — дедим.

Гапимга жавобан бошидаги идишни кўрсатди.

Фикрига тушундим: бир жойда булоққа тушиб, сарнични сувга тўлатдик. Отга миниб, сарнични эгар қошига қўйди, йўлга тушдик.

Қияликда уркан қўналгага дуч келдим. Отлар кишнар, сигирлар «мў-ў»лар, қўйлар маърарди. Ҳар томонда қумирсқадай ўралашиб юрган хотин-қизлар орасида бир-орта ҳам эркак учрамаганидан ҳайратландим.

Бир чодирга яқинлашганда қиз сарнични сўради. Бердим. Бир неча дақиқадан кейин менинг бу ерга келишим чинакам воқеа бўлди. Мени юзларча аёл ўраб олди. Тунд чехрали, мушаклари бўртиб турган бу аёллар кўпроқ эркакка ўхшаб кетишарди.

¹ Сарнич — икки дастали сопол кўза.

Бирдан тўпланганлар орқасидан овоз эшитилди. Аёллар дарҳол четлаб йўл беришди. Кекса ва кўзи ожиз бир хотин олдимга келиб, отимнинг жиловига ёпишди. Нималардир деди, тушунмадим. Отнинг жиловидан тортиб, етаклаб кетди.

26

Аёл мени чиройли бир чодир олдида қолдириб, ичкари кириб кетди. Эшикда пойлоқчилик қилаётган икки қиз найзаларини ерга уриб, нималардир дейишди, истеҳзо қилишгани билиниб турарди. Биттаси тилини чиқариб, қизариб кетди.

Шу пайт ичкаридан баланд бўйли хунук бир хотин чиқди. Бу аёлни ўн нафар қиз кузатиб келарди. У таъзимкор бир табассум билан менга қаради ва чодир қаршисидаги тахтага жойлашди. Даъватига биноан отдан тушиб кўрсатган жойига ўтирдим. Ёнидаги аёллар менга ёндашиб нималардир дейишди, лекин тушунмадим.

Кейинги аёлнинг тили бизникига яқин бўлгани учун бир-биримизни тушундик.

Бу жой ҳамазонлар¹ қўналғаси экан.

— Нима, буларнинг эркаклари йўқми? — деб сўрадим.

— Йўқ, — деди у, — биз эркакларни орамизга қўшмаймиз.

— Эрга тегмайсизларми?

Аёл кулимсиралади ва жим қолди. Жавоб беришга ожиздек эди. Ниҳоят, тушунтира кетди.

— Бизнинг аёллар фақат жанг майдонида ўзларини енгган эркаклар билан учрашадилар. Бу учрашув доимий эмас. Муайян вақтдан кейин кишиларни тарк этиб, алоҳида ҳаёт кечирамиз.

— Фарзанд туғилмайдими?

— Туғилади.

— ?!

— Ҳайрон бўлма. Қиз болаларни олиб қолиб, ўғил болаларни орамиздан чиқариб юборамиз...

Ҳалиги хунук аёл буларнинг саркардаси, исми Алпагай эди. Алпагай сафаримга қизиқди.

— Қаёққа кетаяпсан? — деди.

— Сайёҳман. Дунё кезсам, одамларни кўрсам дейман.

Алпагай бошини силкиди:

— Биламан, — деди, — сенга ўхшаган бир сайёҳ менга меҳмон бўлган эди. Исми Анастасиз эди. Дарёларнинг бошланадиган ва қуйиладиган жойларини аниқлар, тоғлар ва шаҳарлардан маълумот тўпларди ... Денгиз бўйида бир ўлка бор экан, ўша ерда яшаркан.

Суҳбат сўнгида Алпагай нечта урушда бўлганимни сўради.

— Бирорта урушда қатнашмаганман, — десам ҳайрон бўлди.

— Ўлимдан кўрқасанми? — деб тиржайди.

— Йўқ, биз ўтроқмиз.

Алпагай яна илжайди:

— Ўтроқларни кўп кўрганман. Ботқоққа санчилган ўқ мисол, бир жойда чириб битадилар. Ятоған² га ёпишсалар ҳам, ўз қўлини кесиб олишади.

Биримиз боғдан келсак, биримиз тоғдан келардик. Шунинг учун ҳам баҳслашиб ўтиришни лозим кўрмадим.

27

Кечаси вужудга теккан совуқ қўллар мени уйғотиб юборди. Кўзларимни очиб, ёнимда жилмайиб турган бир қизни кўрдим. Тикилиб қарасам, кундузи менга тилини кўрсатган қиз экан. Аёздан аъзойи-бадани музлаб қолганди. Бағримга босганим сайин ҳароратдан эриган қор каби вужудимга сингиб борарди.

Кўп ўтмай қўлоғимга шитирлаш эшитилди. Зулматдан ёруғ пайдо бўлди шекилли, баланд бўйли, тўладан келган бақувват бир аёл яқинлаб келиб, бошим узра тиз чўқди. Диркиллаб турган баданини кўриб қоним жўшди. Ёлғиз эмаслигимни сезар-

¹ Ҳамазон — амазонка.

² Ятоған — эгри қилч.

сезмас соқчи қизнинг сочига ёпишди. Соқчи шиддат билан ўрнидан сапчиди. Лекин қаршисидаги аёлни таниди-да, уялиб кетди, тиз чўкди.

Аёл уни жеркиб бир неча аччиқ сўз айтди ва бир мушт туширди. Соқчи ўрнидан турди-ю, отилган ўқ мисол қоронғуликка шўнғиди.

Бу икки аёл ўртасидаги можаро эрақка эга бўлиш учун, деб ўйлагандим. Барваста аёлнинг ҳам жўнаб кетаётганини кўриб янглишганимни тушундим.

Вужудимни ёндираётган ўт сундирилишини талаб қиларди. Ўрнимдан туриб узоқлашаётган аёлни орқасидан кучоқлаб олдим. У қўлларим орасидан илондек сирғалиб чиқди. Кейин темирдек панжа ҳавода ўйнади ва елкамга туширилган муштан эрга ағдарилдим. Ўзимга келгач, ҳақоратнинг оғирлигини ҳис қилдим. Ҳамазонлар мағлуб қилган кишиларидан нафратланишаркан.

Кўп ўйлаб ўтирмай, отимни эгарлаб йўлга равона бўлдим.

Кейинги кунни учратганим кўрлар тўдасидан бўлган бир ногироннинг ёнида қолдим. Узундан-узоқ суҳбатлар асносида исқитлар ҳақида анча-мунча маълумот тўпладим. Бу борадаги тафсилотларга қизиқдим. Кўрлардан биттаси тушунтирди:

— Барча диний маросимлар гам¹ томонидан ўтказилади. Гамлар қўлида калла сурати туширилган даф² бўлади. Улар ана шу дафларни чалиб айланадилар ва афсун ўқийдилар. Худди шу афсунгарлик пайтида улар худолар билан кўришиб илҳом оладилар ва руҳият олами сирларидан воқиф бўладилар.

Шундан сўнг ҳар ким гам ёнига бориб: «Тақдирим ёзиғи қандай?» деб сўрайди. Там берган жавобдан ким шод бўлади, ким гаму андуҳга тўлади. Гамнинг обрў-эътибори хоқонниқидан ҳам юксакроқдир ...

Кўрнинг ҳуюяси мени қувонтирди. Энди гамни кўриш, унинг ҳатти-ҳаракатларини пухта ўрганиш асосий мақсадимга айланди.

Отга миниб, йўлга чиқдим. Бир неча кундан кейин исқит навкарларини учратдим. Улар отларини ўтга қўйиб, ўзлари дам олишаётган экан. Чўзилиб ётган бир навкарга яқинлашдим. Юзидан азоб чекаётгани кўриниб турарди. Имо билан сўраган эдим, оёғини кўрсатди: ярадор экан. Дарров турган жойимда бир айландим-да, қўлларимни осмонга кўтариб, дуо қилаётгандек вазиятга кирдим. Қарасам, навкарнинг юзида умид учқунлари порлади.

«Дуо» дан кейин навкарнинг ярасини очиб қарадим. Куртлаган экан. Тозаладим, шўр сув билан ювиб, боғладим. Навкар жони роҳатлангандек бўлди.

Бир оздан кейин ёнимизга бошқа бир навкар келди. Ярадор унга нималарнидир тушунтирди. Ҳалиги навкар қўлини оёғимга суртиб ўпди ва таъзим қилди.

«Мақсадимга эришдим», деб ўйладим.

Кўп ўтмай мени ўраб олган навкарлар сони ўн-ўн бештадан ошди. Ҳаммаси қўлларини оёғимга суришиб ўпишди.

— Ярадор яна алланималарни гапирди. Ўт ёқишди. Бир нечта қуритилган ичак келтиришди. Бигиз билан отларнинг сонини тешиб, ичакларга қон оқизишди ва оғзини ўт билан боғлаб гулдан кўрига кўмишди. Пишар-пишмас бўлишиб ейишга киришишди. Менга ҳам биттаси тегди.

Исқитларнинг сафар озуқаси шундан иборат экан.

29

Уч кун ярадор навкар ёнида қолдим. Очиқ ҳавода ётиб-турардик. Уч кун давомида унинг ярасини даволадим, тузалди. Навкарлар орасида катта нуфузга эга бўлдим. Аста-секин бош қароргоҳ манзилини аниқладим ва ўша эрга бормоқчи эканимни айтдим.

Навкарлар менинг истагимни бажо келтиришди.

Йўлда кетаётиб, отларнинг жиловларига илиб қўйилган қуруқ терилар эътиборимни жалб қилди, мен бунинг нима эканлигини сўрадим.

— Биз ўлдирган душман юзининг териси булар, — дейишди ифтихор билан.

Санаб чиқдим. Ярадор юз йигирма бир одамни ўлдирган экан. Бошқаларида ҳам бундай терилар анча-мунча бор эди. Улар ўлдирилган одам қўл суяқларини ҳам найзаларининг дастасига қоқиб қўйишганди.

¹ Гам — шомон, афсунгар.

² Даф — доира.

Ярим кун отлари ўтлашга қўйилган аскарлар оралаб юрдик. Ниҳоят, кўзимиз бир тепада тикилган бир неча кўркем чодирга тушди.

— Хоқон ўша ерда, — деди ярадор навкар қўли билан ишора қилиб.

Биз ҳам тепалик этагида, бир чашма бўйида жойлашдик. Ярадор навкар мени шу ерда қолдириб ўз жойига борар, кейин яна қайтиб келарди. Ҳар келганда ўзи билан бир неча одамни бошлаб келарди. Булар атрофимга уймалашиб, мени ҳайрат билан кузатишар, ўзаро қизгин баҳслашишарди. Мен эса уларнинг қизиқишларини янада орттириш учун осмонга қараб «дуо» ўқиб, тоат-ибодат қилардим.

Ўша куни ҳузуримга бир неча беморни олиб келишди. «Дуо»лаб, кўкракларига ўт баргидан ёпиштириб жўнатдим. Навкарлар ҳалиги ўтти тилсим деб ўйлаб, унга қўл тегизишдан ҳайқишарди.

Бора-бора ёнимга келувчи касаллар сони орта борди. Мен эса «даволаш»дан олдин «маросим» ўтказа бошладим.

Айланиб, хунар кўрсатишим мени исқитларга гам сифатида танитди ва эътиборим кундан-кунга оша борди.

Бир куни кечкурун одамлар орасида айланиб юриб, доира ташкил қилган оломонга дуч келдим. Бориб қарадим. Кийими тилла ва кумуш тангалар билан безатилган бир гам доира ўртасида айланар эди. Бир неча дақиқадан кейин гам жазавага тушди, оғзидан кўпиклар сочилди.

У ҳушига келгач, ўраб олганлар:

— Тақдиримда нима бор? — дея саволлар ёғдира кетдилар.

Гам уларга жавоб қайтараркан, менга қараб юра бошлади. Нимадир демоқчи бўлган эди, дарҳол ўрнимда чирпирак бўлиб айлана бошладим. Шу қадар тез айландимки, бошим гангиди, йиқилдим.

Ўзимга келиб қарасам, гам тепамда турибди. Ҳаяжондан ранги оқариб кетган, вужуди титрар эди.

— Тақдиримда не бор? — дея гулдурлади.

— Эртага ўласан! — дедим. Гам ҳушидан кетди.

Атрофимни оломон ўраб олди:

— Тақдиримни айт! — деган саволларга оғзимга келган жавобни айтавердим.

Одамлар менга кийим-кечак, кумуш ва тилла тангалар ҳадя қилишди.

Бу гам бош сеҳргар экан. Унинг ҳушидан кетиши обрўйимни янаям кўтариб юборди.

Бир гам тақдири ҳақида гапирганим тўғри чиқди. Унинг хоқон томонидан бўғиб ўлдирилганини эшитдим. Мени саройга чақириш учун келган чопар айтди.

— Нима сабабдан? — деб сўрадим.

— Ўн беш кун олдин, — деди чопар, — хоқоннинг ўғли дарёда чўмилиб касал бўлиб қолганди. Ўша касаллик туфайли жанубга бошланган юриш тўхтатилганди. Касалликлар одатда бош гамнинг руҳий муолажаси билан даволанади. Гам чақирилиб, саройда айланиб жазаваси тутиб, шаҳзоданинг бир ҳафтадан кейин тузалишини эълон қилганди. Орадан бир ҳафта ўтди. Шаҳзода тузалиш ўрнига бадтар оғирланди. Саройда ҳар хил миш-миш тарқалди. «Хоқоннинг иккинчи хотини Рунжа ўз ўғлини валиаҳд қилдириш учун гамга ёмон дуолар ўқиттирганмиш», — дейишди. Натижада бош хотин ўғлининг интиқомини олиш учун гамнинг ўлдирилишини талаб қилибди ...

Ҳокимият теварагида анча-мунча хангомалар юз берганини билиб, бундан фойдаланиш йўлларини ўйлаб саройга йўл олдим.

Йўл-йўлакай учраган навкарлар қўлларини оёғимга суртиб ўпишарди. Энди қароргоҳда мени ҳамма танир ва сеҳргарлигимга ишонарди. Бунчалик тез обрў-эътибор қозонганимга ўзим ҳам ҳайрон эдим.

Чопар билан бирга чодирга кирдим. Юзи чандиқ бир киши мени ҳурмат ва эҳтиром билан кутиб олди ва бош гам қилиб тайинланганимни айтди.

Менга юлдуз акси туширилган халат ва бош чаноғи акс этган доира тақдим этишди. Шу ернинг ўзида кичик бир маросим ўтказиб ҳадыларни қабул қилдим. Бир неча гам шогирди сурнай чалди. Кийиндим. Барча барабар таъзим бажо келтирди. Чандиқли киши нималардир гапириб, бошимга от думи қадалган бир қалпоқ кийдирди.

Сурнайчилар мени бемор ётган чодирга бошлаб боришди.

Тилла тутқичли, нафис безаклар билан ишланган эшикдан ичкари кирдим. Бемор чодирнинг тўрида, баланд тахтада ётарди. Унинг ҳар томонида тўққиз нафар ёш қиз тиз чўкиб сочларини қўлида ушлаб турарди. Чодир ичида чуқур сукунат ҳукм сурарди. Бош хотин беморнинг ёнида эди. Мени кўрган заҳоти илтижоли нигоҳ билан ўрнидан турди, қўлимни ўпди. Беморнинг тепасига бордим. У қарахт ҳолатида эди. Қўлимни пешонасига қўйдим. Ҳарорати баланд эди. Орқага тисарилдим. Атрофдагилар ўзларини четга олиб, менга майдон бўшатишди. Айлана бошладим. Ҳушимдан кетгунга қадар ўзимни муштлай бошладим. Кейин нима бўлгани эсимда йўқ.

Ўзимга келдим. Бош хотин менга яқинлашди:

— Ўғлимнинг ёзиғи не? — дея сўради алам билан. Индамадим. Кўзларимдан ёш сизилди. Йиғлайман деб ҳеч ўйламагандим. Бош хотин тахтига йиқилди. Кўзларига ёш қалқиган қизлар ҳар томондан унга қараб чопишди.

31

Кейинги куни шаҳзоданинг дафн маросимини ўтказдик. Қуллар йигирма қадам энига икки одам бўйига тенг келадиган чуқурликда бир ўра қазидилар. Тагига тол барги тўшалди. Шаҳзоданинг бутун чодир бор жиҳози билан шу ўрага жойлаштирилди. Жасадни кийинтириб, қурол-яроғлари билан бирга тўшагига ётқизилди ва чодирга олиб келинди. Олдинги куни тиз чўкиб турган ўн саккиз қиз Алпотоё деган чўтир жаллод томонидан бирма-бир бўғиб ўлдирилганди. Уларни ҳам шаҳзоданинг атрофига териб чиқишди. Шаҳзоданинг тулпори ҳам бўғиб ўлдирилиб, чодирнинг эшигига боғланди.

Қабр-дахма устига тупроқ тортилмасдан аввал хоқон, унинг ҳарами ва доя келди. Хоқон соддагина кийинганди. Биргина белбоғидаги дастасига олмос ва лаъллар қадалган тилла ятоғани диққатни тортарди. Унинг кетидан қўлларида ойболта тутган тўққиз навқар одимларди. Бош хотиннинг этакларидан тўққиз қиз тутиб олган, ўзи эса қўллари билан кўзларини беркитиб ҳўнгарди. Улар кетидан бошқа хотинлар, аркони давлат ва саркардалар келишарди.

Чодир эшигига етишганда бош хотин орқасига ўгирилиб, Рунжа хотинга ғазаб билан:

— Келма, беҳаё! — деди. — Менинг хунхорим сенсан!

Аёллар жой-жойларида қотиб қолишди. Бош хотиннинг бу қилиғи саркардалар орасида норозилик туғдирди. Чунки Рунжа хотиннинг ўғли валиаҳд бўлиши муносабати билан ҳамма унга умид борлаганди.

Видолашув маросими тугагач, қабр устига ёғочлар ётқизилди. Ҳар бир аскар қўлида тупроқ ташлаб ўтаверди. Қабр устида баланд кўрғон қад ростлади. Кўрғон атрофига учи икки айрили ёғочлар кўмилди. Ўлжа олинган отлардан элликтаси ва кўрлардан эллик нафари бўғиб ўлдирилиб, олиб келинганди. Айри қозиқлар устига отларни, уларнинг устидан асирлар жасадларини ётқиздилар. Шундан кейин қирқ суворий кўрғон атрофини айланиб марсия ўқидилар.

32

Уч кундан кейин хоқон ҳузурига чақирилдим. Хоқон тахтада ўтирарди. Атрофида кўплаб қиз ва йигитлар. Хоқон менга жой кўрсатди, ўтирдим. Бир ишора қилган эди, ҳамма чодирдан чиқиб кетди. Фақат иккаламиз қолдик.

Хоқон жуда ҳам ўзгарганди. Ночор бир товушда:

— Яхши юрибсанми? — деб сўради.

— Миррих¹ нинг соясида.

— Ғам мени адойи тамом қилди, — дея жим қолди. Кейин қўшиб қўйди: — ғам-ғуссани аритмоқ учун қонли бир юриш қилишни ўйлаяпман. Тақдирим нима дейди?

Ўйланиб қолдим:

— Тақдир қоронғуликдир, — дедим.

Хоқон сўзларимга ғазабланса-да, қизиқсиниб сўради:

— Нега?

¹ Миррих — Марс, уруш илоҳи.

— Уч кундирки, тақдирингиз сирларини ечиш билан машғулман. Ҳали Сафар бошланишидан олдин бир қанча бало-қазолар кўринаётир. Баъзи саркардаларнинг хоқонга қарши хиёнатлари ошкора бўлаётир ...

Хоқон ғазабланди, уч бор ўрнидан туриб-ўтирди:

— Биламан, биламан, биламан! — деганича осилиб тушган ингичка мўйловини чайнади, — бу хиёнатларнинг бошида Гузатой турибди.

— Бир эмас, бир нечтаси, хоқоним, — дедим.

— Биламан. Барибир Алпотойнинг қўлларида қувват тутагунча одам бўғдирсам ҳам фиску фасоднинг илдизини қуритмай қўймайман ... Тақдиримда яна не кўринур?

— Хоқоннинг сихати учун биринчи кўриладиган иш фитнани фош этишдир. Кейин нима бўлишини дарақлашдан ҳали ожизман.

Хоқон ўйланиб қолди, кейин:

— Борақол, — деди. — Фақат мени ташвишдан қутқар.

— Хоқоннинг соғлиғи йўлида нима керак бўлса кучимни аямайман. Фақат ...

Юриш ҳалокатли кўриняпти.

— Боравер. Ҳаммаси тушунарли ...

Хоқонга таъзим қилиб, чодирдан чиқдим.

33

Орадан бир оз вақт ўтгач, яширин равишда Рунжа хотин билан учрашдим. Келганимдан беҳад хурсанд бўлганини айтиб, тақдирини сўради.

Берадиган жавобимни ҳар томонлама ўйлаб кўриб:

— Сир очилса, тақдир сиздан юз ўгиради, — дедим.

— Сирни очсам, ўғлимга қабр қазилсин! — дея онт ичди.

— Тақдир сиз томонда. Бироқ чора кўрилмаса, валиаҳднинг ҳаёти хавф остида бўлади.

Рунжа хотин сесканиб кетди:

— Вой шўрим, йўл кўрсатинг! — деб қўлини оёғимга суриб, ўпди.

— Йўли бор, бугун Гузатой билан бирга бу ердан бизга содиқ бўлган қисмга қочиб ўтинглар.

— Хоқон ғазабдами?

— Ҳа! Гузатой кўшин тўпласин, бўлмаса... Ҳаётингиз хавф остида.

— Бу ишларнинг ҳаммаси бош хотиннинг қилиқлари туфайли юз бермоқда.

Эҳтимол, хоқонни ҳам гижгижлаётган ўша.

— Ҳар ҳолда шошилиш керак.

Рунжа хотиннинг ранги оқариб кетди. Ўрнидан телбалардек турди, аввалига нима қилишни билмади. Кейин иложсиз бир тарзда юзини менга бурди.

Жавоб тариқасида:

— Гузатойни чақиртиринг, — дедим.

Ўн дақиқа ўтар-ўтмас Гузатой етиб келди. Кўришдик. Озгин бир киши эди. Қонсираган кўзларидан даҳшат ёғиларди. Эғнидаги кўйлаги одам терисидан тайёрланганди.

Шунга қарамай, гамлардан ўлгудай кўрқишини сездим.

— Тақдирларимизнинг калити сенда, — деди ва лабларида табассум ўйнади.

— Тақдир сиз томонда, — дедим. Суюниб кетди. Ҳар қандай хизматимга тайёр эканини билдирди.

Масалани тушунтирдим. Таъкидладимки, унинг нажоти кўшин тўплаб хоқон хужумидан ўзини ҳимоя қилишдадир.

Рози бўлди.

— Миррих маъбадига қон керак, — дедим. Вақтни бой берсанг, маҳв бўласан.

Шошиб ўрнидан турди. Қонли кўзлари янада қизарганди. Мендан рози эканликларини билдиришди. Хайрлашиб, у ердан чиқдим.

34

Хоқоннинг шиддаткор амрига қарамай Гузатой топилмади. Бунинг устига кўшиннинг кучли бир қисмини эргаштириб, рўбарўдаги тоғнинг орқасига чекингани

ҳақидаги хабар яшин тезлигида тарқалди. Рунжа хотиннинг ўғли билан бирга ғойиб бўлиши ҳам турли миш-мишларга сабаб бўлди.

Шошилинч равишда саройга чақирилдим. Хоқоннинг ғазаби чексиз эди. Чодирда у ёқдан-бу ёққа юраркан:

— Таъбиринг тўғри чиқди, — деди. — Энди чорасини топ!

Кўлимни иягимга тираб ўйга толдим. Бир неча дақиқа жавоб бермадим. Бу ҳолатимни кўрган хоқон ҳам таъсирланиб, анчагача жим қолди, тахтига ўтириб жавобимни кутди.

— Хужум қилишдан ўзга чора йўқ, — дедим. — Бугун куч тўпланмаса, эртага атрофинда бош хотин билан мендан бошқа ҳеч ким қолмайди!

Хоқон дарҳол саркардаларни хузурига чақириб кўшинни шошилинч хужумга шайлашни буюрди. Шу заҳоти жарчилар от елдириб кетишди. Айни пайтда машварат ўтказилди. Натижада эртага тезда уч томондан хужумга ўтишга фармон берилди.

35

Эрталаб шафақ қизариши билан Миррих маъбадига бордим. Маъбад тахта минорадан иборат эди. Тепасида кичик супа — майдонча бор эди.

Атрофни суворийлар ўраганди, отларнинг жиловларида осилган одам териларининг сон-саногии йўқ эди. Найзалар ва ойболталарнинг дасталарига қадалган душман суяклари даҳшат соларди. Саф олдида турган хоқон ғазабидан тез-тез отининг жиловидан тортар ва одам юзидан тилиб олинган мингларча терилар титраб, яширин инграш эшитилгандай бўларди.

Бирдан кўрлардан биттасини бақиртириб судраб келишди. Алпотой унинг ёқасидан олди, ханжарини асирнинг томоғига шундай зарб билан тикдики, қўли ҳам кириб кетди. Қон отилди.

Хоқоннинг қиличи олиб келиниб, у асирнинг қони билан бўялди ва Миррих минораси устидаги супачага қўйилди.

Миррих талаб қилган дастлабки қон оқизилди. Кейин отдан тушишиб, миноранинг атрофига тизиб чиқилган пишириқларни тановул қилдилар. Ичимликлар улашилди. Ҳар ким душман калласидан ясалган қадаҳларни сипқоришди.

Хоқон рўбарўсида турган қадаҳ калла атрофига тилла қадалганди. Бу калла буюк бир саркарда боши экан. Хоқон каллани қўлига олди, ичидаги сўнгги томчисигача симиргач, унга қараб деди:

— Энди сенга нисбатан интиқомим қолмади. Лекин янги бир интиқом олови ёнди. Гузатойнинг калласи лабимга хузур бахш этмагунча бу олов сўнмайди.

Хоқон каллани жаҳл билан ерга улоқтирди. Шу заҳоти барча суворийлар отларига сакраб минишди ва ҳар бири биттадан ўқ-ёй олиб, минорага қарата отишга шайландилар.

— Ур! — хоқоннинг овози ҳавони ларзага солди. Ўқлар ўртадан бўлиб синдирилди ва ерга отилди.

Ўқни синдириш қасамёд қилишни билдирарди. Ҳар ким ўзини хоқон йўлида қурбон қилишга онт ичарди.

Дафга бир зарб урдим. Ҳамма жим бўлиб қолди. Бир оз кутиб турдим-да, яна ногора қокдим.

— Миррих биз билан! — деб қичқирдим, жойимда гир айланиб, сўнг ҳушимдан кетдим.

36

Ўзимга келганимда теварагимда бир ўсмирдан бўлак бирор зот қолмаганди. Сел каби оқиб бораётган лашкар уфқларни чанг-тўзонга буркаганди.

Ўсмир ёнимга келиб, паст товушда:

— Хоқоннинг тўнғич қизи Ардижа сизни йўқлаяпти, — деди.

Бордим. Саройнинг орқа томонидаги сокин далада бугдой ранг, қийиқ кўз, оғзибурни увоққина бир қизга дуч келдим. Бошида оқ амома, тўшида зебигардон. Бўлиқ кўкраги олтин тангалар орасидан бўртиб турарди. Нафис шойи кўйлаги майин ша-

бадада ҳилпираб, баданига ёпишар ва вужудини янада жозибадор кўрсатарди. Дир-киллаб турган дўндиқ сонлари жон офати эди.

Қизнинг менга ёндашганини ҳис қилдим. Нафасининг ҳарорати юзимни қитиқлади:

— Саройга келганингиздан бери кечаларимнинг ширин уйқусини ўғирладингиз...

Қизнинг овози титради ва жим қолди.

Юзига қарадим. Йирик киприкларида ёш ҳалқаланганди.

Белидан кўчдим. Бутун вужуди билан бағримга сингиди. Ҳуркак қушларни эслатувчи кўкраклари кўксимда типирчилади. Лаблари лабларимни излаб, ташналик билан бўсалар олди.

Оҳиста кучоғидан суғурилиб чиқиб, кетишга шайландим. Қиз тиз чўқди ва оёқларимни кучоқлаб ўпиб:

— Кетманг, — деди.

— Уруш бўляпти. Хоқоннинг тақдири ҳал бўлаётган пайтда четда туришга ҳаққим йўқ.

— Ҳаққингиз бор! Аммо тақдирни ҳал қиладиган уруш эмас, ишқ. Хоқон саройини, тожу тахтини тарк этишга тайёрман. Лекин ишқдан воз кечолмайман.

Вужудимда табиат бутун борлиғи билан жонланди. Ардижанинг вужудидан маст бўлган вужудимда ҳислар жунбушга келди. Шу заҳоти уни қучиб, табиат кўксига отдим-да, абадият товушига қўшилиб ўзимни йўқотдим.

37

Шиддатли жанглар давом этарди. Гузатой қўшинидан қўлга тушган илк асирни хоқон хузурига олиб келишди. Хоқон унинг кўксига қилич солди. Сирқираган қонга ҳовучини тутди ва мириқиб ичди. Хоқонга тақлид қилиб саркардалар ҳам қондан ичишди. Кейин асир юзининг терисини шилиб, хоқон отининг жиловига илдилар.

Кечга яқин хоқонга ўқ тугаётганини хабар қилишди. Унинг ғазаби қайнади. Отилган душман ўқларини йиғиштириб қайтадан фойдаланишга амр этилди. Бунинг учун алоҳида бир бўлук тузилди. Айни замонда қайтарма ҳаракати қилишга буйруқ берилди.

Шу аснода орқа томондан душман ўқ ёғдира бошлади. Хоқон бир ҳужум бўлуғини орқа томонга жўнатди.

Олдинги маррада ҳаракат қиладиган саркардаларнинг энг моҳири Ўқабой эди. Хоқонга унинг минглаб асир олгани ва душманга кучли зарба бергани маълум қилинди. Хоқоннинг тунд юзи ёришгандай бўлди. Отининг бўйнидан бир даста терини узиб олиб совға сифатида Ўқабойга жўнатди.

Лекин орқа томондан бизгача етиб келаётган душман ўқлари хоқоннинг кайфиятини бузди. Чунки ўқлар унинг чодирига ҳам таҳдид қила бошлаганди.

Нима қилишни билмай қолган хоқон бизларни машваратга чақирди. Ҳар ким ўз фикрини билдирди. Мен эса шимолга чекинишни тавсия қилдим.

Хоқон барчанинг фикрини тинглагач, менинг раъйимни маъқул кўрди.

Чекинишдан олдин хоқонга:

— Сиз билан махфий гапим бор, — дедим.

Алоҳида бир чодирга кирдик.

— Нима гап? Таъбирда бирор ёмонлик кўриняптими? — деб сўради изтироб билан.

— Асло, — деб хоқонни тинчитдим.

— Гапир, — деди.

— Барибир, ғалаба сиз томонда. Лекин... бир оз қийинчиликлар кўриняпти...

Хоқон ўрнидан туриб, яна ўтирди. Сўзимда давом этдим:

— Гузатойнинг хиёнатини хабар қилганим сингари, яна бир маъшум хабардан сизни огоҳ қилмоқчиман. — Хоқон ҳайратланиб юзимга қаради. Ўқабойдан ҳам кўнглим тўқ эмас. Унинг барча саъй-ҳаракатлари тахтингизни эгаллаш учун қилинаётир.

Хоқон мўйловларини оғзига солиб, чайнай бошлади.

— Чораси?

— Ҳозирча эҳтиётлик билан ҳаракат қилишдан ўзга чора йўқ, кучимиз ҳам стар-ли эмас, бунинг устига ўқлар тугаб қолди. Бу ҳолатдан муваффақиятли қутулиш учун янги кўшинга эҳтиёж бор.

— Янги кўшинни қаердан олишимиз мумкин?

— Бу масалани менга қўйиб беринг, чорасини излаб кўрай.

— Қандай излайсан?

— Жанубда жангари аҳоли кўп. Мени юборинг ўша ёққа, лашкар тўплаб келай.

Хоқон ўйланиб қолди. Шубҳали назар билан юзимга тикилди. Индамади. Кейин бирдан:

— Бор! — деди.

38

Ўша куни тунда Ўқабой билан учрашдим. У қўлига теккан ўқдан изтироб чекар, ерга тўшалган ўт устига чўзилиб ётарди.

— Қандай янгликлар бор, гам? — деди.

— Тақдиринг кулиб боқяпти, — дея севинтирдим.

— Хоқондан бирор фармон борми?

— Фармон йўқ, — дедим-да, сукут сақладим.

Жимиб қолганим Ўқабойда шубҳа туғдирди. Қизиқиб юзимга қаради. Мен яна индамай, кулиб унга қарадим.

— Гам! — деди. — Менга ўлим хабари олиб келдингми?

— Йўқ, Ўқабой. Ўлим сендан ҳали жуда узоқ.

— Бўлмаса нима гап, сўзла! Сенинг бу келишингда бирор сир борга ўхшайди.

— Ҳеч қанақа сир йўқ. Гам сир сақламайди, билганини баён қилади.

— Гапир! Сезиб турибман.

— Сенинг муваффақиятларингдан бошқа ҳеч нарса йўқ.

— Муваффақиятларим боқийми?

— Боқий бўлиши мумкин. Лекин...

— Гапиравер.

— Муваффақиятларинг бошқаларнинг кўзига тўсиқдай кўриняпти.

— “Бошқалар” деб кимни айтаяпсан, хоқонними?

— Шундай... Бу зафарлар хоқонни ўйлантириб қолди. Кўшин орасида ортиб бораётган нуфузингни хоқон тожу тахтга таҳлика деб гумон қилаётир... Баъзилар сенга ҳозирдан хоқон лақабини беришибди.

Ўқабой бу гаплардан талтайиб кетди, ярасининг оғриғи ҳам унутилгандай бўлди. Бир оз ўй сургач, сўради:

— Бошқа жабҳаларда нима гап?

Хоқоннинг шимолга чекиниш ниятида эканини айтдим. Ўқабой ўйланиб қолди. Бирдан юзида умид чақнагандай бўлди:

— Хоқоннинг андишасига асос борми? — дея сўради қизиқиб.

— Бутун лашкарнинг сенга талпинишини кўрган одам андишага бормайдими?

— Демак, менга нисбатан яхши фикрда эмас...

— Табиий...

— Нима қила олади?

— Ҳийла билан чақиртириб, ўлдиради.

— Ундай қила олмаса-чи?

— Устингга қўшин тортади.

— Менинг лашкаримчалик кучли қўшини борми?

— Ҳозир бўлмаса ҳам бир ойдан кейин бўлади.

— Қаердан олади?

— Шимол халқлари орасидан лашкар тўплаш ниятида.

Сўнги сўзларим Ўқабойни ўйлантириб қўйди. Бир оздан кейин:

— Сен нега хоқон билан кетмадинг? — деб сўради.

— Ростини айтсам... — дедим ўйланиб. — Бундан кейинги тақдир мени сенга боғляпти... Хоқоннинг юлдузи сўнаётир.

Ўқабой севинчини яшира олмади. Туриб ўтирди:

— Энди нима қилиш керак?

Кўп ўйлаб ўтирмай:

— Биринчидан, — дедим, — эртага барвақт хоқонга ҳужум қилиш; иккинчидан, лашкарни бир қўлга тўплаб Гузатойни тугатиш керак.

Режам Ўқабойга маъқул тушди. Лекин ташвишда эди.

Тўсатдан:

— Мен хоқонга ҳужум қилганда, орқадан Гузатой менга ташланиб қолса-чи? — деди.

— Орқа томондан сени ҳимоя қиламан.

— Нима билан?

— Нима биланлигини тақдир кўрсатади. Фақат... Гузатой кўшинига ўтмоқчи-ман.

Гапларим Ўқабойни ўйга толдирди. Мендан шубҳалангандай бўлди.

— У ёқда нима қиласан? — шубҳа билан тикилди юзимга.

— Гузатойни сен билан иттифоқ тузишга кўндирмоқчиман.

— Кейин-чи?

— Хоқонни маҳв этгандан кейин Гузатойни ҳийла билан ўлдириш осон.

— Татбиқ қилиш мумкин бўлса, фикринг жуда соз.

— Мумкин!

39

Кейинги куни Гузатойнинг қароргоҳида эдим. Рунжа хотин билан кўришдим. У Гузатойнинг кеча қизлар билан кайфу-сафо қилаётиб, тўсатдан ўлиб қолганини айтди.

— Лашкар етакчисиз қолди, — деди Рунжа хотин. — Энди ҳолимиз нима кечадди?

Унинг лаблари титраб, кўзларида ёш қалқиди. Бу хабар менинг учун ҳам кўнгилсиз эди. Чунки саркардасиз искиллар қўй сурувини эслатади. Ўқабой буларни бир кунда ўзига бўйсундиради. Демак, унинг кучи янада ортади. Ҳолбуки, буларда ҳам бир саркарда бўлса, икки орада уруш давом этиб, иккаласи ҳам кучдан қолади.

Ўзимча шундай мулоҳаза юритиб, Рунжа хотинга:

— Сенга садоқатли саркардалардан бирини кўшин бошига кўйишинг керак, — дедим.

— Бу тўда орасида бирорта ҳам обрўли одам йўқ, — деб жавоб қилди.

— Ундай ҳолда валиаҳдни хоқон деб эълон қилиш керак.

Бу фикр Рунжа хотинга маъқул тушса-да, рози бўлишга кўрқди. Бу ҳол менинг вазабимни қайнатди.

— Кутиш пайти эмас! — дедим. Қаршингда Ўқабой сингари нуфузли саркарда турибди. Эртага Гузатойнинг ўлганини билишса, ҳамма у томонга ўтиб кетади. Искилларнинг табиатан бошвоқсиз эканини яхши биласан. Буларни фақат зўр саркардагина интизомга сола олади. Агар нуфузли саркарда бўлмаса, хоқон бўлиши керак.

Рунжа хотин мулоҳазаларимни тўғри деб топди, лекин:

— Бу билан масала ҳал бўлмайди, — деди.

— Нега?

— Чунки ўғлим ёш, ҳалим табиатли. Ҳаётида биров билан урушмаган, бирор бош кесмаган. Бундай одамнинг лашкар орасида нуфузи бўладими. Ҳолбуки, кўшин орасида отининг жиловиди юзларча тери осилган навкарлар бор.

— Майли, булардан бир саркарда сайлаб бўлмайдимми?

— Йўқ. Чунки саркарда сайланмайди. У ҳунари билан шухрат қозониб, ўз-ўзича кўшин тепасига кўтарилади. Гузатойнинг ўрнини босадиган бирор одамим йўқ.

Рунжа хотинга бир неча таклиф айтдим. Қабул қилишга журъат этолмади. Аёлнинг журъатсизлиги гашимни келтирди. Нима қилишни билолмай қолдим. Ниҳоят, миямга яна бир фикр келди.

— Ўқабой билан иттифоқ тузсак-чи? — дедим. — Хоқонга қарши биргалашиб ҳаракат қилсак, қандай бўларкин?

Рунжа хотиннинг юзида табассум кўринди.

— Иложи бўлса, яхши бўларди, — деди.

— Иложи бор! — дедим. — Ижозат бер, бориб у билан учрашай.

Рунжа хотин рози бўлди.

Уша куниёқ Ўқабойнинг ҳузурига жўнадим.

40

Юборилган арава Рунжа хотинни барча кўч-кўрони, аёнлари билан бирга Ўқабойнинг қароргоҳига олиб келди. Икки қўшин бирлашди. Ўқабой янги саркардалар тайинлади. Курол-яроғларни созлаш ва тайёрлаш учун усталар ажратилди. Бўладиган жанг учун катта тайёргарлик бошланди.

Бир куни Рунжа хотиннинг ўлига қароргоҳда ўқ тегиб ўлганини айтишди. Валиаҳд катта бир тантана билан дафн этилди, тўққиз нафар бокира қиз бўғиб ўлдирилиб, унинг қабрига қўйилди.

Бу ҳодисадан Ўқабой изтироб чекаётгандек кўринса ҳам, сарой аҳли орасида жиноят Ўқабой томонидан амалга оширилганини ошқора гапиришарди. Бу нарса мени қизиқтириб қолди.

Бир оқшом саройнинг барча сирларидан воқиф бўлган ҳарам оғаси билан учрашдим. Юзи кампирларникига ўхшаб кетадиган, жарангдор товушли ҳарам оғаси менга қизиқ гапларни айтди.

— Бирор мамлакат истило қилинганда, — деди у, — асир тушган қизлар хоқон ва саркардалар ўртасида бўлинади. Муваффақиятли жанглар туфайли Ўқабойнинг ҳарамиди минг нафарга қадар қиз тўпланган. Ҳар кеча бир бокира талаб қилинади, тақдим этаман. Ўқабой бир қизга иккинчи бор дуч келишни хоҳламайди. Одати шунақа. Дунёга келувчи болалар билан қизиқмайди, борлигини билмайди ҳам.

Кейинги пайтларда Ўқабой бир оз ўзгаргандай бўлди. Бир ҳафта бурун бутун ҳарамни айланиб, бир қизни танлади, чодирига олиб борди. Ҳозиргача ёнида сақлаяпти, “бош хотин” деб эълон қилибди. Фарзандга ихлоси бўлмаган Ўқабой “бош хотин” дан фарзанд кутяпти.

Ўқабойнинг бу ҳаракатини хоқонлик ишқига тушган деб баҳоланмоқда... Рунжа хотин ўлининг ўлими эса йўлдаги тўсиқ олиб ташланганини билдиради.

Ҳарам оғасининг гаплари мени қаттиқ ташвишга солди. Хоқоннинг ўрнида Ўқабой сингари кучли бир сиймонинг пайдо бўлиши жануб маданияти учун янада таҳликали бўлиши мумкин. Гузатойнинг ўлими бутун ниятларимни чипшакка чиқарди. Мақсадим кучли саркардаларни уруштириб қўйиб, исқитларни кучдан қолдириш эди. Аммо, кучлар парчаланмай, бир қўлда тўпланди.

41

Кечаси билан уйкум қочиб, шу масалани ўйлаб чиқдим. Нима қилишга бошим қотди. Бу мушкулотни оидинлаштирадиган ягона омил ҳозирча хоқон билан Ўқабойнинг олишуви эди.

Тайёргарлик ниҳоясига етди. Шимолга томон чекинган хоқон таъқиб қилина бошлади. Уч кундан кейин тоғ доvonларидан бирида хоқоннинг асосий кучларига дуч келинди. Қаттиқ жанг бўлди. Ўқабой қўшинининг бир қисми хоқон томонга ўтди. Бундан ғазабланган Ўқабой ўз қўшинидан мингларча одамнинг кўзини ўйдириб, хоқон томонга ҳайдади. Ўзи кечаси билан қаттиқ тайёргарлик кўриб, лашкар олдига тушган ҳолда ҳужумга ўтди. Эрталабгача давом этган қонли олишувдан сўнг хоқон қўшинида парокандалик юз берди. Ҳар ким ҳар томонга қоча бошлади.

Эрталаб хоқоннинг ўлдирилгани ҳақидаги хабар қўшинга ёйилди. Кўп ўтмай унинг бутун оиласи ва ҳарамни дабдабали суратда Ўқабойга топширилди.

Хоқон юзидан шилинган тери Ўқабой отининг жиловига илинди. Бош чаноғидан коса ясалиб, ичида шароб ичилди. Сон-саноқсиз душман калалари найзаларга санчилди.

42

Жасур саркардалар қурултойга йиғилишди. Ўқабой хоқон деб эълон қилинди. Унга қасамд қилдилар. Катта зиёфат берилди.

Уч кун давом этган кайфу сафодан кейин янги хоқон қўшин билан машғул бўлди. Лашкар анча кучдан қолганди. Жангдан омон чиққанларни ҳам ичбуруқ ва безгак маҳв этмоқда эди. Бир куни хоқон мени ёнига чақирди.

— Гам, — деди, — сенинг барча таъбирларинг тўғри чиқди. Тақдир калиди сенда. Энди келажак қандай бўлишини тушунтир.

— Шимол йўлини ёруғ, жануб йўлини қоронғу кўраяпман, — дедим.

Ўқабой жавоб бермади. Бир муддат жим қолди. Кейин:

— Шимол — ўзимиз билган шимол-да! — деди.

Ўқабойнинг жанубга юриш қилиш нияти борлиги гапларидан сезилди.

— Шимолда узоқ давом этадиган қиш йилқимизни оч қолдиради, — деди. — Навқарлар ҳам у ерда ейишга бирор нарса топишолмайди. Жанубда эса ҳамма нарса бор.

— Жануб ҳавосига ўрганмаган навқарлар безгак ва ичбуруқдан ҳалок бўладилар. Ҳозир кунига юзлаб одам ўлаётир. Яна бир оз жануброққа юрсак, бизлардан номнишон ҳам қолмайди.

Хоқоннинг гапларимга ишонаётганини ҳис қилардим. Иккинчи томондан одамлар ва жониворлар учун озиқ-овқат эҳтиёжи жанубга юришни тақозо этарди. Шу боис кўп ўйламасдан:

— Қиш тушмасдан иссиқ жойларга боришимиз керак, — деди.

Сухбатимиз шу билан тугади, мен чиқиб кетдим.

Шундан кейин узоқ вақт учрашмадик.

43

Аввалги хоқон билан янғисининг ҳарамлари бирлашганидан кейин ҳарам оғасининг иши кўпайганди, биз учраша олмасдик. Бир куни кечаси у ёнимга келди, ой ёруғида чодир олдида чўзилиб ётган эдим. У ҳам чўзилди, кайфияти яхши эмасди.

— Нима гап? — дедим.

— Нима бўларди! Дунё мен учун ғурбатдан бошқа нарса эмас. Мен орзуси армон бўлиб қолган бир томошабинман, холос!

Ҳарам оғасининг бу аламзада гапларини қайси манбадан олганини тушунолмадим. Савол назари билан унга қарардим. Афтидан, ичини ёндираётган оловни бадтар алангалатдим.

— Оёқларидан маҳрум бўлган одамни бир тасаввур қилиб кўр, — деди. — Юришни орзу қилади, лекин юролмайди. Мен ҳам шундай... Мени ҳисдан маҳрум деб ўйлашади. Билсанг, юрагимда қандай улкан ишқ оташи борлигини... Гам, менинг тилимни қичитма, азобларимнинг чеки йўқ, ахир!

Ҳарам оғаси илондай тўлғонди, кўзларида ёш милтиради.

— Инсон маҳлуқотнинг ичида энг хавфлиси: илон чақса, одам ўлади қутулади, инсон инсонни шундай кўйга соладики, умрининг охиригача азоб ичра типирчилаб ўтади.

— Оға, — дедим, — сиздан шу пайтгача бундай шикоятлар эшитмагандим. Энди, бирор гап бўлди, шекилли?

Ҳарам оғаси уҳ тортди.

— Гам, — деди, — бунинг сабаби бор. Лекин... кўй, мени гапиртирма, яраларим янгиланади.

— Ҳар қандай яранинг бир давоси бор. Гамдан яширин ҳеч нарса йўқ. Ишқ қийнаётганини кўриб турибман. Гапиринг.

— Гапиришдан не фойда? Дардларимга даво йўқ...

Ҳарам оғаси узундан-узоқ гапирди, йиғлади-сиқтади. Аммо бунинг боиси ким эканини ошқора айтишни истамади. Ниҳоят, кўнгли ёриб, эски хоқон ҳарамидан қолган бир гўзал ҳақида гап очди:

— Бир куни эрталаб Ўқабой янги ҳарамни айлангани келди. Минг нафардан зиёд қиз ичида унинг эътиборини биттаси ўзига тортди. Ўқабой унинг олдида тўхтаб, беихтиёр қўлини қизнинг иягига чўзди. Қиз унинг қўлини итариб ташлади. Ўқабой ғазабдан қизариб кетди, бироқ ғазаб ишққа айланганди.

Кечқурун қизни чақиртириб келтирттирдим. Чўмилиш учун сув ва янги кийим тайёрлаттирдим. Қиз таклифимни рад этди. Ҳар қанча уринмай, кўнмади. Хоқоннинг қайта талаб қилишига қарамай, қиз бормади. Масалани жаллод пичоғи ҳал қилади, деб ўйладим.

Ниҳоят, хоқоннинг ғзаби марҳаматга айланди ва қизга бир даста гул ҳамда анчагина тилла зийнатлар юбортирди.

Қиз буларни ҳам қабул қилмади.

44

Ҳарам оғаси бир оз жим қолди. Тилининг тагига озгина нос ташлади-да, ой ва юлдузларни томоша қила бошлади.

Кейин носни тупуриб ташлади ва сўзида давом этди:

— Ўтгиз йил давомида мингларча қизларни бошқарганман, лекин бунақасини учратмаганман. Ўша кундан бери қизнинг сиймоси мени таъқиб қилади. Қаерга борсам ҳам кўз ўнгимда тураверади. Мана, қарагин, ойни томоша қилипману фақат ўшани кўрапман... Юлдузларнинг орқасига беркиниб олади, ҳар замонда бир кўри-нади-ю, яна беркиниб олади, мен билан бекинмачоқ ўйнагандай, менга қараб кулаётгандай бўлади... Нега? Билмайман!

Ҳар куни эрталаб хизматчи қизлар билан дарёга чўмилгани боради. Мен ҳам уларни кузатиб бораман. Ечинади, чўмилади, минг бир ноз билан кийинади. Буни кўриб юрагим уришдан тўхтади, нафасим бўғилади, мен устида ўтирган тош мисол қотиб қоламан. Эҳ, Гам, тилимни қичитма, биз инсонларнинг энг ожизимиз...

— Оға, ожизларнинг ҳам яшашга ҳаққи бор, — дедим.

— Амалда-чи?

— Фақат кучлилар яшайди. Бунга ўзимиз сабабчимиз.

— Биз нима ҳам қила олардик?

— Зулмга қарши исён қиламиз!

— Сенинг исёнингдан эҳтимол бирор нарса чиқар. Меникидан-чи?

— Ҳеч нарса чиқмайди, дейсизми?

— Чиқмайди. Чунки дардимнинг давоси осмони фалак. Оддий бир ходимнинг, ахталанган бир одамнинг исёни ҳаёт гардишини ўзгартира оладими?

— Масалани осмондан қидиришнинг кераги йўқ. Одамнинг дарди ерда бўлгани сингари, давоси ҳам ерда... Инсоннинг тақдири ўз қўлида. Қандай хоҳласа шундай яшайди. Фақат дардлилар бирлашишлари ва ҳар қандай фидойиликка тайёр бўлишлари керак.

— Гам, гапларингда жон бор. Бундай фикрлар баъзан менинг миямга ҳам келади. Ўзгаларнинг дардини кўриб, ўз дардимни эсдан чиқараман. Нима учун одамнинг биттаси дунёнинг барча неъматларидан мўл-кўл баҳраманд бўлгани ҳолда бошқаси ҳамма нарсдан маҳрум бўлиши керак, деб ўйлайман...

Ҳарам ҳаёти билан қизиққанымдан гапни у ёққа буриш учун сўрадим:

— Оға, ҳарамда ҳам қайғу борми?

— Эвоҳ, нима деяпсан, Гам, ҳарам қайғу ҳасрат, дарду аламнинг уяси-ку, ахир! Икки йилда атиги бир мартагина ишқ тўшагига кирган ёш қизларнинг қайғуси бўлмайдами? Мен кечаси билан тонг отгунга қадар азобдан тўшагимда тўлғониб чиққаным каби, ҳарамда ҳам юзларча қизлар эрталабгача ухланмайди: бахтсизлик азобиди тўлғониб чиқишади.

— Бундай бахтсизликнинг боиси не?

Ҳарам оғаси у ёқ-бу ёққа қаради, чайналди, жавоб беролмади.

— Бунинг боиси бир одам, холос, — дедим.

Ҳарам оғаси бошини қимирлатди.

— Хўш, бу жанг жадалларда минглаб одамларнинг ўлимига сабабчи ким?

Ҳарам оғаси яна бошини қимирлатди. Мен сўзимда давом этдим.

— Ичбуруқ ва безгақдан қирилиб кетаётганларнинг сабабчиси ким?

— Хоқон! — журъат қилди ҳарам оғаси.

— Демак, ё мингларча одамларнинг саодати, ёки хоқон.

— Масала ёлғиз хоқонда эмас... Ўқабой бўлмаса, бошқа бирови бўлади.

— Хоқонликдан воз кечиш керак.

— Кейин-чи?

— Кейин халқнинг ўзи ўзини идора қилади, умумий меҳнат, умумий маҳсулот, умумий тақсимот.

45

Мулоҳазаларим ҳарам оғаси қаршисида янги уфқлар очарди. У мен билан тез учрашар, фикрларимга ошна бўлиб, ўзи учун янги дунё яратарди.

Аста-секин фикрларимизни ҳарамдаги аёллар ва куллар орасида ёйишга ҳаракат қилдик. Хоқонлик тузумининг доимий азобига учраган бу бечоралар ниятларимизга шерик бўлиб, зулмдан қутулиш йўлини кўрсатишни талаб қилардилар.

Безгак ва ичбуруқ касалидан қирилиб кетаётган қўшинда ҳам гоёларимиз учун катта майдон очила бошлади. Бундай қулай вазиятдан фойдаланишга ҳаракат қилинди. Фарзандлари урушларда ўлиб, ёлғиз ўзи қолган кекса бир навкар бизга жуда қўл келди.

Ҳарам оғаси ёрдамида бу одам пишиқтирилди. Гоёларимизни тўла ўзлаштириганидан сўнг лашкар орасига юборилди. Барча касалликларга қарши ягона даво хоқон ва саркарда қони экани ҳақида гап тарқатдик. Миш-мишлар ўз таъсирини ўтказмай қолмади.

Исён учун замин тайёрланганди. Фурсатни қўлдан бой бермаслик учун бир кеча ҳарам оғаси билан ўтириб қилинадиган ишларни режалаштириб олдик.

Ҳарам оғаси:

— Хоқонни ўлдиришни мен зиммамга оламан, — деди.

46

Кечаси ҳарам оғаси бир одам билан олачуғимга¹ кирди. Олачуқнинг бир чеккасида чўзилиб ётгандим. Уйқули кўзларим аввалига ҳеч нарса кўрмади.

— Миррихнинг марҳамати, — деб салом берган ҳарам оғасининг овозидан ўзимга келдим.

— Ўзларига ҳам, — дея саломига алик олдим. Ўрнимдан туриб, бошим тагига қўйилган эгарга суяниб ўтирдим.

Меҳмонлар ўтиришди. Янги келган одам менга тикилиб қараганидан диққатимни жалб қилди. Бир қарашда оддий киши либосидаги бу одамнинг Ардижа эканини сездим. Кўзларимиз тўқнашганда учқунлар сачрагандек бўлди. Ардижа қизариб узун киприкларини ерга қадади.

— Оға, — дедим, — топшириқни бажарадиган одам шу йигитми?

— Шу! — дея жавоб берди ҳарам оғаси юзимга тикилиб маъноли қарашимга жавобан.

— Яхши! — деб қўйдим.

— Яна гаплар борми?

— Бор! Тафсилотини аниқлаб, вақтини тайин қилайлик.

— Хоқон уйғонса-чи?

— Нима қилибди?

— Унинг баъзан кечаси уйғониб, мени чақириб қоладиган одати бор. Жойимда бўлмасам шубҳа туғилади. Мени қидиртиради, кейин...

— Сиз кетишингиз мумкин!

— Бу йигит-чи?

— Йигит бир оз қолсин.

Ҳарам оғаси тўхтаб қолди, рози бўлмагандай кўринди; лекин ҳеч нарса демай чиқиб кетди.

Ардижа юзимга қаради, ранги бўзариб бурун катаклари тебрана бошлади. Бирикки йўталди. Ҳаяжонини сезиб дедим:

— Ардижа, сен ҳам Ўқабой ҳарамидамисан?

— Шундай. Миррихнинг иродаси шу экан.

Рашк ўти бағримни ёндириб юборди. Кесатиб:

— Шубҳасиз, Ўқабойнинг энг севганларидан бўлсанг керак? — дедим.

Ардижа жавоб бермади. Бошини қуйи солди ва ўчоқдан ёнаётган бир тарашани олиб қўлида ўйнай бошлади. Шунда кўз ёшлари сўлғин ёноқлари бўйлаб оқиб тушаётганини кўрдим.

Уни ўзимга тортиб, ўпмоқчи бўлдим, кўнмади.

— Ярадорман, — деди. — Менга тегманг.

Ҳурмат билан орқага тисарилдим.

— Миррихнинг бошинга солган кулфатларидан хабарим бор, — дедим.

— Ҳаммасини билмайсиз-ку... Агар улуғ хоқон наслидан дунёда ягона вакил бўлиб қолишимни билганимда, бешикдаёқ ўзимни бўғиб ўлдирардим.

— Бу ҳаёт ўйлашга ҳам арзимади, — дея тасалли бермоқчи бўлдим.

— Аксинча, — деди у, — ўйлаш керак. Мени бу кеча шу ерга бошлаб келган ҳам

¹ Олачуқ — енгил чодир қапа.

ўша ўй. Интиқом ҳисси билан тўлиб-тошган бу кўксимни душман қафасида портлатишни истайман.

— Бу интиқом ҳисси менда ҳам бор. Лекин жўшқин қонимизни совутгач, интиқом олиш керак, бўлмаса...

— Бу ҳақда ўйлаганман...

Шу аснода ҳарам оғаси ичкари кирди. Бизларнинг жимгина гаплашиб ўтирганимизни кўриб ҳаяжони босилди. Ўтирди:

— Вақти маълум бўлдимиз? — деб сўради.

— Вақт маълум! — жавоб берди Ардижа.

Ҳарам оғаси ҳайратланиб:

— Бир ҳафтадан кейинми? — деди.

— Ҳа!

— Нега бир ҳафтадан кейин? — сўрадим мен.

Ҳарам оғаси:

— Ҳарамда бир қиз бор, — деди. — Хоқон ўшани қўлга киритолмаяпти. Энди у “Ё жаллод, ё тўшак” деб бир ҳафта муҳлат берган. Ўша қиз... шу йигитнинг қайлиғи бўлади.

— Жуда яхши, — дедим. — Аммо қилич иш бермаса-чи?

— Аввал заҳар берилди, — деди ҳарам оғаси.

Ардижа бу фикрга кўнмагандай бўлди:

— Заҳар бериш хоинлик, — деди. — Ошқора қилич билан чопиш керак.

— Ўқабой кучли бўлса-чи?

— Бўлмайди. Интиқом туйғуси ҳар нарсдан кучли! — деди Ардижа жаҳл билан.

47

Биринчи хўроз қичқирғида Ўқабойнинг ўлдирилгани ҳақида ҳарам оғаси менга хабар берди. Айни пайтда қўшинга одамлар юборилди. Қўшинда тўқнашувлар бўлгани маълум қилинди. Баъзи саркардалар ўз тарафдорлари билан биргаликда қаршилиқ кўрсатишибди. Янги бир саркарда қўшинга бошчилик қилмасайди, — дея ташвишландим. Дарҳол саройга бордим. Ўқабой қонга беланиб ётарди. Жасадини бир ҳандаққа ташлаттириб, устига тупроқ торттирдим. Шовқин кўтарган бош хотинни ҳам бўғиб, ўртадан олиб ташлашди. Шу тариқа саройда осойишталик ўрнатилди.

Бу аснода Ардижани эсладим. Ҳарам оғасидан сўраган эдик, имо билан ўз чодирини кўрсатди. Ёнига бордим. Ардижанинг лабларига ва бурнининг учига қон теккан эди. Елкаларига тушиб турган тўзгин сочлари, лабларидаги қон изи билан йиртқич шерга ўхшаб кетганди. Мени кўриб бўйнимга осилди.

Ёноқларимда ўтли тамғалар сездим.

— Отанг ўрнида тахтда ўтиришга лойиқ эканингни исбот қилдинг, — дедим.

— Тахтга эмас, ишқингга лойиқ бўлишни истардим.

Жавоб ўрнига бор кучим билан Ардижани бағримга босдим.

Вазият бошқа соҳаларда ҳам жадал ҳаракатлар қилиш кераклигини талаб этгани учун дарҳол чиқиб саройнинг нуфузли одамларини бошқа бир чодирга даъват қилдим.

— Тақдирнинг синови тугади, — дедим.

— Ўқабой қилган хиёнати эвазига жазосини топди. Бургут уяси яна бургут полопонига насиб этди. Энди қасамёд ҳар кимнинг бурчи ва бош вазифасидир...

Барча ўрнидан турди, оёқларимга қўл суриб ўпишди.

— Ўқабой сингарилар қўшин орасида исён чиқишига сабаб бўлишади. Хоинларнинг жазоси дарҳол берилиши керак...

Ҳамма бараварига “Ур!” деб қичқирди.

Қўлларимизда машғала билан қўшинга ёйилдик.

Ур, ур, ур!

Ҳақ сарига юр!

Ардижа — хоқон қизи —

Элнинг порлоқ юлдузи,

Хоқон тахтин истайди,

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

122

Эгалланга қистайди,
 Эшитинглар ҳой, ҳой,
 Тез бошланар қурултой.
 Ёвуз саркардаларинг
 Жазолари берилсин.
 Қарор топсин адолат,
 Ҳақ ўрнига терилсин.
 Жарчи, солгин жар —
 Искитга хабар! —

— дея ҳайқирдик.

Тўполон тиниб, кўшин жим бўлиб қолди. Қаршилиқ кўрсатган саркардалар қўлга олиниб, бўғиб ўлдирилди.

Иккинчи хўроз қичқирғига қадар бу ишларни бажариб, Ардижанинг ҳузурига қайтдим.

48

Ардижанинг олий мансабга чиқиши унчалик тантанали ўтмади: халқ чарчаган-ди. Саройга нисбатан қандайдир совуқлик пайдо бўлганди.

Ўша куни ҳарамлар очиб юборилди, юзларча қизлар халққа қўшилди. “Ҳар бир қиз кўнгли истаган йигитга турмушга чиқиши мумкин”, деб эълон қилинди.

Лашкар тизимида баъзи ўзгаришлар бўлиши керак эди. Дарҳол амалга оширилди: баъзи бўлуқлар тарқатиб юборилди, жанговарлик қобилияти бўлганларнинг ҳаммаси ушланиб, яширинча йўқ қилинди. Халқ орасида урушнинг кераксизлиги ҳақида гоёлар ёйилди.

Гам кийимини кийиб лашкар ораладим; ҳамма жойда тадбирлардан сўнг сулҳ-парвар ҳаётнинг гўзаллиги ва уруш даҳшатлари ҳақида ваъзлар айтдим.

Бир куни кўшин вакилларида иборат бир гуруҳ оқсоқол хузуримга келди.

— Тақдиримизда не бор? — деб сўрашди.

Буларнинг сазаси ўлмасин деб, чинакам ҳунар кўрсатдим: Ноғора қоқиб гир айландим, жазавам қўзиди. Ўзимга келгач:

— Сигирларингиз семиз, отларингиз учкур бўлсин! — дедим, Бола-чақаларингиз йиғи кўрмасин! Тақдир сизга қулиб боқмоқда. Олдингизда серсув, ўрмонли маскан кўринмоқда. Яйловлари беҳад кенг. Жойлашиб, хотинларингиз, болаларингиз, молларингиз билан роҳат-фароғатда яшайсизлар.

Оқсоқоллар мамнун бўлишди. Кейин биттаси мен айтган ўша жойнинг қасрдалигини сўради.

— Бир неча кундан кейин, тақдир кўрсатган томонга борамиз. Тайёрланинглар, — дедим.

49

Ардижа жануб сафарини етарликча тасаввур қилолмасди. Саройда ҳукмрон бўлган ирсий тушунча ҳар бир сафарни ҳарбий юриш сифатида тасаввур этарди. Ардижа ҳам бундан мустасно эмасди.

— Кўшин пароканда, бўлди, — дер эди у, — саркарда йўқ, аскарларнинг руҳи тушқин — бундай сафардан бирор натижа кутиш мумкинми?

— Дунёда энг буюк натижа урушларсиз ҳаётдан иборат. Фақат тинчлик ва меҳнатгина бизнинг фароғатимизни таъминлай олади. Мана шу икки неъматга эришмоғимиз учун маскан қуришимиз керак.

Ардижа мени диққат билан тинглар, баъзи гапларимга ўйланиб қолар ва изоҳини сўрарди.

Кўпинча ўтроқ тушунчаси билан кўчманчи тушунчаси бир-бири билан тўқнашиб, орада тушунмовчиликларга олиб келарди. Лекин ҳар сафар Ардижа ён босарди. Мен учун қалбида асраётган туйғулари уни менга шундай боғлаган эдики, менинг фикрим, менинг зехним, менинг иродам уники бўлиб қолганди. Шу боисдан

эркин тарзда гапларимни ўтказишга ҳаракат қилиб, сафар тадоригини кўраддим.

Бир куни отга миниб, қароргоҳни бошдан-оёқ айланиб чиқдим. Ҳамма жойда иззат-икром кўрсатишди. Искитлар орасида катта обрўга эга бўлганимни ҳис қилгач, ўзимни бош саркарда деб эълон қилдим. Шундан кейин, эртага дарҳол кўчамиз, дея халқ орасига жарчилар юбордим.

“Ел” улусидан икки кунлик масофада маскан қурдик. Бу ер ўрмонга бурканган тоғ этаги эди. Серсув, бунинг устига экин майдонлари ҳам бор эди. Олачуқлар текилди. Ҳамма жойлашди. Йилқи яйловга ҳайдалди. Тартиб ва осойишталикни таъминлаш учун ҳар қирқ олачуққа бир оқсоқол шўроси сайланди. Шўро қарорининг ижроси учун минг нафарлик суворий тумани тузилди ва ҳарам оғаси тасарруфига берилди. Барча қурол-яроғлар махфий бир жойга яширилди.

Ёзгача шу ерда қолишимиз барчага билдирилди. Қуролини топширишни истамаган элликтача киши дарҳол ушланиб, қатл этилди.

Шу тариқа керакли ташкилий ишларни амалга ошириб, осойишталикни таъминлагач, ҳар бир оқсоқол шўросидан бир вакил олиб, Ардижа билан бирга “Ел” улусига қараб йўлга чиқдик. “Ел”ликлар бизларни зўр тантана билан қарши олишди. Менинг соғ-саломат қайтишим ҳаммани севинтирди.

Иккинчи куни ҳайбат йиғилишида юртдошларимга бошимдан кечирганларимни гапириб бердим. “Ўлим ёғдириб келаётган улкан бир қўшинни сулҳпарвар ҳолга тушириб, кўчманчиликдан ўтроқ ҳолга келтирдим. Бу билан, бир томондан улкан одамлар оммасини фойдали соҳага жалб этдим. Иккинчи томондан эса қабилалар иттифоқини хавф-хатардан қутқардим”, дедим маърузам сўнггида.

Ҳайбат аъзолари ўринларидан туриб мени бағирларига босишди.

Кейин менинг таклифимга биноан искитлар масаласи атрофида муҳокама қилинди. Уларни янгича турмушга ўргатиш учун бир неча қарор қабул қилинди. Искитларни бир неча қабиллага бўлиш ва ўрталарида қабилалар иттифоқига мансуб одамлардан ташкил топган қуроли кучлар сақлаш маъқул кўрилди. Искит ёшлари тарбиясининг аҳамияти алоҳида қайд қилинди.

Искитларни жанубга етакловчи шароитнинг доимий эканини назарда тутиб, дедим:

— Янги кучларнинг шимолдан жанубга қараб оқиб келиши мунтазам кутилиши мумкин. Бунинг олдини олиш учун ҳар бир қабил аъзолари урушга тайёр туришлари керак. Искитлар жанговар эканликларини ҳисобга олиб, уларнинг жанг усулларини ўрганиб, қуролларидан фойдаланиш керак. Қурол-яроғ тадориги учун искит усталарини олиб келиб, “Ел”да жанг анжомлари тайёрлаш лозим.

Бу таклифим ҳам қабул қилинди.

50

Ардижа “Ел” улуси тизимидан жуда мамнун эди. Бошқа қабилаларни ҳам айланиш ниятида эканини айтди.

— Сизларда ҳар ким ҳамма учун яшар экан, — дер эди у. — Ҳар бир инсон ўз саодатини кўпчилик саодатида деб биларкан. Хусусий мулк бўлмагани учун ҳасад ҳам йўқ. Хусусан, уруш тарафдори бўлмаганингиз ҳаммасидан яхши. Билсангиз, Чопо, жангу жадаллар роса жонимга тегди.

— Урушга эҳтиёж йўқ, — дедим. — Меҳнат қилган тўқ яшайди. Ҳар кимнинг яшашга ҳаққи бор. Ҳақиқий ва масъуд яшашни эса фақат тинчлик таъминлайди.

— Тинчлик сўзи Ардижанинг кулгисини қистатади, — деди у. — Сулҳ маъхумий, искит зеҳнига жойлашадиган нарса эмас. Биз йиқамиз, ёқамиз ва парчалаймиз. Уруш бизлар учун тақдирга айланган.

— Ардижа, — дедим, — бир бор бўлса ҳам истироҳат нималигини ҳис қилган одам урушни орзу қилмайди. Искитлар истироҳат кўрмаганлари учун жангари бўлишади. Бундан ташқари кўчманчи ҳаёт охир-оқибатда жанг билан тугайди. Бизлар ўтроқ бўлганимиз учун уруш тарафдори эмасмиз.

— Демак, бизларни тинч ҳаётга интизор қилган нарса ҳам кўчманчилик экан-да.

— Табиий! Тинчлик лаззатини ҳис қилиш учун бир жойда яшаш керак.

— Кейин-чи?

— Кейин нима бўларди? Зеро, дунёга келишдан мақсад фароғатда яшаш эмасми?

— Шундай, Чопо! Бу сўзларинг фикрим зангини тозалаётир.

51

Эшик очилиб, ичкарига Жайниз кириб келди. Келганидан хурсанд бўлдим. Анчадан бери ёлғиз учрашмагандик.

— Чопо, сени паришон кўряпман, — деди. — Нушанинг дарди қийнапти, шекилли.

— Йўқ. Нушанинг дарди унутилди. Энди юрагим бошқа санам ишқида тепаётир.

— Сездим... Ардижа.

Мен кулумсирадим. Аммо ҳеч нарса гапирмадим. Сўнг Жайнизнинг юзига қарадим. Маъноли қарашимга жавобан:

— Чиройли, жуда чиройли, — деди. — Ардижанинг ёрдамида бутун исқитларда обрў-эйтибор орттирасан. Бунинг бизлар учун аҳамияти жуда катта. Шимолдан янги бир оқим келадиган бўлса, исқитларни қалқон қиламиз.

— Буни ўйлаб қўйганман. Агар фавқулудда ваколат берилса, кейинчалик қабилаларга ажратмоқчи бўлганим исқитларни шимолий сарҳадларда жойлаштираман.

— Бу жуда яхши фикр. Лекин саркардаларни бизникилардан қўйиш керак.

— Албатта. Бугатой қандай? Яхши иш бердимми?

— Унинг фаолияти зўр. Кучли бир қўшин ташкил қилди. Болалардан чолларга-ча барча кўлида қурол билан душманга қарши чиқишга шай.

— Меҳмонлар қабилаларни айланиб чиқишгач, сафарбарлик эълон қилиб, расмий кўрик ўтказиш, Ардижа ва оқсоқоллар кўз ўнгида бутун кучимизни кўрсатайлик. Бу намоёиш исқитларга катта таъсир қилиши тайин.

— Шундай қиламиз.

— “Кўчқор” билан алоқаларингиз яхшими?

— Яхши. Исқитлар таҳдида барча қабилаларни жипслаштирди. “Ел”дан янги-янги ғоялар туғилгани учун улусимиз маъбад тусини олди, барча қабилалардан ёшлар келиб турмуш тарзимиз билан танишмоқдалар.

— Демак, янгилик барча қабилаларга ёйилаётир.

— Шундай. Сендан кейин улусимизга яна анча ёшлар келиб жойлашиши. Ораларида азамат бир йигит бор. Ўзи “Қузғун” қабиласидан. Ҳайкал ясашга жуда уста. Ҳайъатнинг қарори билан бу йигит барча хўжалик ишларидан озод қилинган. У фақат санъат билан шуғулланади. Улус кўчалари ва боғларини ҳайкаллар билан безайди.

— Ёнига шогирдлар беринглар, ҳунар ўргатсин. Бу санъат жуда керак.

— Улус шўросига айтаман, болалардан юборишсин.

Жайниз анча суҳбатлашгандан кейин ўрнидан турди. Кетаётти:

— Нуша қиз туғибди, эшитдингми? — деди.

— Йўқ, — дедим ҳайрон бўлиб. — Қачон?

— Бир ой бўлибди.

— Исмини нима қўйибди?

— Нижи.

Вужудимни ажиб бир оталик ҳисси чулғади.

52

Улусимиз ташкилоти билан атрофлича танишиб бўлгач, меҳмонларга барча қабилаларни кўрсатиш режалаштирилганди. Биринчи навбатда “Кўчқор” қабиласига сафар қилиш назарда тутилганди. Ардижага хабар қилдим.

— Улусни шундай ёқтириб қолдимки, — деди у, — бу ердан ҳеч қасққа кетгим йўқ...

“Кўчқор” қабиласини таърифладим. Қизлар булоғини, шоир Милнирнинг шеърлари ҳақида гапириб бердим. Бу Ардижада катта қизиқиш уйғотди.

— Биринчи марта сиз билан Қизлар булоғида учрашсайдик... — дея ўқсинди Ардижа. — Бизлар қон ичида туғилдик, умримизнинг энг яхши дамлари ҳам қон ичида кечди.

Отга минаркан, юзида бошқа бир ҳавас кўринди. Йўлга чиқдик. Ҳар тепага чиққанзимизда:

— “Кўчқор” шу тепанинг орқасидами? — деб сўрарди.

— Йўқ, ҳали яна бир-икки тепа ошамиз, — деганимда ғалати бўлиб кетарди.

Бирдан қабиланинг оқ уйлари кўринди. Ардижа узангиларга оёқларини тираб, тикка турди-да, завқ билан томоша қила бошлади.

— Қизлар булоғи қайси томонда? — деб қайта-қайта сўради.

— Ўнг томонда, тоғнинг этагида.

— Кўринадими?

— Йўқ, ўрмоннинг ичида.

“Кўчқор”га олдиндан хабар қилинганди. Шибра хотин боппчилигида бутун халқ меҳмонлар истиқболига чиқишганди.

Халқни бу ерга етаклаб келган асосий нарса қизиқиш эди. Кўринишдан бизларга сира ўхшамайдиган исқитларни кўриш орзуси барчада ҳукмрон эди.

Хусусан, Ардижа ҳаммани ҳайратга солганди. От устида шундай шоҳона гурур билан ўтирардики, бу гурур унинг гўзаллигини янада ошириб юборганди. Ардижанинг ўзидаги мароқ ҳам оз эмасди. Шибра хотинни диққат билан кўздан кечиргач, чақноқ кўзлари қийиқ косасидан чиқиб кетай дерди. Менга ёндашиб Шибра хотиннинг кимлигини сўради.

Тушунтирдим. Лабларида ҳайрат жонланди.

Шу пайт Милнир олдинга чиқди ва қўбизини бағрига босиб “хуш келдингиз” куйини чалди.

Милнирни Ардижага кўрсатдим.

— Бу ҳам гамми? — деди.

— Гам эмас, шоир бу.

Ардижа шоирнинг нималигини тушуна олмади. Зўрға тушунтирдим...

Шибра хотин айрим одатларни бажартирди. Булар ҳам меҳмонларга маъқул келди.

Маросимлар тугагач, отлардан тушдик. Меҳмонхонагача пиёда юрдик. Халқ бизни кузатиб борди.

Бир ҳафта “Кўчқор” қабиласида меҳмон бўлдик. “Хўроз” қабиласига боришдан аввал Ардижа Қизлар булоғини кўрмоқчи бўлганини айтди. Ҳаво совуқ бўлгани учун Шибра хотиннинг ташаббуси билан Қизлар булоғида улкан бир намоёиш ўтказилди. Менга туш каби кўринган ночорли маросими кўз ўнгимда қайтадан жонланди. Қабил аҳлининг ҳаммаси шу ерда. Қизлар рақс тушарди. Халқнинг олд томонида биз ҳам томошага тизилдик.

Яна қўлида қўбиз билан майдонга Милнир чиқди. Созини чертиб, ажиб бир товушда куйлай бошлади:

Милнир: Бу тоғларнинг қорлари бор,
 Қизлар: Ночор, ночор, ночор, ночор.
 Милнир: Олдинда кўп бор¹лари бор,
 Қизлар: Ночор, ночор, ночор, ночор.
 Милнир: Севгилари, ёрлари бор.
 Қизлар: Ночор, ночор, ночор, ночор.
 Милнир: Олмаю анорлари бор.
 Қизлар: Ночор, ночор, ночор, ночор.
 Халқ: Келару етар дамлари,
 Йўқолиб кетар гамлари.

Шу пайт ёнимда турган Ардижа чинқириб ерга қулади. Қор усти қизил қонга бўялди.

Жимжит бўлиб қолган халқ орасидан:

— Нуша! Нуша! — деган овозлар эшитилди.

Шунда кўзим оломон ўраб олган Нушанинг сўлгин юзига тушди. У чанқоқ гўдак мисол қонли пичоқни ялади ва ҳар томондан чўзилган қўллар унга етмасдан туриб пичоқни чап кўкрагига санчди.

¹ Бор — ҳосил, мева, бойлик маъносида.

* * *

Искитларни қабилаларга бўлиб, шимол сарҳадларига жойлаштирганимга уч йил бўляпти. Ўзим “Ардижа” деб номланган қабиллада яшаяпман. (Ардижанинг кўрғони ҳам шу ерда.) Ҳарам оғаси билан бир уйдаимиз. Иккаламиз ҳам маънан ёлғиз ва тақдири бир-бирига ўхшаган одамлармиз. Менинг ҳам унинг сингари шахсий ҳаётим йўқ энди. Қалбларимиз уриши ҳозир орамизда яшамаётган бир сиймода тўпланиб, ҳазин бир оҳанг вужудга келтиради. Олис-олисларда акс-садо берувчи бу оҳанг ҳарам оғаси билан мени бир жон, бир танга боғлаб тургандай. Энди бизлар учун аёл ишқи бегона, — деб бир-биримизга сўз берганмиз.

Сўзимиз абадий.

Қабила аҳли эрталабдан ишга чиқади: кимдир йилқи боқади, кимдир полизга, боққа шошилади. Доимий вазифа йўқ, юмушлар алмашилиб туради. Кеча ҳарам оғаси билан далада ишладик, бугун эса йилқи боқдик. Уюр яйловда экан, иккаламиз бир тепалик устида ўтириб, янги иморатли ёш қабилаимизни томоша қилдик. Ҳарам оғаси менга фахр билан деди:

— Чопо, олдин мен ҳам бошқалар сингари қабила ҳаётига қарши эдим. Сафарларда яшаш, можаролар, сарой тантаналари ҳали миямда маҳкам ўрнашганди. Илк меҳнат менга янги бир шуур берди. Эндиликда ўтмишнинг чирик ирсидан бутунлай халос бўлган бир одамман. Чексиз саодат соҳибиман.

— Бу саодатнинг асосий сабабчиси мен бўлганимдан ўзимни бахтиёр билишга ҳаққим бор, — дедим.

Ўша сўхбатини эсларканман: “Саодат нима?” — дея савол бердим ўзимга ўзим. Саодат — шахсий “мен”дан, шахсий тамойилдан, шахсий орзудан воз кечиб, умумий “мен”ликка, умумий тамойилга, умумий орзуга хизмат қилиш демақдир.

Биз шундай қилдик. Энди қабиланинг ҳар бир аъзоси шу йўлни давом эттираётир.

* * *

Аҳмад китобни ёпди. Лекин ўй ва хаёли китобда эди. Чопо, Нуша, Жайниз, шоир Милнир, Хоқон ва Ардижа бугун можаролари билан уни қамраб олганди.

Аҳмад ўзини “Ел” улусдоши ҳис қилганича “Турк маданияти саройи”дан чиқди. Кенг йўлақдан марказий кўчанинг ўртасига етар-етмас катта тезликда келаётган трамвайнинг кўнғироғи жиринглади. Машиналарнинг ёрқин чизиқлари кўзларини қамаштирди.

Қадимий шаҳарнинг шовқин-сурони, радио, электр ёруғи ва оломоннинг ғала-ғовури уни ҳушига келтирди. Ҳақиқий оламнинг улугвор дабдабаси бор бўйи билан қаршисида жонланди.

Бу олам олдида “Қизлар булоғи” экранда кўрсатилган бир сурат мисол лип этиб ўчди-қўйди.

1934.

